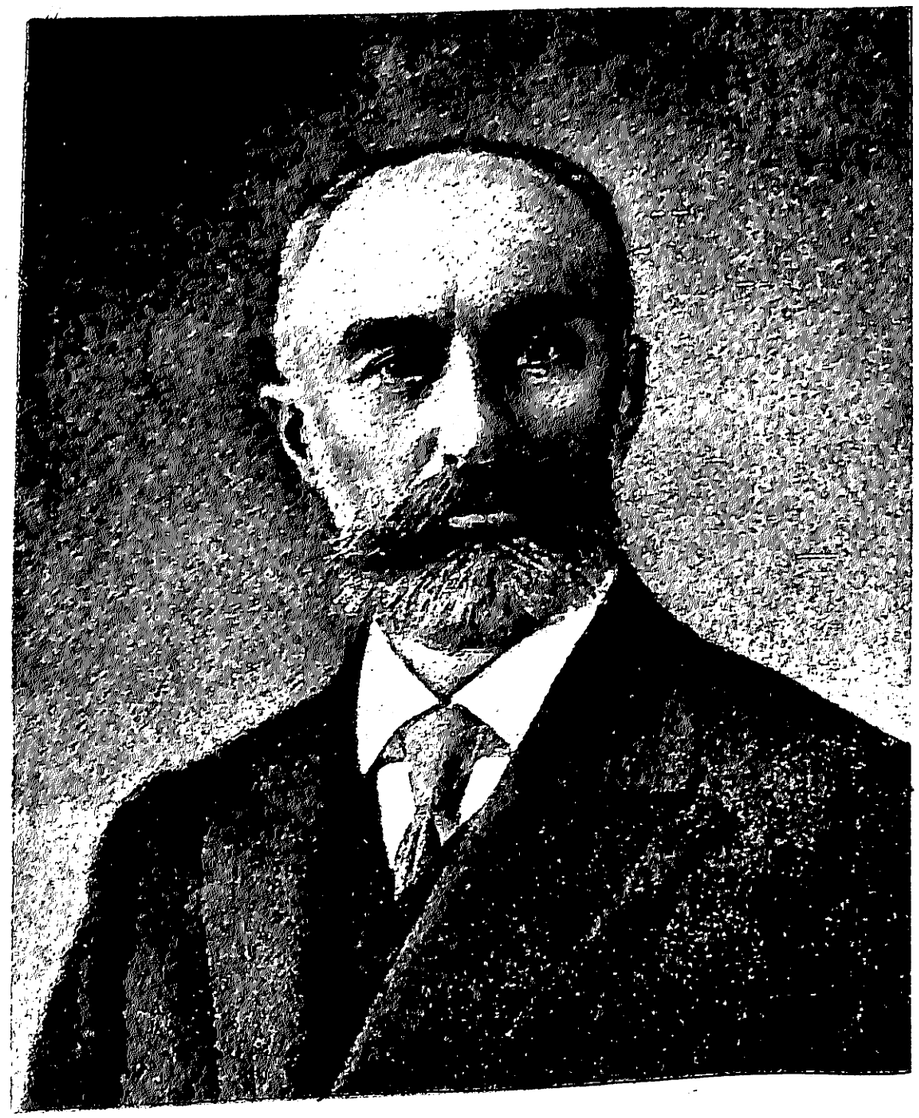

Адріан Кащенко

Оповідання про славне Військо Запорозьке низове

Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами

ОПОВІДАННЯ

Для середнього та старшого шкільного віку

Художнє оформлення
ЮХИМА КУДЯ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1992

Відомий письменник Адріан Кащенко, незаслужено вилучений з української літератури в роки правління командно-адміністративної системи, повертається до своїх читачів.
Зі сторінок його «Оповідань про славне Військо Запорозьке низове» постає славна історія Запорозької Січі. Автор правдиво відтворив життя запорозьких козаків, їхню боротьбу проти зовнішніх ворогів, за незалежність.
Читач довідається також про видатних козацьких ватажків — Дмитра Вишневецького (Байду), Івана Підкову, Івана Богуна, Богдана Хмельницького та багатьох інших.

Редколегія:
О. М. Апанович, Я. П. Гоян, Р. М. Мушкетик, Ф. Б. Шевченко, В. О. Шевчук

Передмова
О л е с я Г о н ч а р а

Упорядкування,
текстологічна підготовка,
передмова та примітки
кандидата філологічних наук
С. П. П і н ч у к а

Текст друкується за виданням:
Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове.— Катеринослав: Українське видавництво в Катеринославі. № 40, 1919.

К $\frac{4803640101—220}{206—92}$ 66.91.
ISBN 5-301-01007-7

© Олесь Гончар, передмова, 1992.
© Степан Пінчук, упорядкування, текстологічна підготовка, передмова, примітки, 1992.
© Юхим Кудь, художнє оформлення, 1992.

КАЩЕНКО ПОВЕРТАЄТЬСЯ

Якось у Дніпропетровську знайома бухгалтерка, людина інтелігентна й шанована, розповіла нам у вузькому письменницькому колі, що колись, у молодості, в 1921 році випало їй бути на похороні місцевого українського письменника.

— О, що то був за похорон! Небіжчика вийшли проводжати всі наші катеринославські гімназії (вона була гімназисткою.— *О. Г.*), вийшли також тисячі заводських робітників з Лівого й Правого берега, жалобна процесія розтяглася на багато кілометрів, труну везли волами, і була вона покрита, за козацьким звичаєм, червоною китайкою...

— Кого ж то ховали? — запитав хтось із нас.

Жінка озирнулася, знизила голос і мовила майже пошепки, з острахом:

— Кащенка...

І подумалося тоді: скільки ж страшного випало цій жінці пережити, скільки, певно, втрат довелося зазнати, щоб і нині дозволила вона собі лише напівпошепки вимовити дороге ім'я автора, чиїми творами так захоплювалася її молодість, зачитувалася уся степова Україна.

І ще подумалося: невже це наше чорне трудове місто, яке нині так знедуховлене, колись здатне було з такою шаною й народними почестями проводжати в останню путь українського письменника, співця козацького краю! Хто ж так знепам'ятав нас, знедуховив, звів до становища тягловосоцзмагальної сили, збайдужілої до власної історії?

Після академіка Дмитра Яворницького письменник Адріан Кащенко, автор історичних повістей з життя козаччини, був чи не найпопулярнішою постаттю в наших краях. Твори його не претендували на високу художність, писані вони були для простого люду, розповідали дохідливо й правдиво про захисників України — козацьке лицарство, пояснювали, чому наш народ з такою любов'ю визначив у думах та піснях, що для нього Січ — мати, а Великий Луг — батько...

У мої шкільні роки твори Кащенка вже було вилучено з бібліотек як «націоналістичні» й «реакційні», і ми, школярі, могли тільки з-під поли передавати один одному ці пошарпані, зачитані книжечки, що просто чарували нас, бо того, чим нас лякали, ми зовсім там не знаходили, а натомість являлись нам із заборонених сторінок пахощі козацьких вольностей, героїка походів за визволення братів та сестер із султанських темниць, а ще ж полонила краса рідного слова, безмежне сяйво степів і розкошиста природа плавень Великого Лугу.

Таким Адріан Кащенко був для нас, таким і нині постає — талановитим повістярем, чиє правдиве уславлення української історії є таким доречним сьогодні, коли Україна виборола свою державність і коли кожен чесний твір здатен пробуджувати в читачів почуття лицарського побратимства, прекрасне й людяне почуття національної гордості, гідності й честі.

А насамкінець повідомлю сучасній молоді ще й таке: три останніх роки свого життя Адріан Кащенко був прикутий до ліжка, і упродовж всього цього часу тяжко хворого улюбленого письменника позмінно доглядали учениці катеринославських гімназій та учні Катеринославської учительської семінарії. Бо вони знали ціну милосердю. Бо то були справжні люди! Запам'ятаймо, друзі, що в часи найтяжчі, в часи громадянської війни, голоду й нестатків була на Україні й така молодь.

Олесь Гончар

Передмова

СЛОВО ПРО АДРІАНА КАЩЕНКА

Спитайте нині першого-ліпшого читача, хто такий Адріан Кащенко, і почуєте у відповідь: «Не знаю... А був час, коли в середовищі людей, яким не байдужа була доля України, її історія, культура, зачитувалися книжками цього письменника.

Особливої популярності творчість митця набула у першій третині нашого століття. Кащенко-письменник був би неможливий без тієї ситуації, яка склалася в українській культурі під час першої російської революції та після неї. Розквіт діяльності Адріана Кащенка припадає на останні три роки його не надто довгого життя.

В умовах першої світової війни та революції Кащенко у відірваному від культурних центрів Катеринославі розгорнув плідну видавничу діяльність. Тодішній читач не був вельми вимогливий до поліграфічного оформлення книжок, він жадібно всотував ту правду про рідний народ, якою письменник наснажував динамічні не дуже обсягові повісті, тоненькі брошури й солідні трактати.

Своїми творами Адріан Кащенко виховував багатьох. Тих, хто прагнув соціальної справедливості, не забував про потреби пригнобленого народу; тих, хто будував нове життя у перші пореволюційні роки, і тих, хто опинився по той бік несправедливо встановленого кордону на Збручі або й узагалі за межами України.

На Радянській Україні знайомство з творчістю А. Кащенка тривало до 1933 року, на Західній — років на двадцять довше. А відтак — незаслужене забуття, ярлик «буржуазний націоналіст». Тож було б несправедливо, якби після шести десятків років мовчання Адріан Кащенко знову не заговорив до своїх читачів, починаючи від наймолодших і кінчаючи тими, які щось пам'ятають про нього ще з років своєї юності.

Адріан Феофанович Кащенко народився 19 вересня 1858 року на хуторі Веселому на Катеринославщині. Генеалогія роду Кащенків сягає часів Запорозької Січі пори її розквіту. Один із пращурів Кащенків брав участь у морському поході проти турків під проводом отамана Мороза. Очевидця й учасника славних діянь запорожців Адріан бачив у ранньому дитинстві: старезним дідом він доживав віку в родині батьків письменника.

Батько Адріана Феофан Гаврилович був небагатим поміщиком, власником хутора Веселого Лукашівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Родина Кащенків була багатодітною — п'ятеро синів і чотири доньки. Всі діти одержали грунтовну освіту та добре виховання. Двом із чисельної родини — найменшому Адріанові та старшому за нього на три роки Миколі судилося відіграти помітну роль в історії культури українського народу.

В багатодітних родинах діти рано дорослішають, часто старші виховують молодших. Так було і в родині Кащенків. Коли Микола та Адріан тільки спиналися на ноги, їхні старші брати й сестри вже жили своїм самостійним життям. Спокійний і мрійливий Адріан мав собі за наставника енергійного та заповзятливого Миколу. В майбутньому Микола Кащенко став знаменитим ученим з двома докторськими дипломами, дійсним членом АН УРСР, засновником і директором Київського ботанічного саду. Адріан обрав собі нелегку працю літератора.

Не закінчивши класичної гімназії (провчився всього три роки), Адріан вступив до юнкерського училища. Але, на відміну від найстаршого брата, який дослужився до генерала, він не зробив і військової кар'єри. Прослуживши кілька років офіцером, Адріан, як свідчить брат Микола, поступив на дрібну службу в управління залізниці (був контролером у поїздах). Оселившись у Катеринославі, одружився, купив маленький будиночок на вулиці Польовій, з невеликої платні допомагав старим батькам, а коли у 1888 році померла мати, узяв до себе батька і доглядав його до смерті. Свої ж глибокі духовні запити задовольняв посильною працею на ниві українського письменства.

Звідки у вихідця з чиновницької родини, в якій уже було прийнято розмовляти російською мовою, оця велика любов до рідного народу та його історії? Певно, у тихому, скромному юнакові йшла інтенсивна внутрішня духовна робота, повз яку, не помічаючи, пройшов навіть його старший брат Микола. Цей глибокий процес духовного становлення Адріан Кащенко змальовує в автобіографічному образі в повісті «На руїнах Січі»: «З юнацьких літ мене цікавило питання про те, через що це люди ніяк не упорядкуються так, щоб всім було однаково добре жити і всім було вільно, як то вміли порядкувати наші запорожці, у яких не було ні панів, ні мужиків, ні старців, ні дуків. Таємною загадкою здавалося мені те становище, що виборна запорозька старшина мала змогу керувати завзятими, волелюбними і запеклими січовиками, незважаючи

на те, що самобутність її на урядових посадах залежала виключно від волі січового товариства, наші ж сучасні урядовці не можуть уладнати спокою між громадянством і здобути до себе слухняства, незважаючи на свою незалежну владу від тих, ким керують.

Ці питання все життя не давали мені спокою. Мов неприкаяний тинявся я щоліта по запорозьких степах, їздив на руїни Запорозької Січі, пробігав з бистрою хвилею Дніпровою пороги, думав думки на скелях Сагайдачного і Хортиці, плавав по протоках лиману Великого Лугу, лазив попід кручами Микитиного Рогу і Капулівки, схилявся над могилами славних, вільних лицарів».

Працюючи контролером на залізниці, А. Кащенко уздовж і впоперек об'їздив усю Російську імперію. Начальство часто перекидало його на нові місця служби, але він завжди був думками з Україною, з рідним Придніпров'ям і при першій же нагоді повертався у рідні краї. Хотів оселитися в Києві, бути ближче до національно-культурного життя, до брата. Продав дім, щоб купити собі оселю на одній із київських круч. Гроші поклав у банк, який збанкрутував наступного ж дня, і всі його заощадження пропали. Довелося й далі тягти лямку контролера. Працював у Пермі, відтак у Петербурзі, де став помічником головного контролера залізниці, далі в Туапсе — головним контролером залізниці, що будувалася, і нарешті знову у Катеринославі. Приїхавши 1913 року до Києва, Кащенко уподобав собі хатину на Лук'янівському пагорбі, неподалік Кирилівської церкви. Та, на жаль, купити так і не зміг через брак коштів.

Не поталанило Кащенкові і в сімейному житті. Дружина його була жінкою сварливою, свавільною, часто кидала чоловіка, нарешті пішла зовсім, але з умовою, що він утримуватиме її довіку.

Востаннє Кащенко приїхав до столиці України 1917 року. Після перенесеного інсульту поважний письменник хотів одержати сяку-таку пенсію від нової влади, біля керма якої стояли його кумири — М. Грушевський та В. Винниченко. А молодій республіці потрібні були такі сумлінні працівники, як А. Кащенко. Тому, повернувшись до Катеринослава, він продовжує працювати.

У 1917—1919 роках побачили світ багато творів Адріана Кащенка. І не лише тому, що він найплідніше працював у цей період. Річ у тому, що не все написане у попередні роки потрапляло до друку. Ряд творів навіть після революції 1905—1907 років не могли бути надруковані з цензурних міркувань. Не завжди охоче друкували провінційного літератора і тогочасні журнали.

В 1917—1919 роках у Катеринославі діяло Українське видавництво, яке невдовзі стало видавництвом А. Кащенка. Саме тут і видрукував письменник більшість своїх творів. Працював напружено, хвороба знову звалила його, і останні півтора року він уже не підводився з ліжка. Помер Адріан Кащенко 16 березня 1921 року.

Доробок письменника чималий, але й досі не зібраний і майже не вивчений. Перу Кащенка належать історичні повісті та оповідання, які принесли йому найбільшу популярність; історична та історико-географічна публіцистика, з-поміж якої виділяється своєю монументальністю праця «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»; проза на сучасну письменникові тематику і, нарешті, драматургія, також, до речі, актуальна й злободенна.

Ми постараємося розглянути історичні повісті та оповідання письменника не в порядку їх написання — хронологія деяких його творів недостатньо з'ясована,— а відповідно до послідовності зображених у них історичних подій.

Історичний діапазон цих подій — 30-ті роки XVII століття — кінець XVIII століття. І першим у цьому хронологічному ряду стоїть оповідання «Над Кодацьким порогом».

Оповідання це — белетризований варіант відповідного матеріалу з «Оповідань про славне Військо Запорозьке низове», ніби канва повісті, самої повісті ще немає, є лише виклад під певним настроєм основних відомих історіографічних моментів з біографії гетьмана Сулими. Відповідно оповідання складається з двох розділів: перший — про славний чорноморський похід Сулими і визволення багатьох невільників з Азова та повернення на Україну через річку Кальміус (сам же Сулима з козаками повернувся через Дніпровський лиман); другий — взяття І. Сулимою фортеці Кодак та ганебне зрадницьке ув'язнення його верхівкою реєстрового козацтва і страта гетьмана у Варшаві. А. Кащенко стилізує розповідь під українські народні думи, використовує матеріал з козацьких літописів.

У повісті «Під Корсунем», можна сказати, сфокусувалася творча натура А. Кащенка. Йдеться не про літературний талант як такий. Талант письменника — у правді й щирості, у високості його патріотичного духу, у вмінні побачити в людині величне, відтворити його простим, нехитрим словом. Цією повістю відкривається цикл творів письменника про визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648—1654 років та пізнішого часу.

З часу публікації повість «Під Корсунем» була найпочитуванішим твором письменника, а після того, як його ім'я було піддано анафемі, стала об'єктом найактивніших «запозичень» представників соціалістичного реалізму, яким вільно було писати і читати яких не заборонялося.

Популярності твору сприяла вже сама тема визвольної війни у її вирішальній, доленосній для України стадії — початку повстання. Перед читачем постає картина двох перших переможних битв українського козацького війська — побіжно під Жовтими Водами і дуже докладно під Корсунем.

Та найсуттєвішою прикметою повісті є те, що на тлі цих важливих подій розкриваються долі людей, які у перебігові подій виявляють щонайвищі ознаки шляхетності й самовідданості, чим, зрештою, суттєво впливають на хід самої історії.

Початок повісті заповідається майже як ідилія. В тихому полковому містечку Корсуні у злагоді та в спокої живе родина старого реєстрового козака Данила Цимбалюка, який увесь час був лояльний до польсько-шляхетської влади на Україні, а замолоду допоміг навіть знешкодити гетьмана Сулиму, який збунтувався проти панів. Своє місце в реєстрі полку він відступив дев'ятнадцятирічному синові Василю, вирішивши доживати віку в мирній праці разом з дружиною Ганною та донькою Прісею. Трапився Цимбалюкові добрий зять — Микита Галаган, хоч

і молодий, але вже знаний. Десять років воював у найнятому запорозькому полку десь аж у Персії, після поразки повстання 1638 року, учасником якого він був.

Здавалося, ніщо не порушить злагоди й миру в щасливій, заможній козацькій родині. Та чутка долинула, що чигиринський сотник Б. Хмельницький утік на Запорожжя, став гетьманом. Глухе невдоволення польсько-шляхетською кормигою переростає у явний протест. В усьому відчувається наближення війни. Змінює свої переконання й Данило Цимбалюк. Багаторічну службу королівському урядові він став сприймати як помилку свого життя.

А тим часом події розгортаються так, що родинне гніздо Цимбалюків руйнується, а самі вони опиняються в епіцентрі цих подій. Корсунь став місцем постою польсько-шляхетської армії. Звідси коронний гетьман М. Потоцький благословляє свого сина в похід на Січ супроти поветалих запорожців. Тут він отримує звістку про його смерть.

Вступивши до Корсуня, шляхетське військо безчинствує. Вподобавши красуню Прісю, хоробрий Квіцінський силоміць намагається добитися її прихильності. Микита Галаган убиває його і змушений тікати.

Небайдужий до Прісі й Стефан Потоцький, але й він не зміг зламати її. Скарати Прісю на горло було доручено комендантові замку Друцькому. Побачивши, що Пріся покалічила себе цим ганською голкою і її вродливе личко вкрилося суцільним струпом, Друцький зрозумів духовну велич цієї жінки і відпустив її на волю.

Вражені звісткою про страшну поразку під Жовтими Водами, польські гетьмани Потоцький і Калиновський спалюють Корсунь, щоб на його околицях за старими шанцями стати табором для оборони від армії Б. Хмельницького. Побачивши місто в полум'ї, рятувати його кидаються Данило й Микита (останній керував повстанським загоном у Крутому Байраку). На пожарищі вони побачили понівечену Прісю та вмираючу Ганну: дружину Данила жорстоко побили жовніри, коли вона ходила вимінятися за доньку. Поховавши її і відвівши Прісю до тітки у Мліїв, Данило й Микита йдуть у табір поляків.

І саме їм судилося відіграти вирішальну роль у Корсунській битві. Річ у тім, що Данило, якому довіряв польський гетьман, випросився у табір нібито для того, щоб боротися з Хмельницьким, а насправді — щоб загітувати кілька тисяч драгунів, набраних до війська з українців, перейти на бік повстанців. І це йому вдалося.

Оборонна позиція польського табору на околиці Корсуня була вкрай невигідна для Б. Хмельницького. Тож Микита Галаган прикинувся козацьким розвідником, сам учинив так, щоб потрапити до рук ворогів, аби дати їм під тортурами «правдиві свідчення» про кількість козацького війська і схилити їх до відступу через Крутий Байрак, у якому було накопано чимало рівчаків та влаштовано пастки.

Одчайдушний вчинок старого Данила Цимбалюка коштував йому життя — вороги відрубали йому голову й насадили на палю. Скарати молодого Микиту Галагана за зраду взявся сам польський гетьман Калиновський, та, очевидно, шабельний удар гетьмана був не досить точний, що й порятувало Микиту. Його непритомного впізнала серед трупів Пріся, так само, як і годину перед тим обезглавлений труп батька.

Закінчується повість такою картиною. Минуло п'ять років. На призьбі гарної хати у відбудованому Корсуні сидить безрукий козак із вродливою молодицею з шрамиком на лобі — знак колишнього каліцтва Прісі. Біля них граються двійко дітей і собака Боско, який допоміг Прісі катувати її Потоцькому та Друцькому! Та коли вона побачила його вмираючим на полі бою, то серце її сповнилося не почуттям помсти, а милосердям.

«З одного погляду на нещасного Прісі стисло серце невимовним жалем. Вся лютість її на поляків, гнобителів рідного краю, й на свого насильника зокрема відлинула кудись далеко, й болючий жаль до молодого життя, що на її очах боролося з смертю, обхопив серце жінки.

— Води...— простогнав Блясь.

У Прісі не було води, але вона побачила в одного вбитого при боці пляшечку з вином і, пригнісши її, підвела нещасному голову і притулила ту пляшечку до запечених уст його. Блясь проковтнув трошки вина й, глянувши на Прісю вдячними очима, прошепотів:

— Прости мені...

О, вона давно простила! З першого погляду на його страшну рану вона забула все лихо, що лося поблизу, й довго не наважувалася покинути людину, якій лишилося жити вже недовго».

Повість «У запалі боротьби» — чи не найхудожніший з усіх творів А. Кащенка. Її можна було б розглядати як своєрідний український аналог роману «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича, якщо взагалі такий аналог можливий, адже вирішальним у ній є не стиль і техніка письма, а її ідейна насиченість. Твір набуває гуманістичного, прогресивного суспільного звучання, оскільки звеличує визвольну боротьбу українського народу.

Динамічний, гострий сюжет, змалювання романтичних позитивних образів, вміння побачити сильні, послідовні характери і в таборі противника, відтворення напруги боротьби спонукають до аналогії з Г. Сенкевичем.

«У запалі боротьби», крім усього іншого, становить і досить велику історичну цінність в контексті нашої досьогочасної історіографії. Адже предметом художнього зображення в повісті є історичні події другої половини 1648 року, зокрема найважливіші з них: пилявецька поразка польсько-шляхетського посполитого рушення, облога військами Б. Хмельницького Львова та Замостя. У психологічному портреті Богдана Хмельницького, який крок за кроком змальовує наша історіографія та художня романістика, і досі лишаються найбільш туманними саме ці осінні

місяці. Більшість дослідників вважає, що це був час невикористаних можливостей, яких пізніше історична доля вже не подарувала Хмельницькому. А. Кащенко також дотримується думки, що Б. Хмельницький не скористався перемогою під Пилявцями. Замість того, щоб нейтралізувати Польщу шляхом прямого втручання в її державно-політичний устрій, гетьман явно зволікав, відмовився від узяття Львова, хоч зробити це було неважко. Замість іти на Варшаву, він ніби зумисне затіяв облогу Замостя, та й то чинив, за версією А. Кащенка, так, щоб не досягти в ній успіху.

У повісті письменник стверджує, що в цей час у середовищі провідних, особливо молодших полковників, нібито склалася опозиція, до якої увійшли І. Богун, Д. Нечай, але найпослідовнішим її виразником був генеральний обозний, земляк та друг Б. Хмельницького Іван Чорнота.

Гетьман повівся так, щоб Чорнота зазнав поразки, коли взявся здобути Замостя з власної волі: замість добірних козацьких полків Б. Хмельницький дав йому галицьких та подільських киязників. Може, такого й не було насправді, але, напевно, Б. Хмельницький у той час недооцінював своє політичне становище та зростий міжнародний авторитет козацьких збройних сил і покладався тільки на дипломатичні заходи, які, як він сподівався, дадуть йому змогу внормувати стосунки з польським королівським двором на рівні традиційного підданства.

Прозріння настало через кілька місяців у Переяславі. Гетьман зрозумів, що примирення на старих засадах неприйнятне для обох сторін, що перемоги козацького війська відкривають перед Україною цілком нові політичні обрії.

У центрі повісті — образ полковника Івана Чорноти, людини високої лицарської честі, шляхетного виховання та широкої освіченості і палкого прихильника соціальних інтересів широких народних мас та національних домагань усього українського народу. Чорнота — обдарований полководець, мужній воїн, самовідданий патріот. У битві під Пилявцями він приймає на себе найтяжчий удар, під Львовом не боїться один проникнути в ворожий стан, під Замостям керує загальною бойовою операцією. Як постать високого героїчного гарту образ Івана Чорноти вивершується наприкінці повісті в останньому його життєвому подвигу. Він з власної волі на чолі трьохтисячного загону козаків лишився на полі бою в розірваному польським військом берестецькому таборі, щоб ціною власного життя та життя побратимів порятувати від цілковитого розгрому відступаючу армію Б. Хмельницького.

Водночас Іван Чорнота — не монументальний, а суто романтичний образ. Він уміє палко кохати і заради кохання йти на жертви. Доньку володаря пилявецького замку пана Януша Галину Іван Чорнота покохав тоді, коли вона, прив'язана ватажком повстанців Вовгурою до стовпа і приречена на страту, чекала свого кінця. Чорнота порятував дівчину, а заодно і її батька, заклятого ворога українського народу, який, звісно, не вартий був такої ласки. Вихована, годувальницею Христиною в дусі поваги й любові до простого українського народу, Галина покохала свого визволителя, стала йому вірним другом.

Ламаючи слово гонору, пан Януш тікає з козацького табору, прихопивши з собою доньку. У Львові Галина відмовляється вибратися разом з Іваном з обложеного міста. Зате з Замостя сама пробирається до нього крізь заслін варти і стає йому дружиною.

Засліплений ненавистю до всього українського — таким постає перед читачем пан Януш. Слід сказати, що в цьому образі автор прагнув підкреслити, що й у стані ворогів були люди сильні, вірні до кінця своїм переконанням. Власною рукою пан Януш убиває щасливу в шлюбі з Чорнотою свою доньку Галину, а сам гине у водах Трубежу на околиці Переяслава. Політичні пристрасті для нього вищі від батьківських почуттів. Тим самим письменник вирішує одвічну проблему слабкого і недолугого ворога, якого легко долати. Слабким противником пана Януша аж ніяк не назвеш.

Гадаю, що повість А. Кащенка «У запалі боротьби» посяде належне місце в українській історичній прозі.

Історичні повісті митця можна поділити на дві групи в залежності від ставлення письменника до свого творчого завдання. Такі твори, як «Під Корсунем», «Борці за правду», «В запалі боротьби», «Зруйноване гніздо» — це серйозні історико-психологічні дослідження з досить глибоким змалюванням художніх образів на основі розгорнутого сюжету, створюваного великою мірою творчою уявою письменника. Друга група — це повісті популяризаторські. Для читачів, добре обізнаних із зображеними у них подіями, вони, можливо, й не становлять особливого інтересу, але для дітей та підлітків, які знайомляться з цими подіями вперше, вони дуже цікаві.

Літературність цих повістей виявляється в легкій белетризації найважливіших історичних сюжетів, які письменник почерпнув із праць відомих українських учених, власних студій. Це передусім повісті «Запорозька слава», «Над Кодацьким порогом», «З Дніпра до Дунаю», а також «Вірні побратими».

У повісті «Вірні побратими» автор розповідає про славетних полковників у війську Б. Хмельницького — Данила Нечая та Івана Богуна. У центрі оповіді — пов'язані між собою події, до яких раніше автор не звертався. Йдеться про початок нового загострення воєнного конфлікту між Польщею та Україною на початку 1651 року, що призвело до трагічної Берестецької битви, загибель Данила Нечая у містечку Красне та оборону Іваном Богуном Вінниці. Мабуть, доля кожного полковника певною мірою могла залежати й від його характеру. Письменник наголошує, що «Нечай нічого не страхався і, воюючи, кидався на ворога наосліп, Богун же завжди обмірковував, яким би то чином здолати ворога так, щоб і самому лишитися цілим і не вигубити товариство». Хоч, напевно, Нечай загинув у Красному передусім тому, що напад на нього був несподіваний: він перший прийняв удар великого польського війська під проводом Калиновського та Лянцкоронського. Богун же, обороняючи Вінницю, і справді виявив дивовижну винахідливість.

Більшість повістей А. Кащенка сюжетно-подійні. А от повість «Борці за правду» — хронікально-біографічна. Історичні події слугують у ній переважно тлом, на якому змальовано життєву долю героя твору — полковника Івана Богуна. Він — одна з найромантичніших по-

статей у нашій історії. Івана Богуна певною мірою романтизував Г. Сенкевич, хоч нікого іншого з героїв української історії такої честі він не удостоїв. Першою особою з найближчого оточення гетьмана Б. Хмельницького показаний Богун у трилогії М. Старицького «Перед бурею», «Буря», «Біля пристані». В українській радянській літературі, зокрема в прозі та в драматургії, героїза-цію Івана Богуна стала вже традиційною. І все ж пріоритет у художній розробці його біографії належить Адріанові Кащенку.

Оскільки Іван Богун був першим після Б. Хмельницького героєм визвольної війни 1648—1654 років, його словесно-мистецький портрет вимальовується в повісті у тісному зв'язку з історичними подіями. Але є у повісті й не історичний, а власне літературний сюжет, можна сказати, навіть певною мірою драматургійний. В основі цього сюжету — історія кохання вінницького полковника. Мабуть, письменник знав чимало переказів, легенд про Івана Богуна, та все ж віддав перевагу художньому домислу.

Читач знайомиться з полковником у той зимовий час 1647 року, коли він з Богданом Хмельницьким, його сином Тимошем та ще кількома поважними козаками їдуть до Криму умовити хана стати на бік Хмельницького проти шляхетської Польщі. Цілком випадково Іван Богун дізнається, що в гаремі хана Іслам-Гірея знаходиться його наречена Марина Михнюківна. Палкий Богун готовий визволити її. Але коли він піде на це, то поставить під удар усю справу. Усунути старого полковника, соратника Б. Хмельницького своєю рукою він не міг. Тож послав вже не до вподоби був Іван Богун новоспеченому гетьманові Правобережної України П. Тетері. його завойовувати Глухів, який обороняли такі ж козаки, як і воїни Богуна. А що полковник відмовився проливати братню кров, Тетеря написав королівському урядові донос, що нібито Богун хоче перейти на бік Росії. Цим доносом скористався давній ворог Богуна гетьман С. Чарнецький. Він схопив його і наказав таємно стратити поблизу Десни на околиці Новгород-Сіверська.

Картина героїчної смерті Івана Богуна та його побратима Довбні, якою закінчується повість, вивершує монументальний, величний образ видатного національного героя України: «Напружилися з серця козаки, щоб порвати мотузки на руках та кинутися на ворогів своїх... Навіть ялини затрусилися від їх могутнього поруху, але Чарнецький махнув рукою до своїх товаришів, і в ту мить пролунало більше десятка пострілів. Одгукнулися ті постріли луною по закутках темної діброви і зашуміли по розлогих віттях вікових долин... Геть кинулися налякані пострілами звірі та птахи від поганого місця, де скоїлась ганебна подія, і знову у діброві стало тихо, як у домовині».

Повість А. Кащенка «Запорозька слава» за художністю не належить до найкращих його творів. Вона написана на матеріалі дослідження письменника про долю татарських бранців у Криму (трактат «Бусурманська неволя в українських з татарської неволі бранців, які добровільно вирішили повернутися назад до Криму.

Отже, ідея вірності Батьківщині, як і у творі Самійла Величка, є провідною ідеєю повісті.

Щоб белетризувати твір, письменник, крім реальних, історичних осіб, змальовує ряд художніх образів, які, на жаль, окреслені досить схематично. Сама повість не втрачає ознак популярного історико-публіцистичного памфлета. Це стосується передусім зачину, в якому подано картину тяжкого становища розділеної надвоє України в часи так званої руїни (друга половина XVII століття) та ролі кошового отамана Івана Сірка в цей історичний період.

Розв'язка повісті звучить з моторошною епічністю, бо ж моторошне покарання зрадників та перекинчиків покладено в її основу.

«Запорозька слава» як популярний історико-белетристичний твір має неабияке пізнавальне

та виховне значення. Читач, який мало знає історію України другої половини XVII століття, прочитає повість з великим інтересом. Багато її епізодів, зокрема написання запорожцями листа турецькому султанові, напад останнього на Запорозьку Січ посеред зими і повна його поразка в нерівній для козаків битві виписані з властивою письменникові майстерністю повістяра-баталіста.

Очевидно, могила Івана Сірка чи не єдиний матеріальний знак пам'яті видатних діячів Запорозької Січі — настільки полонила А. Кащенка, що надихнула його на написання ще одного історичного художнього твору — оповідання «Могила Сірка». В ньому автор розповідає про військові подвиги славного отамана, зокрема про його битви з татарами та турками, що принесли йому славу серед козацького війська; а також переповідає легенди про характерництво Сірка. Зачарованою вважали запорожці його праву руку, тому нібито поховали отамана без неї. Саму ж руку засушили й брали як оберегу в боях. А служив Іван Сірко товариству мало не до самої смерті, бо скільки б у похилому віці не тікав на власну пасіку, запорожці одноково вибирали його на кошевство. Сюжет твору явно не новелістичний, і в цьому найвразливіше його місце.

Історичне оповідання «На руїнах Січі» написане у формі видіння. Ліричний герой прибув на місце зруйнованої Чортомлицької Січі і, прихилившись до могили Івана Сірка, хоче випитати в неї, як же це так сталося, що місце козацької слави лежить в руїнах. І перед читачем постають трагічні події 1709 року, коли після Полтавської битви та відступу запорожців з Костем Гордієнком та Іваном Мазепою Гнат Галаган, «прилуцький полковник поганий» (перифраз Шевченка), з російським військом Петра І накинувся на майже безборонну Січ, у якій лишилися тільки старі козаки, отамани та полковники, які вже своє відвоювали. Хоробро бився отаман Яким Богуш, дорого віддавали запорожці своє життя, але, хоч і поклали гори ворожих трупів, все ж загинули усі. Навіть тих небагатьох слабкодухих, що здалися в полон, Галаган посадив на палю і так пустив на плотах униз по Дніпру на пострах тим запорожцям, що ховалися у плавнях. Скорбота над руїною, жаль за втраченою єдністю синів України, що так трагічно позначається на її долі,— основний ідейний мотив оповідання.

Письменник схиляється перед демократичним ладом запорозької спільноти, який аж ніяк не заважав їй бути грізною бойовою силою, а обраним козаками воєначальникам — справжніми вождями.

Суто історичний аспект проблеми зруйнування Запорозької Січі (1775 рік) Адріан Кащенко розв'язує в повісті для юнацтва «З Дніпра на Дунай». Це твір з пригодницьким сюжетом, автор не наголошує на якихось трагічних моментах. Як відомо, остаточна ліквідація Запорозької Січі відбулася без кровопролиття. Було тільки ув'язнено деяких старшин, а серед них і останнього отамана П. Калнишевського. Більшість запорожців втекла з Січі на територію Туреччини за Буг, де незабаром створила Дунайську Січ. Діставатися нового місця тисячам козаків довелося двома шляхами: морським і переважно суходолом. Юні герої повісті — брати Василь та Гнат Рогози. Чимало пригод випало на їхню долю. Старшому, Гнатові, довелося випікати хліб у печерах Кривого Рога, визволяти від татар дівчину Катю разом з її батьками, спіймати табун степових коней, мало що не стати жертвою страшного великого полоза.

Майже усі пригоди, навіть веселі, перейняті тугою за Україною, яку доводиться залишати, можливо, назавжди, але водночас і вірою в те, що там, на Дунаї, будуватиметься нова Січ. В перспективі Катруся — дружина Гната, отже, в посушливих степах Придунав'я вкорениться здоровий козацький рід.

Повісті «Під Корсунем», «В запалі боротьби» та «Зруйноване гніздо» — найдовершеніші художні твори письменника. Але остання з них посідає особливе місце в його творчому доробку. В ній постає та історія, яка ще й досі має безпосередній вихід на сучасність, яка ще й досі ятриться пекучою раною на живому тілі народу. Метафора «зруйноване гніздо» сприймається і як Запорозька Січ, ліквідація якої не є предметом безпосереднього зображення, і як зруйновані зимівники трьох козацьких родин поблизу із сплюндрованою Новою Січчю, про які, власне, й розповідається в повісті. Водночас «зруйноване гніздо» — це й ширше поняття: весь обшир Війська Запорозького.

Сам факт зруйнування Запорозької Січі, коли розглядати його ізольовано, не був, власне, великою трагедією. Воно пройшло, як ми вже згадували, безкровно: майже всі козаки або переселилися на Дунай, або розбрелися хто куди. Найжорстокіша доля випала тодішнім керівникам Січі, зокрема кошовому отаманові Петру Калнишевському. Про цю подію А. Кащенко розповів у повісті «З Дніпра на Дунай».

Фатальними для України стали наслідки зруйнування Запорозької Січі. Саме про них і йдеться у повісті «Зруйноване гніздо», і, гадаємо, А. Кащенко відтворив їх з повним розумінням усього трагізму.

Для вдумливого читача повість А. Кащенка дає розуміння, чому сучасна Україна ділиться не на два регіони — Східну і Західну, а на три — Західну, Північно-Східну та Південно-Східну.

Територія Південно-Східної України повністю збігається з колишніми землями Війська Запорозького. Український етнос тут найбільше уражений хворобою розпаду. Вільного народного духу лишилося найменше там, де буяла козацька воля. Чи не парадокс це? Ні, це жорстока реальність нашої історії.

Річ у тому, що землі Війська Запорозького стали ареною першого великого етноциду на Україні, картина якого у всій своїй грізності постала в повісті А. Кащенка. Якщо колоніальний наступ російського царизму на Гетьманщину та Центральне й Північне Правобережжя проявився у повальному закріпаченні населення та поступовому знищенні всіх українських національних інституцій, що все ж таки не призвело до розвалу його етнічної структури, то, зруйнувавши Запорозьку Січ, царизм оголосив корінним мешканцям Південно-Східної України нещадну війну як етносові, війну на знищення.

Землі, якими люди користувалися вільно протягом століть, були проголошені власністю царського уряду, роздані катерининським прихвосням та посіпакам, усім, хто хотів їх брати, аби

лише не українцям. Приміром, святиня нашої історії — Хортиця — була віддана німецьким колоністам, про що з болем і обуренням писав Т. Г. Шевченко: «...А на Січі мудрий німець картопельку садить».

Запорожці та вільні українські хлібороби, які під онікою Січі господарювали на землях Війська, оголошувалися власністю нових господарів разом з землею, тобто фактично мали стати кріпаками. І багато ними стали. Складність, гострота і трагізм ситуації полягали в тому, що найжорстокіша форма поневолення застосовувалася до тих, хто навіть не міг збагнути, що це таке. Тому люди «добровільно» покидали рідні місця, переселялися на територію Туреччини, ховалися в байраках і плавнях, вели бродячий спосіб життя, поповнювали армію безпритульного наброду в південних містах, що стали швидко розвиватися після військово-політичного вирішення ще й татарської проблеми.

Господарювання безвідповідальних заброд завдало першого удару по екології цього благодатного краю. Подібні удари з нищівною силою повторюються і в наш час, що створило на півдні України кризову ситуацію.

Історичну кривду, заподіяну нашому народові, розуміли видатні мислителі, діячі науки, літератури, мистецтва. З її розуміння виріс Т. Г. Шевченко. Її не обійшли своєю увагою чесні представники інших народів. Ось що писав з цього приводу О. Герцен: «Україна, добровільно приєднавшись до Росії, обумовила собі значні права. Цар Олексій поклявся їх шанувати. Петро І під приводом зради Мазепи залишив від цих привілеїв саму лише тінь, а Єлизавета та Катерина запровадили в ній кріпосне право. Бідна країна протестувала, але як вона могла віднертися від фатальної лавини, яка котилася з півночі до Чорного моря і покривала все, що сило руське ім'я, одним і тим же саваном одного й того ж поневолення. Україна зазнає тієї ж долі, що й Новгород та Псков, але набагато повніше, і одне тільки століття кріпосницької залежності не могло стерти всього, що було незалежного і поетичного у цього славного народу».

Так, хоч якою жорстокою була царська політика, але вона не призвела до повного етнічного краху. У XIX столітті і на початку XX століття становище вирівнялося значною мірою за рахунок тодішнього демографічного динамізму українського народу, сильного міграційного процесу з Центральної та Північної України. Але нічого в історії не минає безслідно. Тож корозія національного організму за останні більш як півстоліття на півдні республіки виявилася особливо страхітливою, тому що цей організм був жахливо ослаблений ще наприкінці XVIII століття.

Повість «Зруйноване гніздо» починається ідилічною картиною. Безжурно вудять рибу парубки Демко Рогоза та Іван Балан у білих мережаних сорочках. Збирають квіти і плетуть віночки їхні наречені — Івга та Галя. Ідилія триває й тоді, коли старий запорожець Дмитро Балан везе розкішним запорозьким степом дочку Галю та її коханого Демка до шлюбу в козацьке місто Самару. Несподівано на весільний кортеж налетіли двоє драгунів генерала Текелія, які гасали степом на конях, і пограбували весільні припаси.

Та це був лише початок. Не встигли щасливі молодята навтішатися чарами подружнього життя, як на їхній маленький хутір накотилася валка родин з півсотні кріпаків-переселенців з Калузької губернії. Самі ці люди ні в чому не винні. Вони виконують волю князя: зайняти землі від часу навідуючись до своєї дружини та сина Миколки. Прикажчик вистежив його разом із своїми посіпаками. Цього разу Демка таврували і віддали у пікінери. Та він утік з казарми і під виглядом чеця подався на Подунав'я, де були вже три його брати.

Брати вирішують визволити дружину Демка Галю з сином. Вони ледве встигли, знайшли Галю з Миколкою в очеретах якраз у ніч перед тим, як новий управитель мав узяти з нею шлюб: згідно з правом російських кріпосників, пан дозволяв шлюб з кріпачкою при живому чоловікові, щоб давала приплід і не вводила власника у збитки.

Попри всю жорстокість соціально-національного конфлікту, що сам по собі надає творові виняткової сюжетної напруженості і смислової вагомості, повість насичена яскравими, колоритними характерами, жанровими сценами з козацького життя.

Письменник підкреслює, що доведені до відчаю запорожці однак залишаються добродушними людьми. Так Демко попервах прагне убити управителя, який відрізав йому оселедця, а Петро шись з управителем, Петро дарує йому життя, знявши з голови шмат волосся зі шкірою і принісши страшенно невдоволений, коли молодшому братові не вдалося зробити цього. Та згодом, стрівши його Демкові.

Як і повість «В запалі боротьби», «Зруйноване гніздо» дає найбільше підстав для зіставлення творчості А. Кащенка з Вальтером Скоттом. Але якщо Вальтер Скотт писав головним чином задля інтересу до історії та задля розваги, то Адріан Кащенко на перший план ставить виховні, формувальні моменти. Він і справді справив великий вплив на формування української молоді перших трьох десятиліть нашого століття. Гадаємо, що у наш час творчість цього письменника не втратила свого значення для виховання підростаючого покоління.

Майже все своє життя А. Кащенко працював над книгою «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове». Це флагман його історичної публіцистики. Автор творив цю книжку паралельно з написанням повістей та оповідань, але опублікувати спромігся лише під кінець життя. Щоправда, книжка вийшла аж трьома виданнями. Перше побачило світ 1917 року, друге — 1918, але майже все воно було знищене денікінцями. Третє — поліграфічно найбідніше, але непідцензурне і найбагатше за змістом — вийшло 1919 року.

Характеризувати цей твір шляхом передачі його змісту нема можливостей та й потреби: його просто треба читати й вивчати. Зате є необхідність у визначенні специфіки, а це можна зробити, зіставляючи його з іншими аналогічними працями.

А. Кащенко писав свою книгу в той час, коли українська історична наука неухильно підіймалася до своїх вершин. Вже були видані багатотомними зібраннями історичні монографії М. Костомарова, зажив слави основоположника нової української історіографії В. Антонович, том за томом виходила унікальна «Історія України-Русі» М. Грушевського і набули популярності серед масового читача його однотомні історії України. Адріан Кащенко був добре обізнаний і з «Історією запорозьких козаків» Д. Яворницького, особисто знав видатного дослідника. Тож нема нічого дивного в тому, що «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» своїм матеріалом стоїть найближче до праць саме цього ученого.

Однак книжка Кащенка суттєво відрізняється від монографій та однотомників названих учених. Її слід розглядати в контексті його художньо-історичної прози, бо в ній письменник поставив спільні з «Оповіданнями...» завдання, хоч і виражені різними засобами. Автор прагнув не просто подати історичну інформацію, а справити певний ідейно-емоційний вплив передусім на підростаюче покоління.

Формально «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» можна було б назвати історіографічною працею. А. Кащенко, так само як і інші історики, провів значні наукові дослідження, опрацював чимало літератури, не чужими були йому й архівні пошуки. Але все це було підпорядковано тому, щоб створити певний образ в його історичній тривалості, внутрішній суперечливості, але й у цілісності. Отже, за своєю функціональною суттю «Оповідання...» — це передусім твір історичної публіцистики, дуже спорідненої з власне художньою творчістю.

Деяка позірна безпристрасність і навіть протокольність окремих місць, така назагал невластива вдачі А. Кащенка, пояснюється, на наш погляд, його орієнтацією на певні літературні зразки — козацькі літописи, насамперед Самовидця та Величка. Однак і ця «загальномовність» підпорядкована яскравій публіцистичній ідеї, яку письменник розгортає і в формі відвертих публіцистичних інвектив і прямих емоційно-образних характеристик та оцінок.

Паралельно з фактами історії А. Кащенко вивчав і зразки української народної творчості, вводячи їх у текст. Чергуючись з авторським науково-публіцистичним викладом, вони яскраво ілюють його, а з другого боку, цей виклад є ніби попереднім коментарем, розкриває читачеві усю складність та ідейно-художнє багатство величезної кількості народних пісень та дум. Якби юний читач познайомився з ними у звичайних фольклорних збірниках, то вони б такого великого враження на нього, можливо, й не справили б, не завжди були б відповідно осмислені. Слід віддати письменникові належне: його фольклорний «супровід» дібраний дуже вдало і скрупульозно. Тут немає нічого зайвого, часто-густо це маловідомі нині народнопісенні твори.

Адріан Кащенко не ставив собі за мету написати книгу з історії українського козацтва взагалі. Це історія саме Запорозької Січі, і коли наприкінці автору доводиться говорити про Січ Чорноморську, Задунайську чи кубанське козацтво, то він обов'язково застерігає, що трохи виходить за рамки свого предмета.

«Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» — книга унікальна і за підходом до теми, і за імпульсами та стимулами до її створення. Написана з урахуванням величезної кількості документів, у певному розумінні вона й сама вже стала документом, бо якби хтось нині поставив собі подібну мету, то навряд чи досяг би її. Річ у тому, що книжка тісно пов'язана з біографією її творця. Його усвідомлення себе як українського патріота, становлення як письменника і автора «Оповідань...» виникло з потреби осмислення історії Січі. Січ надала змісту й самобутності українському романтизмові, саме вона й породила такого письменника, як Адріан Кащенко, і таким чином продовжила себе в духовній сфері.

А сталося це виключно завдяки збігові певних біографічних фактів життя письменника. На Дніпрі, в межах території Війська Запорозького, на руїнах дев'яти (пізніше досліджених Кащенком) Січей минуло його дитинство і майже все життя.

Маючи спокійну, мрійливу вдачу і нахил до глибокого аналізу, молодий Адріан Кащенко поринав уявою у минувшину і мало-помалу відтворював усю кількасотрічну найгероїчнішу і найважливішу сторінку історії українського народу, яка значною мірою сформувала і теперішнє наше національне обличчя.

В дитячі та юнацькі роки А. Кащенко ще мав змогу зустрічатися з людьми, безпосередньо причетними до козацького війська, і слухати їхні власні спогади або розповіді з життя їхніх батьків та дідів. Значним поштовхом до написання книги послужили й враження Кащенка від подорожей по священних місцях запорозької слави. На каюках письменник пропливав багатьма протоками та ериками до Великого Лугу та Лугу Базавлуку, фотографував руїни Січей, пам'ятні острови, скелі та інші місця. До речі, інакше, ніж водним шляхом цього зробити було б неможливо. Але якби хтось затіяв таку мандрівку тепер, то майже нічого не побачив би з того, чим милувався письменник, бо за останні сімдесят років невпізнанно змінилося обличчя Подніпров'я: замість порогів, плавнів, проток, озер, дрімучих лісів, трав'янистих галявин, там тепер лише сипучі піски та рукотворні моря із гнилою водою. Отже, ми повинні бути вдячні нашій історичній долі за те, що знайшлася людина, яка так цікаво й грунтовно описала й сфотографувала місця Війська Запорозького, донесла їх у своїх творах до нащадків.

У своїх працях, художніх творах А. Кащенко виступає як послідовний демократ із винятково гуманним світоглядом, який лежить в основі сучасного нормального світорозуміння і до якого ми повертаємося після довгих років ідеологічної інквізиції. А світогляд цей полягав у тому (абстрагуймося від конкретних історичних реалій), що коли хтось зобижає когось, то всі симпатії мають бути на боці потерпілого, а діяти треба так, щоб допомогти йому. Коли якийсь народ чи його політична структура поневолює інший народ, то боротьба цього другого народу за своє визволення є справедливою, її повинні підтримувати інші цивілізовані народи.

Історія не знає випадків, щоб расові, націоналістичні та інші людиноненависницькі

теорії витворила поневолена нація. Навпаки, поневолені дотримуються загальнолюдських демократичних принципів, бо тільки вони дають надії на їхнє визволення. Такою поневоленою нацією майже впродовж усієї своєї історії були українці. То чому ж саме на наші голови посипалося найбільше ударів, звинувачень у націоналізмі?

Розповідаючи про непрості міжнаціональні відносини (а з них великою мірою і складається історія Війська Запорозького), письменник вдається не до якихось знаків, а використовує справжні назви, імена. Річ у тому, що А. Кащенко писав свої твори тоді, коли українському народові ще не було накинуто згори, як кого і що називати. Називав так, як називав народ, як називали Шевченко, Нечуй-Левицький, Франко. Ці назви були тоді нейтральними і в залежності від конкретного змісту могли мати як позитивне, так і негативне забарвлення. «Правильні» назви на території України по Збруч були нав'язані під час другого етноциду, але це вже було після смерті письменника.

Як тут бути? Готуючи видання до друку, ми замінили їх, але цього не можна робити з текстами народних пісень та дум, які органічно увійшли до книги.

Є у творі А. Кащенка й незначні розбіжності в оцінці певних фактів. Та річ у тому, що й сьогодні існують певні оцінки з того чи іншого питання і немає цілковитої впевненості у тому, що хтось опанував істину в останній інстанції. В таких випадках у посторінкових примітках ми коротко викладаємо сучасніший чи альтернативний погляд на те чи інше часткове питання.

Письменник наводить величезну суму фактів, які говорять самі за себе. Але трапляються у нього й деякі фактичні помилки чи не цілком зручні висловлювання. Коли вони аж надто очевидні, ми виправили їх, а коли не дуже — пояснили у виносках. Ось приклад такої неточності. Автор твердить, що Київська Русь розпалася через бездоріжжя, саме через це від неї відкололася Суздальська земля. Зрозуміло, що коли Русь об'єднувалася, бездоріжжя не було менш-ним. Справжньою причиною розпаду Київської Русі були передусім фактори соціально-полі-тичні (феодальна роздробленість) та етнічні (формування нової народності). Ще приклад... Мабуть, П. Сагайдачний помер передовсім від ран, а не від невдоволення реальними наслід-ками Хотинської війни.

З усього багатства змісту «Оповідань...» хотілося б виділити окремі моменти. Не тому, що на них наголошує письменник, а тому, що вони вражають нас сьогодні розумінням нашої трагічної історії, багато що з якої за останні десятиріччя перекручувалося або замовчувалося.

Факт, що український народ на чолі з Б. Хмельницьким прийшов до Переяславської ради добровільно, але факт і те, що крок цей був продиктований надзвичайно складною військово-політичною ситуацією, в якій опинилася Україна напередодні цього визначального для своєї історичної долі акту. Свій зоряний час Б. Хмельницький пропустив восени 1648 року, і більше він йому не усміхнувся. Все це знайшло належне висвітлення в книжці А. Кащенка.

Однак історичні факти, зокрема й наведені у творі, свідчать про те, що російський царизм з перших же днів почав планомірно порушувати Переяславську угоду, поки не довів Україну до колоніального становища, в якому вона опинилася наприкінці XVIII століття. Та найцинічнішим порушенням Переяславських пактів (до речі, чомусь загублених) було те, що царизм не допустив Переяславських пактів (до речі, чомусь загублених) було те, що царизм не дотримувався їх ніколи в найголовнішому — у наданні Україні політичного захисту як складової частини спільної держави. Україна стала об'єктом безсоромних торгів, поділу з тією ж таки Польщею, від якої й мала захистити її єдиновірна Росія.

За Андрусівською угодою 1667 року все Правобережжя поверталося Польщі. Діячі Правобережжя, які прагнули приєднатися знову до Росії, нею ж і були покарані, приміром Семен Палій. Двічі російські офіцери та генерали як союзники гайдамаків по-зрадницькому заарештовували їх та віддавали до рук поляків. Вперше, ще у 30-ті роки XVIII століття. У 1668 році вони таким чином заарештували 900 керівників повстання Коліївщини і цим визначили його долю.

Ми вже говорили про етноцид у зв'язку із зруйнуванням Запорозької Січі. Але в «Оповіданнях про славне Військо Запорозьке низове» він змальований, хоч і не так вражаюче, як у повісті «Зруйноване гніздо», зате ширше й аргументованіше. Анексія запорозьких земель почалася ще до зруйнування Запорозької Січі.

У книзі постає панорамна історія запорозького козацтва як феноменального суспільного явища — величного, благородного й героїчного у своїй суті, але ж і приреченого неймовірно жорстокими обставинами його історичного буття не тільки на фізичне винищення, а й на поступову сутнісну деградацію, яка йшла в парі з ліквідацією його як військово-політичної структури. А тривало воно ще довго після ліквідації Січі на Підпільній — до 1828 року Задунайська Січ; до 1865 року Азовське козацтво і по суті до початку XX століття з вільних лицарів, кубанці, які формально проіснували найдовше, ще на початку XIX століття з вільних лицарів, що вільно обирали своїх отаманів та інших старшин (отже, й самі могли бути обрані), були зведені до звичайних солдат, змушених в усьому коритися командирам, які вийшли переважно з їхнього ж середовища, але стали відігравати таку роль, як офіцери й генерали в російській армії.

І ще одне. Як відомо, українська православна церква, потрапивши у підпорядкування до російського патріарха у 1686 році, поступово втратила своє самостійне значення і стала знаряддям поневолення та денаціоналізації українського народу в руках царизму. А. Кащенко у своєму творі якось особливо не наголошує на цьому, але наводить чимало фактів, кожен з яких промовистий і разючий сам по собі.

Коли Кіндрат Булавін на початку XVIII століття підняв повстання проти Петра I, він сподівався на підтримку запорожців. (До речі, всі вони були дуже релігійними.) Та ченці Межигірського монастиря спеціально прибули на Січ і відрадили козакам брататися з повстанцями Булавіна, бо, мовляв, гріх воювати проти православних. Коли запорожці хотіли повстати проти останнього кошового Січі П. Калнишевського (ця постать дуже неоднозначна), то їх утримував січовий священик. Калнишевський обурював козаків тим, що став багатим феодалом і порушив право щорічної виборності отамана Січі. Коли вдруге козаки затяяли проти нього змову, їх видав Калнишевському не хто інший, як священик, очевидно, дізнавшись про це на сповіді.

І, нарешті, фатального дня 4 червня 1775 року, коли переважаюче військо генерала Текелія оточило Січ, козаки мали намір боронити свою матір так, як вони боронили її в 1709 році від війська Петра І. Та архімандрит Володимир, який був тоді на Січі, вийшов перед товариство з хрестом і почав лякати його карою божою, що й спонукало козаків скоритися.

З «Оповідань...» можна виділити принаймні три історико-публіцистичні «дочірні» книжки, а саме: «Про гетьмана Самійла Кішку», «Про гетьмана Сагайдачного» та «Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорожжя». Найцікавіша з них — нарис про Костя Гордієнка.

Постать цього видатного отамана Запорозької Січі письменник виясквавлює шляхом зіставлення з гетьманом Іваном Мазепою, звичайно, не на основі вирішального фактора в політичній біографії Мазепи — тут обидва історичні діячі перебували на одній платформі,— а даючи негативну оцінку попередній діяльності демонічного гетьмана, починаючи хоч би з того, що останній купив свій високий пост у князя Голицина за 11 тисяч карбованців золотом та три пуди всілякого срібного посуду на 5000 карбованців. Петра І він задобрив, підписавши таємно від січового товариства угоду, за якою дозволялося на запорозьких землях будувати російські фортеці.

Письменник протиставляє соціальній політиці Мазепи, який запроваджував на Україні феодальні порядки, послідовний демократизм Костя Гордієнка, який усіма своїми вчинками і статтею в конституції 1710 року обстоював рівні права всіх станів, виборність всіх інституцій державної та військової влади, засуджував намагання старшин запровадити кріпацтво: «Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники, ні інша військова старшина не забирала собі у підданців, не примушувала ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих».

Якщо розрив з Петром І Мазепи, який вірно слугував йому протягом двох десятиріч, для гро мадськості України був несподіванкою, що не додавала йому ані популярності, ані довір'я, то Кость Гордієнко свою незалежну політику проводив відкрито ще з 1702 року. Тому його 15 разів обирали кошовим Запорозької Січі. На відміну від І. Мазепи, Кость Гордієнко мав реальну військову силу — майже все Військо Запорозьке. Тільки його зусиллями гетьман та Карл XII були порятовані від цілковитого розгрому, а можливо, й від ганьби полону. З великим пієтетом розповідає А. Кащенко про дальшу боротьбу К. Гордієнка за визволення України, зокрема Правобережжя у 1711 році, та про всі його наступні заходи, спрямовані на збереження Січі.

Працюючи над «Оповіданнями...», Кащенко ніби попутно збирав і використовував матеріал і для інших часткових розвідок, певним чином пов'язаних з головним великим задумом. Однією з таких розвідок, розрахованих на найширші кола читачів, є «Неволя бусурманська в українській народній поезії».

Письменник щедро ілюстрував свій твір народними думами та піснями. Щодо «Неволі бусурманської в українській народній поезії» — то це популярне дослідження лише одного ідейно-тематичного циклу в сукупності його найголовніших вузлових аспектів: підневільна дорога до Криму, доля жінок-невільниць, викуп, запорожці у неволі, втеча, покарання за втечу. Все це аргументується вдало дібраними прикладами. Це дослідження письменника має науково-пізнавальне та виховне значення.

Паралельно із «Оповіданнями...» А. Кащенко пише й історико-географічні нариси.

У нарисі «Мандрівка на Дніпрові пороги» він вдало поєднує сучасний йому і минулий аспекти важливої історико-краєзнавчої теми.

Кілька учнів Катеринославської гімназії вирішили подорожувати уздовж Дніпра, щоб надивитися на знамениті пороги. Дітям довелося ночувати на високій козацькій могилі, натерпітися страху від степових вовків, які могли на них напасти, намокнути до рубця під голим небом від несподіваного нічного дощу, та ніщо не змогло затьмарити тієї радості, яку вони відчули, милуючись чудовими краєвидами із скелястого берега Славути, споглядаючи пороги, слухаючи цікаві оповіді нащадків запорожців про давню славу їхніх предків, про історичне минуле України.

В циклі історико-краєзнавчих нарисів письменника визначне місце посідає книга «Сагайдачне». В цьому козацькому урочищі поблизу Хортиці протягом свого життя, починаючи з раннього дитинства і аж до старості, письменник побував шість разів. Свідкам слави героїчних предків — пам'яткам природи Запоріжжя — судилося відіграти значну роль у формуванні світогляду письменника, його національної самосвідомості.

Серед цих пам'яток придніпровська скеля Сагайдачне, вкрита колись густим дубовим лісом, особливо приваблювала його. Називалася вона так тому, що в ній було видовбане крісло для Сагайдачного, сидячи в якому уславлений гетьман милувався чудовими краєвидами та мурами недалекої фортеці — за його гетьманування Запорозька Січ знаходилася на Хортиці.

Наскрізний мотив цього дуже емоційного нарису — щемливий жаль за тим, що розкішна природа Подніпров'я гине, знищується. Руйнація природи — це водночас і глибокий духовний занепад народу. Все це викликає у письменника гострий біль і тривогу: «Хутко, невпинно біжить час. Рік по року відходять у вічність минулого й відносять з собою не тільки людей, свідків колишніх подій, але й зовнішні ознаки давнього життя і природи... І те, чого ми через свою недбайливість не хочемо бачити сьогодні, того вже не зможемо побачити завтра»:

Коли А. Кащенко бував у Сагайдачному в дитячі роки та в юності, там ще можна було бачити доволі дикого птаства, вільно гуляли вовки та дикі вепри, жахали і навіть давили людей велетенські полози «завтовшки з середню вербу і завдовжки з велику хату». А потім крісло Сагайдачного було розбите, скелі висаджені в повітря динамітом і розпродані на будівництво та фундаменти до Олександрівська (нині Запоріжжя) та Херсона, столітні дуби вирубано. Замість буйної рослинності та скель на подніпровських горбах лишилися самі сипучі піски, серед яких непросто було знайти дерево, щоб сховатися у холодку від літньої спеки.

Під час перших мандрівок у Сагайдачне Адріана Кащенка, його рідних та друзів супроводив боцман з колишніх запорожців — Харко. Один із таких запорожців, але вже задунайських — Охрім, як ми вже згадували, доживав віку на хуторі Веселому у батьків письменника. Вони й

берегли колишню славу запорожців, передаючи її у спадок своєму мимовільному вихованцеві.

Минали десятиріччя, і безпосередні свідки й мешканці ще вільного Запорожжя пішли з життя. А нове покоління, втративши громадянський підхід до життя, допомагало плюндрувати рідну землю. Щодо цього вельми характерна зустріч вже літнього письменника із сорокарічним рибалкою, у якого вже не чайка, а човник, що ледь тримається на воді, та ще й протікає. Цей новітній тин, а ті трохи дорожче перепродували один одному, привозили туди з центральних губерній не так господар, як нахлібник краю, один із поганих правнуків славних прадідів, пояснив, чому всі ще недорубані дуби Сагайдачного посохли — їм кільцями понідтинали кору:

«— Скажіть же мені, будь ласка, хто це і навіщо понідтинав дуби?

— А наші-таки, вознесенці!

— Навіщо ж то?

— Бо не дозволяють уже живого рубати!

— Чого не дозволяють рубати?.. І через що?

— Начальство, значить... Земський вже не дозволяє живого дуба рубати, а як сухий він — тоді можна.

— Так оце, значить, ви навмисно понідтинали дуби, щоб вони посохли, й тепер їх порубаєте?

— Атож! — сказав рибалка і засміявся гидким, нерозумним сміхом».

Не минуло й десяти років після смерті письменника, як над його Подніпров'ям почала чинитися така наруга, яка й приснитися не могла. Численні рукотворні моря стерли з лиця землі його найулюбленіші місцини, ошкірившись перед нащадками великого патріота смердючим гнойовищем. В історичній перспективі оновлення нашої понівеченої багатостраждальної землі повинна вирішитися і проблема повернення Дніпру його первозданного вигляду. Та коли ще те буде і чи буде? Але ж ця краса існувала, її ніхто не вигадав! То нехай вона постане в уяві нинішнього підростаючого покоління через її одухотворений образ, з такою любов'ю відтворений Кащенком.

Якщо в нарисі «Сагайдачне» йдеться лише про один куточок і пам'ятку природи земель Війська Запорозького, то книга «Великий Луг запорозький» є художньо-публіцистичним дослідженням набагато значнішого феномена.

Козаки називали Великий Луг своїм батьком. Це був унікальний регіон не тільки на карті України, а й визначне явище в масштабі географії всієї планети. Територією Великого Лугу (близько 15 тисяч кілометрів) цікавився ще давньогрецький історик Геродот, який назвав Великий Луг Гілеєю. Великий Луг простягався по Дніпру на 110 кілометрів — від Хортиці до Олешок. Ширина ж його в різних місцях була різною — від трьох до тридцяти кілометрів. Тут була розгалужена система проток, озер, порослих очеретами мочарів, розкішних лугів та правічних лісів з найрізноманітнішими породами дерев — від верб та осокорів до щоглових дубів. Вода тут кишіла рибою, земля — звіриною, повітря — птахами. Великий Луг був для запорожців батьком і тому, що він годував їх, тут вони знаходили прихисток. Можна було скільки завгодно руйнувати Січ, але ніхто не міг дістати козаків у плавнях, ніхто навіть не наважувався проникнути туди. Ось чому всі Січі запорожців (а їх було дев'ять) знаходилися в межах Великого Лугу.

Козаки були добрими господарями на своїй землі. Зовні здавалося, що вони безтурботні мисливці та рибалки. Але це було не так. Рибу козаки брали лише велику, а водилися в тамтешніх водах білуги, яких заледве піднімали шість чоловік. Полюючи на звірів, старанно обминали молодняк. Птахів ніколи не турбували в період виси джування пташенят. Їхнє ставлення до батька Великого Лугу могло б послужити взірцем екологічної культури.

На превеликий жаль, Великий Луг як унікальний дар природи перестав існувати ще за часів письменника. Байстрюки Катерини продавали його по частинах німцям по дві копійки за десятину, а ті трохи дорожче перепродували один одному, привозили туди з центральних губерній Росії кріпаків і нещадно винищували багатства краю: брали все, натомість не даючи нічого.

За роки господарювання командно-адміністративної системи Великий Луг знищений до решти. Найозонніший і обдарований богом край став нині зоною екологічної катастрофи.

Велика заслуга Адріана Кащенка і в тому, що він вже на схилі літ, 1916 року, здійснив ще одну велику подорож униз по Дніпру та його протоках і притоках і на основі зібраного матеріалу написав чи не останню свою велику працю «Великий Луг запорозький». Описи місцевостей, їхні назви мали прислужитися молодим дослідникам, на яких письменник покладав великі надії. Але чи пішов хтось із них по його слідах? Де там! Провідні ідеологи командно-адміністративної системи вважали негідним займатися «всілякою старовиною».

У нарисі «Перерід» об'єктом письменницької уваги стало таке грізне явище, як цілковите вирождення українських поселенців, примусово вивезених на Урал ще в роки кріпаччини. Їх закупив князь Д. (не хто інший, як Демидов) і пішо вивів на Урал як робочу силу для своїх металургійних заводів. Два роки мандрували, дев'ять років працювали, а коли вийшла воля, начальство все одно не дозволило їм повернутися на Україну і поселило усіх «хохлів» трьома великими слободами, в яких мешкало понад десять тисяч чоловік.

Перерід — це знайдена письменником формула національної трагедії. Тільки ті з українців, хто прибув дорослим, ще пам'ятають Україну, знають рідну мову, але вже не розмовляють нею. Друге і третє покоління знає про батьківщину з розповідей батьків і дідів. А тим часом у життя входить уже четверте покоління, яке нічого не знає і не пам'ятає. Оце вже справжній перерід — люди української крові, в яких не збереглося нічого українського, окрім окремих помилок в російському мовокористуванні. І хоч, на відміну від першого покоління, вони не розуміють і не відчувають своєї трагедії, зате її добре розуміють письменник і читач. Картина дітлахів у чудернацькому вбранні, що спускаються з пагорка на лижах, похмурих і якихось неприродних, справляє гнітюче враження. Мине небагато часу, розвіються на порох останні привезені з України рушники та пучечки волошок і залишиться тільки перерід — болюча рана багатовікової історії України.

Нарис «Перерід» — твір, у якому минуле безпосередньо вростає в сучасність і навіть постає під кутом зору дослідження майбутнього.

Міф про «буржуазність» Адріана Кащенка (аякже, якщо «націоналіст», то неодмінно «буржуазний»!) розвіюється, коли читаєш твори із сучасного йому життя. Так оповідання з часів першої російської революції — «Тяжкий гріх» свідчить про те, що письменник був на боці страйкарів, які не хотіли кувати кайданів на своїх же братів-революціонерів. «Як же сміємо ми сподіватися перемоги у своїй боротьбі з владою капіталу, коли самі ми, робітники, виробляємо капіталові зброю до боротьби з ними і до мордування наших заступників?» — говорить письменник устами коваля, ватажка страйкарів Свердла. Тільки один із них — Пляма — став штрейкбрехером і продовжував кувати кайдани, але несумлінно: із зазубинами на ланцюгових ланках. Він згадав свій гріх — штрейкбрехерство, коли через сліпий випадок сам був закований у власні кайдани. Впізнавши їх на собі, кинувся у прірву.

Оповідання «Дим» чимось нагадує новелу М. Коцюбинського «Коні не винні», але воно не наслідувальне, бо побачило світ раніше (1907 року), ніж була написана новела Коцюбинського. Герой оповідання — генерал Іван Іванович, який очолює комісію по обстеженню залізниці. Він воліє не виходити з вагона, коли проїжджають через тріснуту трубу, від якої може завалитися міст, бо залізничні лакузи саме внесли до вагона «величезну рибину, оздоблену всякою всячиною, мов та прибрана дівчина до вінця», не хотів вийти з нього й тоді, коли йому подали смажену дичину, але ж довелося, бо «нерозторопний начальник станції пустив зустрічний «переселенческий» поїзд, і зупинка на перегоні вимушена». Та перевіряючого не цікавлять ні їдкий дим у депо, ні прогнилі підлоги в помешканнях залізничників, ні їхні петиції. Він лише оштрафував сторожа за павутину і знову подався до вагона допивати пиво та доїдати страви, які, на превеликий подив переселенців, коштували стільки, що можна було б купити хату та ще й з лишком.

Про те, якими насправді були політичні переконання Кащенка, можна судити також, ознайомившись з його твором «За що?». Йдеться у ньому про революцію 1905 року, про так звану жовту волю, названу так у зв'язку з жовтневим маніфестом Миколи II. В умовах царського режиму оповідання не могло бути надруковане. Тож вийшло окремою книжкою в Черкасах лише 1917 року.

П'ятеро підлітків та студент Зель за участь в революційних подіях опинилися за гратами в одній камері. Всі вони хочуть утекти з тюрми, але з різних мотивів. Учні, по суті, ще діти, прагнуть додому,до рідних, а Зель і старші з молоді, знаючи, що амністії для них не буде (Зель виготовляв бомби),— щоб перейти кордон.

Несподівано для себе в'язні знайшли спільника і однодумця у вартовому Давидові Кацу, шкільному товаришеві Зеля. Кац був сином багатого єврея, але не вступив до вищого навчального закладу через «процентну норму». Перебуваючи на військовій службі, став свідком страшних єврейських погромів. Ці події пробуджують його національну свідомість, породжують протест проти несправедливого ладу. Тож не дивно, що Кац допомагає групі Зеля втекти з тюрми, а хлопці, у свою чергу,— перебратися йому за кордон, де опинилися його батьки та наречена. Нещастя спіткало трьох утікачів. Одного, наймолодшого, Льову застрелили жандарми, другий — Голуб, упавши мало не з третього поверху, роздробив ногу, третій — Боря Гук, якому випало спускатися останнім, уже не міг цього зробити, бо зроблений з матрацної тканини канат розв'язався на найвищому вузлові. Хлопець збожеволів, коли до камери увірвалися наглядачі. Побачивши божевільним єдиного сина, мати помирає з розпуки, а батько через кілька днів покінчив з собою.

Мені пригадується дуже войовита брошура 40-х років одного дуже сановитого критика, який оголошував Кащенка мало не зоологічним націоналістом. Невже він не читав його повість «За що?», пронизану ідеєю єднання всіх пригноблених народностей України і співчуттям до переслідуваних? «Тільки що Кац почав служити, як з'явилися жовті слободи і темна чернь, нацькована людьми старого стану як на Україні, так і по всій Росії вчинила великі розрухи і єврейські погроми. Сидячи під вікном у казармі, Кац бачив, як вулицями ганяли його братів-євреїв, били їх руками й дрючками і навіть різали ножами. Він бачив, як лилася кров безвинних, покалічених і як падали забиті на смерть, але не мав сили дати їм порятунку, бо сам був у неволі, у казармі і не мав права вийти на вулицю без дозволу».

Попри весь трагізм змальованих подій оповідання «За що?» — твір, сповнений бойовитості, революційного духу, віри в перемогу добра над злом.

Адріан Кащенко був майстром гротескного малюнка. Особливо вдавалися йому оповідання про ту частину української інтелігенції та буржуазії, яка на словах проголошувала любов до всього рідного та національного, а насправді була байдужою, коли не ворожою до справжніх інтересів та національних потреб українського народу. Такі оповідання сюжетно будувалися на контрастах, на боротьбі ідей.

Після тривалої розлуки зустрівся чиновник Андрій Маркович на -ко з давнім колегою Петром Миколайовичем на -ук (оповідання «Щирі малороси»). Останній проживає з дружиною Мар'єю Іванівною в російському губернському місті на Україні. Стіни його помешкання обвішані рушниками, під одним із них — портрет Шевченка. Наймичка Петра Миколайовича ходить в українському строї.

Вирішивши, що в особі Петра Миколайовича має однодумця, Андрій Маркович почав мову про українські часописи, про боротьбу за українську автономію, про потребу матеріальної підтримки діячів української культури. Але все це чуже й вороже малоросійському обивателю та його дружині. Навіть на власних дітей вони накидаються за те, що навчилися від наймички «мужичити» і просять «хліба» замість «хлеба».

Де ж це видано таке, обурюється Мар'я Іванівна на докір гостя:

«— Щоб діти говорили по-мужичому?.. Та мене ж засміють люди, а дітей і до гімназії не приймуть!

— Можна знати дві мови! — почав казати гість.— От французької мови ви, запевне, вчите...

Далі йому Андрій Маркович не дав говорити.

— Ну, де там забивати дітям голови та ламати язика! — сказав він трохи сердито.— Та й навіщо? Якщо їм коли-небудь і доведеться балакати з мужиками, то ті зрозуміють їх і так».

Чи не є ця картина «фотографією з майбутнього»? Хіба не типовий хід міркувань сучасних петрів миколайовичів, які денаціоналізацією власних дітей обгрунтовують ще й архідемократичним правом вибору мови навчання? Такі, як Петро Миколайович, визнають тільки одну автономію — автономію «української страви, а насамперед автономію вареників з сметаною та запіканки».

В оповіданні «Мрії і дійсність» подібна суперечка відбувається між колишнім військовим Данилом Івановичем та цивільним українським інтелігентом Гнатом Федоровичем. Данило Іванович не визнає українського національного руху ще й тому, що в українських газетах більше пишуть «про страйкарів, про грабіжників та харцизів, що нівечили по панських економіях дорогі машини... про в'язнів».

Ситуація в цьому оповіданні ускладнюється ще й тим, що навіть такого лояльного Данила Івановича заарештовують за те, що він, знизивши орендну плату своїм чиншовикам, спровокував бунт і підпал князівської економії, робітники якої й собі зажадали пільг. Цей несподіваний арешт робить радикальнішим поміркованого поміщика, і він (а його устами й сам письменник) висував лівішу політичну програму, ніж прогресивний Гнат Федорович.

«Коли нас мордують і гноять по тюрмах, то треба за свої муки вимагати більшого, ніж ви і ваші газети вимагаєте. І що більші будуть наші страждання, то більші мають бути і наші вимагання! Не вірю я тому, що український люд тільки й здатний на те, щоб обробляти землю. Український народ великий і дужий! Він ще зовсім не жив! Всі сучасні кривди й знущання збудять його нарешті. Він прокинеться і струсить з себе всіх хробаків, що повпиналися в його тіло... І від того величезного руху скрізь по далеких землях розляжеться луна! Я вірую, що Україна знову буде великою і славною».

Заголовок оповідання «Пригода з Кобзарем» хоч і повторює назву одноіменної новели Панаса Мирного, але йдеться в ньому не про намагання конфіскувати Шевченкову книжку, а про трагічне життя Кобзаря. Написане 1906 року, це оповідання — гнівне засудження колонізаторської політики царської Росії, яка нівечила культури поневолених народів, зокрема українського. Заборона кобзарського мистецтва призвела до його знищення, до переходу значної кількості кобзарів на лірництво.

Повість «Зоряно» — найбільший твір Адріана Кащенка на сучасну йому тему. Вона ввела читача у тепер уже невідому нам атмосферу культурно-мистецьких гуртків, які були перевістками і детонаторами сучасного нашого національного відродження — відродження XX століття. Героєві повісті Андрію Івановичу Будію йдеться не про невідь-який подвиг, а лише про те, щоб поставити подарований з Києва бюст Шевченка, що валяється серед бутафорського мотлоху в підвалах Народного дому південного губернського міста (мабуть-таки, Катеринослава), в глядачевому залі поруч із скульптурними зображеннями таких російських письменників, як Пушкін, Гоголь, Тургенєв, Салтиков-Щедрін.

«Не надто багато хотів»,— скаже не один сучасний скептик. Та річ у тому, що письменник розкриває суспільну атмосферу початку нашого століття, коли й таке скромне бажання здавалося недосяжним, коли російська або зрусифікована управа навіть такий намір розглядала, як вияв нечуваної крамоли, коли її представники «доводили», що ніякого українського народу й української мови нема, що це та ж російська мова тільки чомусь зіпсована поляками. Тож довелося організовувати справжній шевченківський концерт (на який народ пішов валом) і тільки після цього ставити питання про перенесення бюста поета з підвалу у глядачевий зал.

Цікаво, глибоко психологічно змальовано у творі взаємини Андрія Будія та Івги Смути.

Будієві, образ якого явно біографічний, не поталанило в особистому житті, його обраниця, хоч і вродлива, але вкрай розпусна, нечесна ще й заздрісна.

Андрій Іванович зустрічається з Івгою Смутою через три роки після того, як його дружина вигнала наймичку ні про що з дому. Зустрічається у Народному домі, де Івга співає в хорі, а він працює керуючим українською філією Народного дому. Сімейне його життя розладналося — він залишив дружину.

Будій закохується в Івгу, і вона відповідає йому взаємністю. Однак письменник не прагне щасливого, але банального кінця — з'єднання двох залюблених сердець. Перспективного чиновника Будія посилають у далеке північне місто, Івга Смута готова поїхати з ним. Герой ніби не позбавляє її цієї надії. Але, подивившись на себе в дзеркало, розглянувши уважно свою сивину й зморшки, вирішує не зав'язувати світу молодій дівчині і навмисно називає у листі до неї своє давнє освідчення химерою.

Але ж чому «Зоряно»? Цей символ немає ніякого стосунку до особистого життя героїв. Він є знаком громадської атмосфери, коли національно-культурницька діяльність, незважаючи на утиски та переслідування, все ж поширюється і дає певні відрадні наслідки, коли Будій у північному місті, а незабаром і в Москві, не тільки не згубився і не розгубився, а, навпаки, розгорнув активну літературну та видавничу діяльність, коли, зрештою, Івга з колишньої скромної, зацькованої сирітки-селянки стає активною громадською діячкою.

Поява й поширення такої організації, як «Просвіта» ознаменувала новий, вищий етап українського національно-культурного життя.

Драматургія — найскупіше репрезентований жанр творчості А. Кащенка. Нам відомо лише три його п'єси. Немає архіву письменника, тож важко сказати, чи їх було більше.

Гостро викривальний характер має комедія на дві дії «По закону». Об'єктом зображення в творі є дрібне чиновництво у його стосунках з начальством. Дарма, що у п'єсі відтворена атмосфера майже дев'яностолітньої давності, вона аж надто виразно перегукується з нашими часами. Брехня, бюрократична тяганина і пустопорожня балаканина були характерними ознаками діяльності різних чиновницьких контор у царській Росії, подібно до того, як це ми маємо зараз у всіляких главках, управліннях тощо.

Молодий чиновник Бузюк постає проти цього бюрократичного болота. «Невже ви не помітили,— каже він,— що в цих купах паперу немає жодного правдивого слова? Візьміть інше, візьміть запитання вищих урядових установ про ті непорядки, про які до них надходять звістки через газети, і прочитайте кожен раз нашу відповідь на ті запитання: ви побачите, що замість того, щоб сказати правду, яка вона є, і додати міркування, яких заходів треба вжити, щоб того лиха не було, ми одмовляємо, що пишуть, «мовляв, нісенітницю і що у нас все благополучно».

Решта чиновників (Петренко, Сердега, Зубков) — це дрібні прислужники й кар'єристи. Наскрізною в комедії є соціальна тема. Чиновництво — найубогіший прошарок службовців у царській Росії. Начальник контори, генерал Василь Петрович, заплутавшись у своїх любовних походеньках, позбавляє найменш оплачуваних працівників грошової допомоги під Різдво, яка належить їм по штату. І тільки наполегливість Бузюка, який готовий зробити набутком гласності неприглядні вчинки начальника, примушує останнього вчинити «по закону».

За роки застою та сталінських репресій дуже звузився репертуар українських театрів. Фактично в ньому лишилися п'єси кількох драматургів і то переважно на теми із сільського життя. А на початку XX століття на Україні розвивалася якісно нова драматургія. Не говоритимемо про Лесю Українку, яка здебільшого писала суто літературні драми, не прилаштовуючи їх спеціально для сценічного життя, хоч згодом вони здобули його в міру того, як привертали увагу неординарних режисерів. Йдеться про справжню українську урбаністичну драму, покликану задовольнити репертуарні потреби українського театру та його глядача з середовища інтелігенції та робітництва. Численні зразки таких драм дав В. Винниченко.

Драматургія набагато старшого за нього А. Кащенка теж розвивалася в цьому ключі. П'ятиактна драма «Напровесні», безперечно, творче досягнення Кащенка-драматурга. В центрі уваги письменника-патріота — проблема розвитку української культури за умов жорстокого придушення її шовіністичною політикою самодержавства, діяльність у цих умовах національно-культурницького товариства «Просвіта», яке напередодні першої світової війни все ж добилося певних успіхів у своїй роботі попри всі провокації та переслідування. Отже, п'єса «Напровесні» є своєрідним тематичним продовженням повісті «Зоряно». Вона по-справжньому сценічна, інтрига в ній не надумана, а обумовлена характерами героїв, їхніми взаєминами. Письменник показує своїх героїв не у дріб'язкових зіткненнях, а у значних конфліктах, в яких оголюється їхня суспільна сутність і увиразнюється людське єство.

Комедія «Зоря нового життя» — не найкраща в творчому доробку Кащенка-драматурга, але й вона пронизана демократичною суспільною ідеєю та не позбавлена виразних сценічних якостей. Не надто переконливим постає в цій п'єсі образ Карпа Федоровича Баглая, багатого нежонатого поміщика, який узяв на виховання селянського сина Василя Титаренка, щоб зробити з нього чесного, відданого юнака, готового працювати на ниві української національної справи. Та якось не узгоджується з добродійництвом цієї, на перший погляд, демократичної та гуманної людини сценічний задум п'єси — прагнення Марусею перед вступом юнака до університету. І саме на цьому зав'язується конфлікт п'єси, який у трьох «одмінах» знаходить свій розвиток і розв'язку. Вихований у дусі народолюбства Василь знаходить у собі сили вирватися з павутиння дрібної інтриги і поєднатися з Марусею.

Адріан Кащенко був людиною врівноваженою, спокійною, лицарського характеру. Він радо переймався чужою цікавою думкою і готовий був працювати за чиєїсь ініціативи, але ставав непохитним, коли був переконаний, що правда на його боці. Одне слово, був людиною-правдолюбом, романтиком за вдачею. Таким, коли хочете, є й стиль його творів, бо стиль — це насамперед людина. В чистоті й спонтанності життєвияву створених ним образів полягає секрет їх притягальності, секрет літературного успіху автора.

Професіональна критика оцінювала творчість А. Кащенка нижче, ніж читацька громадськість. Але ми знаємо й те, якими перестраховницькими були оцінки критики в нашому столітті. Магія штучно створеної і несправедливої думки діє так, що й незаангажовані до брехні роблять поправки на перестрахованих. Тож справжня оцінка творчості цього талановитого письменника ще попереду.

Нещодавно відбулася І наукова сесія відновленого Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. На ній йшлося про успіхи точних та природничих наук в західному регіоні України за останні десятиріччя. Вони справді вражають. Але водночас звучала думка про катастрофічне відставання гуманітарного сектора. Яка несправедливість! Нікому й на думку не спало, що на цій сесії мали б бути заслухані доповіді про те, як невблаганно знищувався наш гуманітарний сектор.

Трагізм нашої історії полягає в тому, що молох тоталітаризму поглинав, відносив у безвість найдорожчих і найближчих народові його дітей. На прикладі братів Кащенків особливо переконлива ця кричуща несправедливість. Один в них був генералом, другий став видатним ученим-біологом, безбідно прожив своє життя, здобув славу. Ніхто ніколи не таврував їх класовими ярликами. А от третій, Адріан, перебиваючись на заробітках залізничного контролера, зажив репутації буржуазного націоналіста, класового ворога тільки тому, що став українським демократичним письменником.

Відкриття й винаходи учених — велика справа, вони одразу ж набувають повсюдного використання та застосування. Митці та письменники створюють такі духовні цінності, яких не позичиш у сусідів. Тож вчімося їх шанувати. Це повною мірою стосується й творчості українського письменника Адріана Кащенка.

СТЕПАН ПІНЧУК,
кандидат філологічних наук

Оповідання перше

Про початок козаччини і боротьбу її з татарами та турками (роки 1483—1590)

Давнина України.

Не до ладу було б починати оповідання про запорожців, не згадавши попереду хоч коротенько про часи давнього життя України, бо запорожці були дітьми України і весь час свого життя дбали про неї, захищали її від ворогів та обстоювали її права й волю.

Всі землі понад великими річками Дніпром, Бугом, Дністром та Сяном з давніх-давен були залюднені східнослов'янськими племенами. Племена ті жили окремими громадами і управлялися вільними радами громадян, які обирали собі на радах (вічах) правителів — князів.

На північ та на схід од слов'ян жили фінські племена, з котрих найбільшими були по річках Оці та Волзі мордва й черемиси.

У давні часи слов'янські племена розселялися від річки Тиси, що впадала в Дунай, тільки до Дніпра, так що землі понад Дніпром були на краю слов'янських земель, і через те землі ті й прозвані були Україною. Проте з часом слов'яни посунулися з своїми селитьбами й на фінські землі: на річку Двіну, озера Чудське та Ільмень та на річки Волгу й Оку і почали й там складати свої громади й князівства. З початку X століття, після народження Христа, за часів князювання у Києві Олега, верх над усіма східнослов'янськими племенами взяло плем'я полян, що жило на правому боці середнього Дніпра, маючи своїм осередком город Київ. Земля полян здавна звалася Руссю, і ця назва разом з поширенням влади київських князів, поширилася й на всі слов'янські племена, підвладні київським князям.

За часів київського князя Володимира [1] поляни, по волі князя, року 988 приєдналися до грецької християнської віри, а згодом християнство поширилося й на останні східнослов'янські племена. Разом з грецькою вірою слов'яни придбали письменство і почали потроху виробляти свою власну культуру.

Той же князь Володимир об'єднав усі слов'яно-руські племена в одну велику руську державу, що ширилася од річки Тиси за Карпатськими горами до Дону й Азовського моря і од Білого моря до Чорного. Та тільки недовго була та єдність. Великий обшир земель, що посіли слов'яно-руські племена, та брак у ті часи шляхів робили неможливим спільне життя таких великих земель, і скоро велика руська держава Володимира зруйнувалася і розбилася на багато князівств. До того ще Володимир, помираючи, поділив руські землі поміж своїми синами, а слідом по ньому всякий князь поділяв своє князівство поміж своїми дітьми. Ще син Володимира Ярослав сяк-так держав у слухняності своїх братів і мав під своєю рукою всі руські землі, опріч Полоцької, а вже за часів його онуків ніхто не хотів слухатися київського князя. Не минуло й ста років, як велика Київська держава розбилася на кілька десятків, а далі й сотень князівств. Врешті дійшло до того, що мало не у всякому городі був свій князь.

Всі ті князі поміж собою ворогували; всякому з них бажалося мати більше підвладних сіл і городів, і от вони, узброївши своїх людей, ходили воювати сусідів, скидали своїх родичів з князівства, іноді об'єднували докупи чималі краї, котрі з часом знов ву поділялися поміж їхніми дітьми й онуками.

Під час своїх змагань та сварок князі часто наймали за гроші вояків чужосторонніх: варягів [2], або степових хижаків, які, скориставшись занепадом Русі, опанували південними степами. Раніше то були печеніги [3], а пізніше половці [4].

Найбільше лиха від тих сварок та війн зазнав Київ. Цей город був найславніший і найбагатший з городів, розкиданих по руських землях. За часів Володимира та Ярослава він прикрасився великими та славними церквами й монастирями, був обсипаний великими земляними валами з міцною посеред них мурованою брамою, що звалася Золотою брамою [5], і тепер жив згадками про свою славу. Через те всякий більш жвавий князь неодмінно домагався бути князем у Києві та старшинувати над усіма руськими князями.

Через ті колотнечі та війни руські городи руйнувалися, людність бідніла, сила Русі щодалі все дужче занепадала. Цим скористалися сусіди Русі — степовики-половці, що до того часу зігнали з південних степів печенігів та обрів [6] і таборилися по

[1] *Володимир* — київський князь Володимир Святославович (помер 1015 р.). Почав княжити з 978 р. Об'єднав Русь, запровадив християнство.

[2] *Варяги* — давньоруська та візантійська назва скандінавів (норманнів). У X—XI ст. були воїнами-найманцями в руських князів. Потім злились із східними слов'янами, прийнявши їхню мову та культуру.

[3] *Печеніги* — кочівний народ тюркської групи. В IX—XI ст. перекочовували з Середньої Візантії в причорноморські степи. За підтримкою Візантії нападали на Київську Русь. У XI ст. були витіснені на захід половцями. Частина з них українізувалася.

[4] *Половці* — кочівний народ тюркського походження, який утворив у причорноморських степах державу (XI—XIII ст.).

[5] *Золота брама (Золоті ворота)* — головна урочиста брама давнього Києва, побудована в 1037 р. До наших часів збереглася в руїнах. Реставрована в 1982 р. з нагоди 1500-річчя Києва.

[6] *Обри* — авари. племена тюркського походження, які в VI ст. вторглися на Дунай і створили самостійну державу. Спустошували слов'янські землі, а також Візантію, Німеччину, Італію. У VIII ст. їх розгромили слов'яни, відтак удару їм наніс Карл Великий та угорці. На початку X ст. держава обрів перестала існувати.

[7] *Орель* — ліва притока Дніпра. Бере початок у Харківській області, протікає по межі областей Дніпропетровської з Харківською та Полтавською, відтак Дніпропетровською областю. Довжина — 346 км.

[8] *Царгород* — давньоруська назва Константинополя — столиці Візантії. Нині Стамбул — місто в Туреччині.

[9] *Батий* (Бату, помер у 1255 р.) — монгольський хан, нащадок якого поклало початок татаро-монгольського ярма на Русі. В 1236—1239 роках поневолив північно-східну Русь, а в 1240—1242 — південно-західну. Героїчний опір східних слов'ян послабив монголів і цим порятував Західну Європу.

всіх степах од Волги до Дніпра. Вони набігали на руські землі, випалювали села й городи, а людей забирали у неволю.

Найбільше від тих нападів знову-таки діставалося Київщині, бо вона була найближче до степів. Врешті у XI столітті половці зігнали руських з степів на північ, опанували Дніпром од лиману до Орелі [7], поширилися й на устя Бугу та Дністра і таким чином перетяли стародавні руські шляхи до Чорного моря й Царгорода [8].

Поки через тяжкі обставини Київщина і взагалі Україна все дужче занепадала, північно-східні руські землі, захищені од нападів степовиків лісами й болотами, зміцнювалися і склали в XII столітті між річками Волгою й Окою чималу державу — Суздальську Русь, що згодом почала у нас зватися Московщиною. Осередок руського державного життя перейшов таким чином на північ.

За два віки, що минули після князя Володимира, єдність між північною й південною Руссю зовсім забулася, так що суздальські князі не тільки не допомагали Україні у її боротьбі з половцями, а навіть раділи занепаду Київського князівства, і року 1169 суздальський князь Андрій Боголюбський, скориставшись з несили Київського князівства, прийшов із своїм військом у Київ, пограбував його украй, не минаючи навіть церков та монастирів, і, поруйнувавши та помаливши колись великий та славний город, покинув його на поталу степовим хижакам — половцям.

Через тривалий час після походу на Київ Андрія Боголюбського на руські землі насунулися зі сходу татарські орди. Під проводом свого хана Батия [9] вони року 1237 зруйнували Суздальську Русь і, повернувши з неї на південь, кинулися на половців і загнали їх аж за Дунай та за Карпатські гори.

Опанувавши південними руськими степами, Батий через кілька років рушив з великими ордами на теперішню Лівобережну Україну і, поруйнувавши Переяславське та Чернігівське князівства, підступив року 1240 під Київ.

Кияни оборонялися уперто, бо вчили собі видиму смерть, та не мали сили одігнати татар, і ті, вдершись у город, вирізали людність та пограбували й поруйнували все те, що кияни вспіли побудувати та придбати за 70 років після руїни, зробленої їхніми братами-московцями під проводом князя Андрія Боголюбського.

Після Києва татари поруйнували ще Волинь [10], Поділля [11] та Галичину [12], а тоді знову повернулися до чорноморських степів, обклавши всі руські землі щорічною даниною.

Русь опинилася у татарському ярмі. Щороку всі руські князі мусили їздити до найстаршого татарського хана, щоб доручати йому данину, і вже од волі хана залежало, чи лишити князя на князівстві, чи, стявши йому голову, передати князівство іншому князю, більш покірливому або такому, що,не жаліючи своїх підданців, давав обіцянку привозити ханові більше данини або подарунків.

Найтяжче з усіх руських земель доводилося од татар знову-таки Русі — Україні, бо вона була найближча до степів і не мала з боку татарських кочовищ ніякого захисту, і після Батиєвої руїни східні та південні землі України зовсім здичавіли, поросли будяками і стали безлюдними степами.

Не так тяжко було Русі Суздальській, або Московщині [13]. Татари не любили ходити у ті землі через ліси й болота і не так її руйнували. Завдяки тому, поки минуло сто літ від Батиєвої руїни, московське князівство вже добре зміцніло і князь московський Іван Калита [14] за згодою татарського хана став старшим над усіма східно-руськими князями, проголосивши себе великим князем.

Ще менше терпіла од татар Галицька Русь, бо була заступлена од степів Україною, і в XIII столітті вона за часів короля Данила [15], сина його Лева [16] та онука Юрія [17] набула собі великої моці. Тільки й у неї знайшлися вороги — угри [18] й поляки, і ті вороги, знищивши її силу, підгорнули Галицьку Русь під себе, причому ті русини, що жили за Карпатами, дісталися угорцям, ті ж, що були по східний бік гір, дісталися полякам.

Поки Київська Русь — Україна лежала у руїнах, стоптана татарськими кіньми, на північ од неї, на річці Німані почав складатись у міцну державу народ литовський [19]. У XIV столітті литовський великий князь Ге-

[10] *Волинь* — одна із складових земель України. Розміщена у верхній течії Бугу та по правих притоках Прип'яті. Назва походить від давнього міста Волинь, що за 20 км на південь від Володимира-Волинського. Здавна була заселена дулібами, бужанами, або волинянами.

[11] *Поділля* — історико-географічна область, що займає територію колишнього пониззя між річками Південним Бугом і Дністром.

[12] *Галичина* — історико-географічна область України, розміщена на північних відрогах Карпат і прилеглої до них низовини. За часів Київської Русі становила окреме удільне князівство.

[13] *Московщина* — Московщиною, або Московією, називали до XVIII ст. без будь-якого негативного відтінку російську національну державу, тому що вона формувалася довкола свого політичного центру — Москви, подібно до того, як Київська Русь, або Київська держава, була сформована в X ст. довкола Києва.

[14] *Іван Калита (Іван I Данилович*, помер у 1340 р.) — великий князь московський, один із перших об'єднувачів Московського князівства. Його прізвисько пояснюється його багатством.

[15] *Данило. (Данило Романович Галицький*, 1201—1264) — князь Галицько-Волинської землі з 1238 року, видатний політичний діяч та полководець. Воював з литовськими та польськими феодалами, розбив угорців, підкорив Київ. Будував міста (Холм, Львів). У 1254 р. прийняв королівський титул.

[16] *Лев* — галицький князь (бл. 1228 — бл. 1301). Після смерті батька Данила (1264) успадкував Перемишльське князівство і місто Львів, назване в його честь. Приєднав до Галичини Белзьке, Холмське і Дорогочинське князівства, а також Люблінську землю.

[17] *Юрій (Юрій Львович*, бл. 1250—1308, за іншими даними — 1314) — галицько-волинський князь, син Льва Даниловича. Князював у Холмщині й Підляшші, брав участь у воєнних походах на Польщу. Після смерті батька в 1301 р. об'єднав усі землі Галицько-Волинського князівства.

[18] *Угри* — самоназва мадярів, народ з угро-фінської сім'ї, заселяє Паннонську низовину на південь від Карпат.

[19] *Литовський народ* — згідно з дослідженнями сучасних білоруських істориків об'єднавчою силою Великого Литовського князівства були білоруси, які тоді називалися литвинами. Власне, литовські племена (цю назву вони перейняли від литвинів-білорусів) справді перебували тоді на нижчому рівні розвитку. Однак прибалти дали Литовському князівству династію, подібно до того, як варяги — Київській Русі. Тепер можна з певністю вважати, що Велике князівство Литовське було спільною державою білорусів, литовців та українців.

димін [20] почав поширювати свою владу на південь і підгорнув під себе Білу Русь (землі від Прип'яті до верхнього Дніпра). Син же Гедиміна, великий князь Ольгерд [21], прилучив до Литовської держави всю Україну обох боків Дніпра, посадовив року 1360 свого сина Володимира [22] князем у Києві і, зігнавши на деякий час татар з нижнього Дніпра, Бугу й Дністра, поширив свою державу до Чорного моря.

За часів литовської зверхності Україна трохи відпочила. Литовці не гнітили українців національно, а навпаки, самі переймали українські звичаї, мову й письменство. Та тільки недовго тяглося спокійне життя України. У кінці XIV століття Литва споєдналася з Польщею, державою римсько-католицької віри, і поляки, забравши через якийсь час верх у всій державі, почали потроху обмежувати права православних українців, та, не спинившись на тому, почали скоро обмежувати волю й українського селянства та роздавати українські землі польському панству.

У часи литовської зверхності на Україні вже були вільні вояки, котрі хоч і не звалися ще козаками, а однаково, як і козаки, присвячували себе військовим справам. У ті часи Візантійське грецьке царство [23] було вже дуже утиснуте турками і наймало собі вояків за гроші з різних земель. Між іншим, ходили у Царгород і вояки з України, про що згадує пісня з тих часів:

Ой, пустимо ж ся на тихий Дунай,
Далі Дунаєм під Цареград;
Ой, чаємо там доброго пана,
Що платить добре за заслуженьку:

Ой, дає на рік по сто червоних,
По коникові та й по шабельці,
По парі суконь та й по шапочці,
По парі суконь та й по шапочці, та й по панночці [24].

Слідом за лихом, що впало на Україну од польського панування, на неї впало ще й друге лихо. У середині XV століття грецьке — Візантійське царство, від котрого колись прийшла на Русь православна віра й письменство, було зруйновано турками, і Царгород, перехрещений турками у Стамбул, став столицею бусурманів. Держава турецька стала наймогутнішою в Європі, кримська ж татарська орда, що кочувала по всіх південних руських степах, од Кавказу через Дон та Дніпро аж до Дністра, ставши найближчим сусідом турків і маючи одну з турками віру, піддалася під турецьку зверхність і, набувши через те великої сили, зігнала литовців з низу Дніпра й Бугу і почала набігати на Україну та одвойовувати її од Литви.

Найбільше тяжку руїну зазнала Україна од татар за часів кримського хана Менглі-Гірея [25]. Цей войовничий хан 1482 року дощенту сплюндрував Правобережну Україну разом з Києвом, а через кілька років так само попалив усю Лівобережну Україну з Черніговом та, не спинившись на тому, почав руйнувати ще й Поділля та Волинь.

Про руїну Менглі-Гіреєм так розповідає народна дума:

У неділю рано-пораненьку у всі дзвони
дзвонять,
І старії і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і Господа просять:
«Поможи нам, Боже, Київ-город боронити,
Діждем Першої Пречистої [26], будем обід
становити».

. . . . . .

В неділю рано-пораненьку города достали,
Усім церквам українським верхи позбивали,
Полотняні образи під кульбаки клали,
Дзвонами спижовими [27] коня напували,
В святих церквах коні становили [28].

Руїна України за часів Менглі-Гірея була далеко гірша, ніж за часів Батия, бо всіх людей, хто не був забитий або не сховався у лісі, татари гнали у Крим, а звідтіля продавали у неволю на турецькі галери [29] або у заморські турецькі городи. За кілька років вся Україна стала пусткою, понад Чорним же морем та й далі, понад Середземним та Червоним морями, лунали розпачливі зойки сотень тисяч українських невольників та невольниць, одірваних од своїх дітей або батьків і від рідного краю [30].

Не маючи собі оборони од своїх зверхників — литовців та поляків, українці зрозуміли, що треба їм самим братися до зброї і проти татарської хижацької сили поставити свою узброєну силу. Коли більшість татарських загонів зійшла з України, люди почали узброюватись, виходити з лісів, гуртуватися у ватаги і зганяти

[20] *Гедимін (Гедиміас.* помер у 1341 р.) — великий князь литовський (1316—1341). називав себе королем Литви й Русі. Значно розширив кордони Литовської держави.

[21] *Ольгерд (Альгердас)* — великий князь литовський (1345—1377). Двічі невдало робив походи на Москву (1368, 1370), підтримуючи тверських князів у їхній боротьбі проти об'єднувальної політики московського царя Дмитрія Донського.

[22] *Володимир (Ольгердович)* — син великого литовського князя Ольгерда (1296—1377), посаджений батьком на київському престолі після захоплення ним Брянської, Чернігово-Сіверської, Подільської, Смоленської, Переяславської та Київської земель.

[23] *Візантійське грецьке царство* — держава, яка виникла в східній частині Римської імперії внаслідок її розпаду. В IV—VI ст. в ній був рабовласницький устрій, відтак феодальний. З 330 року столиця — Константинополь. Захоплення його турками в 1453 р. ознаменувало кінець Візантії.

[24] *М. Костомаров.* Т. XXI, с. 689. *(Примітка автора.)*

[25] *Менглі-Гірей* (Менгли-Герай, помер у 1515 р.) — кримський хан. Переніс столицю ханства зі Старого Криму в Бахчисарай. За його правління Кримське ханство стало васалом Туреччини (1475), відтіснило Литовське князівство від берегів Чорного моря. В 1482 р. захопив і зруйнував Київ.

[26] *Перша Пречиста* — перший з трьох богородичних празників, які святкуються на Україні. Припадає на 28 серпня, до дня Успіння Богородиці. Звідси його друга назва — Успіння.

[27] *Спижовий* — бронзовий, з бронзи.

[28] *М. Костомаров.* Т. XXI, с. 684. *(Примітка автора.)*

[29] Галерами звалися кораблі, що могли плавати не тільки під вітрилами, а й на гребках. На ті гребки й садовили невольників. *(Примітка автора.)*

[30] Спустошливість набігу Менглі-Гірея автор дещо перебільшив.

[31] *Острозький* — рід Острозьких, волинських князів, один з наймогутніших у Литовській державі в 1341—1620 роках. У II половині XVI ст. Костянтин Острозький заснував школу і друкарню.

[32] *Вишневецький* — рід Вишневецьких ведеться від значного

зі своїх земель решту татар. Кому пощастило під час руїни врятуватися разом з сім'єю, ті йшли до руїн своїх осель і потроху відбудовувалися біля рідних, викоханих батьками садків, ті ж, що стеряли під час руїни сім'ї і не мали для кого будувати собі нові гнізда, таки лишилися бездомівними, кохаючись у полюванні й боротьбі з татарами та обороні своїх щасливіших земляків.

Початок козаччини.

Тих українських людей, що після татарської руїни лишилися безпритульними і, взявши до рук зброю, почали виходити у степ та воювати татар, прозвали козаками, що на мові східних народів означало «вільну, рухливу людину».

Не маючи ще певної організації (розпорядку), українська козаччина у перші десятки літ свого життя гуртувалася здебільшого біля замків старородавніх руських князів: Острозького [31], Вишневецького [32], Дашковича [33] та інших — і з ними виходила на татар; далі ж, коли козаків побільшало, вони купчилися по наново відбудованих городах: Каневі, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Брацлаві і по всіх пограничних староствах (повітах) і ходили у походи під проводом старост, котрі під час походів звалися гетьманами.

З таких гетьманів-старост найбільше уславилися: Лянцкоронський [34], староста Хмільницький [35], що водив козаків на татарські землі у 1512 та 1516 роках, причому поруйнував Білгород та Очаків, й Дашкович, староста черкаський та канівський, котрий року 1521 зазнав було татарської неволі, та скоро втік з Криму і ходив у роки 1523 та 1528 з козаками під Очаків, а одного разу вдерся було з козаками навіть у Крим.

Виходячи щовесни на південь, щоб висліджувати татар, козаки разом з тим полювали на дичину і, повертаючись під зиму на Україну, привозили з степів коштовні звірячі шкури, а ті, хто ходив річками, привозили рибу.

У ті часи по гаях та байраках південної України така була сила дичини, що з нею було й не розминешся, по річках же така була сила риби, що, як старі оповідачі говорили, звичайно, мабуть, дуже прибільшуючи, «встроми у річку списа, то він так і стремить поміж рибою — не може набік похилитись». Велика здобич, що привозили козаки з півдня, або, як казали, з Низу, заохотила й осілих людей з міст та сіл виходити щовесни разом з козаками на добичництво. Вони узброювалися, єдналися з козацькими ватагами, разом з ними пробували все літо по степах та річках,

Козаки перших часів. (Козаки пізніших часів вже замість сагайдаків мали мушкети; келера теж вживалася не часто. Іншим був на козаках пізніших часів і одяг.)

серед повсякчасної небезпеки од татарських добичників, на зиму ж, обтяжені здобиччю, поверталися до своїх осель. З усяким роком кількість таких осілих добичників більшала, і вони, прийнявши всі козацькі звичаї та організацію, щодалі дужче зміцнювали силу козацтва. Проте хоч добичництво й відігравало не останню роль у поширенні козаччини, провідною метою існування козаччини все-таки була боротьба з татарами, а далі й турками [36].

З року 1540 історія, називаючи привідців козаків, згадує вже не самих тільки пограничних старост, а значає вже козацькі походи на татарські улуси (кочовища), на турецькі городи і під проводом своїх власних народних ватажків: Карпа Масла з Черкас, Якова Білоуса з Переяслава та Андруша з Брацлава [37], на підставі чого можна гадати, що ще до середи-

[33] *Дашкович* (Дашкевич Євстафій, помер у 1535 р.) — український феодал, литовський воєвода. На початку XVI ст. перейшов на бік московського князя Івана Васильовича. Згодом повернувся на Україну. Займав посаду канівського старости, з 1514 — черкаського. Далі брав ряд фортець на Дніпрі для оборони України від татарських нападів і припинення втеч козаків на понизя Дніпра.

[34] *Лянцкоронський* — рід українських феодалів. З них відомі такі: 1) Предслав (помер 1531 р.), староста хмільницький, служив у війську Острозьких під час їх походів проти татар у 1516 р. під Акерман та проти турків у 1528 р. під Очаків; 2) Станіслав (помер у 1657 р.), польський гетьман коронний, очолював польське військо у боях під Красним і Вінницею, в 1651 р. зазнав поразки від Івана Богуна.

[35] *Хмільницький* — від міста Хмільник на Вінниччині.

[36] *М. Грушевський.* Історія України, с. 195. *(Примітка автора.)*

[37] Це ясно доводять нам події з життя Війська Запорозького, хоч пізніші історики за прикладом шановного М. Грушевського й відкидають провідну ідею існування козаччини. *(Примітка автора.)*

ни XVI століття козаччина вже мала певну організацію і сама почала обирати собі ватажка.

Виходячи у степ, козаки вистежували татарських добичників, що ходили на Україну по людей, перепиняли їм шлях, побивали їх і не давали змоги забирати людей у неволю; під час же нападу великої орди, коли перейняти бусурманів козакам було не сила, вони все-таки дбали про те,

Ненаситецький поріг. Скеля «Монастирко».

щоб перестерегти городи й села про наближення орди, і тоді весь люд кидав свої оселі й ховався по лісах або збігався під захист замків та міцних городів.

На добру здобич од козакування скоро звернули увагу пограничні старости і почали одбирати од козаків добру половину найдорожчої здобичі. Козаки ремствували, а проте деякий час корилися старостам, далі ж, звикнувши до життя по степах, бездомівні козаки, що не мали жінок та осель, почали й зимувати на Низу, то переховуючись по печерах між скелями, понад річками і байраками, то закладаючи свої коші, або січі, по таких островах Дніпра, де б татарам трудно було їх знайти та несподівано захопити [38].

Таким чином, вже в середині XVI віку українські козаки поділилися на дві частини: більш покірливі та такі, що мали жінок і домівки, жили на волості, здебільшого у Черкасах та Каневі, а пізніше ще й у Трахтемирові й Корсуні; ті ж, що не мали жінок, або не хотіли коритися розпорядкам на волості, жили на Низу. Через те перші козаки звалися городовими козаками, другі — низовими козаками.

Побачивши, що через перехід частини козаків на Низ козацька здобич починає уникати їхніх рук, польські старости почали ходити на низових козаків походами, вишукуючи їхні коші й одбираючи здобич. Тоді низові козаки, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами татар, згуртувалися у чималу громаду, обрали собі отамана і, посідавши на човни, попливли Дніпром за пороги.

Нелегко, мабуть, було переплисти козакам уперше бурхливі пороги, де і в наші часи часто човни розбиваються на дрібні тріски, та козаки зробили те, і з того часу пороги Дніпрові та козаки стали рідними братами на кілька віків, і все життя козацьке гуртувалося біля порогів.

За порогами козаки поробили собі на одному з островів Великого Лугу курені, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками і прозвали свій новий кіш Січчю. З того переходу низових козаків за пороги вони й почали зватися запорозькими козаками, або запорожцями. Про цих козаків і підуть мої оповідання, хоч неможливо буде мені обминати життя й городових козаків, бо й ті козаки щовесни виходили до своїх товаришів за пороги, жили з ними одним життям, разом ходили у походи, разом і життя своє у боротьбі з бусурманами віддавали і, хоч зимували на Україні, а все-таки звали себе козаками Війська Запорозького низового.

Перші часи життя Війська Запорозького.

Великий Луг був дуже добрим місцем для пробування запорозьких козаків. Це був величезний острів, оточений річками Дніпром, Кушугумом та Кінськими Водами, порізаний протоками Дніпра на безліч менших островів. Весь Великий Луг разом з Базавлуком мав 11 миль. або 110

[38] Один із факторів виникнення козацтва — соціальний (боротьба проти поміщиків) — автором недооцінюється.

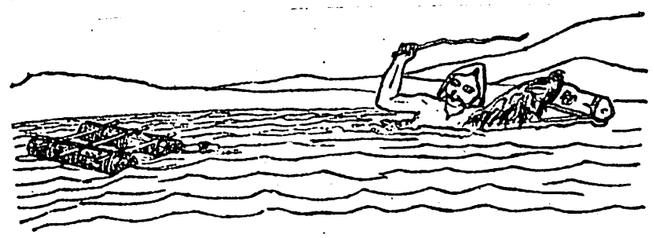
верст у довжину та біля трьох миль завширшки, був укритий одвічним лісом і несходимими пущами шелюгів, очеретів та осоки. Серед тих пущ по островах ще було поплутано багато таких озер та боліт, котрі під час великої води сполучалися з Дніпром. Знайти та добути тут козаків ворогам було зовсім неможливо, прогодуватися ж запорожцям у Великому Лузі було дуже нетрудно, бо всі протоки, озера й лимани його аж кишіли рибою, а лісова пуща була повна звіра й птиці. Бракувало тут запорожцям тільки борошна та пороху, і за тим добром вони час від часу виряджали товаришів байдаками по Дніпру на Україну.

Упорядкувавши сяк-так Січ у захисному куті Великого Лугу, запорожці почали висилати козацькі залоги до татарських перевозів на Дніпрі і чати у степи, понад шляхи, якими найбільше ходили татари на Україну.

Перевозів татарських через Дніпро було чимало, найдавніші з них були: перший між порогами Будилом та Лишнім, другий — трохи вище голови острова Хортиці, на урочищі Кічкас. Перше місце тим подобалося татарам, що там Дніпро поділявся островами Тавольжан (Таволжанський) та Перун на три протоки, і ті протоки легше було перепливати з кіньми по черзі, одпочиваючи по островах; друге місце було вдатне тим, що там Дніпро, спертий скелями, має всього 80 сажнів завширшки.

Вистеживши татар на перевозі, запорожці намагалися перешкодити їм перевозитись, побиваючи всіх, хто допливав до правого берега Дніпра; коли ж це не вдавалося, то подавали вісті на Січ і на Україну. Пізніше вони упорядковували по степових могилах бекети і подавали вісті про татар гаслом: на недалекій од Дніпра могилі запалювали вогонь, а чатівники з дальніших могил, побачивши те гасло, запалювали вогні по своїх могилах, і те гасло за одну ніч передавалося по всіх степах і доходило до України, так що не вспіють було татари перевезтися через Дніпро, а вже на Україні знали, що татари наближаються.

Нема чого й говорити, що обставини життя запорожців у перші сто років існування Запорозького Війська були невимовно тяжкі. Татарські кочовища доходили у ті часи по східному боці Дніпра до річки Орелі, а по правому — до Тясмину [39] та Висі, так що єдиним зв'язком Січі Запорозької з Україною, і то незабезпеченим од татарських нападів, був Дніпро. Оточені з усіх боків татарськими кочовищами, запорожці повсякчас сподівалися нападу ворогів і або смерті

Татарин перепливає річку. Старовинний малюнок.

собі, або тяжкої неволі. До того ж татарські добичники [40], набігаючи на Україну за ясиром [41] щороку, неначе за своєю власністю, скоро помітили, що запорожці перестерігають Україну про їхні наскоки, і самі якнайпильніше вистежували запорожців, щоб, повбивавши їх, набігти на Україну несподівано.

Щоденна небезпека навчила запорожців стерегти бусурманів. Очі козацькі навчилися бачити у таку далечину, куди тепер сягають тільки підзорні труби, а вухо запорожця чуло й там, де нам, здавалося б, німа тиша. Вони вміли вгадувати, з якого боку наближається небезпека, з того, куди біжать степові звірі або як перелітає птаство.

Якщо небезпека застукувала запорожців близько Дніпрових порогів, вони ховалися поміж скелями й по печерах, що й зараз маються по скелястих берегах Дніпра; коли біля Вестих берегах Дніпра; коли біля Великого Лугу та по низинах річок — ховалися по плавнях та очеретах; згодом же, вистеживши з своєї схованки ворогів,— кидалися на них несподівано і якщо мали силу, то й побивали.

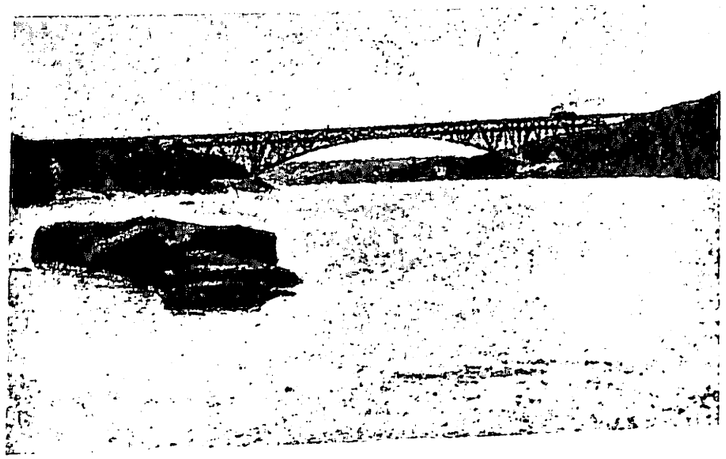
Найтяжче доводилося тим із запорожців, що чатували по степах. Там було видно далеко навкруги і здавалося, що там запорожцям вже не було порятунку од татар, бо коні степо-

[39] *Тясмин* — річка в Кіровоградській та Черкаській областях, права притока Дніпра. довжина 194 км. Бере початок на Придніпровській височині.

[40] У кобзарських думах — «у ш к а л і». *(Примітка автора.)*

[41] *Ясир* — рухлива здобич, найбільше невольники. *(Примітка автора.)*

виків були прудкі, як вітер; проте й там запорожці вміли рятуватися: досить було добігти козакові до якоїсь степової річки або озерця — і вже він врятувався, бо виріже собі очеретину, простромить у колінці її дірочку і, взявши у рот, поринає у воду з головою. Краєчок очеретини, вистромлений з води поміж очеретом та осокою, зовсім був непомітний, а проте

Кічкас у наші часи. Татарський перевіз був на 100 сажнів нижче теперішнього мосту.

козак через нього дихав і міг досидіти під водою, поки татари відходили далі.

Тільки хоч які були запорожці сторожкі, а не одному з них довелося загинути у нерівній борні з бусурманами, як переказують нам сумні народні думи:

I

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає й не гадає,
Що на його молодого,
Ще й на джуру [42] малого,
Біда настигає...
То не верби лугові зашуміли,
Як безбожні ушкалі налетіли,
Хведора Безрідного [43],
Отамана курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки джури не піймали.
То малий джура до козака прибуває,
Рани йому глибокії промиває.
То козак йому промовляє:
«Джуро мій, джуро,
Вірний слуго!
Їдь ти понад Лугом-Базавлуком
Та понад Дніпром-Славутою,
Послухай ти, джуро,
Чи то гуси кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкалі гудуть,
Чи, може, козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричать або лебеді
ячать — то зжени,
Коли ушкалі гудуть — то схорони,
Коли ж козаки йдуть — то об'яви:
Нехай вони човни до берега привертають,
Мене, Хведора Безрідного, навіщають» [44].

II

Ой, усі поля Самарські почорніли,
Ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріло у річки Самарки,
У криниці Салтанки
Три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
То тим вони не згоріли,
Що там три брати рідненьких,
Як голубоньки сивеньких,
Постріляні та порубані спочивали;
То тим вони спочивали,
Що на рани постріляні та порубані дуже
знемагали.
Озоветься старший брат до середульшого
словами,
Обіллється гіркими сльозами:
«Прошу я тебе, братику мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Добре ти учини:
Хоч із річки Самарки
Або з криниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої постріляні та порубані окропи,
охолоди!»
То середульший брат теє зачуває,
До його словами промовляє:
«Братику мій рідненький,
Як голубонько сивенький!
Чи ти мені, брате, віри не доймаєш,
Чи ти мене на сміх підіймаєш!
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі дев'ять ран, рубані широкі.
А чотири — стріляні глибокі!
Так ми добре, брате, учинимо,
Свого найменшого брата попросимо:
Нехай найменший брат добре дбає,
Хоч навколішки вставає,
Військову суремку [45] в головах достягає,
У військову суремку добре грає, пограває;
Нехай би нас стали странні козаки зачувати,
До нас доходжати, смерті нашої доглядати,
Тіло наше козацьке, молодецьке в чистім полі
поховати!»

[42] Пояснення див. у розділі «Січове життя». *(Примітка автора.)*

[43] *Безрідний Хведір* — за історичними джерелами ця постать не ідентифікується. В аналогічних випадках надалі зноски не подаватимуться.

[44] Ант. та Драгоманов. Історич. пісні малор. нар. с. 248. *(Примітка автора.)*

[45] Невеликий ріжок, щоб подавати гасло. *(Примітка автора.)*

Неволя бусурманська.

З татар, що набігали на Україну, ніхто не хотів вертатися додому з порожніми руками. Пограбувавши по містах та селах все, що знаходилося коштовного, і повбивавши всіх, хто змагався і обороняв своє добро, татари підпалювали всі оселі та зганяли людей з усієї околиці до одного місця. Там вони, як свідчать народні думи, вирізали всіх, хто через старість був уже негодящий до невольницької роботи, вбивали або розганяли геть недолітків, витоптували кіньми таких дітей, що ще не мали сили втекти, останніх же бранців: молодиць, дівчат, парубків та чоловіків, розлучали батька з дочкою і жінку з чоловіком, поділяли поміж себе. От уривок з народної пісні про татарську руїну:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багацтво розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А но ногах ланцюг б'ється...
А я бідний з діточками,
Піду лісом стежечками.

Після поділу ясиру всякий татарин в'язав своїм бранцям руки за спину сирицею [46], в'язав далі одного невольника до другого і, нанизавши їх цілу пасму, прив'язував переднього до свого сідла і так тяг через степи до самого Криму. А якщо полоняники не поспішалися за конем, то татари підганяли їх довгими батогами.

Не всі бранці мали силу витримати таку подорож. Роз'ятрені, скривавлені степовими будяками ноги не хотіли слухатися, і нещасні бранці, а найбільше бранки, жінки та дівчата, падали і волочилися за кіньми, поки татари не добивали знесилених, покидаючи їх серед степу на поталу звіру і птиці:

Повели їх по жирниці [47],
А жирниця ніжки коле,
Чорну кров'ю проливає...
Чорний ворон залітає,
Тую кров'ю попиває...

Татари женуть жіночий ясир. Малюнок Погрібняка.

Та брати невольників, запорожці, стежили за татарами і, не змігши спинити їх тоді, як ті йшли на Україну, підстерігали татар на повороті з України і саме під той час, як татари, обтяжені ясиром, сунули Чорним шляхом [48] на південь, з якогонебудь степового байраку несподівано, вихором вилітало Запорозьке

[46] Ремінці, нарізані з сирої, невиробленої шкіри. Набігаючи на Україну, татари привозили з собою цілі пасма сириці. Коли сириця зсихалася на руках бранців, то завдавала їм нестерпних мук. *(Примітка автора.)*

[47] Викошене поле. *(Примітка автора.)*

[48] Див. розділ «Шляхи на Запорожжі». *(Примітка автора.)*

Військо і, порубавши татар поодинці, визволяло рідних в'язнів і повертало їх до рідних осель на Україну.

Та не всякий раз траплялося запорожцям так щасливо визволяти невольників. Дуже мала була для того їхня сила і дуже просторі були чорноморські степи. Багато все-таки виводили татари українського люду в Крим до городів Козлова [49] й Кафи [50], що, починаючи ще з XV віку, стали всесвітніми невольницькими ринками.

З Криму невольники розвозилися на продаж по всіх городах Чорного й Середземного морів. Молодиці й дівчата хорошої вроди купувалися у гареми заможних бусурманів, а всі останні — до всяких робіт. Поводилися бусурмани з невольниками не по-людському: годували їх, як собак, на ніч приковували на ланцюги або в'язали їм руки й ноги і тримали їх в льохах та хлівах; найгірша ж доля припадала, мабуть, тим, котрих турецький уряд забирав на свої військові галери. На галерах невольників приковували ланцюгами до гребок, і вони повинні були громадити веслами і вдень і вночі, переганяючи галери з одного моря на друге, аж поки під час війни або під час хуртовини не гинули разом з галерою у безодні моря.

Про тяжке бідування невольників у турецькій неволі досі збереглося декілька народних дум; нехай же ті думи й повідають читачеві про ту недолю українського народу.

I

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі
заплакали,
Угору руку піднімали, кайданами забряжчали;
Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!
Хочай би не встала на Чорному морі бистрая
хвиля.
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької
каторги [51].
Та вже ця нам турецька-бусурманська
каторга надоїла;
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло живої
кості пошмугляло!»
Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку походжає,
Він сам добре тес зачуває,
На слуги свої, на турків-яничарів зозла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини і червоної тавол ги [52]
набирайте,
Бідного невольника по тричі в одним місці
затинайте!»
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,
По три пучки тернини і червоної тавол ги у руки
набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника
затинали,
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої
кості обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров
християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську
клясти-проклинати:
«Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські!»

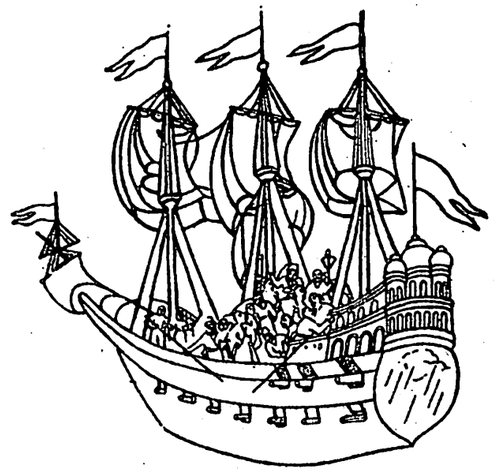
II

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи християнські,— до отця, до матусі.
Що не може він їм поклонитися,—
Тілько поклоняється голубонькам сивеньким:
«Ой ти, голубоньку сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнські,
До отця мойого, до матусі,
Сядь, пади на подвір'ї отцевськім,
Жалібненько загуди,
Об моїй пригоді козацькій припом'яни;
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збирають,
Голову козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорнее море согравати,
То не знатиме, либонь, матір,
У которої каторги шукати:
Чи у пристані Козловській,
Чи у городі Цариграді на базарі,
Будуть ушкалі турки-яничари набігати,
За Червонес море у Арбатську землю
запродати,
Будуть за них срібло, злото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не міряючи,
За них брати.
Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдала,
Сирая сирниця до жовтої кості
Тіло козацькее проїдала».
То бідні невольники на кров, на тіло
поглядали.

Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурманську
проклинали:
«Ти, земле турецькая, віро бусурманськая,
Ти єсть наповнена сріблом, злотом
І дорогими напитками,
Тільки ж бідному невольнику на світі
не вільно,
Що бідний невольник у тебе пробуває
Празника Рожества будь ли Воскресення
не знає,
Все у неволі проклятій, на каторзі турецькій
На Чорному морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманськую
проклинають:
«Ти, земле турецька бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ
війною,
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, Боже, бідного невольника
На Святоруський берег,
На край веселий, між народ хрещений!..»

Не легша була доля й українського жіноцтва, захопленого у неволю. Не маючи сили, щоб оборонятися од напасників, молодиці й дівчата тільки сльозами та благанням мали надію умилосердити степових хижаків.

У долині вогонь горить,
Коло вогню турок сидить,
Турок сидить — коня держить,
Коня держить за поводи,
За поводи шовковії;
Біля нього дівча сидить,

Дівча сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просить:
— Пусти мене, турчиночку,
Побачити родиночку
Ще й рідную Вкраїночку.

Та даремні всі благання дівчини! Не на те турчин захопив бранок, щоб з шляху пустити їх додому, не покористувавшись з них, як з дівчат і невольниць:

Сестра сестрі промовляє:
Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай русу косу утне,
Най до мамки її пошле,
Най ся мамка не фрасує [53],
Най нам віна [54] не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
Із турчином молоденьким...

У неволі молодиць та дівчат чекала ще тяжча недоля, ніж чоловіків. Їх примушували бути жінками бусурма-

[40] Тепер Євпаторія. *(Примітка автора.)*
[50] Тепер Феодосія. *(Примітка автора.)*
[51] *Каторга* — галера. *(Примітка автора.)*
[52] Червона лоза. *(Примітка автора.)*
[53] Не робить собі збитків. *(Примітка автора.)*
[54] *Віно* — посаг, придане. *(Примітка автора.)*

нів і родити на світ ворогів своєї далекої рідної України. Багато українок ставало жінками турецьких пашів і навіть самого турецького султана та кримського хана. Вони пробували у розкошах, та тільки ті розкоші, ті «лакомства нещасні», як співає народ у думах, не вбивали у дочках України живого духу, і багато з них користувалися своїм впливом на чоловіків-турків, щоб, у чому могли, допомагати своїм землякам, і до самої домовини таїли у своєму серці іскру любові до рідного краю.

Одну з таких невольниць, дочку священика з міста Богуслава, оспівала народна дума:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная,
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.

То до їх дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка, приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки, ви бідні невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм.
Божого світу, сонця праведного не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».

Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки, ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодня субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень!»
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку,
Кляли, проклинали:
«Та бодай ти, дівко бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала».

То тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
«Ой козаки, ви бідні невольники!
Та не лайте мене, не проклинайте:
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці бранці,
Марусі, попівні Богуславці
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, до темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки, ви бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас одного — города Богуслава не минайте.
Моєму батьку й матері знати давайте,
Та нехай мій батько добрє дбає,
Грунтів великих, маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупляє.
Бо вже я потурчилась, побусурманилась,
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой, визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі, з віри бусурманської
На ясні зорі, на тихі води,
У край веселий, у мир хрещений!

Та тільки не всі українські дівчата й молодиці могли звикнути до життя на чужині і погодитися з новими обставинами свого життя, хоч і у розкошах. Ті розкоші та «лакомства нещасні» не давали долі душі й серцю, а нудьга за рідним краєм і сумління через свою, хоч і примусову, зраду батьківщині й вірі часто доводили потурчених молодиць до самогубства.

Ой турчине, турчиночку,
Дай мі ножа остренького
До завоя[55] тоненького:
Тонкий завій укроїла,
Ніж у серце си встромила[56].

Ті невольницькі плачі разом зі стогоном народним, що стояв по всій сплюндрованій Україні, бриніли у вухах запорожців. Нудьга за рідним краєм примушувала багатьох невольників тікати з Криму й Туреччини. Не знаючи здебільшого, куди йти, вони легко знову діставалися до рук бусурманам. Піймавши втікача, бусурмани за першим разом люто його карали, за другим же — здебільшого виколювали або випікали втікачам очі й пускали йти, куди знає. Більшість таких осліплених гинула з безхліб'я, а проте були й такі, що прибували на Україну, і тут, переходячи від села до села з кобзою в руках, вони з риданням оспівували як журбу тих, хто лишився на Україні, стеряв під час наскоку дітей, так і страждання тих, хто нудився у бусурманській неволі. Такі кобзарі-сліпці у великому числі пробували й на Січі, і запорожці не мали сили бути байдужими до їхніх співів. Не обмежуючись тими перешкодами, що запорожці чинили татарам на степових шляхах та перевозах, запорожці поривалися до татарських та турецьких городів, де стогнали у неволі їхні брати й сестри, та тільки на перешкоді їм стояв на низу Дніпра, на острові Тавані[57], турецький город Аслам[58], бо проплисти повз нього човнами було дуже трудно.

Гетьман князь Дмитро Вишневецький (Байда).

У такі часи, біля року 1552, до Січі прибув один з нащадків литовсько-українських князів Дмитро Вишневецький[59]. Він був жвавий та завзятий вояка з щиро козацькою вдачею. Наслухавшись ще з малих літ про славну боротьбу запорожців з татарами та про їхні лицарські вчинки й звичаї, Вишневецький ще з року 1540 почав козакувати і був козацтву добре відомий, бо пробував деякий час і на Січі.

Року 1550, коли король польський призначив Вишневецького старостою черкаським та канівським, він згуртував біля себе чимало козаків і року 1552, покинувши своє староство, посадив своїх козаків на човни, виплив на Запорожжя і отаборився на острові Хортиці.

Побувавши до того з запорожцями у походах та боях, Вишневецький зрозумів вагу запорозької єдності, одностайності, товариства та любові до рідного краю і прийшов до мисли, що з запорожцями можна поставити справу оборони України од татар далеко ширше й міцніше, ніж вона стояла. Завзятому Байді боліло серце від того, що через невелику силу запорожців вони змушені нападати на бусурманів тільки потай і після всякого наскоку ховатися по пущах Великого Лугу. Він мріяв утворити силу, яка б одверто й оружно стала на низу Дніпра і заступила Україну з півдня; осередком же цієї сили він надумав зробити острів Хортицю, що лежить на Дніпрі зараз нижче порогів та Кічкасу.

Гетьман Дмитро Вишневецький (Байда).

Запорожці радо вітали заміри Вишневецького, прибули до нього на Хортицю, обрали його своїм гетьманом і обіцяли міцно стояти разом з ним у боротьбі з бусурманами.

[55] *Завій* — пов'язка, покривало, намітка.

[56] Це потурчена молодиця попросила у чоловіка-турка ножа, неначе б на те, щоб покроїти полотно, та, скінчивши діло, устромила ніж собі в серце. *(Примітка автора.)*

[57] *Тавань* — острів, розташований в районі сучасного Берислава, районного центру Херсонської області.

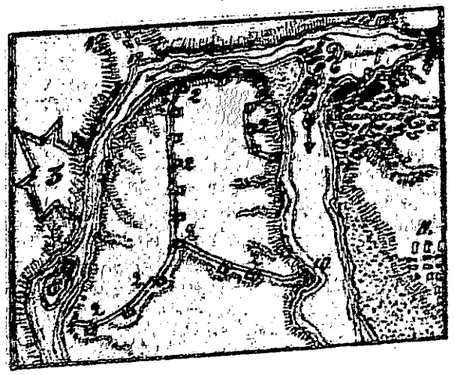
[58] *Аслам* — турецьке місто, збудоване з метою перекрити запорожцям вихід у море.

[59] *Вишневецький Дмитро Іванович* (помер у 1563 р.) — український магнат. У 50-х роках XVI ст. був черкаським і канівським старостою. В 1554—1555 роках на Малій Хортиці збудував замок. У 1558 р. брав участь у поході російського війська в Крим.

Острів Хортиця чималий: він тягнеться на десять верст удовж і ширяться на три версти упоперек. Голова острова (горішній кінець) дуже висока і виходить з води сторчовими скелями, неприступними для ворогів. На цій голові Хортиці Вишневецький і почав будувати городок, обкопуючи його рівчаками та обсипаючи валами; коли ж городок був скінчений, козаки поробили з дубових кряжів ще поверх

Голова острова Хортиці.

Голова острова Хортиці з окопами Вишневецького.

1) Запорозька Січ і церква часів Сагайдачного (1617—1625). 2) Окопи часів князя Вишневецького (1552—1557). 3) Шанці російські з часів походів Мініха року 1738. 4) Мала Хортиця з окопами часів Сагайдачного. 5) Три скелі «Стовпи». 6) Дві скелі «Стоги». 7) «Дурна» скеля. 8) Середня скеля. 9) Дубовий острів. 10) Вшива скеля. 11) Сучасне село Вознесенка. 12) Царська пристань. 13) Верхня Хортиця (німецька колонія). 14) Кічкас, де був татарський перевіз. 15) Міст залізниці у наші часи.

валів стіни та башти. Той городок простягався од голови острова до Вшивої скелі на східній протоці Дніпра і до острова Мала Хортиця на західній, що зветься у наші часи Старим Дніпром, і поділявся такими ж окопами та стінами упродовж острова на дві частини, щоб коли вороги вдеруться на острів з одного боку, то на другій половині острова можна було оборонятися.

Скінчивши ту велику й міцну будову, Вишневецький звернувся у листах до польського короля Жигмонта [60] та до московського царя Івана Грозного [61], щоб дали йому помочі на великий похід у Крим.

Надії Вишневецького на поміч не здійснилися. Король не тільки не подав помочі, а ще й гнівався за те, що Вишневецький зачіпає татар, цар же хоч і прислав запорожцям на потугу путивльських козаків, та тільки та поміч була дуже невелика.

Проте року 1556 Вишневецький вийшов-таки походом на Очаків і, поруйнувавши його околиці, визволив чимало невольників. Тільки через брак гармат йому не вдалося добути Очаківського замку. Повернувшись з Очакова, Вишневецький зараз же напав на Аслам-город, та тільки й цього города не добув, а, обминувши його, обійшов з козаками всі татарські степи і попалив татарські улуси до самого Перекопу.

Помщаючись за ті козацькі напади, хан кримський наприкінці того ж року, діждавши, поки Дніпро навкруг Хортиці замерз, атакував з великою ордою городки Вишневецького, але добути їх не зміг. Козаки цілий місяць давали татарам добру відсіч і, добре їх погромивши, врешті таки одігнали геть.

По весні, радіючи своїй перемозі, запорожці посідали на човни, під'їхали несподівано до Аслам-города, добули його штурмом і, повиститнавши всіх бусурманів та визволивши чимало невольників, повернулися на Хортицю з чималою здобиччю.

Тільки недовго запорожці празникували перемогу. Через півроку Хортицю оточила велика сила ворогів. Зі сходу підступив хан з ордою, з півдня на сандалах [62] та галерах прибули турецькі яничари, а з заходу підсунулося волоське військо, підвладне турецькому султанові.

Тяжко довелося козакам одбиватись од ворогів, бо тих було вдесятеро більше, помочі ж ні од короля, ні од царя не було, проте вони міцно стояли й одбивалися, не шкодуючи свого життя, і тільки через чотири місяці, коли на Хортиці не вистачило припасу, Вишневецький потай покинув острів і пішов з городовими козаками до Черкас, запорожці ж попливли у Великий Луг до своєї добре захованої і невідомої ні татарам, ні туркам Січі.

Перебувши ці пригоди, Вишневецький зрозумів, що для боротьби з бусурманами козацької сили замало. Проте він на тому не заспокоївся, а, впевнившись, що московський [63] цар прихильніше ставиться до його боротьби з бусурманами, ніж польський король, поїхав у Москву, став до царя на службу і, діставши од нього Війську Запорозькому клейнодн і невелику поміч військом, року 1558 знову прибув на Хортицю та, згуртувавши біля себе городових і запорозьких козаків, вирушив на татар Дніпром і степами. Наляканий войовничим хистом та завзяттям Вишневецького, кримський хан покинув цим разом козакам всі дніпровські городй й степові татарські улуси і, зібравши всі орди, заховався з ними у Криму.

Козаки з Вишневецьким опанували всіма степами, починаючи од річки Бугу до самого Дону, і з цього часу почали мати їх за свою власність. Проте таке становище протяглося недовго, бо московський цар, маючи Вишневецького за підданця, почав користуватися його хистом на користь Московщини і, викликавши його у Москву, послав з московським військом воювати Кавказ, татари ж тим часом знову вийшли з Криму і почали розходитись по своїх кочовищах.

Через рік цар Іван Грозний хотів навіть послати Вишневецького з своїм військом воювати Польщу, та тільки Вишневецький на те не згодився, а почувши, що на Україну з Буджаку набігла татарська орда, знову прибув на Запорожжя і року 1561 листом з Січі Запорозької просив короля Жигмонта прийняти його знову у своє піддантво. Король охоче на те згодився, викликав Вишневецького до себе у Краків і там з великою пошаною привітав його разом з найвищою польською шляхтою, як відважного воєвника-лицаря.

Після того Вишневецькому були повернуті всі його маєтки, а проте пильно наказано не водити більше козаків на татарів та турків, щоб не викликати з їхнього боку помсти. Вишневецький скорився волі короля, та тільки не надовго. Життя у розкошах та багатстві не задовольняло завзятого козацького ватажка Байду, і при першій нагоді, не вважаючи на свої немолоді вже роки й на свої хвороби, він знову взявся за шаблю.

Сусідня з Україною сторона — Молдава, що під ті часи була у залежності од турецького султана, хотіла проти волі свого господаря, себто князя, скинути турецьке ярмо — і от молдавські бояри, шукаючи собі помочі, прислали посланців просити Вишневецького, щоб він, набравши військо, став господарем Молдави і уладнав спілку її з Польщею.

Вишневецький охоче на те одгукнувся і кинувся за поміччю до Війська Запорозького. Поклик улюбленого ватажка, що не один раз водив козаків до слави, зразу підняв на ноги запорожців, і до Вишневецького зібралося їх біля 4000. З тим військом Вишневецький року 1564 вирушив у Молдаву, та тільки там його чекала зрада. Другий претендент на Молдавське господарство, молдавський боярин Томжа, сподіваючись собі ласки од турецького султана, вдав з себе спільника Вишневецького, а коли той з невеликою купкою запорозької старшини та польської шляхти одрізнився од свого війська і йшов біля війська Томжі, той захопив Вишневецького з усією старшиною у бранці і мерщій послав у подарунок султанові.

Довідавшись про ту пригоду, запорожці кинулися на військо Томжі, та, побачивши, що догнати її визволити з неволі славного товариша Байду було вже неможливо, мусили, сумуючи, повернутися на Україну.

Діставши до рук свого завзятого ворога, турецький султан скарав його лютою смертю: Байду скинули з башти на залізні гаки, і він, зачепившись за один гак ребром, кілька днів висів та мучився [64].

У народних згадках Вишневецький назавжди лишився не князем, а добрим товаришем січовим, завзятим Байдою, і народ оспівав його смерть так:

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда горілочку:
Ой, п'є Байда, та не день, не два,
Не одну нічку, та не годиночку;
Ой, п'є Байда та й кивається
Та на свого джуру поглядається:
— Ой джуро мій молодесенький!
Та чи будеш мені вірнесенький? —

60 *Жигмонт* (Сигізмунд II Август, (1520—1572) — король Польщі (1530—1572) та великий князь Литовського князівства (1548—1572) з династії Ягеллонів. Зрівняв православних у правах з католиками (1563), уклав Люблінську унію (1569). У 1572 р. уперше взяв на службу 300 козаків. Звідси й почалися реєстровці.

61 *Грозний Іван* (Іван IV Васильович Грозний 1530—1584) — великий князь всея Русі з 1533 р., російський цар з 1547 р., творець централізованої російської держави, великий деспот, звідси його прізвисько.

62 *Сандал* — велике турецьке парусно-весельне судно, можливо, виготовлялося з сандалового дерева.

63 *Московський* — термін московський, як і московська держава, А. Кащенко вживає без будь-якого негативного відтінку, у відповідності з історичною традицією. Для означення нового періоду історії колишнього московського царства, що почався у XVIII ст., він вживає термін Росія, російський.

64 За іншими даними, Д. Вишневецького було страчено в 1563 р., отже, до описаного тут походу.

Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
— Ой ти, Байдо, та славнесенький!
Будь мі лицар та вірнесенький:
Візьми в мене царівоньку!
Будеш паном на всю Вкраїночку!
— Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая! —
Ой, крикнув цар на свої гайдуки:
— Візьміть Байду добре в руки,
На гак ребром заченіте! —

Козак-побідник

Ой, висить Байда та й не день, не два.
Не одну нічку, та не годиночку.
Ой, висить Байда, та й гадає,
Та на свого джуру поглядає,
Та на свого джуру молодого
І на свого коня вороного.
— Ой джуро мій молодесенький!
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок!
І стрілочок цілий пучок!
Ой, бачу я три голубочки,
Хочу я вбити для його дочки.—
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
— Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!

Життя Байди Вишневецького та його походи й боротьба з бусурманами лишили по собі чималий слід на Україні й на Запорожжі. Він одсунув татарські кочовища од Дніпра на схід та захід і тим полегшив становище запорозького козацтва і зносини його з Україною. Про запорожців як про побідників татар пішла чутка по всіх сусідніх землях, і сусідні державці почали рахуватися з ними, як з визначною військовою силою, яку бажано мати на своєму боці. Козацтво й само підвищилося у своїх очах, на Україні ж почали прославляти козаків як оборонців народного життя, і замість невольницьких плачів та жалів на татарську руїну по Україні почали лунати вже й бадьорі пісні про козаків-побідників, як-от пісня про козака Голоту:

I

Ой, на полі та й на Килиїмському,
На шляху битому ординському,
Ой, там гуляв, гуляв козак Голота.
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього — болота.

Правда, на козакові шати дорогії —
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хліб несхожа.
А ще, правда, на козакові постоли в'язові,
А унучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —
Удвос, жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка:
Зверху дірка, травою пошита,
А вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.

II

То гуляє козак Голота, погуляє;
Ні города, ні села не займає,—
На город Килію поглядає.
У городі Килії татарин сидить бородатий;
По горницях походжає,
До татарки словами промовляє:
«Татарко, татарко!
Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?»
Каже: «Татарине, ой, сідий, бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною по по горницях проходжаєш,
А не знаю, що ти думаєш та гадаєш».
Каже: «Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає,
То козак Голота добрим конем гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти
Та в город Килію запродати,
Іще ж ним перед великими панами-башами вихваляти,
За його много червоних, не лічачи, брати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати».

III

То теє промовляє,— дороге плаття надіває;
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає
Безпечно за козаком Голотою ганяє,
А козаченько оглядається

[65] *Карбач* — батіг, малахай.

І карбачем[65] одбивається.
То вже ж той козак Голота добре козачий звичай знає.
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на свою ясненькую зброю,
Чи на свого коня вороного,
Чи на себе, татарюгу старого?»
«Я,— каже, — важу на мою ясненькую зброю,
А ще лучче — на мого коня вороного,
А ще лучче — на себе, татарюгу старого.
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килію запродати,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних, не лічачи, набрати.
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати».
То козак Голота добре звичай козацький знає.
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
«Ой,— каже,— татарине, ой, сідай же ти, бородатий!
Либонь, же ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
А вже козакові віри доняв,
А вже за його й гроші пощитав.
А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».
А татарин його озирає,
З його насміхає:
«Ой, ти,— каже,— козаче, козаче нетяго!
Звідкіля ти розуму набрався,
Що вельми одіжно убрався?
Ой, на що ж ти уповаєш?
Чи на свою шапку-бирку,
Що травою шита,
Вітром підбита,
А зверху дірка?
Чи на свої постоли боброві,
Що шовкові волоки —
В односталь з валу?
Чи на свою сермягу семилатную?»
«Ой татарюга старий, бородатий,
Що твоя одежа зможе?
Ще побачим, кому Бог поможе».

IV

Ой, на полі та й на Килиїмському,
На шляху битім ординському,
То не ясний сокіл літає —
То козак Голота, сердешний, добрим конем гуляє.

Ой, став татарин ік йому приїжджати,
Став тугого лука напинати,
Сердешного козака Голоту стріляти-рубати,
То козак Голота нагайкою стріли одбиває.
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
«Ой ти, татарин старий, бородатий,
Да на розум небагатий!
Ти між козаками не бував,
І козацької каші не їдав,
І козацьких жартів не знаєш...
Десь у мене був з кулями гаман,—
Я ж тобі гостинця дам».
Як став йому гостинці посилати,
Став татарин із коня похиляти.
«Ой ти, татарин старий, бородатий,
Да на розум небагатий!
Ще ти мене не піймав,
Да вже в город Килію запродав
І срібнії за мене гроші побрав!

Запорожці на морі.

От тепер твого одного коня вороного
Поведу до шинкарки прошивати.
А другим твоїм конем вороним
По городу Килії гуляти,—
Ой, гуляти, гуляти, гуляти
Да єдиного Бога споминати!»

V

Тоді козак добре дбав.
Чоботи татарські істягав.
На свої козацькі ноги обував;
Жупан татарський істягав,
На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик підіймав,
На свою козацьку голову надівав;
На коня татарського сідає,
Поле килиїмське вихваляє:
«Ой поле,— каже,— поле килиїмське!
Скільки я на тобі гуляв,
Да такої здобичі не здобував!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мисли мали.
Од мене більшу здобич брали
І ворогів під ноги топтали!»

Самійло Кішка (перше гетьманування).

Скоро після смерті Вишневецького-Байди на Запорожжі з'являється оспіваний в народній думі гетьман Самійло Кішка [66]. Родом Кішка був з Канева, козакувати почав, певно, біля року 1550, у добу тяжких обставин козацького життя, під час же війни та походів Вишневецького він набув собі великого войовничого хисту та завзяття. Ставши гетьманом, він зазвявся доробити те, що не вдалося Вишневецькому, а саме: відкрити запорожцям шлях на море. Вишневецький зруйнував Аслам-город, що заступав запорожцям шлях до моря, та, певно, не встиг використати того здобутку, бо історія не дає звісток про жоден похід козаків на море за часів Байди. Кішка ж схотів використати здобутки свого попередника і почав лагодитись до походу на море та будувати чайки.

Запорожці раділи замірам свого гетьмана, бо з боку моря — з турецьких галер-каторг та надбережних городів — їм вчувався стогін братів-невольників. Вони охоче взялися до будування чайок і ще до року 1568 Самійло Кішка вже встиг вийти на Чорне море і наробити туркам великої шкоди. Це стверджується тим, що року 1568 король польський Жигмонт Август, через скарги турецького султана на козацькі морські напади і через погрози його помститись, видав універсал про те, щоб козаки зійшли з Низу, тобто з Запорожжя, на Україну, оселилися біля пограничних замків та були на королівській службі.

Після того, а саме року 1570, козаків, що пробували на Україні, списали у реєстр і призначили до них за старшого шляхтича Яна Бадовського; запорозькі ж козаки королівського універсалу не послухали, Великого Лугу та південних степів не покинули і писатися у реєстр не схотіли, бо не хотіли поступитися своєю волею; у призначенні ж козакам старшого владою короля вони вбачали порушення свого звичаю обирати отаманів та гетьманів вільними голосами. Через те й Бадовського запорожці не признали за свого старшого.

Скільки років гетьманував на Запорожжі Самійло Кішка і скільки разів виходив він на море — невідомо, тільки знаємо з народної думи, що врешті турки захопили його у неволю. Як сталася та пригода, ніхто не знає. Можемо тільки зазначити, що під час морських походів козаки завжди були у небезпеці од того, щоб дістатися туркам у неволю, бо під час доброго вітру турецькі галери ходили прудкіше, ніж козацькі чайки, і, нагнавши їх, могли потопити гарматною пальбою, а козаків побрати з води у неволю. Та й без того не мало траплялося козакам пригод на морі й од хуртовини. Чорне море під осінь та зиму — завжди дуже бурхливе, і запорозьким легким чайкам часом несила було боротися з. розлютованою хвилею. Може, Кішці трапилася така, про яку співається у народній думі «Олексій Попович і буря на Чорному морі»:

Ой на Чорному морі,
Та на білому камені
Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє,
Смутно себе має, на Чорне море спильна поглядає.

Що на Чорному морі щось недобре починає,
Що на небі всі зірки потьмаряло,
Половину місяця в хмари вступило
І все небо тьмою вкрило.
А із хмари дрібний дощик накрапає,
А по морю злосупротивна хвиля встає,
Судна козацькі молодецькі на три части розбиває.

Першу часть узяло в земдю огарянську занесло,
Другу часть вхопило — у Дунай в гирло забило.

А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря,
На бистрій хвилі, на лихій хуртовині потопає.

Такою лихою хуртовиною могло й Самійла Кішку разом з найближчою старшиною січовою викинути на турецький берег і там віддати туркам у неволю. Але могло те лихо статися і не на морі. У томі 21 творів М. Костомарова (стор. 701) надруковано варіант думи «Про Самійла Кішку», початок якої оповідає, що Кішка був захоплений у Лузі Базавлуку, разом з 40 товаришами, турками, що прибули на Дніпро галерами.

Ой у Лузі Базавлузі там стояв курінь бурлацький,
Там був-пробував Кішка, Самійло, гетьман козацький,
І мав він собі товариства сорока чоловіка.
То турецьке паня, молоде баша
По Чорному морю безпечно галерою гуляв
Та до Кішки Самійла в гості прибував.
Та так до них в гості прибував,
Що всіх козаків гетьманських-запорозьких на місці застав.
Залізні їм пута подавав.

Слова «в гості прибував» треба розуміти як жарт: певно, турки, помщаючись за морські походи Кішки, піднялися Дніпром до Лугу Базавлуку, напали несподівано на Січ або на якийсь відділ Війська Запорозького, при якому був сам гетьман, і захопили його у бранці.

Люблінська унія та її наслідки.

Поки Україна за часів Вишневецького та Самійла Кішки почала трохи одпочивати од татарських нападів, на неї насувалося нове лихо. Року 1569 по Люблінській унії [67] Україну зовсім було одірвано од Литви і приєднано безпосередньо до Польщі, і з

Західна Україна в XVI столітті.

[66] *Самійло Кішка* — запорозький гетьман початку XVII ст. (дати народження і смерті невідомі), брав участь у морських походах. У 70-х роках XVI ст. попав у полон до турків, де перебував близько 25 років. Поблизу Гьозева (Козлова, тепер Євпаторія) 1599 р. очолив повстання українських невільників на турецькій галері, які перебили яничарів і повернулися на Україну. Після визволення — гетьман запорозьких козаків. Брав участь у походах на Молдаву (1600) та Лівонію (1601—1602).

[67] *Люблінська унія* — угода польських та литовських феодалів, яка призвела до оформлення єдиної польсько-литовської феодальної багатонаціональної держави — Речі Посполитої. Внаслідок унії Україна — складова частина Литовської держави — потрапила під владу польських магнатів, що погіршило її становище.

того часу становище українського селянства почало дуже гіршати, бо польський уряд почав віддавати його панам у власність без права переходити з місця на місце і навіть позбавив горожанських прав. Під впливом тих утисків українське селянство почало тікати на схід, за Дніпро, та заселяти Лівобережну Україну. Та тільки й те йому не помагало, бо польська шляхта випрошувала собі у короля землі і на Лівобережній Україні, як тільки вони починали залюднюватись; так що селяни ледве поспівали упорядкувати на вільних землях своє господарство, як уже знову довідувалися, що вони не вільні, а панські. Побачивши тоді, що од панів немає порятунку й на Лівобережній Україні, рухливіші й волелюбні селяни почали тікати на Запорожжя і тим збільшувати й зміцнювати Військо Запорозьке.

Хто гетьманував на Запорожжі зараз після Самійла Кішки — невідомо; історія дає тільки звістку про те, що року 1574 запорожці ходили морським походом на турецькі дунайські городи під проводом кошового отамана Покотила.

Гетьман Іван Свірговський [68].

Того ж року 1574 козацтво вдруге вплуталося в молдавські справи. Молдавський господар Івоня звернувся до польської шляхти і до козаків, щоб допомогли йому скинути турецьке ярмо. На те прохання одгукнувся й Свірговський, прозваний у піснях гетьманом. Зібравши козаків, він вирушив походом до Дністра і, сполучившись там з Івонею та молдавським військом, погромив турецькі задоги у Тягині [69], Білгороді [70] та Браїлові [71], добувши всі ті городи, поруйнував їх; коли ж на поміч туркам з Буджаку вийшли татари, Свірговський [72] пішов їм назустріч і, упень погромивши, одігнав назад.

Така славна перемога козаків над татарами та турецькими городами збентежила султана Селіма [73], і він вислав проти молдаван та козаків 200 000 турецького війська. У великому бойовищі недалеко Дунаю те військо взяло над спільниками перемогу і почало оточувати їх з усіх боків.

Побачивши свою загибель, Івоня по-лицарському радив Свірговському з рештою козаків тікати за Дністер; проте Свірговський, а разом з ним і всі козаки, мали собі за велику ганьбу покинути своїх спільників-молдаван при лихій годині, і всі до одного разом з своїм гетьманом наложили головами у бою біля городу Килії та річки Дунаю.

Про Свірговського теж збереглася пісня, як і про Байду-Вишневецького, хоч треба гадати, що вона не щиро народна:

Ой, як того пана Йвана,
Що Свірговського гетьмана,
Та як бусурмани піймали,
Та голову йому рубали,
Ой голову йому рубали
Та на бунчук вішали,
Та у сурми вигравали,
З його глумували.
А з Низу хмара стягала,
Що ворону ключа набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйні вітри завивали:

— Де ж ви нашого гетьмана сподівали? —
Тоді кречети налітали:
— Де ж ви нашого гетьмана жалкували? —
Тоді орли загомоніли:
— Де ж ви нашого гетьмана схоронили? —
Тоді жайворонки повилися:
— Де ж ви з нашим гетьманом простилися? —
У глибокій могилі,
Біля города Килії,
На турецькій лінії.

Гетьман Богдан Ружинський (Богданко).

Слідом за Свірговським, року 1575, на Запорожжі з'явився новий жвавий та завзятий ватажок — гетьман Богдан Ружинський [74], прозваний заподрожцями Богданком. Родом, як і Вишневецький, він був з князів Гедиминовичів, що давно пробували на Україні і стали вже українцями. За часів, мабуть, Самійла Кішки, коли Ружинський жив ще у своєму маєткові на Волині, на його оселю набігли татари, вбили його матір, а молоду дружину забрали у полон. Серце князя запеклося з того часу помстою до бусурманів, і з таким почуттям він подався на Запорозьку Січ, щоб разом з січовим товариством воювати бусурманів та шукати свою дружину.

Про нещасливу пригоду з життя Ружинського до наших часів збереглася у кобзарів пісня:

— Ой Богдане, Богдане,
Запорозький гетьмане,
Та чому ти ходиш
В чорнім оксамиті?
— Гей були ж у мене
Гості татарове,
Одну нічку ночували:
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли.
Гей сідлай, хлопче, коня,
Коня вороного,
Татар швидко доганяти,
Миленькую одбивати!

На Січі завзятий вояка і добрий товариш Богданко скоро придбав собі поміж товариством пошану, і коли року 1575 запорожці почули, що татари вибралися походом на Поділля, то обрали Ружинського гетьманом, наказавши йому вести Військо Запорозьке на татар.

Ружинський тільки й чекав такої нагоди і, хутко упорядкувавши військо, кинувся з комонним військом у татарські степи, випалюючи улуси, визволяючи невольників і завдаючи татарам нелюдських мук. Не згірше від самих татар запорожці виколювали чоловікам очі, вирізали жінкам груди і давили кіньми татарських дітей — така у ті часи була їх лютість на бусурманів.

Спустошивши чорноморські степи, Богданко вдерся у самий Крим та зчинив і там таку саму різанину. Почувши про руїну своїх земель, татари чимдуж поспішили з Поділля через Очаків у Крим, та запорожці, покинувши Крим, заступили татарам шлях у Прогноях [75] і там, притиснувши орду до озер, багато вигубили її війська.

Повернувшись з цього славного походу, Богданко, купно з кошовим отаманом Війська Запорозького Павлюком [76], послав до короля Стефана Баторія [77] прохання, щоб той ствердив універсалом існування й права Війська Запорозького. Стефан Баторій, взявши на увагу послуги запорожців, що прийшлися цим разом вчасними для Польщі, видав 20 серпня 1576 року універсал, в якому ствердив за Військом Запорозьким володіння городами Трахтемировим та Чигирином і всім Дніпром від Трахтемирова вниз до лиману, а вбік од Дніпра на захід по річках Буг та Синюха, а на схід аж до річки Донець та Дон, себто ті землі, що їх запорожці одвоювали у татар.

На цей Баторіїв універсал у дальшому житті під час суперечок за землі з сусідніми державами запорожці покладалися і пильно обстоювали добуті за часів Ружинського права.

Разом з універсалом Стефан Баторій надав Війську Запорозькому військові клейноди: корогву, булаву, бунчук та котли.

Того ж 1576 року московський цар, довідавшись, що татарська орда лагодилася набігти на Московщину, прислав на Запорозьку Січ подарунки і просив Ружинського, щоб ударив на татар. Ружинський охоче на те пристав і, викликавши з України на поміч городових козаків та діждавши, поки орда вибралася у похід, кинувся з козаками на лівобережні татарські улуси і почав їх палити. Тут сталося те саме, що торік на Поділлі. Татари, почувши про козацький наскок, поспішилися з Московщини назад, та запорожці перестріли їх і кого побили, кого порозганяли, а всю здобич одняли; невольників же визволили й пустили у рідні землі.

Управившись з ордою на суходолі, Ружинський звернув свою увагу на шлях з Запорожжя до моря. Захопивши Самійла Кішку у неволю та скориставшись часом, поки запорожці з Свірговським плуталися у Молдаві, турки знову поновили город Аслам-Кермень і зробили його ще міцнішим, ніж він був за часів Вишневецького. Щоб не мати перешкод до походів на море, Богданко року 1576 підступив до Аслам-Керменя, обложив його з усіх боків, але, не маючи великих гарматів, не міг його добути. При тій нагоді один козак порадив зруйнувати кріпосні мури вибухом пороху і похвалявся, що вміє те зробити. Ружинський ухопився за ту думку і сам, разом з тим козаком, почав працювати на підкопах, підкладаючи під мури міну. Та на лихо запорожцям, козак зробив справу так невміло, що вибух стався передчасно, і тим вибухом було вбито і козака, і самого гетьмана Ружинського.

[68] За польськими джерелами — Сверчовський. *(Примітка автора.)*

[69] Тепер Бендери. *(Примітка автора.)*

[70] Тепер Акерман. *(Примітка автора).* Найновіша назва Білгород-Дністровський.

[71] *Браїлов* — Браїлів, нині смт. Жмеринського району Вінницької області.

[72] *Свірговський Іван* (Свєрчовєський, помер не раніше 1574 р.) — козацький гетьман на початку 70-х років XVI ст. Брав участь у боротьбі проти турків. Об'єднаними силами українських козаків та молдавських повстанців розгромив 24.IV. 1571 року велике (102 тис.) турецьке військо. Через зраду тяжко поранений попав у полон. За деякими відомостями, був страчений у Стамбулі.

[73] *Селім* (*Селім Мест*, (1524—1574) — турецький султан (1566—1574). Син султана Сулеймана II і Роксолани. За його правління Туреччина воювала з Іраном, Угорщиною, Венецією, «Священною лігою» було закінчено завоювання Аварії та Кіпру. Зазнав поразок від російського війська під Астраханню (1569) та об'єднаних українсько-молдавських військ (1574), що, безумовно, послаблювало могутність Туреччини.

[74] *Ружинський Богдан* (Остафій Ружинський) — намісник польського восводи в Києві у 1575—1581 роках. Очевидно, Богданом його прозивали на Запорожжі.

[75] *Прогної* — система лиманів та озер на північному узбережжі Чорного моря в межиріччі Дніпра і Дністра. Давні угіддя запорожців.

[76] *Павлюк* (Бут Павло Михнович, помер у 1638 р.) — гетьман нереєстрових козаків, керівник повстання 1637 р. проти Польщі. Невдовзі після програної Кумейської битви потрапив до рук коронного гетьмана М. Потоцького і був страчений у Варшаві.

[77] *Стефан Баторій* (1533—1586) — семиградський (трансільванський) князь (1576—1576), польський король (1576 р.) і полководець. Спочатку зробив спробу знищити Запорозьку Січ, але, готуючись до війни з Росією, вирішив використати в ній українських козаків, тому збільшив реєстр до 600 чоловік.

Не добувши Аслама, запорожці все-таки вийшли на море і поруйнували городи по східному березі Криму.

Шах та Підкова.

Після передчасної смерті Ружинського влада на Запорожжі перейшла до кошового отамана Шаха. Діяльність його почалася з того, що він підстеріг у порогах ханського посланця,

Іван Підкова. Стародавній малюнок. (Істор. Укр. М. Грушевського.)

що повертався з Москви з коштовними подарунками ханові од царя, і одняв у нього всі ті подарунки й гроші.

Розгніваний цим учинком, хан звернувся до польського короля з погрозою, що як той не приборкає козаків та не покарає Шаха, так він сам з ордою піде добувати Шаха на Запорожжі й на Україні. Королеві на той час небажано було зачіпатися з татарами, і він прислав на Запорожжя заборону чинити шкоди татарам та виходити в море. Запорожці було повислухалися, та скоро без війни занудилися і через рік знову вирушили походом у Молдаву.

Підвладні турецькому султанові землі, Молдава й Волощина (Мультяни), мали своїх окремих господарів, і ті господарі завжди поміж себе воротгували, скидали один одного з господарства та, підлещуючись до султана, немилосердно обдирали своїх підданців, щоб коштовніші зробити султанові подарунки. Року 1577 молдавські бояри, незадоволені своїм, призначеним турками, господарем, прислали на Січ Запорозьку посланців до відомого на Запорожжі вояка й ватажка Івана Підкови [78], котрий неначебто доводився братом убитого разом з Свірговським молдавського господаря Івони, просити його, щоб ішов у Молдаву і був їхнім господарем.

Прохання посланців було до вподоби Підкові, бо він був дуже рухливий та завзятий і не знав, куди подіти свою силу, що, як казали народні перекази, була така велика, що він розгинав руками підкови, від чого й прозваний був на Січі Підковою. Проте розуміючи, що без збройної сили досягти господарства неможливо, Підкова звернувся за поміччю до січового товариства. Запорожці шанували Підкову, бо він щасливо водив їх після Самійла Кішки на море, і, знаючи, що у Молдаві трапляється добра пожива, обміркували Підковину справу на військовій раді і рішили допомогти йому сісти на Молдавське господарство.

Зараз після того Підкова з посланцями вирушив на Україну збирати там козаків та шляхту до походу, а через якийсь час кошовий отаман Шах, побратим Підкови, з шістьма сотнями запорозьких вершників вирушив на Україну, сполучився з Підковою на Поділлі, на Прибитім шляху [79].

Як тільки після того Підкова перейшов за Дністер, у Сороках [80] до нього прилучилися молдавські повстанці і проголосили його господарем Молдави. Господар молдавський Петрило не хотів уступитися з свого місця без змагання і вийшов з військом проти Підкови; та козаки його військо погромили, і Підкова урочисто в'їхав у Ясси, столицю Молдави.

Ставши господарем, Підкова послав до короля посланців просити, щоб Молдаву було прийнято під польську зверхність, та з того нічого не вийшло; роздратований походами Богданка та Підкови турецький султан послав на Дунай велике турецьке військо і навіть погрожував війною самій Польщі за те, що її підданці чинять напади на підвладні султанові землі. Польща не сміла воювати з найгутнішою у ті часи державою — Туреччиною, і король Стефан Баторій прислав до Підкови гінця з наказом негайно вийти з Молдави і не дратувати султана.

Підкова скорився і вийшов з Молдави на Україну, та султан на тому не заспокоївся, а вимагав од Баторія голови Підкови, і король, страхаючись війни з турками, викликав Підкову до себе, запевняючи своєю ласкою, коли ж Підкова, повірившн, прибув до Львова, його зрадливо було схоплено й у присутності султанського посланця року 1578 покарано на смерть.

Про Івана Підкову не збереглося народних дум, є лише згадки про нього у піснях, що здаються не щиро народними, наприклад (збірка Максимовича):

А в городі да у Львові зашуміли верби:
Козак-бурлак вбитий лежить — Серпяга то мертвий.

Ой, у городі да у Львові задзвонили дзвони:
Козак-бурлак вбитий лежить, правлять похорони.

А в городі у Каневі да й заголосили,
Що Серпягу у могилу тихо положили.
Ой, Серпягу положили да і заховали;
Да помин по Україні, помин відправляли.

Проте видно, що слава Підкови на Запорожжі була велика, бо за його смерть запорожці довго помщалися й на турках, і на поляках. Можна сказати, що зрадлива страта поляками гетьмана Підкови була першою іскрою ворожнечі між козаками й поляками, і та іскра через кілька десятків літ спалахнула великим полум'ям пожежі.

Як тільки до запорожців дійшла звістка про те, що Підкову зрадливо стято, вони, обравши свого кошового отамана Шаха гетьманом, зараз же на поході з Молдави, помщаючись за Підкову, поруйнували чимало маєтків польської шляхти, а після того аж тричі у роках 1579—1581 ходили на Молдаву, наставляючи там своїх господарів.

Історія не дає звісток, чи воювали запорожці за часів Шаха з татарами і чи виходили на Чорне море, а треба догадуватись, що було й того й другого, бо відомо, що Шах поновляв на острові Хортиці городки Вишневецького, а це дає вказівки на широкі його заміри.

Баторієві одміни в устрої козаччини.

Трирічні походи запорожців на Молдаву та зачіпки з турками й татарами дуже турбували короля Стефана Баторія, бо у перші роки свого королювання він воював на півночі з непокірливими гданськими німцями та з Москвою і через те мусив жити з татарами та турками у злагоді.

Щоб заспокоїти султана, він не обмежився лише карою на Підкову, а наказав князю Острозькому [81] йти на Запорожжя разом з татарським ханом і розігнати запорожців з Січі, а хто буде змагатись, того карати смертю.

Далі він наказав усім старостам по пограниччю, щоб не продавали запорожцям оливи, селітри і ніякого іншого військового припасу, свій же попередній універсал, даний за гетьмана Богданка, він обернув так, начеб той універсал був наданий тільки тому козацькому війську, що пробувало на Україні, себто городовим козакам, хоч справді універсал звертався до козаків запорозьких.

Та тільки легко було наказувати, та не так легко було зробити. Князь Острозький не мав війська, щоб іти на Запорожжя, та не мав до того й охоти; од ханського ж війська запорожці й самі вміли оборонитися. Ловити запорожців по степах Дикого поля, як звали поляки запорозькі степи, та у Великому Лузі було однаково, що ловити вітра в полі. Та й сам Стефан Баторій не мав на мислі зовсім знищувати козацтво, бо й у війні з Московщиною козаки були дуже корисні полякам і на випадок війни з турками козаки теж були дуже потрібні. Він тільки хотів прибрати козацтво до своїх рук, щоб направляти його на тих, кого на ту добу мав за ворога, а не виключно на бусурманів.

З такою метою року 1581 Баторій звелів князю Михайлу Вишневецькому [82] скласти з тих козаків, що найбільше вислужилися у московській війні, полк у 600 душ. Сим козакам він постановив бути вільними від всяких податків, мати право на власність і за те служити оружно короні польській з власним конем, одежею і зброєю. За службу козакам мало виплачуватись жалування, а су-

[78] *Підкова Іван*, він же Серпяга (помер 16.VI.1578 р.) — запорозький гетьман і молдавський восвода. За допомогою козаків розпочав у 1577 р. боротьбу проти турецького ставленика П. Мірчина. 31.XI.1577 р. визволив Ясси, після чого його було проголошено господарем. У 1578 р. турки та молдавські бояри почали наступ на Молдову. Підкова відступив на Україну. В Немирові його по-зрадницькому захопив брацлавський восвода Я. Збаразькі. Підкову страчено у Львові за рішенням польського уряду.

[79] *Прибитий шлях* — шлях, яким татарська орда нападала на Поділля та Галичину.

[80] *Сороки* — місто в Молдові на правому березі Дністра, нині райцентр.

[81] *Острозький Костянтин* (Василь) Костянтинович (1526—1608) — князь, український магнат, київський воєвода, культурний діяч, власник володінь, які давали щороку прибутку понад 1 млн. злотих. Виступав на захист православ'я. Заснував у Острозі школу. Був керівником антиуніатського православного собору в Бресті 1596 р.

[82] *Вишневецький Михайло* — багатий український магнат, київський каштелян, палкий прихильник православ'я, батько лютого ворога українського народу Яреми Вишневецького.

дити козаків ніхто не мав права, окрім їхнього старшого, призначеного короною. Осідком козаччини було призначено Трахтемирів, де стояв стародавній Зарубський монастир, а при тому монастирі уряжений був шпиталь для покалічених козаків [83].

Одібравши 600 козаків, Вишневецький звелів записати їх у реєстр, призначив до них старшим Яна Оришовського, всім же козакам, що лишилися поза реєстром, звелено було розійтися до своїх осель і до своїх панів, на Низ же, себто на Запорожжя, ні в якому разі не ходити.

Ця Баторієва одміна в устрої козаччини мала великий вплив на дальше її життя й розвиток. Давши права невеликій частині козаків, вона всіх решту лишила без жодних прав, поклавши тим початок непорозуміння між козаками реєстровими й нереєстровими. Опріч того, вона викликала незадоволення між великою силою безправних козаків, які з того часу почали домагатися побільшення козацького реєстру, бо, зрозуміло, що ніхто з козаків не хотів повертатися до панів, а всякий хотів придбати права реєстрового козацтва.

З першого часу протест козацької маси виявився у тому, що, рятуючись од панів, вона посунула з України на Січ... А там уже була своя воля: там не хотіли признавати за гетьмана ставленика поляків Оришовського, а щоразу, вибираючись у похід, обирали гетьмана з-поміж себе вільними голосами.

Не минуло й року після зазначених заходів короля Баторія, а вже запорожці знову напали на турецькі городи Ягорлик [84] та Тягиню й поруйнували їх. Добувши у Тягині з іншою здобиччю дванадцять турецьких гармат, козаки хотіли перевезти їх на Запорожжя, щоб рятувати ними Січ, але король, довідавшись про те, що запорожці побрали турецькі гармати, послав королівське військо з наказом догнати запорожців і, одібравши гармати, повернути їх султанові, козакам же всім, хто ходив на Тягиню, постинати голови.

Все-таки ті заходи короля не зовсім вдалися: запорожці, довідавшись, що їх наганяє польське військо, потопили гармати на поході у річці, а самі, попродавши іншу здобич на ярмарках, повернули з України на південь і зникли у безмежних степах Запорожжя.

Самійло Зборовський.

Під час війни короля Стефана Баторія з московським царем Іваном Грозним на Запорожжі з'явився значного роду шляхтич Самійло Зборовський [85]. Року 1583, щоб вислужитись у короля, він почав зноситися з запорожцями, підмовляючи їх іти з ним на південні московські городи. Козакам Зборовський був відомий за доброго вояку, і вони покликали його прибути на Січ.

Зборовський нічого доброго й славного на Запорожжі не вчинив і про нього не варто було б і згадувати, коли б його перебування на Запорожжі не було списане його приятелями поляками і не освітило нам життя Запорозької Січі у ті часи.

Перш за все з записів про пробування Зборовського на Запорозькій Січі ми знаємо, що Січ року 1583 була на острові Буцькому, який тепер зветься Томаківським. Цей острів лежить на Дніпрі проти устя річки Томаківки на межі Великого Лугу з Лугом Базавлуком. Од правого берега острів Буцький одмежовується протокою Дніпра Ревуном, двома озерами та Чернишівським лиманом, з півдня ж його миє дніпрова протока Річище і широкий у десять верст луг, або, по-теперішньому, плавня. Середина острова піднімається високою горою, що до берегів сходить помалу і тільки побіля Річища спадає кручами.

По острову був добрий степ, де можливо було випасувати чималі косяки коней, байраки ж на ньому та береги ще у XIX столітті були рясно вкриті дубом, грушею та кислицею. Січ Запорозька була на південному боці острова, біля Річища, де січові окопи збереглися й до наших часів [86].

Доступитися до Запорозької Січі на Буцькому було нелегко, бо протока Ревун досить широка і перейти її оружною рукою було неможливо. З гармат же хоч і можна було достріляти до острова, та, як бачимо з плану, Січ була захована за високою горою й могилами і дістати її там при тодішніх гарматах було неможливо. Доступитися ж до Січі з боку Річища годі було й думати, бо там на цілу милю слалися непроходимі пущі плавнів.

Запорожці зустріли Зборовського аж у порогах і проводили до себе на Січ та, зібравши через кілька днів раду, привітали його урочистими промовами, вихваляли його лицарство та завзяття і, обравши гетьманом, почали лагодитися до походу на Молдаву.

Чутки про заходи Зборовського скоро дійшли до кримського хана та до молдавського господаря, і обидва вони, страхаючись, щоб запорожці не воювали їх, прислали на Січ посланців. Молдавський господар обіцяв подарувати Зборовському 500 коней, аби він не йшов на Молдаву, хан же кримський обіцяв йому Молдавське господарство, аби запорожці не воювали татар. Зборовський упевняв посланців, що не мав на мислі воювати ні Молдави, ні Криму, і разом з тим просив татарської помочі до походу на Московщину.

Ханські посланці на це одповіли, що хан не може йти на Московщину, бо, за наказом султана, повинен іти воювати персів, і що він був би дуже радий, коли б і Зборовський з запорожцями пішов на перську землю спільно з ордою.

Далекий од ідей козацтва і охочий до авантюр значний польський шляхтич, не спитавши волі запорозького товариства, згодився стати з ханом до спілки. Тільки таке порушення звичаїв Запорозького Війська, у якого воля товариства була вища за владу гетьмана, не минулося дурно Зборовському: запорожці, довідавшись про його вчинок, скликали раду і почали йому дорікати за спілку з бусурманами, що мучать у неволі сотні тисяч їхніх братів; коли ж гонорливий шляхтич почав погрожувати, що примусом поведе запорожців на персів, то запорожці вхопили його у свої дужі руки і хотіли, насипавши йому за пазуху піску, вкинути у Дніпро [87]. Зборовському врешті довелося перепросити запорожців і, скорившись волі ради, зректися спілки з ханом.

Тим часом війна Польщі з Московщиною скінчилася, і Зборовський, не знаючи, що робити на Запорожжі, вирядив 2500 козаків до верхів'я Бузького лиману, куди молдавський господар обіцяв вислати йому коней, а сам з частиною війська на кількох десятках байдаків виплив Дніпром у Прогної [88]. Минаючи Дніпром Аслам-город, Зборовський упевнив турків, що не буде воювати татар, і ті пустили козаків далі без перешкоди.

Зборовський справді не смів зачіпати татар та турків, бо мав уже від

Острів Буцький (Томаківське городище).

своїх приятелів листи про те, що король дуже гнівається на нього за те, що він підняв запорожців у похід; та тільки бути з запорожцями біля татар і не воювати їх було неможливо, бо козаки не мали сили спокійно дивитися на татар і зараз же кидалися їх бити. Через те сталося так, що комонні козаки, їдучи до Бугу, зразу ж почали бити випадкових на шляху турків і тим збентежили Очаків.

Не відаючи про те, Зборовський набрав у Прогноях декілька байдаків солі і, вирядив їх на Січ, сам же з останніми байдаками поплив лиманом до місця, куди мало підійти комонне військо. Та тільки тут козакам сталася пригода. Сподіваючись собі від походу запорожців всього недоброго, турки вже підстерігали їх у Бузькому лимані з десятьма галерами та кількома десятками сандалів і, побачивши своїх запеклих ворогів, зразу ж почали громити запорозькі чайки з гармат.

---

[83] М. Грушевський. Історія України, с. 267. *(Примітка автора.)*

[84] *Ягорлик* — турецьке місто на узбережжі Ягорлицької затоки по сусідству з Кінбурнською косою.

[85] *Зборовський Самійло* (помер у 1584 р.) — польський магнат, власник міста Золочева. Стефан Баторій послав його в 1582 р. на Запорозьку Січ з метою залучити козаків до участі у Лівонській війні. Але його місія скінчилася невдало. Утік з Січі. Був убитий за наказом короля, звинувачений в політичних інтригах. Версія про обрання С. Зборовського козацьким гетьманом належить польському історикові Б. Папроцькому. Деякі сучасні історики не поділяють цієї версії.

[86] За дослідженнями автора. *(Примітка автора.)*

[87] Д. Яворницький. Істор. запор. коз. Т. II, с. 71. *(Примітка автора.)*

[88] Велика коса, що простяглася од Криму до Очаківської протоки. На тій косі є багато озер з сіллю, запорожці ж на своїх степах солі не мали і завжди за Прогноїв'ські озера змагалися з татарами. *(Примітка автора.)*

Тікати запорожцям не було куди. У запалі вони кинулися було штурмувати галери, та турецькі сандали чинили їм до того перешкоди, галери ж своєю пальбою вбивали козаків і навіть потопляли їхні чайки.

Побачивши, що лихо, запорожці пристали до берега і, поховавши чайки в шелюгах, позалягали біля берега в ямах, що порили вепри.

Радіючи з того, що застукали запорожців, турки хотіли всіх їх побрати у бранці і з тим висадили частину війська на берег, та запорожці до рук туркам не далися, а, вдаривши на них як один, багатьох повбивали, решту ж загнали назад на галери.

Одбившись од турків, запорожці пішли понад лиманом угору, маючи на мислі сполучатися з своїм комонним полком, а тут знову лихо: з степу набігло чимало татар і почали закидати їх стрілами, а з лиману знову-таки били з гармат турки.

Тяжко довелося запорожцям одбиватися аж до ночі, коли ж стемніло, вони повернулися до своїх чайок, поскладали на них поранених товаришів і, спустивши чайки на воду, почали потайно обминати турецькі галери. Та й на цей раз не пощастило запорожцям: більшу частину військових чайок половили і, побивши чимало товариства, побрали останніх у неволю. Тільки вісім чайок із Зборовським зрятувалися і піднялися до устя Бугу, де й сполучилися з комонним військом, яке нічого не знало про пригоди свого невдалого гетьмана.

Деякий час Зборовський шукав тут молдавських посланців, та, не знайшовши нікого, мусив врешті йти понад Бугом на Україну, тяжко бідуючи з безхліб'я. Незадоволені своїм гетьманом, що погубив багато товариства, запорожці скинули Зборовського з гетьманства і, обідрані та голодні, пішли на Січ; Зборовського ж за наказом короля у 1584 році було схоплено, привезено до Кракова і там покарано на смерть за те, що збентежив Туреччину.

Богдан Микошинський.

Розраївшись зі Зборовським і повернувшись до Січі, запорожці зараз же обрали гетьманом Богдана Микошинського і, посідавши на чайки, попливли у лиман ловити турецькі галери та визволяти товаришів з неволі. На цей раз похід козаків був далеко щасливіший, і вони, застукавши турецький флот біля Очакова, напали на нього зовсім несподівано і, добувши майже всі галери штурмом, повизволяли товаришів, а самі галери попалили.

З походу Богдана Микошинського бачимо, що Аслам-Кермень, стоячи на острові Тавані, не міг забезпечити турків од козацьких походів на лимани та Чорне море. Запорожці вміли обминути його у темні ночі. Далеко трудніше було повертатися запорожцям з походів, бо турки вже знали про них і підстерігали по всіх дніпрових протоках. Іноді, щоб вернутись на Січ, запорожцям доводилося пробиватися крізь турків силою і теряти частину товариства, іноді вони витягали чайки на берег, переносили їх на плечах, обминаючи Аслам-город суходолом, а часом було й так, що доводилося топити свої чайки нижче Аслам-города і йти на Січ пішки, кидаючи у Дніпр чимало важкої здобичі.

Після нападу Богдана Микошинського турецький султан того ж таки 1584 року, поскаржившись у листі королю, що запорожці попалили його галери, вимагав, щоб той приборкав козаків.

Щоб заспокоїти султана, Стефан Баторій другого року (1585) послав на Січ шляхтича Глембицького, щоб вгамував запорожців, а непокірливих привів на волость, та запорожці пустили того посланця «у Дніпр води пити», себто втопили, самі ж того ж таки року аж двічі ходили на татар степами.

Гетьман Михайло Ружинський.

Останні походи відбулися вже під проводом князя Михайла Ружинського [89], бо Микошинський, через те що допустив утопити королівського посланця, мусив уступитися з гетьманства. Перший похід Ружинського був під Перекоп, а другий — на річки Кальміус та Берду. З тих походів запорожці пригнали до Січі 40 000 татарських коней. Від часу тих походів запорожці й почали мати землі по річках Кальміусу та Берді за свої.

Щоб помститися за останні козацькі напади, кримський хан року 1586 вийшов з Криму, щоб напасти на Україну, і дійшов з ордою до перевозу через Дніпр, що на Таволжанському острові, та запорожці поспіли заступити татарам той перевіз і не пустили їх на правий берег Дніпра — тих же, що спромоглися перекинутись через Дніпр, побили або потопили.

Року 1587 запорожці набігли на Очаків і, вирізавши турків у передмісті, поробили там драбини та по тих драбинах вдерлися вночі й у самий Очаківський замок і побили й там бусурманів. Визволивши при цьому з неволі чимало земляків та обважившись здобиччю, козаки щасливо повернулися на Січ.

Року 1588 частина запорожців з ватажком Гаврилом Голубком вибралася походом на Волощину, але господар дістав поміч од турків і виступив козакам назустріч. У битві під Бичиною Голубка було вбито, запорожці ж повернулися на Січ.

Друга частина запорожців на тридцяти чайках виходила того ж року у Чорне море і, привернувши до Криму, недалеко від Козлова, пошарпала його околиці і щасливо повернулася до Дніпра, захопивши ще по дорозі кілька турецьких кораблів з крамом. Таких крамарських кораблів запорожці у ті часи, треба гадати, захоплювали чимало, бо тогочасна дума говорить про це, як про річ звичайну:

Ой, сидить козак на демені [90],
Він деменом повертає
І на Чорне море поглядає:
Ой, пливе судно одним одно,
В йому турчин сидить з туркенею,
А туркеня сидить, вона не гуляє —
Шовковий рушник вишиває:
Ой, кому цей рушник буде —
Ой, чи турчину, чи татарину,
Ой, чи козакові молодому?
Ой, це буде кошовому молодому.

Кулага.

Року 1589 запорожці знову виходили у море під проводом кошового отамана Кулаги. Наблизившись до города Козлова і угледівши біля нього кілька турецьких, риштованих гарматами галер, діждали у морі ночі, а як стало темно, атакували ті галери, побили турків і, визволивши невольників, попрорубували галерам днища і пустили їх на дно. Управившись з галерами, Кулага пристав до Козлова і пустив козаків грабувати базарні крамниці. Це було зроблено необачно, бо поки запорожці упоралися з крамницями [91], козловський калга Феті-Гірей зібрав узброєних татар і кинувся на запорожців, побиваючи їхні розрізнені купи.

Кулага завзято рубався, та козаки не встигли згуртуватися до нього,

Гаврило Голубок. Стародавній малюнок. (Істор. Укр. М. Грушевського).

і татари його вбили, а кілька десятків запорожців захопили у бранці. Останні запорожці, одбившись од татар, посідали на чайки і виїхали в море. Там вони обрали собі отамана Лободу [92] і, пограбувавши під його проводом Білгород (Акерман) на Дністрі, повернулися на Запорожжя.

У всіх перелічених походах останніх років брали участь разом з запорожцями й городові українські козаки. Од реформи Стефана Баторія 1589 року лишилися тільки права козаччини, від обмежень же не лишилося й сліду. Реєстри городових козаків не поновлялися і жалування козакам не платилося, а через те всякий козак звав себе реєстровим, аби не платити податків і не підлягати панові. Городові козаки, як і до реформи, літували на Січі і ходили разом з запорожцями у походи і навпаки: багато запорозьких бурлак виходили на зиму («вилежувати зиму», як казали запорожці) до українських городів, і таким чином певного поділу козаків на

[89] *Ружинський Михайло* — гетьман реєстрового козацтва (1585), походив із старовинного князівського роду.

[90] *Демень* — різновид козацької чайки.

[91] Д. Яворницький. Істор. запор. коз.. с. 89. *(Примітка автора.)*

[92] *Лобода Григорій* (помер у 1596 р.) — запорозький гетьман у 90-х рр. XVI ст. Належав до реєстровиків. Восени 1594 і весною 1595 років разом із С. Наливайком (гетьманом вилицьких) брав участь у походах проти турків на Молдову. У травні 1596 р. від оборону козаків в урочищі Солониця. Був убитий повстанцями, запідозрений у зраді.

реєстрових та запорозьких знову на якийсь час не стало.

Що більше наближався XVII вік, то козаччина все збільшувалася й зміцнювалася, і чутка про хист та відвагу запорозьких козаків все далі розходилася по світу, чи, як казали запорожці, «дибом по світу вставала».

ЗАПОРОЗЬКІ ВОЛЬНОСТІ Й УКЛАД ВІЙСЬКОВОГО ТА ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ НА ЗАПОРОЖЖІ [93]

Я досі не згадував про те, як Військо Запорозьке жило у себе на Запорожжі, які мало розпорядки й звичаї, а також не розказував нічого про землі й річки Запорожжя, через те що історія не зберегла нам відомостей про перші десятиріччя життя запорожців.

У ті часи, до яких я дійшов, наприкінці XVI віку, розпорядок та звичаї Війська Запорозького вже склалися досить міцно та почали зазначатися й межі запорозьких земель, так що тепер вчасно розповісти про все те хоч коротенько.

Запорозькі вольності.

Універсал короля польського Стефана Баторія не зазначив усіх меж запорозьких земель: у ньому тільки казано було, що запорожці мають пробувати на низу Дніпра до самого лиману, оберігаючи від татар дніпрові перевози. Через те межами запорозьких земель ми будемо мати ті, які зазначають пізніші документи з часів Богдана Хмельницького і які самі запорожці мали своїми, обстоюючи їх од сусідів і кажучи, що у тих межах запорожці володіли землею «споконвіку», себто скільки старі люди пам'ятають.

На захід од Дніпра межа запорозьких земель йшла від устя річки Тясмину у Дніпр (так вона зазначена і в умові між Польщею і Росією 1636 року [94], прямуючи до Чорного лісу [95], далі ж — річкою Виссю до Синюхи. Од устя Синюхи межею своїх вольностей запорожці мали річку Буг, аж до лиману і ще й лиманом стільки, поки «кінь копитами дна достає». Од лиману межа йшла до того місця Дніпра, де у нього впадала річка Кам'янка, хоч певних ознак цієї межі ніколи не було. Вона прямувала через річки Інгул та Інгулець, а землі, що були обабіч цієї межі, однаково мали за свої і запорожці, й татари, і фактично по степах кочували татари, а по річках рибалили запорожці. Од річки Кам'янки межа з татарами справді «споконвіку» йшла Дніпром до річки Кінські Води, а далі тією річкою — аж до її верхів'я. Од річки Конки межа знову «зникала у степах і. перекинувшись через Токмак-Могилу, підходила до річки Берди», а з Берди йшла морем до устя Кальміусу.. Піднявшись далі Кальміусом до верхів'я, знову зникала у степах в околицях Савур-Могили [96]. Тут, на сході, межі запорозьких земель дуже часто одмінялися. Часом запорожці ширили свої межі аж за річку Міус та Кринку до річки Лугань і нею на Донець; здебільшого межа з Кальміусу переходила на Кривий Торець і, захопивши трохи лісів за Дінцем, йшла до устя Береки, а з останньої річки переходила на Орель і Ореллю тяглася до Дніпра.

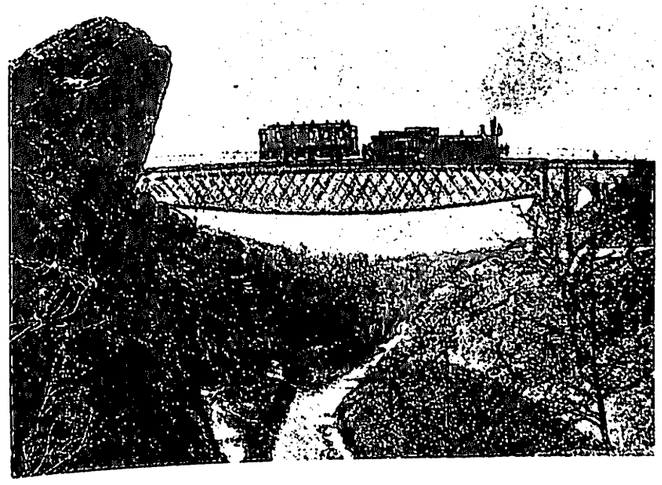
Татари довго не хотіли знати ніяких меж з запорожцями і, маючи всі ті землі за свої, не тільки переходили через запорозькі землі під час нападів на Україну й Московщину, а навіть і у спокійні часи кочували з великими табунами коней по запорозьких степах. Поки запорожці не мали своїх осель, опріч Січі, вони мало звертали уваги на порушення меж своїх земель, але вже на початку XVII віку, як тільки почалася боротьба з Польщею і запорозькі землі (найбільше правобережні) почали вкриватися хуторами й зимовниками втікачів з України, Військо Запорозьке стало обороняти свої межі оружною рукою, і часто татарам, що випасали коней на запорозьких степах, доводилося тікати до Криму без своїх коней.

Ще довше стояли незайнятими лівобережні запорозькі землі. На сході запорожці межувалися з донськими козаками, і поки землі по Дінцю були мало потрібні обом сусідам, з них більше користувалися татари. Запорожці жили з донцями у великій згоді, бо початок донських козаків пішов од козаків українських, котрі збудували біля Дону город Черкаський [97], у славу черкаських козаків, за зразком Запорозької Січі. Обидва козацькі війська не один раз спільно ходили походами під турецький город Азов і навіть не Чорне море, та тільки, коли береги Дінця почали залюднюватися, через них між двома козацькими громадами почалися великі суперечки й ворожнеча. Проте я упевнено можу зазначити, що ще у XVI віці запорозька влада ширилася від Дінця, бо року 1588 цар московський Борис Годунов, посилаючи у Крим своїх посланців, наказував їм прямувати на річку Донець і там звернутися за охороною до запорозького отамана Матвія Хведорівa, що стояв на Дінці з козацькою залогою [98].

З Україною Військо Запорозьке довгий час не хотіло знати ніяких меж, бо не одрізняло себе від України, проте з часом, коли наприкінці XVII віку на Лівобережній Україні почали заводитись московські порядки, а на Правобережній поновилося польське панування, запорожці стали обстоювати свої межі і з північної сторони, зберігаючи свої одвічні, политі кров'ю, вольності по річках Орель, Тясмин, Вись та Синюха. У зазначених межах запорозькі землі перерізалися упоперек річкою Дніпром і поділялися на дві половини, мало схожі одна на одну.

Західні землі запорозькі були порізані глибокими, скелястими, вкритими дубовими дібровами байраками. Ті байраки збігали до річок Бугу, Інгулу, Інгульця, Саксагані, Базавлуку, Дніпра й інших, що текли у глибших берегах, оточених сторчовими скелями і перетятих порогами. Східні ж землі були майже зовсім рівні. Річки Самара, Вовча, Кінські Води й Берда бігли тут у широких долинах з ледь помітними берегами, тільки біля Кальміусу та Дінця степи знову піднімалися високими кряжами, а річки текли у глибоких долинах. У цій половині запорозьких земель ліси були тільки по річці Самарі та на північ од неї, та ще над Кальміусом та Дінцем лісом були вкриті глибокі байраки. На південь же од Самари до самого Азовського моря розлягалися безкраї степи, вкриті тирсою, дерезою, велетнями-будяками та де-не-де по лощинах терниками.

Понад самим Дніпром, найбільше лівим берегом, росли добрі ліси, а, починаючи од острова Хортиці, більше як на сто верст, простяглися вкриті несходимими пущами лісу й очеретами луги. Ті луги звалися: од Хортиці між Дніпром та Конкою до того місця, де остання вперше впадає у Дніпро, Великим Лугом, а нижче від устя річки Томаківки і до Базавлуцького лиману, що зветься ще Великими Водами, ширився Луг-Базавлук [99].

Гайдамацький байрак (Дубова Балка) у наші часи.

По всіх землях Запорозького Війська, опріч перелічених місцевостей, вкритих лісами, як на східній половині, так і на західній, розлягалися безкраї степи, де-не-де помережені високими мовчазними могилами, домовинами давніх кочових народів, з кам'яними «бабами» на верху. По тих степах росла така трава, що від коней над травою лишалися тільки голови, а од волів з трави виглядали тільки роги. Коли зимою випадав сніг, то рясна трава не допускала його до землі, а держала на собі, так що коні й худоба всю зиму паслися по степах, розгортаючи сніг ногами.

По запорозьких степах водилося багато звіра й птиці. Перш за все по тих степах цілими косяками бігали дикі коні, що у запорожців звалися тарпанами. Вони водилися тут довго,

93 Цей розділ складено на підставі досліджень Д. І. Яворницького і власних досліджень автора. *(Примітка автора.)*

94 Історик Скальковський додав до своєї «Історії Нової Січі» карту вольностей Війська Запорозького, які були вони року 1770 опісля одібрання од Війська великих просторів під Ново-Сербію та Слав'яно-Сербію. Через непорозуміння та карта потрапила в «Історію України» Аркаса, неначе повна карта земель Війська Запорозького. *(Примітка автора.)*

95 *Чорний ліс* — лісовий масив (близько 9 тисяч га) між річками Інгулом та Інгульцем в Олександрівському районі Кіровоградської області, входив до складу володінь Запорозької Січі, був одним з центрів формування гайдамацьких загонів.

96 *Савур-Могила* — оспівана в українській народній творчості могила, яка знаходиться в степах десь на шляху від гирла Дону до гирла Самари. В даному контексті — могила біля хутора Саурів Сніжнянського району Донецької області.

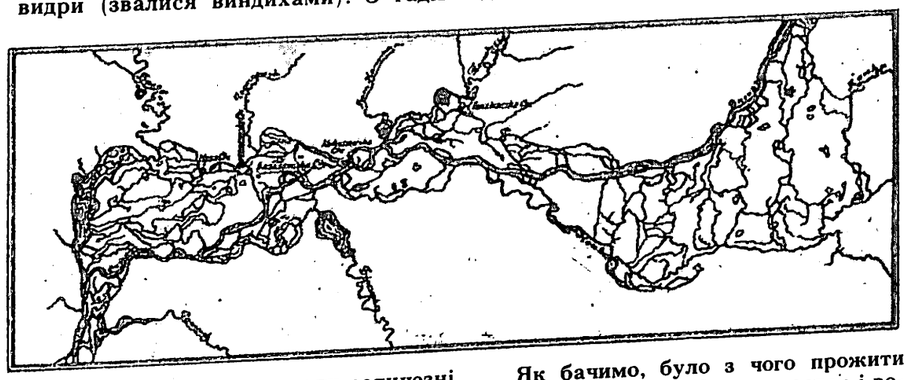
97 *Черкаський* — Черкаси, нині Новочеркаськ.

98 Д. Яворницький. Істор. запор. коз. Т. II, с. 82. *(Примітка автора.)*

99 Ой, та їдь ти понад Лугом-Базавлуком
Та понад Дніпром-Славутою...
(Уривок з думи про Хведора Безрідного.)
У пізніші часи обидва луги малися за один і звалися Великим Лугом. Тепер звуться плавнями. *(Примітка автора.)*

навіть у XVIII віці, і зникли тільки тоді, коли після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році запорозькі землі почали чорніти під плугом.

Опріч тарпанів, по степах та лісах водилися: вовки, лисовини, дикі коти, олені, дикі·кози, бабаки, сурки, вепри, ведмеді, зайці, сайгаки, борсуки, горностаї, хорки, бобри (звалися на Запорожжі водяними свиньми), куниці й видри (звалися виндихами). З гадів

Карта Великого Лугу.

по наших степах плазували величезні полози, жовтобрюхи, гадюки та всіх кольорів ящірки. З птичини по степах та лісах були дрохви, хохітва (стрепети), журавлі, лелеки, тетерева, куріпки, чайки, зозулі, одуди, шпаки, орли, соколи, яструби, горлиці, солов'ейки, гайворони, гави, сороки, чижі, щогли, жайворонки й інші птиці, а по річках та у Великому Лузі — лебеді, баби (пелікани), гуси, качки, чаплі, мартини (морські чайки) та кулики. Всього того водилася така сила, що як, було, злякати дичину пострілом, то вона, злетівши у повітря, заступала світ сонця.

По річках була велика сила риби. По протоках Великого Лугу та по річках Самарі й Домоткані риба йшла такими щільними натовпами, що її можна було ловити руками. Тут та по річках Бугу, Берді й Кальміусу ловилися: осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, секрет (судак), щука, окунь, тарань, рибець, марена, лящ, чехоня, оселедець, карась і безліч дрібнішої риби. Білуги та соми ловилися до трьох сажнів завдовжки, та й вся інша риба була втричі і вп'ятеро більша за теперішню. Раки по річках Самоткані, Домоткані, Самарі, Сурі і по плесах степових річок, так само, як і по озерах Великого Лугу, ловилися більше, як у лікоть завдовжки, і сила їх була велика.

Як бачимо, було з чого прожити запорожцям на своїх вольностях і вони недурно оружною рукою обстоювали непорушність своїх вольностей з XV віку аж до середини XVIII. Найбільше постачав на Січ риби та дичини Великий Луг, і недурно козаки співали:

Ой, Січ-мати, ой, Січ-мати,
А Великий Луг-батько.
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити!

Шляхи на Запорожжі.

Через запорозькі землі йшли шляхи на південь до Чорного моря, до Криму й до Царгорода, а на північ — на Україну й Росію.

Найголовнішим шляхом Запорожжя був Дніпр, яким ще за часів Олега [100] й Святослава [101] ходили руси на Чорне море й Царгород. Пізніше, за часів запорожців, Дніпром щороку плавали з України козаки на Січ, а звідтіля далі на Чорне море, на турецькі й татарські городи. Дніпр був завжди осередком запорозького життя, до нього ж завжди тулилася й Запорозька Січ. У піснях народ український завжди звав Дніпр річкою славною,

Степова могила на Запорожжі.

[100] *Олег* — київський князь (помер у 912 р.). В 882 р., прибувши з Новгорода, опанував Київ. Покорив племена деревлян, сіверян та радимичів. У 907 р. здійснив переможний похід на Візантію й уклав вигідну для Русі угоду (911 р.).

[101] *Святослав* (Святослав Ігорович, помер у 972 р.) — київський князь, видатний полководець. Розгромив Хозарське царство, переміг камських болгар, завоював узбережжя Азовського моря, захопив Болгарію, але, виснажений у боях з Візантією, змушений був повертатись на батьківщину. Був убитий печенігами на острові Хортиця.

або Славутою, запорожці ж звали його до того ще й батьком або братом:

«...Дніпре, брате, чим ти славен?
Чим ти славен, чим ти красен?
Чи своєю довжиною, чи своєю глибиною?
Чи своєю бистриною, чи своєю шириною?
Чи крутими берегами, а чи жовтими пісками?
А чи темними лісами, чи зеленими лугами?»
«Ой я славен козаками, молодими
бурлаками!»

Опріч козаків, Дніпром їздили через Запорожжя до Криму посланці польських королів та московських царів, бо ця велика річка сягала своїми верхів'ями та притоками аж у землі тих держав.

«Ой ти, Дніпре, ой ти, батьку,
Кажи мені всю правдоньку:
А де броди глибокії,
А де броди міленькії?»

Занедбаний канал цариці Катерини II на Ненаситці.

«А де кручі низенькії,
То там броди міленькії...
З устя Дніпра до вершини
Сімсот річок ще й чотири.
Та всі вони в Дніпр упали,
Дніпру правди не сказали:
Одна річка — Кайнарочка,
Збоку вона в Дніпр упала,
Дніпру правду розказала:
— Жаліється лиман морю,
Що Дніпр бере свою волю,
Свої гирла прочищає,
Його тоні засипає».

«Пекло» на Ненаситці.

Кодацький поріг.

Пороги на Дніпрі.

Плавали б Дніпром і великі судна-кораблі, коли б на цій річці не було порогів. Порогами звуться ті місця річки, де з дна її на поверхню води повипинаються од берега до берега скелі й каміння, іноді у кілька лав (рядків).

Запорожці налічували порогів менше, ніж їх рахують зараз, а саме: дев'ять — Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситецький, Вовниги, Будиловський, Лишній та Вільний. Опріч порогів, на Дні-

прі були ще й забори — такі ж самі лави скель, тільки не через усю річку. Заборів великих запорожці налічували шість: Волошинову, Стрільчу, Тягинську, Воронову, Криву та Таволжанську.

Першим порогом Дніпр спадає трохи нижче устя річки Самари, якраз проти Кодака, а останнім — Вільним на кілька верст вище Кічкасу й острова Хортиці. Од Кодацького порога до Вільного біля 60 верст, і тільки на цих верстах були перешкоди до плавання. Майже посередині порожистої частини Дніпра розлігся поріг Ненаситець, або Дід. Тут з західного берега до східного простяглося 12 лав скель, неначе 12 разків намиста на шиї дівчини, і через ті скелі перепадає бистра вода дванадцятьма лавами. Нелегко тут пропливати. Треба мати на човні доброго, досвідченого стерна́ря; а проте проїздити можливо було, бо посередині річки поміж скелями є так званий козацький хід, і хоч той хід вихиляється то в один бік, то в другий, проте добрий стернар проведе через поріг не тільки човен, а й пліт і навіть барку. Тільки покропить Дід людей піною, налякає та й пустить плисти далі.

Найбільший водоспад збився на Ненаситці під скелю Монастирку, і те місце порога запорожці звали Пеклом [102].

Далеко важче було запорожцям підніматись човнами через пороги проти води. Тут на всякому порозі доводилося перетягати човни линвами попід берегом, а по деяких порогах прямо брати човни на плечі й переносити їх берегом до тихої води.

З інших річок, як шляхами, запорожці користувалися тільки Самарою, Вовчою та Кальміусом. Що ж до Бугу, Інгулу й Інгульця, то всі ті річки були повні скель та порогів і через те не годилися бути шляхами.

Суходолом через запорозькі землі простягалися два великі одвічні шляхи. Під назвою шлях не слід розуміти сучасну дорогу з курявою або хоч з коліями. Таких шляхів, як тепер на Запорожжі, у давні часи зовсім не було. Всі степи однаково були вкриті високою, рясною травою, а ходили й їздили люди тоді навпростець, шляхами ж звалися ті степові кряжі й долини, якими найрівніше було їздити і найменше доводилося переїздити річок та сторчових балок і байраків. Бувалі люди розпізнавали ті шляхи по степових могилах, а вночі по зірках.

Перший з цих шляхів — Чорний шлях ішов од татарських перевозів через Дніпр, що був, як казано, вище острова Хортиці у Кічкасі та біля Таволжанського острова, і простягався по межиріччях так, що Сура лишалася з правої руки шляху, а Томаківка, Солона, Базавлук та Саксагань з лівої. Дійшовши до верхів'я річки Інгульця та до Чорного лісу, Чорний шлях повертав на річку Синюху, а перейшовши її бродом біля Торговиці, лишав Умань з правої руки, а ті, що впали у Буг, з лівої. Дійшовши так до Пиляви, шлях повертав на захід, на Вишневець, а далі на Львів та Варшаву. Од цього Чорного шляху у межах України одбивалося чимало шляхів на схід до Дніпра та на захід до Бугу.

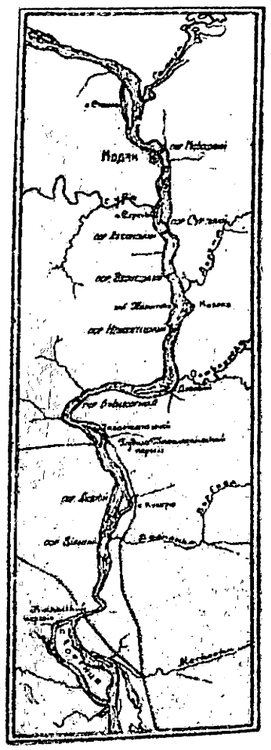
Цим Чорним шляхом найбільше татари набігали на Україну, Білу Русь та Польщу, і мало коли траплявся такий щасливий рік, щоб трава по Чорному шляху не запікалася почорнілою кров'ю од поколотих та поранених ніг десятків тисяч українських невольників. На цьому ж шляху розливалося немало й татарської крові при тих випадках, коли татар наганяли або підстерігали на шляху запорожці.

Другий великий шлях Запорожжя — Муравський прямував од Перекопу на схід, лишаючи річку Молочні Води з правої, а Кінські Води з лівої руки. Далі він обминав верхів'я річки Вовчої і, повернувши просто на північ та перерізавши Слобідську Україну по межиріччю Дніпра й Дінця, простував у московські землі на Курськ та Тулу.

Цим шляхом кримські орди набігали на московські землі, а пізніше й на Слобідську Україну, та тільки й на цьому шляху, як ми бачили з походів Вишневецького та Богданка (Ружинського), запорожці не один раз перепиняли татар і одбороняли од них невольників.

До оповідання треба додати, що шляхом Чорним та Муравським ходили не тільки татарські орди, цими ж шляхами під тихомирні часи їздили до Криму польські й московські торгові люди і посланці з військовими залогами од всяких державців до кримського хана і від нього: починаючи ж з XVII віку і аж до кінця XIX цими шляхами ходили й українські чумаки.

У трохи пізніші часи від Січі Запорозької пробився ще шлях до Гарду, на річці Буг, та й повз все Запорожжя пролягало ще чимало шляхів чумацьких, по яких їздили з України на Січ з крамом, на Дон — по рибу та в Крим — по сіль.

Карта порожистої частини Дніпра.

[102] Попався у Пекло — буде тобі й холодно, й тепло. *(Примітка автора.)*

Склад Війська Запорозького.

Великі простори земель одвоювало Військо Запорозьке від татар, і треба було мати велику силу, щоб ті простори, ті вольності, як казали запорожці, обстоювати від ворога. У чому ж була сила Війська Запорозького?

З історії відомо, що Військо Запорозьке ніколи не бувало великим. У більшість походів запорожців виступало три—п'ять тисяч. Небагато було таких походів, коли Військо виступало у кількості десяти тисяч. Навіть з Богданом Хмельницьким, коли Запорожжя починало війну не на життя, а на смерть, з Січі виступило у похід всього біля 6000 козаків. Правда, ми знаємо, що за часів Сагайдачного проти турків під Хотин ходило козацького війська більше, як 40 000, та тільки з того війська запорожців було навряд чи й 10 000, останні ж були або козаки городові, або зовсім не козаки, а охочі з України люди.

Таким чином виходить, що сила запорожців була не у кількості їх: її треба шукати в організації Війська, а найголовніше в ідеї боротьби з бусурманським світом, що висмоктував з України всю кров, а пізніше — ще й у ідеї боротьби й з іншими гнобителями України, бо тільки ідея боротьби за рідний край могла так об'єднувати запорожців і зміцнювати їх у одне міцне, стале тіло.

Я вже згадував, що першими козаками були люди бездомівні — такі, що під час татарської руїни стеряли свої сім'ї. Здебільшого так воно було й далі, на Запорожжя йшли або бездомні бурлаки, або такі, що мусили покинути сім'ї через якісь пригоди. Там, де доводилося жити під вільним небом та ховатись од ворогів по печерах та очеретах, не місце було жіноцтву, і через те у запорожців зразу ж склався звичай, щоб на Січі жіноцтва не було. Той звичай з часом не тільки не викоренився, а навіть поширився, а саме: щоб запорожці дбали тільки про своє січове товариство, про матір Січ та про рідний край — неньку Україну, а не про власний рід та сім'ю, їм зовсім заборонено було мати жінок і навіть взагалі єднатися з жіноцтвом. Так що, коли до січового товариства хотів пристати хто-небудь з жонатих козаків, то мусив ховатися з тим, що він жонатий, і навіть забути про свою сім'ю.

Проте запорозькі звичаї не вимагали ні від кого з товариства лишатися запорожцем назавжди. Навпаки, всякому запорожцеві повсякчас було вільно покинути Січ, так, як вільно він і прийшов до неї, і з того дня йому вільно було й одружитися. Не заборонялося запорожцям і того, щоб, не покидаючи зовсім Запорожжя, а виписавшись тільки з куреня, одружитись і сісти на господарство своїм зимовником десь у захисному куточку того ж Запорожжя. Тільки було й усього, що такий запорожець вже не мав права брати участі у військових радах. Проте за запорозькими звичаями робити так годилося тільки козакам підстаркуватим або покаліченим, що нездатні вже були до бою; женитися ж замолоду вважалося для козака ганьбою.

На прохання захожої людини прийняти до Січі кошовий отаман питав:

— А в Бога віруєш?

— Вірую! — одповідав захожий.

— Перехрестись!

Якщо захожий хрестився, це вважалося за певний доказ того, що він хрещений, і захожий приймався на Січ. Про те, хто він є, навіть якої нації, ніякої мови не було. Розмова по-українському вважалася ознакою рідної нації,— те ж, якого походження був захожий і яке було його громадське становище, нікого не цікавило, бо на Січі всі були однакові й рівні.

Та хоч і вільно приходили всі люди на Січ, та з сього не виходить, що запорожцями могли бути поляки, росіяни, німці, волохи й навіть татари, як думає дехто з наших письменників і навіть істориків. За походженням, правда, вони могли бути й поляками, росіянами і навіть татарами, та тільки серцем і душею вони повинні були

зректися своєї національності і стати українцями, татари ж до того повинні були ще й хреститися, бо нехрещеного татарина, поганця, ніколи в світі не прийняв би до громади жоден курінь. Звичайно, з чужосторонніх людей до Січі прибивалися тільки такі, що втекли, рятуючись од кари за якусь провину. Зрозуміло, що таким людям батьківщина вже переставала бути рідним краєм, і вони скоро ставали добрими січовими товаришами.

Щоб зовсім забулося походження й становище всякого нового січового товариша, на Січі було звичаєм нікого не звати по фаміліях, а до всякого прикладалося прізвище, яке обмальовувало б його особу або звички. Від такого звичаю й з'явилися такі прізвища, як-от: Перебийніс, Рябошапка, Сторчоус, Рудий, Палій, Лелека, Гава, Нечеса й інші.

Військо Запорозьке споконвіку (себто ніхто не пам'ятає, з якого часу) поділялося на 38 куренів. Назви тим куреням були надані здебільшого на згадку про городи України, з котрих вийшли на Запорожжя перші товариші, що заклали курінь, деякі ж з куренів були названі іменням якогось славного курінного товариша або першого курінного отамана. Ось назви запорозьких куренів:

1) Пашківський
2) Кущевський
3) Кисляківський
4) Іванівський
5) Конеловський
6) Сергієвський
7) Донський
8) Кирилівський
9) Канівський
10) Батуринський
11) Поповичевський
12) Васюринський
13) Незамайківський
14) Ірклиївський
15) Щербинівський
16) Титаровський
17) Шкуринський
18) Коринівський
19) Рогівський
20) Корсунський
21) Калниболоцький
22) Уманський
23) Дерев'янівський
24) Нижчестеблівський
25) Вищестеблівський
26) Джерелівський
27) Переяславський
28) Полтавський
29) Мишастовський
30) Менський
31) Тимошевський
32) Величківський
33) Левушківський
34) Пластунівський
35) Дядьківський
36) Брюховецький
37) Ведмедівський
38) Платнирівський

Звалися поділи Війська Запорозького куренями через те, що у перші часи існування Січі запорожці жили по куренях. Ті курені були довгі, щоб у всякому можливо було міститися кільком сотням товариства, і вкривалися вони очеретом, а зверху ще й звіриними шкурами, щоб було зимою тепліше. З часом замість куренів по січах почали будувати для товариства довгі хати, по 12—15 сажнів завдовжки всяка хата, і хоч запорожці жили вже по хатах з самого початку XVII віку, та проте вже й ті хати почали зватися куренями, бо запорожці звикли до тієї назви.

Розпорядки Війська Запорозького.

Першого січня всякого року у Січі скликалася рада, у якій брали участь з однаковими правами всі запорожці, і на тій раді всякий курінь обирав собі на весь рік курінного отамана й кухаря, а після того всі курені разом обирали кошового отамана, військового суддю, писаря й осавула [103] та ще підстарших: скарбника [104], пушкаря [105], довбиша [106], хорунжого [107], бунчужного [108] й інших урядових осіб. Всі ці виборні особи складали січову старшину і заправляли всякий своїми справами, кошовий же отаман керував всіма справами Війська Запорозького і піклувався не тільки про те, щоб Військо було зодягнене й узброєне, а й про те, щоб у Січі було досить всякого припасу.

Над січовим товариством кошовий отаман мав майже необмежену владу і тільки на новий рік мусив давати одвіт товариству за свої попередні вчинки. Проте у зносинах з сусідніми державцями і їхніми урядовцями кошовий не смів нічого рішати без згоди всього товариства, коли ж траплялося, що який-небудь кошовий щось таке рішив, не спитавшись волі ради, то запорожці зараз же били у клепало, сходилися на січовий майдан і всією радою судили кошового за те, що порушив «запорозькі звичаї»; якщо той не міг виправдатись, то скидали такого кошового з посади, а у дуже важких випадках то ще ганьбили й били.

По-сучасному б сказати, Запорозьке Військо було республікою, а кошовий отаман президентом. Тільки не звичайною республікою була Запорозька Січ, бо у республіці всякий має своє власне господарство, на Січі ж господарство було тільки січове та курінне, окремі ж запорожці не повинні були мати ніякого господарства й майна. Власністю запорожця був тільки кінь, зброя, одежа й гроші, і тільки у пізніші часи запорозька старшина почала заводити своє господарство.

Про те, чим годувати товариство, повинні були дбати курінні отамани. Кошти і всякі припаси Військо Запорозьке добувало собі здебільшого на своїх вольностях. На тій же новорічній раді всі вольності розписувалися на 38 папірцях так, щоб у всякій частині було більш-менш однаково земельного й водяного добра. На очах всього товариства військовий писар скручував ті папірці (ляси, чи жеребки) і вкидав їх у свою шапку, а потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати ляси з шапки. Якому куреню які вольності припадали, з тих він і мав користуватись увесь рік.

Господарство січове й курінне.

Напровесні по куренях запорожці знову тягли жеребки, кому з товаришів йти на вольності, а кому лишатись у Січі на випадок походу або нападу татар; а як тільки річки скидали з себе кригу, зараз же половина, а як коли, то й більше половини запорожців виходили на свої вольності рибалити й полювати. Головною здобиччю на вольностях була риба та звірині шкури. Рибу солили і, лишивши з неї стільки, скільки всякому куреню треба було до другої весни, решту одвозили продавати на Україну, а на добуті за рибу гроші купували по городах борошно, пшоно, сукна, порох та оливо. Шкури та хутро теж везлися на Україну, а звідтіля у Польщу й німецькі землі, гроші ж так само поверталися на курінне господарство.

Січове господарство мало здобутки здебільшого з військової здобичі. Під час нападів на татар або морських походів запорожці всякий раз вертались обтяжені здобиччю. З татарських степів вони приганяли до Січі тисячі коней і худоби, з турецьких же городів привозили коштовні речі, зброю, дорогу одіж, золото й срібло. Всякий козак всю добуту їм здобич, опріч зброї, повинен був покласти докупи, і вже на Січі загальна військова рада поділяла ту здобич: звичайно, не менше, як половина її, йшла у військову скарбницю, а з останньої половини частина віддавалася на церкви й монастирі — здебільшого на січову церкву св. Покрови та на Трахтемирівський монастир, а пізніше на Київське братство, Межигірський монастир [109] та Самарський запорозький монастир, і тільки остання частина поділялася на товариство та й то однаково на всіх: і на тих, що були у поході, і на тих, що були на ловах, на вольностях або доглядали Січ. Винятком з здобичі була тільки ручна зброя — вона не йшла у поділ, а була власністю того, хто її добув.

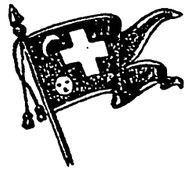
Щоб заправляти січовим господарством, у поміч кошовому отаманові обирався скарбник, курінним же господарством заправляли курінний отаман та кухар.

Січ Запорозька.

Під Січ запорожці завжди обирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його протоки і, лишивши посередині того місця майдан, будували навкруг нього 38 довгих хат (куренів), де товариство мало б притулок під час негоди.

Опріч куренів, у Січі робилися ще такі будівлі: 1) церква во ім'я св. Покрови; 2) паланка — будинок, де переховувалися військові клейноди, містилася канцелярія і чинився суд та розправа; 3) пушкарня — неглибокий, але просторий льох, у якому пере-

Запорозькі військові клейноди.

[103] *Осавул* — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад на Україні в XVII і XVIII ст. Були генеральні, полкові та сотенні. Відали матеріальними справами козацького війська, оберігали булаву, вели військову підготовку, стежили за виконанням присудів та вироків.

[104] *Скарбник* — військовий чин у Запорозькій Січі, старшина, відповідальний за військовий скарб та інше майно.

[105] *Пушкар* — начальник січової артилерії.

[106] *Довбиш* — окремий військовий чин у Запорозькій Січі, литаврник, або уповноважений козак, який б'є в бубон чи казан, скликаючи козаків на раду.

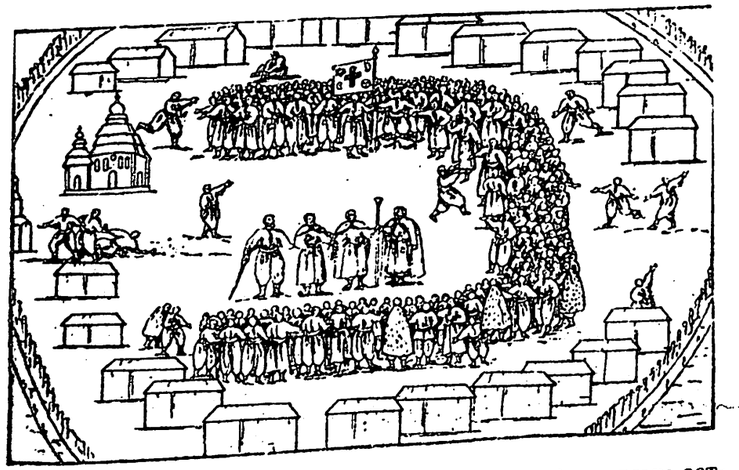
[107] *Хорунжий* — член генеральної старшини козацького війська, відповідав за головний прапор, міг бути призначений наказним гетьманом.

[108] *Бунчужний* — один із високих постів у козацькому самоврядуванні, старшина, відповідальний за охорону гетьманського бунчука, головним чином відав військовими та посольськими справами, виконував адміністративні та судові доручення.

[109] *Межигірський монастир* — заснований у 988 р. біля Вишгорода. В першій половині XVII ст.— один із осередків боротьби проти унії. Після зруйнування в 60-х роках XVII ст. польсько-шляхетським військом Трахтемирівського монастиря став шпиталем для старих запорожців. Багатством поступався тільки перед Києво-Печерською лаврою.

ховувалися гармати, ручна зброя, кінська збруя, зілля (порох), кулі, сірка, селітра й інше військове майно; 4) скарбниця — такий саме льох для переховування борошна, пшона, сала, риби й іншого харчового припасу. Там же у невеликих барильцях переховувалися й військові гроші.

Народні перекази і дослідження істориків сходяться на тому, що перша церква з'явилася на Січі тоді, коли

Козацька рада на Запорозькій Січі.

вона містилася на напівзмитому острові Городищі, проти теперішньої слободи Капулівки Катеринославського повіту, нижче устя річки Чортомлику. Та Січ була збудована біля року 1575, за часів гетьмана Богдана та короля польського Стефана Баторія. Пізніше вона була прозвана Базавлуцькою, через те, певно, що острів, на якому вона містилася, належав до островів Лугу-Базавлуку. Безумовно, що церкви були й у всіх пізніших січах: Хортицькій, Томаківській, Микитинській, Алешківській та Покровській, хоч часом містилися у дуже легкій будівлі, од якої до наших часів не лишилося ніяких ознак, як, наприклад, в Алешках, де церква мала стіни й стріху з очерету. Запорожці завжди були побожні і не жаліли на церкву грошей, як військових, так і своїх власних, так що у пізніших січах: Чортомлицькій, що містилася на березі проти Січі Базавлуцької, та у Новій Січі, над річкою Підпільною, церкви були навіть багаті.

Військові клейноди запорожців складалися з булави, бунчука, корогви, печаті й котлів, або литаврів.

Відкіля взялися у Запорозького Війська перші клейноди — невідомо, а тільки за часів Байди-Вишневецького Військо Запорозьке вже мало клейноди од польського короля і од царя Івана Грозного. Пізніше ж Війську Запорозькому дарували клейноди ще й німецький цісар, і кримський хан, і турецький султан.

Приймаючи клейноди од сусідніх державців, запорожці ніколи не вбачали у тому ознаки підданства тому, од кого приймали крейноди: навпаки, це вважалося ознакою признання незалежності Запорозького Війська, і не один раз траплялося, що, воюючи з поляками, запорожці йшли у бій з клейнодами, подарованими польським королем.

Невідомо з певністю, з яких саме часів з'явилася на Січі Запорозькій канцелярія, а тільки знаємо, що під час перебування у Базавлуцькій Січі посланця німецького цісаря Рудольфа II[110] Еріха Лясоти[111] року 1594, на Коші вже мався писар та канцелярія[112].

Понавколо січових будівель робилися окопи, а поверх земляних валів робилися ще засіки з дубів, а у пізніші часи — стіни, виплетені з лози й набиті глиною або викладені з лозяних кошелів, набитих глиною. У окопах лишалося двоє воріт: головні з боку степу та бокові з базару. Біля воріт робилися здебільшого виплетені з лози та набиті глиною башти, а по тих баштах ставилися гармати. Базар завжди бував за січовими окопами. Там на майдані (запорожці звали базар Гасан-Баша, або скорочено Шабаш) були побудовані крамниці й шинки, й у тихомирні часи крамарювали не тільки люди з України, а й татари, й росіяни, греки, й турки, й вірмени, й євреї.

Униз од базару на річці Підпільній був січовий Ківш (глибока затока), у котрому приставали до берега під тихомирні часи грецькі, турецькі й італійські кораблі з усяким крамом. З того краму деяка частина лишалася в крамницях Гасан-Баші; більшість же розкуповували прямо з кораблів польські та московські торгові люди, що часто приїздили на Січ купувати у запорожців рибу, шкури, мед та вощину. Взагалі під тихомирні часи Запорозька Січ була значним торговельним осередком.

Військо Запорозьке не поділялося, як теперішні війська, на піхоту, кінноту та флот. Всякий запорожець, якщо мав коня, був вершником, позбувшись же коня, ставав пішим, коли ж у Січі викликали охочих козаків іти на Чорне море, то й ті, що мали коней, і ті, що їх не мали, ставали матросами і сідали на чайки. Так само майже всякий запорожець вмів поводитись і біля гармат, і тільки у пізніші часи до гармат приставлялися окремі козаки, що вміли найкраще націлятись, і звалися вони гарматами.

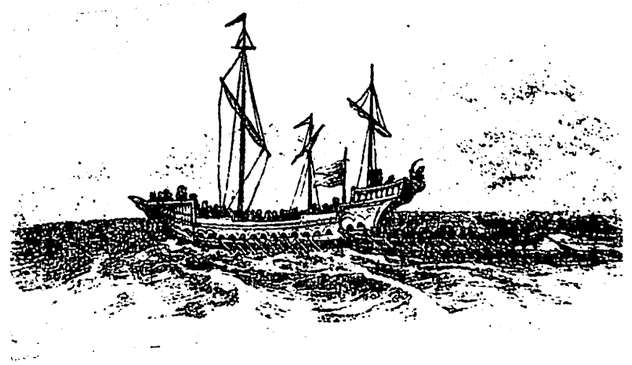
Зброя у запорожців була дуже різноманітна: у XV та XVI віках перевагу мали сагайдаки із стрілами[113], списи, келепи[114] та гаківниці[115]; пізніше ж зброєю запорожців були: рушниці або мушкети, шаблі, списи й пістолі. Опріч того, у всі часи не останню ролю між зброєю запорожців грали чингали[116], одібрані од турків ятагани й ножі.

Мушкети й рушниці[117] були у запорожців не однакові, а хто яку добув. У одного постріли з рушниці досягали лише кроків на 100, а у інших й на 300. Шаблі були теж дуже різноманітні: хто не бував ще у походах — мав просту шаблю у дерев'яних піхвах, а хто побував та одняв у татарського мурзака чи у польського пана, той носив шаблю з срібним держалном і у срібних піхвах або у шкіряних, цяцькованих камінцями; кому ж пощастило одібрати зброю у турецького паші, так той мав шаблю часом і з золотим держаком, цяцькованим самоцвітами.

Те ж саме треба сказати й про останню зброю і про додатки до зброї — ладунки й кесети для куль, порохівниці, сідла, стремена, уздечки й інше. Всякий мав зброю таку, яку спромігся купити або яку добув од ворога.

Гармати у запорожців теж були дуже різноманітні, бо самі запорожці гармат не виробляли, а стріляли з тих, які пощастило добути од ворогів. Кількість гармат у війську була дуже не однакова. Траплялося, що після щасливого походу на море, запорожці привозили на Січ кілька десятків гармат, захоплених по турецьких галерах; траплялося ж, що при лихій годині вони позбувалися й своїх гармат.

Військовим флотом Запорозького Війська були виключно чайки, що звалися також байдаками. Правда, були випадки за часів Самійла Кішки та Сагайдачного, що запорожці користувалися у боях і кораблями, та тільки ті кораблі були не запорозької будови, а захоплені у турків. Чайки ж запорожці виробляли самі й будували їх

Турецька галера й запорозькі чайки.

так: днище чайки видовбувалося з товстої липи; до того днища прироблялися дубові ребра, а на ребра набивалися боки з товстих дубових дощок. Вироблена чайка мала сажнів до десяти у довжину. Після того її конопатили, приробляли на обох кінцях чайки чердаки, по яких під час походів переховувалися харчі й зброя. Під боками чайок прив'язувалися товсті в'язанки з очерету, щоб чайка не могла йти на дно, хоч би її зовсім залило водою. З обох боків чайки було по 15—20 весел, посередині ж прироблявся станок з щоглою на одне вітрило. На одному з чердаків під час походу на море ставилася і добре прибивалася кухва з солодкою водою, а на другому було приробло стерно. У тих випадках, коли чайками доводилося плавати Дніпром через пороги, то до чайки додавалося ще й друге стерно на передньому чердаці.

Кількість чайок у Війська Запорозького не завжди була однакова. Під час занепаду Війська або під гнітом заборон з боку польських правителів кількість чайок у запорожців зменшувалася до десятка або двох, коли ж виявлялася спромога йти на море й на турецькі городи, запорожці

[110] *Рудольф II* — імператор священної Римської імперії (1552—1616) з династії Габсбургів, вихованець єзуїтів, провідник католицької реакції. У боротьбі проти «невірних» мав намір використати запорозьких козаків.

[111] *Лясота Еріх* (бл. 1550—1616) — автор записок про Запорозьку Січ кінця XVI ст., австрійський дипломат. З 1585 р. служив при дворі імператора Рудольфа II. За його дорученням виїхав у 1594 р. на Січ на острів Базавлук з метою запросити козаків до участі у війні проти турків. Під час подорожі писав щоденник, записи якого — важливе джерело для вивчення військової організації і побуту Січі.

[112] Військовий писар Лев Воронович. Д. Яворницький. Істор. запор. коз. Т. II, с. 119. *(Примітка автора.)*

[113] Сагайдак із стрілами — чохол на лук і стріли, в запорозьких козаків сагайдаком називався і сам лук.

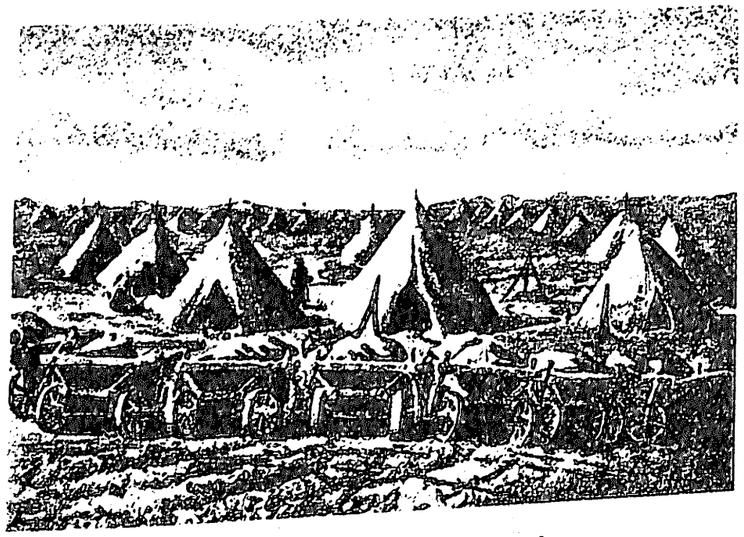
[114] На грабовий держак набивався залізний молот, з одного боку загострений. Келепами запорожці розбивали ворожі панцири та шоломи. *(Примітка автора.)*

[115] Довга й важка рушниця. *(Примітка автора.)*

[116] *Чингал* — кинджал.

[117] Мушкетом звалася легка рушниця німецького виробу. *(Примітка автора.)*

вміли за два тижні зробити кілька десятків нових чайок. Іноді у Війську малося до трьох сотень чайок, але у один похід так багато чайок ніколи не виходило. У найбільших морських походах за часів Сагайдачного у море виходило до 150 чайок, а позаяк всяка чайка піднімала од чотирьох до шести десятків козаків, то у тих походах брало участь біля 7500 запорожців.

Запорозький табір. Малюнок Погрібняка.

Одежа запорожців.

Празникова одежа запорожців складалася з жупана з вильотами, каптана кольорового, широких черкасів або інших кольорів штанів, пояса з китайки, шапки з виндихи [118], обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки).

У походи запорожці виходили у найпоганішій своїй одежі, з походу ж верталися у тій одежі, яку добували на війні.

Часом напади запорожців на турецькі землі повставали з того, що у них поносилася одежа, що вони, як казали, були «босі й голі», дома ж, під час рибальства та полювання, запорожці здебільшого ходили тільки у найпоганішій своїй драній одежі, крізь котру світилося тіло. Зате коли запорожець виїздив на Україну гостювати, то убирався в кармазиновий жупан, обував червоні сап'янці, вичищав, як скло, свою зброю й збрую на коні так, що весь грав і сяяв навдивовижу селянським парубкам та дівчатам.

Військові звичаї.

Коли Військо Запорозьке виступало у похід суходолом, то поділялося воно не на курені, а на полки так, що полк складався з козаків трьох і чотирьох куренів або з охочих козаків від усіх 38 куренів. На ворогів запорожці наступали хутко, у бойовищі були дуже рухливі і, щоб менше страчувати товариства, не били всією силою прямо на ворожий табір, а завжди заходили його з боків, навіть забігали ззаду. Билися вони завзято, забуваючи про своє життя, у бранці не давалися і ран своїх не помічали, аж поки падали непритомні. Їм не було для кого й для чого берегти своє життя, бо не мали ні жінок, ні дітей, ні господарства. Зате й ворогам не було од них милосердя — рубали й кололи ворогів, поки у руках ставало сили. У бранці ворогів не брали, хіба що вже обридало лити кров; коли ж вороги починали тікати, то запорожці гнали їх, аж поки було всіх повистинають або подавлять кіньми.

За запорозькими звичаями смерть на ліжку вважалась ганебною, навіть карою Божою за гріхи, і через те у бойовищі запорожець не ховався од смерті, а йшов їй назустріч.

Здибавшись з ворогом дуже великої сили, запорожці ставали до оборони. Щоб не допустити до себе ворожу кінноту, вони обгороджували табір возами і з-за тих возів палили на ворогів з мушкетів, одбиваючись так по кілька тижнів. Якщо вороги дуже насідали, то запорожці ставали за возами у кілька рядів (лав), і поки передня лава палила, задні лави набивали рушниці та передавали переднім, так що кулі летіли дуже рясно. Для того ж, щоб вороги не порозкочували возів, запорожці прив'язували віз до воза ланцюгами.

У таких таборах запорожці одбивалися від удесятеро більшої татарської сили, а коли ті, стративши даремно чимало людей, знімали облогу і відходили геть, запорожці зараз же сідали на коней і, догнавши татар, кидалися на них ззаду.

Великі бої запорожці ніколи не починали відразу. Щоб обдивитись краще на ворожий стан та навести ворогів на свій табір, вони насамперед висилали охочих товаришів на герць, і ті, наблизившись до ворогів, викликали ворожих богатирів битись один на один, а коли ті вагалися, то запорожці починали так висміювати та ганьбити ворогів, що, здається, й мертвий встав би, щоб обстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги

Запорожці викликають ворогів на герць.

здебільшого кидалися на козацький табір, а тут їх вітали такою «залізною квасолею» (тобто кулями), що все поле навкруг козацького табору вкривалося ворожим трупом.

Походи на море давали запорожцям ще більше небезпеки, ніж походи степові. Щоб вийти у море, треба було перш за все якось обдурити турків, що стерегли запорожців на Дніпрі нижче Січі. Я вже казав, що на острові Тавані з давніх-давен стояла турецька кріпость Аслам-город. З неї турки бачили добре і ліву, вузьку, протоку Дніпра і праву — широку, і коли треба було, палили й на ту й на іншу протоку з гармат. Пізнішс, вважаючи на те, що ширшою протокою Дніпра запорожці все-таки вміли проходити у море, турки збудували на правому березі Дніпра проти Аслам-города ще й другу кріпость — Кизикермень, так що запорожцям з того часу доводилося проходити вже повз дві кріпості. Коли й це не помогло, то турки надумали протягти од Аслам-города ланцюги через увесь Дніпр до Кизикерменю на те, щоб, як запорожці плистимуть чайками, та зачеплять за ланцюги, так вони бряжчатимуть, а турки, почувши брязкіт, будуть палити по чайках з гармат.

Щоб і при тій нагоді обдурити турків, запорожці підпливали до тих городів у темну ніч і, зрубавши з десяток верб, в'язали з них торок [119] та й пускали його за водою. Торок бряжчав ланцюгами, а іноді й розривав їх; турки палили по торокові з гармат, а запорожці, підождавши, поки туркам обридне палити, непомітно й нечутно пропливали повз кріпості до лиману.

Ще трудніше було запорожцям підніматись повз ті городи вгору Дніпром, вертаючись з походу. Не один раз доводилося їм обминати ці городи суходолом, несучи чайки на плечах, а часом потопляти їх нижче городів у примітних тільки запорожцям місцях і вертатись на Січ пішки, розгубивши здобич.

Щоб спекатися перепони на Дніпрі, всі більш жваві запорозькі гетьмани починали своє гетьманування з того, що йшли походом на дніпровські турецькі городи, що, як кажуть, бо-

[118] *Виндиха* — видра.

[119] Невеликий пліт.

лічкою сиділи запорожцям у печінках; поки ж турки поновляли порушені кріпості, запорожцям років 5—6 можна було безпечно виходить у море.

Де лиман сходиться з морем, запорожцям була друга перепона до походу на море — це Очаків. Тільки там морська протока має завширшки 10 верст, і запорожцям легше було обминати кріпость, а інколи проскакувати й повз турецькі галери.

У безкрайому морі запорожці завжди забачали турецькі великі кораблі й галери з високими щоглами й вітрилами далеко раніше, ніж турки розпізнавали низенькі запорозькі чайки, і через те запорожці завжди мали змогу або обминути турецькі кораблі стороною, або напасти на них несподівано. Задумавши напасти на галери, запорожці весь день стежили за ними так, щоб бачити самі тільки вітрила і щоб себе не виявити; надвечір же вони наближали свої чайки до галер з заходу, щоб проти сонця туркам неможливо було їх розгледіти, і тільки вже поночі наближалися до самих галер, обступали їх своїми чайками з усіх боків, зачіпалися гаками за чердаки галер, і поки частина запорожців палила у турків з рушниць, інші лізли на галеру по линвах та по веслах, рубали турків, розбивали кайдани невольникам, що були біля гребок, переносили з галер на чайки гроші і добро, а галери або палили, або потоплляли у морі, прорубуючи їм днища.

Зате коли на морі вставала хуртовина — біда була запорожцям; великі хвилі розкидали їхні чайки в усі боки, як тріски, і хоч не могли їх потопити, то заливали водою, перекидалися через них і змивали з чайок людей. Іноді хуртовина заносила запорозькі чайки до турецьких берегів і розбивала там об скелі. Небагато тоді запорожців рятувалося, та й ті попадали до турків у неволю. Не один раз траплялося, що з морського походу поверталася лише половина козаків, а бувало й так, що не було кому навіть звістку з моря подати про те, що все славне товариство, скільки його пішло з Січі, загинуло у морі. Ну зате коли похід був щасливий, то козаки привозили з моря величезну здобич грішми, золотом, сріблом, шовками, одежею й зброєю.

Побратимство.

Запорожців не лякала небезпека й морських походів, бо головною метою їх все ж таки було визволення з неволі своїх ближніх, у всякого ж з запорожців був десь за морем у неволі або брат, або батько, сестра або мила-наречена, або щирий товариш-побратим, і всякий добрий козак-запорожець охоче йшов на небезпеку і навіть оддавав своє життя за волю свого ближнього, не кажучи вже про родичів та побратимів.

Побратимство було у запорожців дуже розвинене й у великій пошані. Народні оповідання дають нам багато випадків, коли запорожець, одшукавши свого побратима у неволі і не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам у неволю з умовою, щоб турок випустив його побратима на волю. Всякий турок охоче на це згоджувався, бо йому було корисніше мати свіжого, здорового невольника замість знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши декілька років на волі, знову вертався в неволю, щоб визволити свого побратима, що раніше віддався за нього.

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі у їх було все спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі. У походах побратими один без одного не з'їдять, було, шматка хліба, у боях же побратими завжди билися поруч і не раз один одного рятували од смерті або захищали своїм тілом.

Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було одною з таємних причин їхньої непереможності і того, що взяти у бранці запорожця ворогові щастило дуже рідко. Коли траплялося, що одного з побратимів хтось кривдив або ображав, то другий побратим зараз же за нього заступався, коли ж побратима було зрадливо вбито, то той побратим, хто лишився живий, був за нього месником.

Січове життя.

Повернувшись з походу, запорожці, як я уже згадував, поділяли здобич; одібравши ж всяк свою частину, починали гуляти. Всякий козак неначе поспішався прогуляти все те, що йому припало; неначе умисне виставляв всім на очі своє нехтування грішми і всяким добром. Ще з середини XVI віку поза січовими окопами були шинки, по яких євреї добре торгували горілкою, а крамарі не тільки продавали козакам все, що їм було потрібне для простого козацького життя, а ще й скуповували од них добуту на війні здобич. У перші дні після походу на січовому базарі не вгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухвами, і запорожці вибивали гопака так, що курява вставала вище куренів. Гульня протягалася кілька днів з ранку до пізньої ночі, поки стомлені козаки не падали на землю й засипали, де хто впав.

Те, що запорожці нехтували всяким добром, можна бачити з народної пісні:

Гуляв козак-нетяга сім год ще й чотири
Та прогуляв з-під себе три коні вороні,
І як на дев'ятий год навертає,
А козак-нетяга до города, до Черкас, прибуває.
І що на козаку-нетязі три сермязі:
Опанчина рогозовая, поясина хмельовая,
Сап'янці — видно п'яти й пальці,
Шапка-бирка — зверху дірка,
Хутро голе, околиці Біг має,
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром на славу козацьку підбита:
Куди віє, туди й провіває,
Молодого козака та й прохолоджає.

Далі, коли гультяї пропивали своє добро, січове життя починало наближатись до звичайного — буденного. Військовий осавул або й сам кошовий виходили на майдан і умовляли останні гурти гультяїв покинути вже гульню та йти до куренів обідати або вечеряти. У спокійні ж часи на Січі не дуже пиячили і життя січове складалося по-іншому.

Всі запорожці вставали завжди до схід сонця і йшли на річку вмиватися або купатися. Купалися запорожці не тільки влітку, а й восени, а хто — так і всю зиму. Коли всі знову сходилися до куренів, кухарі становили по столах вагани [120], повні гарячої соломахи (житнє борошно, зварене з водою й засмажене олією), і запорожці, помоливши Богу, сідали до столу та, витягши з халяви чобота або з-за пояса всяк свою ложку, снідали.

Після сніданку всяк брався до свого діла: хто латав свою одежу або правив чобота, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку. А сорочка у козака була одна: випере її у річці, обсушить на сонці та й надіває знову. Інші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало було й таких, що, побравши з військового косяка своїх коней, виїздили за січові окопи на герць. Найбільше

Запорожець танцює. Старовинний малюнок.

охоча до герців була січова молодь. Молоді козаки виробляли на конях всякі вигадки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку, підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіньми рівчаки й тини; вибігали кіньми на крутобокі могили і таке інше, а далі заводилися один з одним рубатися шаблями «до першої крові».

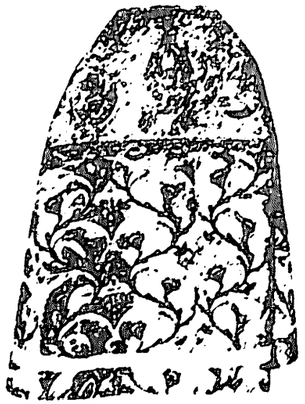
Дивитися на герці виходили з Січі мало не всі вільні козаки, і як тільки забачать, було, у одного з тих, що бились на герці, кров, то зараз тих бійців розводили, щоб часом у запалі вони один одного не повбивали.

Тут же за січовими окопами часто бувала боротьба поміж запорожцями, а часом і кулачки — курінь на курінь.

У всякого статечного запорожця був джура. Після всякого татарського наскоку на Україну по селах та містах лишалися тисячі посиротілих дітей. Виганяючи татар з України, запорожці, жаліючи сиріт, брали чимало

[120] *Ваган* — продовгувата дерев'яна миска.

хлопців з собою на Січ і оддавали годуватись до курінних кабиць. Допомагаючи там кухарям, хлопці-приймаки за кілька літ навчалися всіх запорозьких звичаїв, переслухували од захожих кобзарів всі думи та пісні і ставали навіть свідомими у минулому України та Війська Запорозького. Коли такому хлопцеві минало років 12—14, той запорожець, що привіз його з України, робив його своїм джу-

Фелон з Покровської Січової церкви.

рою. Джура чистив своєму названому батькові зброю, ходив біля його коня, їздив разом з ним у походи, приносив під час бою пити й таке інше. Пробуваючи зі своїми названими батьками у степах та походах серед небезпеки, джури часто ставали батькам у великій пригоді, а, діждавши парубочих літ, робилися найзавзятішими запорозькими козаками.

Під час запорозьких герців джури теж вибігали за січові окопи і, дивлячись на козаків, починали й собі борotися та виробляти всякі витівки, набуваючи собі хисту та завзяття.

Так протягався на Січі час до півдня, у південь же на січовій башті палили з гармати, і все товариство поспішалося мерщій до куренів; а там уже на столах парували кілька десятків ваганів з тетерею, що варилася з пшона або житнього борошна на квасі. Біля столу курінному отаманові завжди було місце кінець столу, на покуті — під образами, і коли все товариство збиралося і ставало навкруг столу, отаман голосно читав «Отче наш», і тільки після того всі сідали на ослонах до столу.

Військова старшина: кошовий отаман, суддя, писар і осавул обідали й спали по тих самих куренях, до яких були приписані товаришами, і сідали поруч курінного отамана. Тільки уже за часів Нової Січі, у XVIII віці, запорозька старшина почала будувати собі у Січі окремі хати біля паланки.

Після тетері кухарі й їх помічники здебільшого виносили на стяблях (дошки з трохи видовбаною серединою, щоб не збігала на стіл юшка) варену або печену рибу і становили по столах. Не бракувало у запорожців на столах і трунків (напоїв). Була тут і горілка, й мед, і пиво, й брага. Все те ставилося до столу у кінвах (невеликі відра) з навішаними на них коряками, або михайликами [121]. Всяк набирав собі з відра михайликом чого хотів і запивав їжу.

Опріч тетері, соломахи та риби, запорожці вживали ще галушки, юшку од звареної риби, куліш з салом або з олією, а іноді, хоч і не часто, їли баранину, дичину й інше. Все те варилося й пеклося кухарями на кабицях [122], що містилися у сінях всякого куреня.

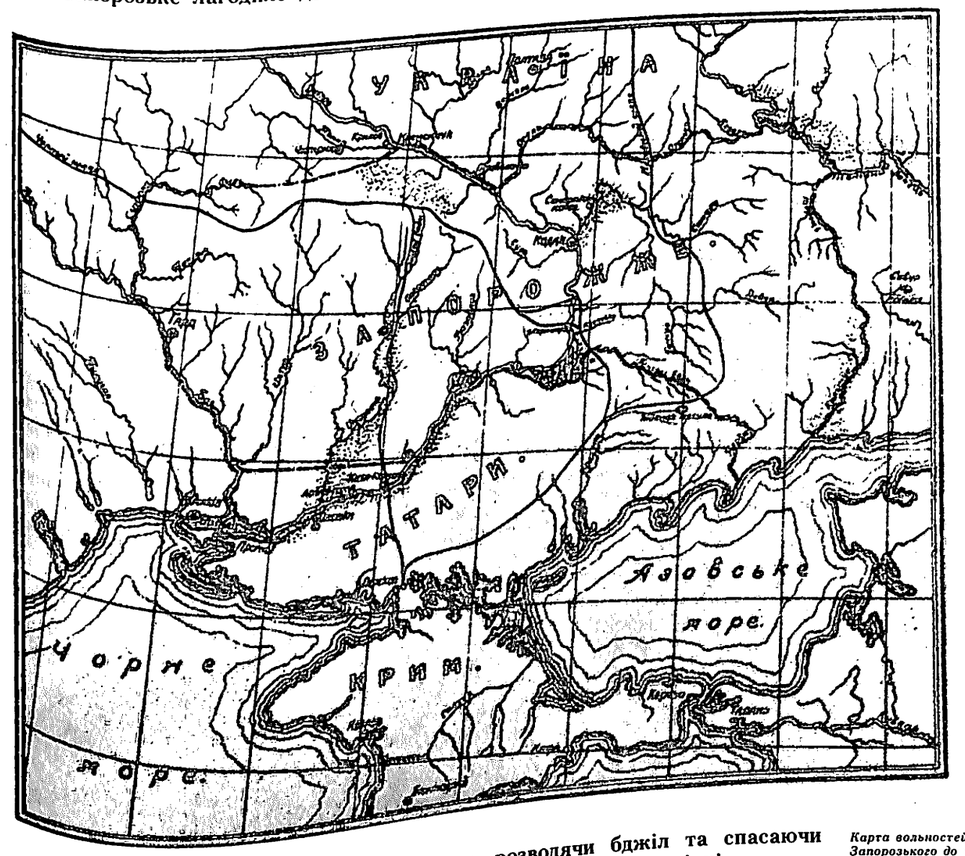
Після обіду дехто з козаків лягав де-небудь у холодку спати, інші вилежувалися понад берегом Дніпра, інші ж, закликавши до свого гурту кобзаря, слухали пісень та дум, розповідаючи один одному у ті хвилини, коли кобзар відпочивав, про пригоди з свого життя.

Надвечір подавалася вечеря — здебільшого гречані галушки з часником або юшка з риби, а після вечері, хто не спав удень, лягав спати, хто ж спав — збиралися на січовому майдані або над Дніпром та співали гуртом пісень, аж поки зовсім погасне вечірня зоря, а часом вигравали на сопілках, скрипках, кобзах, басах та балалайках, вибивали ще й на бубнах, охосолях, вибивали ще й на бубнах, охочі ж до танців під ті музики танцювали гопака.

Так минав на Січі час, поки запорожцям не ставало нудно без праці, тоді вони йшли до довбиша і наказували йому йти на майдан та бити у котли, а після того, коли, зачувши котли, на майдан збиралося все товариство і виходила старшина, козаки питали кошового:

— А що, батьку, чи не час нам уже знову пошарпати турецькі городи? Може, Бог допоможе нам хоч маломало визволити з неволі братів наших?

Якщо рада одностайно рішала йти Війську Запорозькому у похід, то все життя січове відразу одмінялося. У Великому Лузі цюкали сокири та тріщали дерева, а берегом біля Січі у котлах кипів дьоготь, вкриваючи й річку, й Січ пахучим димом... То Військо Запорозьке лагодило до походу

Карта вольностей Війська Запорозького до 1739 року.

військові чайки та конопатило їх. Тоді вже у Січі неможливо було побачити, щоб хто-небудь пиячив. Кошовий отаман, коли б здибав такого гулящого, то добре одчухрав би чубуком своєї люльки або тим, що трапилося б у руці, а коли б той ще сперечався або замагався, то й до гармати звелів би прикути неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів.

У XVI та XVII віках мало хто з запорожців доживав до старості — всі полягали в боях або гинули під час походів, коли ж траплялися такі, що їх минала ворожа куля й шабля, так такий козак, почувши вже неміч, несподівано зникав з Січі невідомо куди. Здебільшого такі похилі запорожці йшли у захисні кутки запорозьких земель і де-небудь у байраках, між дубами та скелями, обробляли собі печери, робили криниці й жили там, розводячи бджіл та спасаючи свої душі у пості та молінні.

Інші підстаркуваті запорожці йшли доживати віку у монастирі, а перед тим, якщо мали гроші, то зчиняли на Січі й по дорозі до монастиря страшенну гульню. Кого здибає було такий «прощальник» по дорозі, зараз же частує, а проходячи повз містечка, купує по базарах всякі гостинці і розкидає дітям; а то ще найме, бувало,

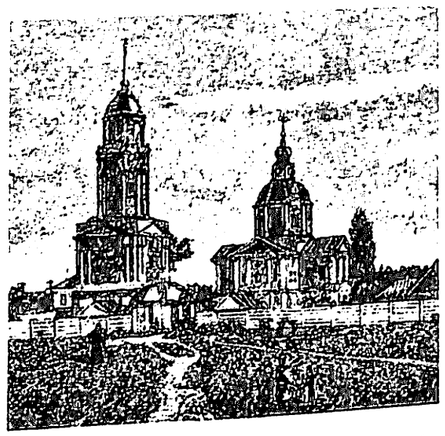
[121] *Коряк, або михайлик* — кавш для пиття алкогольних напоїв.

[122] *Кабиця* — піч у землі або взагалі місце для вогнища, на якому варили їжу.

музиків та танцює, аж поки наблизиться до монастирської брами, та тоді вже зразу схаменеться і що лишилося у нього, віддає на монастир.

Монастирі, церкви й освіта.

Найбільше йшли запорожці у монастирі Самарський, Мотронинський, Межигірський та Братський. Самарський монастир заснували двоє запо-

Самарський запорозький монастир.

рожців біля року 1576, себто за часів гетьмана Богданка (Ружинського). Він стоїть і в наші часи у лісі за дві версти од запорозького города Самари, що зветься тепер Новомосковським. Мотронинський монастир був у лісах Чернігівщини, Межигірський — біля Дніпра, недалеко Києва, а Братський — у самому Києві, на Подолі.

На Запорожжі, в останні його часи, опріч січової церкви, були ще церкви й по паланках. Монастирі та церкви мали на Запорожжі велике значення, бо вони не тільки задовольняли духовні потреби запорожців, але разом з тим були осередками освіти й допомоги калікам та недужим. При всіх церквах Запорожжя були школи й шпиталі. Освіту по школах давало дітям біле духовенство; у січовій же церкві та по монастирях ієромонахи з різних монастирів та Києво-Печерської лаври.

У січовій школі вчилися не самі тільки діти (молодики та приймаки), але часом і дорослі запорожці, серед яких значна кількість була добре грамотна.

За шпиталями при церквах так само доглядало духовенство. Взагалі вплив його на запорожців був великий, це можна бачити, наприклад, з того, що року 1775, під час атакування Січі військом генерала Текелія [123], запорожці віддали москалям свої клейноди без змагання виключно під впливом промови січового священика Володимира, що за пролиття братньої крові погрожував їм своїм прокляттям.

[123] *Текелій* (Текелій Петро Аврамович, 1720—1793) — російський генерал, походив з сербського дворянського роду. Спочатку служив в австрійському війську. З 1747 р.— на службі в російській армії. За дорученням Катерини II і з наказу Потьомкіна 15—16 червня 1775 р. зруйнував Запорозьку Січ.

Оповідання друге

Боротьба за визволення України з-під Польщі (роки 1590—1649)

Утиски на козаччину.

Перша доба козацького життя — часи, коли воно організувалося та набувало сили,— кінчилася з смертю короля Стефана Баторія. Той король хоч і робив деякі кривди козакам і намагався держати їх у своїх руках, а проте визнавав козацтво потрібним для оборони України й Польщі од татар і не тільки не мав на мислі його знищувати, а навіть наблизив права козаків до прав шляхетства. Наступник Стефана Баторія — Король Жигмонт III [124], що почав королювати року 1587, був зовсім інших поглядів на козацтво і скоро, як побачимо, став його запеклим ворогом.

Козацькі морські походи років 1584—1586 так роздратували турецького султана, що у Стамбулі великий візир гримав на польського посланця, неначе на наймита, страхаючи, що поведе на Польщу величезне військо і всіх поляків поверне на бусурманів. Почувши про такі погрози, король Жигмонт III занепокоївся і року 1590 скликав сейм, щоб порадитись з шляхтою — що робити. На сеймі польські пани дуже ремствували на свавільство козаків. Козацька воля була їм найгіршою болячкою, бо баламутила їхніх українських підданців, нагадуючи селянам, що й вони можуть бути такими ж вільними, як козаки. Під час наради польська шляхта вимагала од короля, щоб козацтво зрештою винищити. Король і сам був не від того, та тільки коли піднялося питання, як оборонятися од турецького війська, коли воно справді насуне на Польщу, то всі згодилися на тому, щоб воно не жило своєю волею, а тільки справляло королівську службу.

Постанови сейму звелися головним чином до того, щоб коронний гетьман ішов з коронним військом на Запорожжя і упорядкував Військо Запорозьке по-новому, а саме: 1) всіх свавільників в Січі розігнати, а над слухняними настановити ротмістрів та сотників з польської шляхти; 2) всіх козаків списати у реєстр, щоб у тому реєстрі було не більше як 6000 козаків і щоб всі козаки присягнули на слухняність польській короні; 3) без відома коронного гетьмана щоб нікого на Січ не приймали; 4) призначити двох комісарів, які б стежили за січовим життям і, кого піймають на сваволі, передавали б на суд; 5) заборонити по всій Україні продавати селянам порох, оливо й зброю; 6) по всій Україні наказати урядникам та війтам, щоб нікого на Запорожжя не пускали, а хто пускатиме, того карати на смерть; 7) заборонити козакам без дозволу коронного гетьмана переходити за межі сусідніх держав як сухопутдом, так і водою.

Хто читав перше моє оповідання про Військо Запорозьке, той зразу побачить, що такі постанови сейму ніяк не стосувалися до запорозького життя та до військових запорозьких звичаїв, бо ними касувалися: право запорожців обирати свою старшину вільними голосами, необмежена влада військової ради та право приймати до Січі всякого, хто постукався у двері куреня. Мало статися щось з двох: або Військо Запорозьке мало скасуватись, або нові порядки мусили лишитись тільки на папері. Сталося останнє.

Почувши про постанову сейму, запорожці зібралися на раду і у великому обуренні постановили зустріти польське військо й коронного гетьмана із зброєю в руках. Тієї постанови було досить, щоб коронний гетьман на Запорожжя не пішов і ніяких нових порядків у Січі не заводив. Він помстився на запорожцях тільки тим, що коли минула турецька небезпека, то замість шести тисяч козаків записав у реєстр тільки одну тисячу і то не з запорозьких, а з городових козаків.

З усіх постанов сейму здійснилися тільки утиски на тих городових козаків, що не увійшли у реєстр, та ще на українських селян, що хотіли тікати од панів або на Запорожжя, або за Дніпр — на схід, на вільні землі. Чутки про ті утиски скоро дійшли до Запорозької Січі і викликали там обурення на поляків. На найближчій військовій раді вперше почулися голоси про те, що треба Запорозькому Війську заступитися за українське селянство і покарати панів за їхні утиски. Проте січова старшина і більшість запорозького товариства вважали ще неможливим робити оружний напад на військо свого ж короля та ще під той час, коли воно не зачіпало Запорожжя, і через те рада не ухвалила походу Війська Запорозького на Польщу.

[124] *Жигмонт* III (Сигізмунд III Ваза, Зигмунт III Ваза) — король Польщі (1587—1632) та Швеції (1592—1604) фактично до 1599 р. За його правління Польща вела війни проти Швеції, Туреччини, Росії. На Україні жорстоко придушив козацько-селянські повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федоровича. За Сигізмунда III в 1596 р. було укладено Брестську унію.

Косинський.

Незадоволена такою постановою ради меншість запорозького товариства обрала собі гетьманом курінного товариша українського шляхтича Косинського [125], що був особисто скривджений князями Острозькими, і року 1592 під його проводом вирушила на Україну карати польських панів [126]. На Україні до Косинського прилучилося чимало городових козаків — «випищиків», що були позбавлені козацьких прав через те, що не вмістилися у реєстр, і він, згуртувавши біля себе понад 5000 козаків, напав на маєтки князя Острозького, добув оружною рукою замки у Білій Церкві та Богуславі, пограбував панське добро і забрав гармати і зброю.

Після того Косинський те саме зробив з Переяславом, і далі пішов з козаками господарювати по Волині, руйнуючи панські маєтки й замки. Тільки те протяглося вже недовго, бо коронний гетьман, князі Острозькі, Корецькі та інші польські пани, власники поруйнованих козаками маєтків, зібрали проти Косинського велике військо і, найнявши ще військо угорське, оточили його під містом П'яткою [127].

Тут, у війську князя Острозького, служив і сотник реєстрових козаків Северин Наливайко [128], що згодом сам підняв повстання проти поляків. Тепер він бився проти своїх, і цей вчинок викликав перше непорозуміння між запорозькими та городовими козаками, що з часом перейшло навіть у ворожнечу.

Польське військо перемогло під П'яткою козаків, і Косинський мусив скоритися коронному гетьманові і дати слово не зачіпати більше шляхетських маєтків.

Після того Косинський пішов з запорожцями на Січ, та, перепочивши там трохи, знову підмовив за собою частину товариства і, діждавши весни 1593 року, вийшов з Січі на Україну і підступив біля Черкас до маєтку самого коронного гетьмана князя Михайла Вишневецького. Щоб легше збутися непроханого гостя, Вишневецький підмогоричив кількох харцизів, щоб убили Косинського зрадою, і от ті, вистеживши, коли Косинський гуляв з кількома своїми товаришами у корчмі біля Черкас, прийшли туди неначе гуляти, а далі, збивши з товаришами Косинського сварку, вбили його і його товаришів.

Лобода.

Стерявши свого ватажка, козаки Косинського пішли на Січ і, зібравши раду, розказали все, як було. Кошовий отаман Війська Запорозького Лобода, почувши про таку ганебну зраду Вишневецького, не хотів того йому подарувати і пішов з частиною війська під Черкаси, щоб помститись.

Коронний гетьман до того часу вже розпустив польське військо і, побачивши козацьку силу, змушений був іменем короля підписати з козаками згоду про те, щоб запорожцям вільно було ходити з Січі на Україну купувати собі порох та зброю і щоб людям з України вільно було ходити на Запорожжя [129].

Не заспокоївшись ще й на тому, запорожці попливли Дніпром до Києва, примусили ще й воєводу київського Острозького виплатити 12 000 злотих та підписати таку саму згоду, яку підписав Вишневецький.

Не вспів Лобода з козаками повернутись на Запорожжя, як там припала вже нова робота. Турки, розпочавши війну з Цесарщиною [130], перевозили чимало турецького й татарського війська морем у Молдаву повз Білгород, що стояв на Дністровому лимані. Щоб перешкодити бусурманам воювати християн, Військо Запорозьке під проводом Лободи вийшло у море, підпливло до Білгорода, атакувало його серед ночі несподівано і, побивши більш 2000 турецьких яничарів та порізавши 8000 бусурманів-мешканців, зібрало на чайки турецьке добро та білгородські гармати і щасливо повернулося на Січ.

Скоро після того, на початку року 1594, запорожці знову вистежили, що кримська орда рушила воювати разом з турками Цесарщину і перевозилась через лиман у Очакові. Щоб перешкодити орді, кошовий отаман Війська Запорозького Богдан Микошинський вийшов з козаками на 50 байдаках у

[125] *Косинський Криштоф* (помер 1593 р.) — гетьман запорозьких козаків, керівник першого козацького повстання (1591—1593) проти гніту польської шляхти, яке охопило Київське, Брацлавське, Волинське і частково Подільське воєводства. Був убитий під П'яткою.

[126] За іншими даними похід Криштофа Косинського розпочався наприкінці 1591 р.

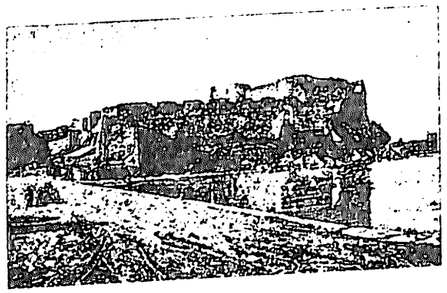
[127] *П'ятка* — містечко на Житомирщині.

[128] *Наливайко Северин* (помер 1597 р.) — керівник антифеодального селянсько-козацького повстання 1594—1596 років на Україні і в Білорусії. Змушений був відступити на Лівобережжя. Військовий табір Наливайка був оточений в урочищі Солониця Лубен. Був виданий зрадниками гетьманові Жолкевському. Жорстоко закатований у Варшаві.

[129] М. Грушевський. Істор. Укр, с. 228. *(Примітка автора.)*

[130] Цесарщина — цісарська Австрія. *(Примітка автора.)*

лиман до Очакова, та тільки, побачивши там велику турецьку флотилію, що складалася з 8 галер великих, 15 менших і більше як з півтори сотні сандалів, не наважився зчепитися з турками, потопив тільки уночі декілька їхніх сандалів, забрав з них турків у бранці та й повернувся на Запорожжя. А на Січі вже чекав його посланець німецького цісаря Рудольфа II, Еріх Лясота.

Білгород (Аккерман).

Спілка Війська Запорозького з німецьким цісарем Рудольфом II.

Наприкінці XVI віку Європа була у дуже скрутному становищі од нападів турків. Турки поруйнували й заполонили по берегах Чорного та Середземного морів всі італійські колонії (Генуезькі й Венедські), дуже утиснули іспанців, давно підтоптали собі під ноги Візантійське Грецьке царство,— всі слов'янські народи Балканського півострова і нарешті погромили військо німецького цісаря і, одвоювавши у нього Угорщину, погрожували навіть столиці Цесарщини — Відню.

Турецькі войовничі заходи дуже стурбували римського папу Григорія XIII [131], і він разом з німецьким цісарем Рудольфом II почав збирати велику спілку, щоб разом з усіма народами Європи воювати турків і вигнати їх назад у Азію. Прочувши про великий войовничий хист запорозьких козаків, папа та цісар послали і до них просити, щоб запорожці йшли на Угорщину воювати разом з німцями турків.

Посланець римського папи Комулео не наважився їхати через дикі степи на Січ і обмежився тим, що у місяці травні перебалакав з тими козаками, яких здибав на Поділлі, посланець же Рудольфа II Еріх Лясота у місяці червні 1594 року прибув Дніпром через пороги на Запорозьку Січ і, діждавши з походу кошового отамана Микошинського, урочисто доручив Запорозькому Війську присланні цісарем клейноди: велику військову корогву і срібні сурми.

Про свою подорож на Січ і пробування там Лясота склав дуже цікаве оповідання, і ми не наводимо його цілком, виключно щоб не поширяти книжку. З того оповідання [132] ми довідуємося, що татари у ті часи держали понад порогами Дніпра на лівому березі річки свої чати й залоги і нападали на козаків, коли ті невеликими ватагами проїздили з України на Січ, що року 1594 Січ Запорозька була на одному з островів Базавлуку біля Чортомлицького Дніприща.

Річка Чортомлик впадала у Дніпр проти запорозького Лугу-Базавлуку, що поділяється на кількасот островів. З тих островів тільки на одному, що хоч і дуже змитий водою, а ще й у наші часи лежить біля Чортомлицької дніпрової протоки, проти тепершньої слободи Капулівки, є видимі ознаки давніх будівель. Немає сумніву, що на цьому острові, прозваному пізніше Городищем, і була наприкінці XVI віку Запорозька Січ, історик Скальковський [133] зве ту Січ «Баторієвою» через те, мабуть, що вона заклалася за часів короля Стефана Баторія, інші ж історики не одрізняють її од Старої Січі (Чортомлицької), що була за часів кошового Сірка, і навіть малюючи Базавлуцький острів, звуть його Чортомлицькою Січчю. Проте, хто з увагою огляне руїни на острові й на березі, зразу побачить, що руїни на острові давніші.

Далі з оповідання Еріха Лясоти ми знаємо, що на Базавлуцькій Січі запорожці вже жили не по куренях, а по хатах, що тільки звалися куренями, що військо вже мало свою канцелярію і військового писаря (Левка Воронавича) і що Базавлуцький острів вже й у ті часи був невеликий, так що коли військо приймало од Лясоти послані цісарем гроші, то рада військова одбувалася не на острові, а на степу — на березі проти Січі.

У своїх нарадах з запорожцями Лясота не зовсім досягнув того, чого

131 *Григорій XIII* — римський папа (1572—1585), лютий противник реформації. Провів календарну реформу.

132 Д. Яворницький. Істор. запор. коз. Т. II, с. 101—121. *(Примітка автора.)*

133 *Скальковський Апоплон Олександрович* (1808—1899) — український дворянський історик. Народився в Житомирі в родині дрібного дворянина. Закінчив Московський університет. Працював в Одесі. Написав праці: «Історія Нової Січі», «Нагади гайдамаків на Західну Україну». Т. Шевченко засудив його реакційні історичні погляди.

бажав, хоч йому й допомагав своїм впливом бувший кошовий Лобода. Запорожці на своїх радах говорили, що охоче, як і завжди, воюватимуть бусурманів, не шкодуючи життя свого, та тільки не можуть, як просив Лясота, іти зараз на Угорщину доганяти татар перш за все через те, що зимою татари захопили мало не весь запорозький косяк, вдруге через те, що на Січі було тільки 3000 товариства, вважаючи волохів за дуже зрадливих людей, запорожці не наважувалися з такою малою силою йти походом через Волощину й Молдаву, і втретє через те, що Лясота не міг сказати Війську Запорозькому певних умов про харчування війська і про плату за участь у війні.

Таким чином Лясота виїхав з Січі тільки з обіцянкою од запорожців, що вони воюватимуть турків на своїх шляхах та на Чорному морі.

Лобода та Наливайко.

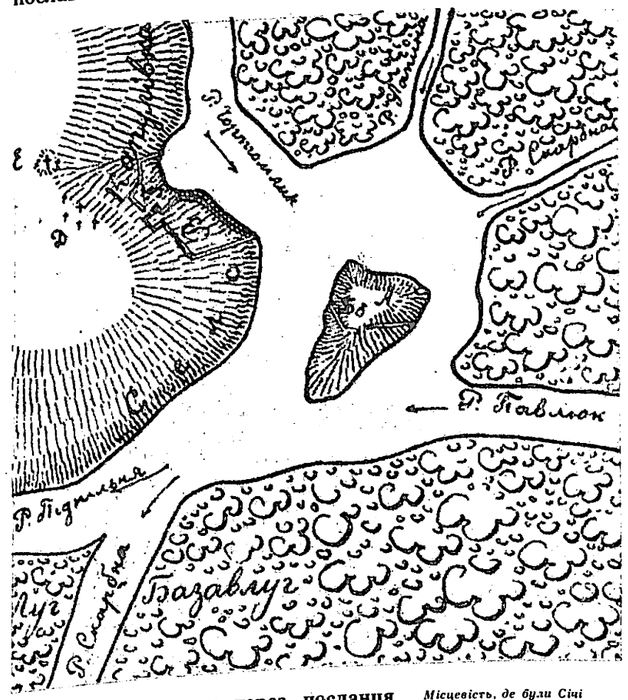
Тим часом Северин Наливайко, що служив у князя Острозького, почувши, що римський папа та німецький цісар закликають козаків на свою службу, покинув князів Острозьких і на власну руку почав збирати козаків по Україні, щоб доганяти татар, котрі пішли на Угорщину. Про те, як робилися такі збори, розповідає нам народна дума з трохи пізніших часів:

Корсунський полковник Хвилон, як став в охотне військо виряджати,
Осавули по вулицях розсилав,
Червонії прапорки у руки давав;
Осавули по вулицях пробігали,
Червонії прапорки у руках проношали,
Козаків на Черкень-долину [134] у охотне військо викликали,

Крикне, покрикне на винники, на броварники,
На п'яниці, на костерники [135]:
«Годі вам по винницях горілок курити,
По броварнях пив варити,
По лазнях лазень топити,
Годі вам по грубах, по запічках валятися,
Товстим видом мух годувати,
Очей своїх молодецьким димом викуряти,
Своїми молодецькими плечима сажі витирати:
Ходіть з Хвилоном, корсунським полковником,
На Черкень-долину в охотне військо гуляти.

На заклики Наливайка знайшлося чимало охочих воювати, і поки Лясота перемовлявся на Січі з запорожцями, Наливайко з двома тисячами охочих козаків вже вирушив у похід і хоч не зміг з малою силою перепинити татарам шлях до німецьких земель, а проте кілька разів зачіпався з ними і захопив 4000 татарських коней.

Тим щасливим випадком Наливайко скористувався, щоб запобігти ласки Запорозького Війська і, знаючи, яка була потреба на Запорожжі в конях, послав на Січ 1000 коней у подару-

Місцевість, де були Січі Базавлуцька й Чортомлицька.

нок, перепрошуючи через посланця товариство за те, що торік бився проти Косинського.

Запорожці погодилися з Наливайком, і восени того ж 1594 року, обравши кошовим отаманом знову побідника над турками у Білгороді Грицька Лободу, вийшли всім військом на Поділля, сполучилися там з наливайківцями і почали виганяти турків з Молдави, а позаяк молдавський господар Арон був покірний туркам, то воювали й його.

З чималою силою у 12 000 козаків Лобода та Наливайко перейшли під Сорокою за Дністр, добули кріпость Цоцору та, погромивши під Сучавою

134 Біля Дністра. *(Примітка автора.)*

135 *Костерник* — гравець у кості.

військо турецьке й волоське, опанували Яссами і, обтяжившись здобиччю, знову пішли за Дністер.

Козацький погром примусив господаря Молдави разом з Угорщиною й Семиграддям покинути турків, перейти на бік німецького цісаря і покликати своїх же ворогів — козаків собі на поміч. Вважаючи на те прохання, Лобода й Наливайко року 1595 знову пішли воювати турків і, добувши городи Тягиню (Бендери), Білгород та Килію, поруйнували всі татарські улуси по Буджаку й понад низом Дунаю. Далі ж, побачивши, що поміж волохами та семигородцями немає згоди, а почалася зрада, пішли з великою добиччю на Україну.

Тільки завзятий Наливайко не заспокоївся на тому, а з своїми козаками ходив-таки через всю Галичину й город Самбір за Карпатські гори на Угорщину й Цесарщину допомагати цісарю Рудольфу проти татар та турків.

У народних піснях мало лишилося згадок про походи козаків за Дністр, де тоді панували турки, а все-таки вони є, і з них видно, що нелегко було козакам боротися з турками.

Ой, три літа, три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький,
Його тіло почорніло,
А од вітру поступіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
— Не стій, коню, наді мною,
Бачу вже я щирість твою!
Біжи ж степом та гаями,
Долинами, байраками
До моєї родиноньки,
До вірної дружиноньки!
Стукни в браму копитами
Та й забрязкай поводами,
Ой, вийде брат понуриться,
Вийде мати — зажурюється,
Вийде мила — порадіє,
Стане, гляне та й зомліє!..
«Ой, десь, коню, пана скинув?
Кажи, коню, чи не згинув?»
«Мене турки надігняли,
Пана мого з мене стяли,
Постріляли, порубали,
Там над Дністром поховали!»
Ой, цить, мати, не журися!
Вже ж бо твій син оженився,
Він взяв собі за жіночку
Зеленую долиночку
Та крутую могилочку.

Поки козаки були так захоплені боротьбою з бусурманами і все ще не розуміли свого обов'язку обстоювати права українського народу од поляків, король польський Жигмонт III дбав про те, як би зовсім знищити і козаків, і навіть всю українську націю. Він саме тоді почав здійснювати те сполучення, або унію грецької віри з латинською, що вигадав римський папа. Климент [136]. Пригноблені утисками на православну віру і улещені всякими обіцянками, православні єпископи: Луцький — Кирило Терлецький [137] та Волинський — Іпатій Потій [138] прийняли унію і почали висвячувати уніатських попів, лишаючи православних українців без попів і без церков.

Одночасно з тим король перестав приймати на державну службу православну українську шляхту, так що українське панство, щоб добути посади, теж почало переходити до унії, а часто й прямо до католицтва. Зміна віри панами зовсім одірвала українську шляхту од міщанства та селян і викликала з боку останніх ворожнечу до своєї ж шляхти.

Лишившись без помочі освіченої шляхти, українські міщани й селяни все-таки міцно держалися православної віри і в обуренні на пригнічування її хвилювалися і, переходячи у козаки, підняли й поміж козацтвом ворожнечу до католицької віри і до польського та свого сполученого шляхетства.

Повернувшись з 2000 козаків з Цесарщини, Наливайко наприкінці року 1595 під впливом народного обурення на утиски православної віри, рішив оружно стати в оборону її. Почувши, що єпископ Луцький Кирило Терлецький саме поїхав у Рим до папи висвячуватись на унію, Наливайко прийшов з козаками у Луцьк, поневечив і побрав майно Терлецького, взяв з города окуп і, нагнавши на всіх уніатів страху, пішов далі на Білу Русь.

Військо Наливайкове хутко збільшувалося. Він оружною рукою добув Слуцьк [139] і, захопивши там 12 гармат, 80 гаківниць та 700 рушниць, придбав уже велику силу та й пішов

[136] *Климент VIII* (1536—1605) — папа римський (1592—1605). Проводив політику примусового насадження католицизму серед слов'янських народів. За його ухвалою було скликано Брестський собор 1596 року.

[137] *Терлецький Кирило* (помер прибл. 1607 р.) — український церковний діяч, один із ініціаторів Брестської унії. Походив з українського шляхетського роду. Бл. 1572 року був призначений єпископом Пінським і Туровським, а в 1585 — єпископом Луцьким і Острозьким. Разом з Іпатієм Потієм у 1595 р. їздив до Рима домовлятися про унію.

[138] *Потій Іпатій* (1541—1613) — уніатський митрополит, один із засновників уніатської церкви на Україні. Автор ряду полемічних творів, спрямованих проти православ'я, зокрема «Антиризис». Відсіч йому дав невідомий автор, що підписувався псевдонімом Клірик Острозький.

[139] *Слуцьк* — місто в Білорусії (нині Мінська область). Стоїть на Случі, лівій притоці Прип'яті.

далі на Бобруйськ та Могильов і, добувши обидва городи, поруйнував костьоли, вернув уніатські церкви православним, розігнав панів, пошарпав їхнє добро і до того взяв ще з обох городів окуп.

Тим часом за наказом короля проти Наливайка вийшов коронний гетьман литовський князь Радзивілл [140] з чималим військом, а саме 14 000 литовців та 4000 татар. Почувши, що Радзивілл наближається, Наливайко вивів козаків з Могильова на зручну до бою місцевість і там дав коронному гетьману таку одсіч, що той не наважився більше на нього нападати.

Одбившись од коронного війська, Наливайко пішов на Річицю, але зараз же наткнувся на друге військо під проводом Уніговського, озброєне польськими панами. Уніговський хотів перепинити Наливайкові шлях і навернути козаків знову на військо Радзивілла, та тільки те йому не вдалося — козаки упень погромили поляків, вбили навіть самого Уніговського і пішли повз Річицю, Турів та Городню на Волинь.

З початку року 1596 Наливайко розташувався у маєтках князя Острозького і, знаючи, що той міцно держався православної віри, не чинив йому ніякої шкоди, а почав шарпати маєтки брата єпископа Терлецького та польських магнатів, одбираючи тим часом од уніатів церкви та визволяючи селян од їхніх панів.

Вісті про рух українського люду проти поляків скоро дійшли до Запорожжя, і на початку 1596 року Лобода з половиною запорозького війська вигребся з Січі Дніпром у Черкаси, другу ж половину запорожців під проводом Шаули [141] пішла кіньми через всю Україну аж на Білу Русь. Обидві частини запорозького війська ставали постоєм по панських маєтках, забирали по економіях всякі припаси, а по спільство підбурювали до неслухняності, проте насильства над панами запорожці ще не чинили ніякого.

Сполохане й розігнане козаками польське панство кинулося з скаргами у Варшаву до короля, і Жигмонт III наказав коронному гетьману Жолкевському [142], що був під той час з польським військом у Молдаві, йти на Україну та приборкати козаків. Жолкевський прикликав до себе чимало польської шляхти з панськими надвірними ротами і, сполучивши те рушення з коронним військом, прибув на Волинь. Біля Наливайка під той час було всього 1000 козаків, останні ж порозходились дрібними ватагами по всій Волині.

Наливайко зрозумів, що при такому становищі зчепитися з коронним військом йому неможливо, і, забравши свою армату, почав одходити на Брацлавщину, а звідтіля на Умань. Жолкевський ув'язливо наступав слідом, намагаючись оточити Наливайка, і це йому трохи не вдалося на перевозі через одну річку. Побачивши лихо, Наливайко потопив свої гармати у річці, порох, кулі та всяку вагу закопав у землю і, обминувши Умань, пішов на межу Запорожжя до Чорного лісу та Чути [143].

Карта війни 1596 року.

Жолкевський не наважився йти у ліси, а Наливайко, скориставшись з того, вспів послати кілька козаків до Лободи просити, щоб Військо Запорозьке прийняло його до спілки з собою.

Запорожці не зразу згодилися на прохання Наливайка. На раді чимало було голосів, що пригадували, як Наливайко бився поруч з поляками проти запорожців; були й такі, що натякали й взагалі на непевність реєстрових козаків; проте діяльність Наливайка, що обстоював православну віру та волю українського люду, була дуже мила запорожцям, так що ідея єдності козацтва взяла між запорожцями перевагу, і рада вирішила при-

[140] *Радзивілл* — Радзивілли — литовські магнати, які мали великі володіння в Литві, Білорусії та на Україні. Їх приватне військо становило значну силу (до 6 тис. воїнів).

[141] *Шаула* (Шаула Матвій, помер 1596 р.) — запорозький гетьман, один із керівників селянсько-козацького повстання 1594—1596 років. Був обраний гетьманом у березні 1596 року замість скинутого Лободи, що провадив угодовську політику. Змовники видали його разом з Наливайком біля урочища Солониця. Страчений у Варшаві.

[142] *Жолкевський Станіслав* (1547—1620) — польський державний і військовий діяч. З 1588 р. — коронний гетьман, з 1617 р. — канцлер. Провадив політику магнатської олігархії. Керував облогою козацького табору на Солониці. Командував польськими військами в походах на Росію на початку XVII ст. Загинув у битві під Цецорою.

[143] *Чута* — старовинне розкольницьке поселення, слобода за 60 км від Олександрії на Кіровоградщині.

йняти Наливайка до спілки та купно боротися з поляками.

Покинувши ловити Наливайка, Жолкевський кинувся на Білу Церкву з метою погромити Шаулу, що з кількома полками запорожців і арматою йшов на сполучення з Лободою. Тільки поляки не поспіли попередити козаків, всі три козацькі ватажки: Шаула, Лобода й Наливайко під Білою Церквою сполучились і на загальній раді обрали Шаулу гетьманом всього сполученого козацького війська.

Довідавшись, що Жолкевський наступає на Білу Церкву з великим військом, Шаула вивів козаків з міста і став табором на урочищі Гострий Камінь біля озера. Навкруг табору він поставив у п'ять рядів вози, скувавши їх ланцюгами, і, поставивши поміж возами 24 гармати, дожидав нападу.

Жолкевський, маючи гармати більші і у більшому числі, ніж мали запорожці, зразу почав розбивати вози козацького табору гарматними кулями, а потрощивши їх у кількох місцях, послав своє військо штурмувати табір. Тільки козаки стояли міцно: одбивали поляків вогнем, а далі зустріли списами та шаблями й билися, не шкодуючи свого життя. Бойовище було криваве. Врешті козаки таки одбилися і, вибігши з свого табору, гнали поляків аж до Білої Церкви.

Проте втрати козаків були дуже великі: гетьману Шаулі, що бився, як певний лицар, одірвало гарматною кулею руку; Наливайко теж був поранений; кілька полковників та курінних отаманів Запорозького Війська наклали під час бою головами, і простих козаків вбито й поранено було біля 2000, що складало четверту частину всього козацького війська.

Обраний гетьманом замість Шаули, Лобода зрозумів, що битися з польським військом у козаків немає сили, і через кілька день, знявши табір, пішов на Трипілля, а далі почав перевозити військо на східний бік Дніпра. Жолкевський не йшов за козаками і не перешкоджав їм перевозитись, бо у його військові були ще більші втрати, ніж у козаків. Він стояв у Білій Церкві, чекаючи Потоцького [144], що, за наказом короля, поспішався до нього на поміч.

Через якийсь час, довідавшись, що запорожці пішли на Переяслав, а у Трипіллі лишили залогу, щоб заступити полякам перевіз, Жолкевський пішов на Васильків, сполучився там з військом Потоцького і, просунувшись далі у Київ, почав перевозити там своє військо на східний берег. Через такий марш Жолкевського Лобода мусив покинути Переяслав, бо військо його було удвічі менше.

Побачивши, що запорожці покидають Переяслав, мешканці того города, а найбільше жінки та діти козачі, страхаючись помсти поляків, кинулися тікати разом з козацьким військом, так що з Переяслава на схід потяглися сотні возів з жінками та дітьми.

За сучасних війн стороннім людям не дозволяють іти разом з військом, навіть виганяють з військових таборів, у запорожців же оборона жіноцтва та всяких немічних була одною з непорушних військових регул, і через те Лобода, хоч і знав, що жіноцтво йому заважатиме, та мав за неможливе покинути жінок з дітьми на поталу ворогам; до того ж він ще мав надію на те, що поляки не підуть за ним далеко у степ, як не пішли й за Наливайком.

Надії Лободи й Наливайка не здійснилися. Жолкевський завзявся вигубити козаків і рішив доганяти їх і у степах. Прибувши у Переяслав, він діждав там ще й Литовське військо, що привів Огінський, і, маючи вже силу утричі більшу проти козацької, догнав козаків біля Лубен і перетяв їм всі шляхи на схід та на південь. Лобода змушений був стати табором за 5 верст од Лубен біля Солониці і почав там обкопуватись до оборони.

Військо польське облягло козацький табір з усіх боків і почало громити його гарматами та добувати штурмами. Проте козаки держалися міцно й давали полякам таку одсіч, що Жолкевський, не вдіявши нічого за місяць облоги і стерявши чимало війська під час штурмів, врешті послав у Київ за великими гарматами, а сам почав гнітити козаків голодом.

На другому місяці облоги у козацькому таборі справді почалося тяжке бідування: коням не вистачило у таборі паші, і вони дохли тут же серед табору, отруюючи повітря своїм трупом; солі у таборі давно не було, харчів теж не вистачало, вода ж була тільки поза табором. Щоб добувати

[144] *Потоцький* — Потоцькі — польські магнати, власники великих земельних маєтностей у Польщі і на Україні в XVI—XX ст. Займали високі урядові посади, спрямовували шляхетську Польщу на агресію проти Росії та України. Згаданий тут Потоцький — польний гетьман.

воду та сіно, Лобода посилав козаків на герці та чинив на поляків несподівані наскоки, і поки одні козаки билися з поляками, інші добували сіно та тягали у табір воду, так що всякий день за кілька десятків відер води запорожці мусили віддавати на смерть кілька десятків товариства.

Опріч того, весь час, поки тяглася облога, Жолкевський все перемовлявся з Лободою про згоду і сіяв ворожнечу між козаками Наливайка та запорожцями. Через всяких підісланих зрадників він страхав наливайківців тим, що Лобода хоче замиритись з поляками, а їх видати на страту; запорожців же він все умовляв відцуратися Наливайка, упевнюючи Лободу, що воює запорожців тільки через те, що вони обороняють Наливайка. Під впливом таких вигадок запорожці й наливайківці почали поглядати один на одного вороже, і врешті на одній великій раді між козаками збилася колотнеча, у котрій наливайківці вбили Лободу, вимагаючи, щоб гетьманом був Наливайко. Обурені на Наливайка запорожці не схотіли його обирати, а обрали замість Лободи січового товариша полковника Кремпського, наливайківцям же за смерть Лободи погрожували кривавою помстою.

Під час такого неладу між козаками до поляків прибули з Києва великі гармати, і Жолкевський почав руйнувати ними козацький табір. Вози козацькі розліталися на тріски і нівечили людей; перелякані та змучені безводдям жінки й діти галасували, а козаки сварилися поміж себе й падали побиті й поранені без ніякої помочі. За чотири дні, що Жолкевський громив козацький табір великими гарматами, серед табору повиростали цілі купи людського й кінського трупу, а під возами гинули й діти, і жіноцтво.

Кремпський бачив, що держатися більше немає сили, і кілька разів намагався видертись з козаками з табору та пробитися крізь польське військо, та тільки всі його змагання були даремні, бо поляки всякий раз завертали козаків назад у табір. Нарешті 8 червня 1596 року запорожці, побачивши, що прийшов їм останній час, заграли у сурми, припинили пальбу і послали спитати Жолкевського, що він од їх хоче. Той вимагав, щоб козаки видали Наливайка, Шаулу і Шостака і привезли б до польського табору всі свої гармати та клейноди, подаровані Війську Запорозькому німецьким цісарем Рудольфом II.

Помщаючись за Лободу, запорожці зараз же схопили Наливайка й видали полякам, а після того оддали й гармати, й клейноди Рудольфа II.

Ніч після того минулася спокійно, і у козацькому таборі всі, змучені, нетерпляче сподівалися світу, щоб вийти на волю. А у польському таборі сміялися з козаків, що вони видали свої гармати, і лагодилися ранком залити Солоницю козацькою кров'ю. Світом, коли козаки розкотили свої вози і почали виходити у степ, поляки знову оточили їх, і Жолкевський проголосив, що ще пани мають переглянути всіх козаків, щоб забрати своїх підданців. Обурені такою зрадливою вимогою, запорожці одмовились видавати панам своїх товаришів і хотіли було йти на південь, та по гаслові Жолкевського поляки кинулися на козаків кінно й пішо.

Тепер у козаків не було вже ніяких засобів до оборони, бо табір був розірваний і без гармат. Вони кидалися то у той, то в інший бік, намагаючись пробитись крізь поляків, і 1500 козаків з Кремпським таки пробилися й, одбившись од поляків, пішли на Запорожжя, останні ж, біля 4500 козаків, полягли на Солониці трупом. Не маючи милосердя навіть до жіноцтва й дітей, поляки рубали й тих, поки не потомили собі рук. Переказують, що неозброєного люду у козацькому таборі було на Солониці біля 12 000, і з того загинуло під шаблями поляків більше половини. Все поле навкруг Солониці було скрізь навалене, і всі околиці Лубен були засіяні трупом.

Український історик і поет П. Куліш говорить, що Жолкевський тільки через те переміг запорожців та Наливайка, що всі реєстрові козаки були на його боці. В поемі «Солониця» Куліш пише так:

Бенкетує шляхта,
Ігравчи в карти,
А козаки-лейстровики
Додержують варти.
Поскидала шляхта
Панцирі й шишаки,
Бо козаки-лейстровики
Вірні, як собаки.

Справивши свій кривавий бенкет, Жолкевський не пішов за запорожцями на Січ, а пішов у Київ. Наливайка ж через який час привезли у Варшаву і почали там допитувати про його заміри. Народні перекази оповідали, що розлютовані польські пани пекли Наливайка у мідяному баці, а інші казали, що ніби його садовили на розпечену мідяну кобилу і надівали йому на голову розпечену залізну корону... Мабуть, того справді й не було, та тільки відомо, що Наливайкові цілий рік завдавали нелюдських мук, і тільки через рік, коли все польське панство з'їхалося до Варшави на сейм, його у присутності панів четвертовано, а шматки його тіла були порозвішувані на палях по вулицях та майданах польської столиці.

Нові утиски поляків на козацтво й православну віру.

Скаравши Наливайка на смерть, польський сейм разом з тим проголосив козаків ворогами Польщі і позбавив їх всіх прав, наданих Війську Запорозькому королем Стефаном Баторієм; од козаків було одібрано город Трахтемирів, грунти козацькі порозбирали собі сусідні пани, а кварцяному війську надано було право, обороняючи панські маєтки, вбивати запорожців без ніякого суду.

Недоля, що спіткала козацтво на Солониці, тяжко відбилася на національному й релігійному житті України. Унія й католицтво почали розпускати своє коріння глибше й ширше, ніж до того. Православні митрополії були знищені зовсім, а у православні церкви почали призначатися попи за гроші все тільки такі, що не дбали про духовні потреби народу, а тільки про власну кишеню. Селянство українське було вже до того поневолене, що звалося вже од панів бидлом, себто тварюкою, а міщанство було позбавлене багатьох прав і через те збідніло. Шляхта українська у Галичині й на Поділлі майже без винятку попереходила до римської віри, і така ж зрада вірі батьків з боку української шляхти, колишніх руських князівських та боярських родин, почалася вже й на Волині, Київщині і навіть по Лівобережній Україні. Ті ж верстви української шляхти, що ще держалися своєї старовини і покладали надію на те, що у змаганні їхнім з польщизною їм допоможе козацтво, після Солониці занепали духом, передбачаючи наближення руїни української культури й православної віри.

Після тяжкої пригоди під Солоницею козаки два роки хвилювалися, ворогували поміж себе і навіть билися. Поміркована частина козацтва намагалася покірливістю повернути собі ласку польського уряду, щоб знову придбати втрачені права, запорожці ж ні у чому не хотіли одступитися од своїх стародавніх прав та звичаїв і звали городових козаків зрадниками. З гетьманом своїм Полоусом запорожці навіть ходили на реєстрових козаків війною і зчинили з ними криваву розправу.

Самійло Кішка

(друге гетьманування).

Під такий тяжкий час мов сонце освітило козацтво — повернувся з турецької неволі гетьман Самійло Кішка, упорядчик перших козацьких походів на море. Поки на Україні минали славні часи Богдана й Підкови і тяжкі часи Наливайка й Лободи, Самійло Кішка, захоплений турками у неволю, плавав на турецькій галері, прикутий ланцюгами до гребки, і не бачив нічого, опріч води та неба. Коли-не-коли, може, галера приставала до Очакова або проїздила повз острів Тендру [145], так тоді Кішка знав, що тут близько рідний Дніпр і Січ-мати, та важкі ланцюги нагадували йому, що він для України вже вмер.

Проте хоч яка була тяжка турецька неволя і хоч яка вона була довга, а не вбила у серці Самійла Кішки ні любові до рідного краю, ні козацького завзяття й хисту, і він зрятувався з неволі сам та ще й товаришів своїх визволив і привів на Україну. Як думав народ про життя Самійла у неволі і про те, як він од неї зрятувався, нехай розкаже дума:

Ой, із города із Трапезонта [146] виступала
галера,
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой, первим цвітом процвітана —
Злато-синіми киндяками [147] побивана;
А другим цвітом процвітана —
Гарматами вриштована;
Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою покровена.
А в тій галері Алкан-баша,
Трапезонський княжа гуляє:
Ізбраного люду собі має:
Сімсот турків, яничар чотириста
Та бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.
Перший старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий — Марко Рудий, суддя військовий;
Третій — Мусій Грач, військовий трубач;
Четвертий — лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський.
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотири, як став на волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.
В тій галері од пристані далеко відпускали,
Чорним морем далеко гуляли.
Проти Кафи-города приставали,
Там собі великий та довгий опочинок мали.
То представиться Алкану-башаті,
Трапезонському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен напрочудо.
То Алкан-баша, трапезонськеє княжа,
На турків-яничар, на бідних невольників
покликає:
«Турки, каже, турки-яничари,
І ви, бідні невольники!
Который би міг турчин-яничар сей сон одгадати,
Міг би йому три гради турецькі дарувати;
А котрий би міг бідний невольник одгадати,
Міг би йому листи визвольні писати,
Щоб не міг ніхто ніде зачіпати».
Сеє турки зачували, нічого не сказали;
Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.
Тільки обізветься між турків лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський:
«Як же,— каже,— Алкане-башо, твій сон
одгадати,
Що ти не хочеш нам повідати?»
«Такий мені, небожа, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера, цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожар іспускана;
Видиться: мої турки-яничари
Стали всі вінець порубані;
А видиться: мої бідні невольники,
Которії були у неволі, то всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
У Чорнеє море пометав...»
То скоро сеє лях-потурнак зачував,
К йому словами промовляв:
«Алкане-башо, трапезонський княжату,
Молодий паняту!
Сей тебе сон не буде нітрохи зачінати:
Скажи мені получче бідного невольника
доглядати,
З ряду до ряду саджати,
По два, по три старії кайдани і нові іспрявляти,
На руки, на ноги надівати;
Червоної таволги [148] по два дубці брати,
По шиях затинати,
Кров християнську на землю проливати».
Скоро-то сеє зачували,
Од пристані галеру далеко відпускали;
До города до Козлова
До дівки санджаківни на зальоти поспішали,
До дівки санджаківни на зальоти поспішали,—
То до города Козлова прибували.
Дівка санджаківна навстрічу виходжає.
Алкана-башу в город Козлов зо всім військом
затягає.
Алкана-башу за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці зазивала,
За білу скам'ю саджала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку саджала.
То Алкан-баша,
Трапезонськеє княжа,
Не барзо дорогії напитки уживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи
посилає:
Щоб не міг лях-потурнак Кішки Самійла
одмикати,
Упоруч себе саджати.
То скоро ся тії два турчини до галери прибували.
То Кішка Самійло, гетьман запорозький.
Словами промовляє:
«Ой ляше-потурначе, брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера.
Добро нам учини,
Хоч нас, старшину, відомкни:
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».
Каже лях-потурнак:
«Ой Кішко Самійло, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни.
А ще будеш віру християнську під нозі
топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата
пробувати».
То скоро Кішка Самійло тее зачуває,
Словами промовляє:
«Ой ляше-потурначе, сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську
покладати.

[145] *Тендра* — довгий вузький острів у північній частині Чорного моря (нині в Херсонській області). Відокремлений від узбережжя вузькою протокою. Довжина — 65 км, ширина — блізько 1,8 км.

[146] *Трапезонт* (Трапезунд, турецьке Трабзон) — місто на чорноморському узбережжі Малої Азії спочатку центр феодальної грецької держави. Після 1461 (завоювання турками-османами) — фортеця оттоманської Порти.

[147] *Киндяк* — стрічка, вид тканини. Тут у вигляді прапора: «злато-сині киндяки на козаки» — ще одне свідчення древності синьо-жовтого прапора.

[148] *Таволга* — спірея, чагарникова рослина родини різноцвітних із колючими пагонами та білими, рожевими або червоними квітками, зібраними в зонтикоподібні суцвіття.

Ваша віра погана,
Земля проклята».
Скоро лях-потурнак тее зачувас,
Кішку Самійла у щоку затинас.
«Ой,— каже,— Кішко Самійле, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і нові кайдани направляти.
Ланцюгами за поперек утроє буду тебе брати».
То тії два турчини тее зачували,
До Алкана-баші прибували:
«Алкане-Башо, трапезонське княжа!
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає».
То Алкан-баша,
Трапезонськеє княжа,
Великую радість мало,
Пополам дорогі напитки розділяло,
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою санджаківною уживало.
Став лях-потурнак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати:
«Господи! Єсть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській поговорити...»

До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки у руки брав,
То в рукава, то в пазуху, крізь хустку, третю додолу пускав.
Лях-потурнак по єдиному випивав,
То так напився, що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та й угадав:
Ляха-потурнака до ліжка вместо дитини спати клав;

Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав:
«Козаки-панове! Добре дбайте;
Один одного одмикайте,
Кайдани із рук, із ніг не скидайте,
Полуночної години дожидайте».
Тоді козаки один одного одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не скидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втроє себе прийняв,

Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-баша з військом до галери прибувати.

То до галери прибував, словами промовляв:
«Ви, турки-яничари, помаленьку ячіте,
Мойого вірного клюшника не збудіте:
Самі ж добре поміж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотряйте,
Бо тепер він підгуляв,
Щоб кому нільги не дав».
То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів проходжали,
Всякого чоловіка осмотряли...
Бог поміг: за замок руками не приймали!
«Алкане-башо, безпечно почивай:
Доброго і вірного клюшника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,
По три, по два, старії кайдани посправляв.
А Кішку Самійла ланцюгами утроє прийняв».
Тоді турки-яничари у галеру входжали,
Безпечно спати лягали,
А котрії хмельні бували, на сон знемагали,
Коло пристані Козловської спати полягали.
Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;
У галеру входжас, козаків пробуджас,
Шаблі булатнії на вибір вибирає,
До козаків промовляє:
«Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не вчиніте,
Ні которого турчина в галері не збудіте!..»
То козаки добре зачували:
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнее море метали,
Ясини не вчинили,
Ні одного турчина в галері не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
«Ви, козаки молодці, добре, браття, дбайте;
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничарів упень рубайте,
Котрих живцем у Чорнее море метайте!»
Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничарів упень рубали,
Котрих живцем у Чорнее море метали.
А Кішка Самійло Алкана-башу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнее море пометав,
До козаків промовляв:
«Панове молодці! Добре дбайте:
Всіх у Чорнее море метайте,
Тільки ляха-потурнака не рубайте,—
Міждо військом для порядку за яригу[149] військового наставляйте».

Тоді козаки добре дбали;
Всіх турків у Чорнее море пометали.
Тільки ляха-потурнака не зрубали,—
Міждо військом для порядку за яригу військового зоставляли.

Тоді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.

Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку,
Не сива зозуля закувала,
Як дівка санджаківна коло пристані походжала
Та білі руки ламала, словами промовляла:
«Алкане-башо, трапезонськеє княжа!
Нашо ти на мене такеє великое пересердіє маєш,
Що од мене сьогодні барзо рано виїжджаєш?
Коли б була од матері
Сорому і наруги прийняла,
З тобою хоч єдину ніч переночувала!»
Скоро ся тое промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку,
У полуденну годиноньку,
Лях-потурнак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що ні єдиного турчина на галері немає.
Тоді лях-потурнак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає.
«Ой Кішко Самійле, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці мого віку до тебе!
Бог тобі допоміг неприятеля побідити,
Та не вмітимеш у землю християнську входити!

Добре ти вчини:
Половину козаків у окови до опачин посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди.
Бо що будемо од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-башу з дівкою санджаківною
По зальотах поздоровляти;
То як будеш одвіт давати?..»
Як лях-потурнак научив.
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив,
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-Башу з дівкою санджаківною
По зальотах поздоровляти,
То лях-потурнак чогось догадав:
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав:
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге по-турецьки,
Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку, браття, ячіте,
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілля знемагас,
До вас не встане, голови не зведе.
Казав, як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості й повік забувати».
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гримали,
Ясу воздавали.
Тоді козаки собі добре дбали:
Сім штук гармат собі арештовали,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:
«Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят чотири роки у неволі,
А тепер чи не дасть нам Бог хоть час по волі!»
А у Тендрові-острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
«Козаки, панове молодці! Що сяя галера:
Чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи за великою здобиччю ганяє?
То ви добре дбайте:
По дві штуки гармат набивайте,
Тую галеру з грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте».
Тоді козаки тее зачували,
До його промовляли:
«Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся і нас козаків страмишся:
Єсть ся галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду козацького має,
Ні за великою здобиччю ганяє;
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає...»

То Семен Скалозуб те зачуває,
До козаків промовляє:
«А ви таки віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набивайте,
Тую галеру із грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте.
Як турки-яничари, то упень рубайте,
А як бідний невольник, то помочі дайте!»
Тоді козаки, як діти, не гаразд починали:
По дві штуки гармат набивали,
Тую галеру із грізної гармати привітали,
Три дошки у судні вибивали,
Води дніпрової напускали...
Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Чогось догадав,
Сам на чердак виступав,
Червоної, хрещатії, давнії корогви із кишені виймав,

[149] *Ярига* — ярмарковий злодій, втікач-солдат.

Розпустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове молодці! Сяя галера не
блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду козацького мас,
Ні за великою здобиччю ганяс:
Се есть давній бідний невольник,
Кішка Самійло із неволі утікає.
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
Тепер чи не дасть нам Бог хоч час по волі!»
Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки брали.
Та на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба
Паювали.
Тую галеру та на пристань стягали.
Тоді: злато-синії киндяки — на козаки,
Златоглаві — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки на біляки;
А галеру на пожар спускали.
А срібло-злото на три часті паювали;
Первую часть брали, на церкви накладали:
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святую січову Покрову давали,
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи й лягаючи,
Милосердного Бога благали,
А другую часть поміж собою паювали;
А третюю часть брали,
Очеретами сідали,
Пили та гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали:
Кішку Самійла поздоровляли.
«Здоров,— кажуть,— здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
Не загинеш із нами, козаками, по волі!»

Як говорить дума, зустріч Самійла Кішки з гетьманом Скалозубом сталася біля острова Тендри. Справді, року 1598 гетьман Війська Запорозького Семен Скалозуб вийшов з Січі морським походом на далекий турецький город Азов, що стояв на гирлах річки Дону. Можливо, що якраз під той час, коли Самійло Кішка рятувався з турецькою галерою до Дніпровського лиману, Скалозуб з запорозькими чайками перестоював біля Тендри, дожидаючи, мабуть, доброго вітру.

Простоявши там небагато, старий та молодий гетьмани розлучилися: Скалозуб пішов з запорожцями у море, Кішка ж зі своїми сивими товаришами щасливо повернувся до Січі і, пробувши там небагато, поїхав до свого рідного міста Канева. На Україні старий, посивілий у неволі гетьман дуже був вражений одміною у відносинах поляків до українців і навпаки, а ще дужче його вразив розбрат між самими козаками.

Не вспів Самійло Кішка розпитатися про всі події, що за 26 років без нього стались, як на Січ прибула лиха звістка, що Скалозуб майже з усім запорозьким товариством загинув у Керченській протоці. Запорожці при такій лихій годині покликали з Канева свого старого ватажка і обрали його гетьманом.

Незважаючи на дуже складне становище, у якому Кішка застав Україну й козацтво, він надзвичайно хутко й розумно розібрався у тому становищі і повернув всі справи на користь України й козацтву. Розуміючи, що тільки у єднанні сила, новообраний гетьман першим ділом взявся погодити козаків реєстрових і запорожців. Запорожці хотіли йти на море рятувати Скалозуба з товариством, бо малися вісті, що турки, застукавши козацькі чайки у Керченській протоці, загнали їх у затоку і, порозбивавши чайки гарматною пальбою, побрали більшість козаків у бранці та повезли до південних берегів Чорного моря. Кішка зараз же заходився лагодити нові чайки і послав на Україну закликати до походу реєстрових козаків.

Давня слава Самійла Кішки жила ще у народі і зразу підняла козацтво на ноги. З України прибуло на Січ кілька тисяч козаків, і похід на море одбувся щасливо. Кішка, хоч і не знайшов Скалозуба, та зате наробив туркам багато шкоди і повернувся на Січ з великою здобиччю, притягши з собою на Дніпр декілька турецьких галер з визволеними невольниками.

Цей щасливий похід об'єднав козацтво, і ворожнеча поміж запорожцями й городовиками погасла, так що наприкінці того ж 1599 року Кішка повів спільне козацьке військо у Молдаву допомагати волоському воєводі Михайлі, що повстав проти турків. Той похід теж одбувся щасливо і зміцнив славу старого козацького гетьмана. Повертаючись з Молдави, Кішка заїхав у Київ на прощу і розпочав там будувати церкву Миколи Доброго на згадку про своє визволення з турецької неволі.

По весні року 1600 господар волохів Михайло напав на польського ставленика — молдавського господаря Могилу [150]. Польщі доводилося дати Могилі помочі, війська ж на той час вона зовсім не мала. При тій нагоді коронний польський гетьман Замойський [151] звернувся до Війська Запорозького, закликаючи його до участі у поході, обіцяючи за те ласку короля та грошову заплату. Кішка скористався такою нагодою, щоб досягти повернення козакам прав, наданих Стефаном Баторієм, і почав умовляти козаків не йти служити тому королеві, котрий проголосив козаків своїми ворогами.

Козаки послухали старого гетьмана і не рушилися з Січі, а тим часом потреба у Польщі до козаків все дужче зростала, і врешті-таки Кішка діждався, що королю самому довелося власноручним листом звернутися з проханням до тих, кого він засудив на знищення.

Діставши королівського листа, гетьман одповів, що козаки раді б служити королю, та тільки з умовою, щоб з них було знято засуд, безвинно на них накладений, щоб повернено було їм стародавні права і щоб захищено було од всіх кривд, які чиняться їм від старостів та урядовців польських. Тільки діждавши од короля Жигмонта нового листа з повідомленням про те, що він зараз же посила старостам на Україну наказ не чинити козакам ніяких кривд і подбає на сеймі про повернення козакам всіх прав, гетьман Кішка виступив з Січі Дніпром на човнах угору, а прибувши у Канів та приєднавши до себе городових козаків, повів звідтіля військо козацьке, кількістю більше 4000 душ, суходолом до Дністра.

Під Буковим, біля Плоешт, стався бій козаків та поляків з молдаванами, і, як писав королю Замойський, «козаки під ворожою пальбою гарматною й рушничною брели болотом та водою вище пояса і, ударивши разом з польською піхотою на ворожі окопи, вибили звідтіля молдаван».

Не вспіла скінчитись ця війна, як підскочила нова війна Польщі з шведами, що вийшли на Лівонію і брали там місто за містом. Польському уряду знову довелося просити козаків, щоб ішли на війну разом з ним, та Самійло Кішка одповів на заходи Замойського, що не піде, бо ще не всі жадання козаків задоволені.

Під утиском домагань Кішки польський сейм на початку 1601 року мусив видати закон, по якому засуд 1597 року був з козаків знятий, постанова про скасування козацтва була роздерта і козакам були повернені їхні давні права.

Поставивши козацтво на міцний

Церква Миколи Доброго в Києві, перебудована з старої, поставленої Самійлом Кішкою.

грунт, гетьман Кішка подбав про те, щоб козаки і з свого боку додержали умов. Війна лівонська була затяжна й тяжка, бо людям, як і коням, не вистачало там припасу. Нарешті настала зима на 1602 рік, і становище козаків ще погіршало. Старий гетьман вжив всіх заходів, щоб вдержати козаків на війні і, щоб надати їм жвавості й завзяття, сам водив їх у бої. У одному з таких боїв, під містом Фелином [152], року 1602 Самійло Кішка загинув козацькою смертю — був вбитий кулею. Тіло Самійла Кішки козаки з великою пошаною перевезли у рідне його місто Канів і там поховали урочисто з пальбою за козацьким звичаєм.

По скінченню лівонської війни, Військо Запорозьке, заспокоєне на деякий час з боку поляків, знову розпочало боротьбу з бусурманами. Воно нападало на Крим і виходило, хоч і з невеликою силою, у лимани та Чорне море, нападаючи на дунайські та рецькі городи й Білгород. Року 1604 польський уряд розпочав походи на Москву, щоб посадовити на царство неправдивого царя Лжедмитрія [153], і закликав козаків до участі у тих по-

[150] *Могила Симеон* — господар Волощини. (1601—1607), потім Молдавії (1607—1609). Батько славетного церковного і культурно-просвітнього діяча України Петра Могили.

[151] *Замойський Ян* (1542—1605) — польський гетьман коронний (з 1576 р.), визначний польський політик і полководець. З метою розширення і зміцнення польської держави намагався підкорити Волощину.

[152] *Фелин* — повітове місто в Естонії.

[153] *Лжедмитрій* I (помер у 1606 р.) — політичний авантюрист-самозванець, який видавав себе за сина Івана IV Дмитрія царевича. Є дані, що це був чернець-утікач Григорій Отреп'єв. Із загонами польської шляхти вдерся в Сіверську Україну, залучив українських козаків і в 1605 р. вступив у Москву, став царем. Був убитий під час народнього повстання.

ходах. Чимало козаків реєстрових та випищиків справді ходили разом з поляками у московські землі, а через те на Україні кількість козаків зменшилася. З цього скористалися татари і великою ордою року 1606 набігли на Україну. Під час того наскоку вони поруйнували всю південну Київщину з Корсунем та Богуславом, і тільки за цим містом запорожці догнали орду, одняли частину бранців і примусили Ногайську орду повернутися назад.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

У цей час з-поміж запорозького товариства встає велична постать Конашевича-Сагайдачного. Родом Сагайдачний був з-під города Самбора. Як син українського шляхтича, він і освіту дістав в українській школі князя Острозького, та тільки, маючи з роду войовничий хист та рухливу вдачу, Сагайдачний не пішов шляхом тодішніх вчених, а ще у молоді роки захопився думкою про боротьбу з бусурманами. Під час другого гетьманування Самійла Кішки, Сагайдачний брав участь в усіх його походах, добув собі у тих походах великого войовничого хисту і зажив поміж козаками великої слави, бо, як писав сучасник Сагайдачного, поляк Собеський [154], «був він чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, в битві був перший, коли ж доводилося одступати — останній; був жвавий, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний».

Коли саме Сагайдачний став гетьманом Війська Запорозького, з певністю не відомо. Бантиш-Каменський [155] та Антонович [156] кажуть, що з року 1606, але перший додає, що через дуже сувору розправу Сагайдачного з неслухняними козаками, запорожці не один раз скидали його з гетьманського уряду, а далі, під час рішучих подій, знову обирали гетьманом.

Чи був Сагайдачний у 1606 році гетьманом, чи ще не був, а тільки з певністю можна сказати, що славний похід запорожців у тому році на море одбувався не без його участі. Над осінь 1606 року запорожці вийши на чайках у море, вистежили недалеко од турецького города Варни [157] десять турецьких галер, несподівано уночі атакували їх, повлазили по линвах у самі галери і, вирізавши всіх турків, попереносили з галер менші гармати на свої чайки, а після того атакували й добули штурмом саму Варну.

Про цю подію кобзарі зберегли уривок пісні аж до наших часів:

А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки:
Стали раду радувати —
Відкіль Варни добувати:
Ой, чи з поля, ой, чи з моря,
А чи з річки невелички?
Ой, в неділю пораненьку
Біжать-плинуть човенцями,
Поблискують весёльцями,
Ударили з самопалів,
В семиn'ятдесят запалів,
Ударили із гармати,
Стали її добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Щоб нас турків в себе взяла.
Була Варна здавна славна —
Славнішії козаки,
Що ту Варну дістали
І в ній турків забрали.

З цієї пісні можна собі уявити, що запорожці атакували Варну і з моря і з берега, причому, мабуть, як звичайно запорожці робили, вони виманили турків з города за річку, вдарили там на них з усією силою і потопили у тій річці і вже після того, коли турецьке військо зменшилося, атакували Варну разом з моря і з суходолу і добули її штурмом.

У Варні козакам досталися великі скарби і сила всякого добра, як говорить історик, на 180 000 злотих. Опріч того, вони визволили тут кілька тисяч невольників, що складалися не з самих тільки українців, а ще й угорців, волохів, поляків та німців, та чимало ще козаки й самі побрали значних турків у бранці, щоб потім взяти за них викуп або поміняти на своїх товаришів, що загибали у турецькій неволі.

Року 1608, коли значна частина Війська Запорозького і все городове козацтво було з Лжедмитрієм другим [158] під Москвою. Сагайдачний з останніми вийшов потайно з Січі, підступив до міцного татарського города Перекопа і, виманивши хитрощами татарське військо у степ, погромив його, а самий город пошарпав і спалив. На другий рік більшість козацтва, під рукою самого польського короля ходила воювати Московщину і була під Смоленськом, ті ж з запорожців, що не ходили в Московщину, вийшли теж, мабуть, під проводом Сагайдачного у Чорне море і поруйнували дунайські турецькі городи: Ізмаїл, Килію та Білгород.

Дальніші три роки козаки дуже були захоплені походами в Московщину. Польський уряд і польське панство заохочували козаків до цих походів і не робили тепер ніяких перешкод до переходу селян у козаки, добра ж пожива у Московщині і без того манила козаків до тих походів. Через таке становище козаччина, починаючи з 1604 року, почала хутко зростати. Року 1612 запорожці знову виходили на Чорне море, на другий же рік, 1613, вони під проводом Сагайдачного ходили всім військом на Московщину і, руйнуючи городи московські, доходили до Калуги.

Повернувшись з Московщини, запорожці вспіли того ж року вийти у Чорне море і добре пошарпати береги Криму, зруйнувавши, між іншим, город Ахтіяр [159], що лежав там, де зараз Севастополь. Турки, почувши про цей напад запорожців на Крим, зібрали до Очакова кільканадцять галер і багато сандалів, щоб погромити запорожців, як вертатимуть повз Очаків до Дніпра, та тільки вийшло навпаки — запорожці серед темної ночі самі напали на турків і, погромивши їхній флот, безпечно піднялися Дніпром на Січ.

Воюючи з татарами й турками, Сагайдачний не забував, що й Польща була потайним ворогом України, бо все дужче й міцніше підгортала українське селянство під польських панів, все дужче обмежувала права української шляхти й міщан і все тяжче утискувала православну віру, поширюючи унію й католицтво. Під тими утисками українське національне життя наприкінці XVI віку зовсім занепало, а з смертю старого князя Острозького, року 1608, загинули й останні огнища української культури — Острозька школа й друкарня, самі стародавній рід українських князів Острозьких пішов слідом більшості української шляхти і скатоличився.

Сагайдачний добре почував потребу розпочати боротьбу з Польщею, та, маючи за спиною бусурманський Крим, він вважав неможливим для України боротися з Польщею зброєю, бо, на його думку, тією боротьбою скористалися б татари, щоб украй сплюндрувати Україну. Він гадав, що з Польщею треба було боротися не зброєю, а лише культурними засобами, і через те звернув свою увагу на піднесення національної української культури.

Гетьман Петро Сагайдачний.

З початку 1614 року Сагайдачний прибув у Київ і взявся до спільної праці з своїми земляками-галичанами: Плетенецьким [160] — ігуменом Києво-Печерського монастиря та Борецьким [161] — вченим зі Львова. Вони купили монастирським коштом друкарню Балабанів [162] і року 1615 видрукували у Києві першу книжку, а далі заснували Київське українське братство на зразок Львівського братства. До того братства зразу почали приписуватися всі свідомі українські люди, що мали на меті боротьбу з

[154] *Собеський Ян* (1629—1696) — польський король (1674—1696) і полководець. Народився в Олеську на Житомирщині в сім'ї воєводи. Брав участь у Берестецькій та Зборівській битвах і 1683 р. примусив турків зняти облогу Відня. У складі його війська в цій кампанії були українські козаки. Безуспішно намагався запровадити в Польщі спадкову монархію.

[155] *Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович* (1788—1850) — український історик, автор чотиритомної «Истории Малой России...» (1822).

[156] *Антонович Володимир Боніфатійович* (1834—1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Один із організаторів Київської громади, «хлопоман». Автор понад 300 наукових праць, попередник М. Грушевського.

[157] *Варна* — місто в Болгарії на узбережжі Чорного моря.

[158] *Лжедмитрій II* (помер у 1610 р.) — авантюрист і самозванець, висунутий польськими панами після провалу авантюри Лжедмитрія I. В 1608 р. опанував з польським та українським козацьким військом Тушино (звідси кличка «тушинський злодій»), плюндрував російські села та міста. Убитий у грудні 1610 року.

[159] *Ахтіяр* — татарське поселення, збудоване на руїнах Херсонеса Таврійського у XVI ст. Після приєднання Криму до Росії в 1783 р. тут було збудовано військовий порт, названий Севастополем.

[160] *Плетенецький Єлисей* (1554—1624) — український церковний і культурний діяч, родом із Західної України, учасник православного собору в Бресті. З 1599 р.— архімандрит Києво-Печерської лаври. З допомогою Сагайдачного відібрав від короля монастирські маєтності. Засновував при Лаврі друкарню і паперову фабрику в Радомишлі.

[161] *Борецький Іов* (Іван Матвійович, помер 1631 р.) — український церковний, політичний і освітній діяч. Народився в с. Бірчому на Львівщині. Навчався у Львівській братській школі та за кордоном. На початку XVII ст.— вчитель, ректор Львівської братської школи. В 1615 р. організував Київську братську школу. В 1620 р. і до кінця життя — Київський православний митрополит. Існує припущення, що він — автор знаменитого антиуніатського памфлета «Перестороги».

[162] *Балабани* — український шляхетський та духовний рід. Найвідоміший з них Гедеон Балабан (1530—1607) — Львівський єпископ, спочатку прихильник унії, а потім її гострий противник. У 1582 р. виступив проти впровадження григоріанського календаря. У 1585 р. допоміг братству відновити друкарню І. Федорова, але намагався підкорити братство під єпископську владу, що відповідало інтересам феодалів.

польщизною: приписався до братства й сам Сагайдачний, а слідом по ньому і все Запорозьке Військо, так що Київське братство, спираючись на козаччину, зразу стало на міцний грунт.

Над осінь року 1614 Сагайдачного знову було викликано на Січ, бо там сталася тяжка пригода: січове товариство по весні вийшло було без нього на море, то там застукала козаків та-

Запорожці споряджаються до морського походу.

ка хуртовина, що чайки козацькі були розкидані по всьому морю і декотрі з них потопли, а декотрі порозбивалися об турецькі береги.

Треба було рятувати тих козаків, хто був ще живий. Сагайдачний, прибувши на Січ, спорядив до морського походу 40 чайок і, перепливши з двома тисячами козаків Чорне море упоперек, напав на турецький город Трапезонт. Тут козаків ніхто не сподівався, бо вже три віки, як турки на південному березі Чорного моря не бачили ніяких ворогів. Поруйнувавши та пошарпавши Трапезонт, запорожці попливли понад берегом на захід сонця, руйнуючи до ряду всі городи. У всякому місті до їх прилучалися захоплені турками у неволю товариші і показували їм, яким способом легше нападати на турецькі замки й вибивати ворожі залоги. Так запорожці дійшли до найбагатшого на сьому березі турецького города Синопа [163], що через красу свою й розкоші був прозваний містом кохання. Напавши на Синоп, запорожці добули замок, вирізали залогу, спалили турецькі кораблі, галери й сандали, що були у затоці, і, забравши на свої чайки великі скарби й багато визволених невольників, попливли до Дніпра.

Звістка про сплюндрування запорожцями Синопа, мов громом, вдарила султана, і у запалі гніву він звелів повісити великого візира; ледве вже жінки та доньки вблагали султана, щоб змилувався, і той, трохи одійшовши, обмежився тим, що добре побив візира булавою. Щоб виправдатись перед султаном, візир послав кораблі й сандали з яничарами до Очакова, щоб перестріти там запорожців. Турецький флот справді поспів до Очакова раніше за козаків, та Сагайдачний довідався про те і, щоб якось вбрати турків у шори, поділив свої чайки надвоє: з одною половиною він пристав до Кінбурнської коси [164], що проти Очакова, і почав перетягати чайки через Прогноїнські озера до лиману, другу ж половину послав пробиватися у лиман серед ночі повз турецькі кораблі.

Тільки на цей раз запорожців дуже пильнували і турки, й татари: на тих козаків, що перетягалися через Прогноїнські озера, напали татари і засипали їх стрілами. Козакам довелося одбиватися, та все-таки вони, хоч і стеряли кілька десятків товаришів, а таки пробилися до лиману і попливли до Дніпра. Ті ж запорожці, що йшли водою, хоч і щасливо обминали турецькі кораблі, та турки світом їх помітили і, догнавши, почали громити з гармат. Все-таки й ці козаки пробилися до Дніпра; туркам пощастило тільки потрощити гарматними кулями одну чайку та взяти з неї у бранці двадцять запорожців. Тих нещасних бранців турецький султан послав до Синопа, і там їх було замучено на смерть, на втіху синопським туркам.

Після нападу запорожців на Синоп та Трапезонт султан пригрозив королю Жигмонту, що сам піде з військом на Україну й Запорожжя, щоб винищити козацтво. Польський уряд збентежився цими погрозами і почав навіть збирати військо, та запорожці на те не вважали і напровесні року 1615 знову вийшли з Сагайдачним у Чорне море вже на восьми десятках чайок.

Цим разом, маючи під рукою 4000 козаків, Сагайдачний намислив, як

[163] *Синоп* — місто і порт у північній Туреччині на узбережжі Чорного моря, на яке часто нападали запорозькі козаки.

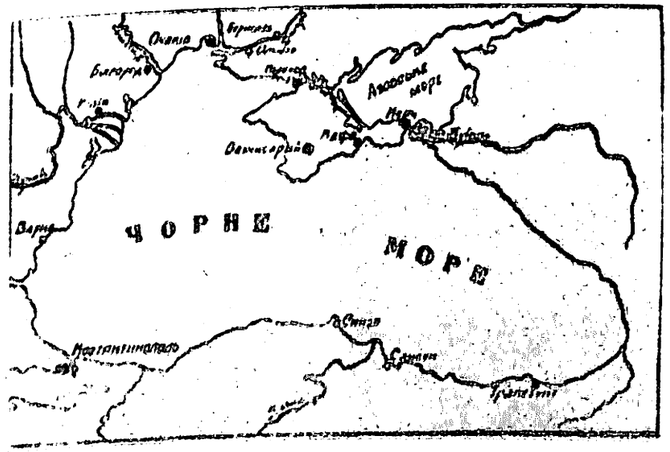
[164] *Кінбурнська коса* — піщана коса в північній частині Чорного моря між Дніпровським лиманом і Ягорлицькою затокою. Довжина близько 40 км, ширина 8—10 км.

казали запорожці, «обкурити мушкетним димом самий Царгород». Несподівано запорожці підпливли до Босфору, пропливли далі до самого Царгорода, запалили його передмістя Архіокой та Мізовню разом з усіма портовими будівлями і почали шарпати заможних турків. Турецький султан, що саме під той час був на ловах, на власні очі бачив ту пожежу й чув пальбу запорозьких мушкетів. Страшенно розгніваний, побіг він верхи у Царгород і звелів вислати на козаків всі свої кораблі й галери — наказавши потопити всі козацькі чайки, а козаків привести йому на очі бранцями. Султан Осман [165] хотів власноручно мордувати запорожців, та тільки те йому не вдалося, бо налякані козаками яничари, не хотіли сідати на кораблі, а поки їх позаганяли туди киями, козаки, обтяжені здобиччю, пливли вже Чорним морем.

Через кілька день напроти Дунайського гирла турецькі галери почали таки доганяти козаків, та тільки те вийшло їм же на лихо: побачивши ще здалеку погоню, запорожці весь день громадили на всі гребки, чимдуж поспішаючись на північ, коли ж увечері почало сутеніти, вони підпустили турків ближче, а як стало зовсім темно, вони повернули свої чайки на ворогів і, оточивши турецькі галери з усіх боків, почали їх штурмувати. На деякі галери вони закидали залізні гаки з линвами і лізли по тих линвах на галери, другі галери мазали дьогтем і підпалювали, третім прорубували дірки у боках і потопляли їх. Врешті дуже небагато турецьких галер зрятувалося і втекло до Царгорода, останні ж або були потоплені, або попалені запорожцями, а декілька цілих галер, що козаки побрали штурмом, вони пригнали до Очакова і вже там спалили на очах турків. Всіх яничарів, що були на галерах, запорожці повикидали у море або повбивали, пашу ж, що керував флотом, забрали було пораненого у бранці, та тільки й він скоро помер.

На другу весну, року 1616, турецький султан, сподіваючись нового нападу козаків, завчасу послав під Очаків цілий флот, щоб не пускати запорожців на море. Сагайдачний справді-таки налагодив новий похід на море і на цей раз взяв козаків багато, як ніколи,— аж 7000, на півтори сотнях чайок. З такою великою силою він сміло напав на турецький флот, і хоч турецького війська по галерах було далеко більше, ніж козаків по чайках, він погромив турків упень. Паша турецький Алі з кількома галерами втік, а десятка півтора галер та біля сотні сандалів запорожці захопили.

На цей раз Сагайдачний не зве-

Карта Чорного моря до походів Сагайдачного.

лів ні топити, ні палити галер, а, обсадивши їх запорожцями та визволеними невольниками, прилучив до своїх чайок і, випливши в море, напав на турецький город у Криму Кафу (тепер Феодосія). Навкруг того города стояли міцні замки й фортеці, збудовані ще італійцями, турки ж, однявши у італійців чорноморські городи, ще дужче зміцнили Кафу і риштували її гарматами.

За часів Сагайдачного Кафа була найголовнішим невольницьким ринком на всі землі, що оточували Чорне й Середземне моря. До цього города татари приганяли з України, Польщі, Литви й Московщини велику силу людей, часом по кілька сот тисяч, продавали тут їх у неволю купцям, що приїздили сюди морем з Царгорода й інших міст.

От тих-то нещасних невольників і прибув Сагайдачний визволяти. Добуті біля Очакова турецькі галери з чималими гарматами стали тепер Сагайдачному у великій пригоді, і за допомогою їх запорожці за кілька день добули Кафу, побили й вигубили

[165] *Осман* (Осман II, 1605—1622) — турецький султан (1618—1622). В 1621—1622 роках він війну проти Польщі. В 1620 р. розбив поляків і козаків під Цецорою. Наступного року зазнав жорстокої поразки під Хотином.

14 000 бусурманів, визволили й забрали на галери й чайки велику силу невольників з усяких земель і, набравши ще, як звичайно, всяких скарбів та добра, щасливо повернулися на Січ.

Велика радість була по всій Україні і по сусідніх землях, коли повернулися до рідних осель визволені в Кафі батьки, сини й дочки, що були вже оплакані, а слава Сагайдачного розійшлася по всьому світу.

Запорожці біля Босфору. Стародавній малюнок.

Морський бій запорожців з турками. Малюнок Погрібняка.

Рухливий козацький гетьман і після цього не всидів довго на Січі, а як тільки минулися ясні та зоряні літні ночі, знову опинився з запорожцями на Чорному морі і почав удруге руйнувати малоазійський турецький берег. Набігли було під той час на козаків шість великих турецьких галер і чимало менших, та Сагайдачний їх погромив і три великі галери втопив. Довідавшись же од турецьких бранців, що султан послав весь свій флот до Очакова, щоб там перейняти запорожців, Сагайдачний повернув з Трапезонта на необоронений Царгород і, наробивши там шкоди та нагнавши на турків страху, повів козаків додому не повз Очаків, а повернув морем на Тамань, а од Тамані переплив Азовське море і, піднявшись у степ чи річкою Бердою, чи Молочною, перетягся з чайками на Кінські Води і виїхав до Великого Лугу.

Тут козакам трапилася несподіванка. Турецький паша Ібрагім, що його послав султан під Очаків стерегти запорожців, опасуючись собі од султана кари за те, що не вловив їх, піднявся на сандалах та човнах угору Дніпром аж до Січі Запорозької, себто до острова Базавлуцького. На Січі під той час козаків було всього сотри, бо всі, хто не був у поході з Сагайдачним, зважаючи на пізню осінь, вже повиходили зимувати на Україну: гармат годящих теж на Січі не було, бо всі були на чайках, так що, не маючи чим оборонятися, запорожці покинули Січ і засіли у плавнях. Паша Ібрагім без перешкоди увійшов у Січ, спалив курені й церкву та, одшукавши дві негодящі, покинуті запорожцями гармати, взяв їх, щоб похвалитися султанові.

Зруйнувавши Січ, Ібрагім-паша, опасуючись здибатися з Сагайдачним на Дніпрі, а надумавши повернутись до Очакова через Крим, поплив у Кінські Води, та біля Великого Лугу якраз і натрапив на запорожців, що верталися з Сагайдачним на Січ. Збилася кривава битва, яка скінчилася на тому, що козаки оточили турків з усіх боків і вигубили всіх до одного.

Наблизившись до Січі і побачивши, що вона зруйнована, Сагайдачний не схотів наново будуватися на Базавлуцькому острові. Той острів був невеликий і щодалі дужче змивався Чортомликом. Січі там було тісно до того, що, як бачили а оповідання Еріха Лясоти, під час великих рад запорозьке товариство мусило переїздити на берег, Сагайдачного ж манило на більший простір та привілля... І от, за згодою товариства, він піднявся з чайками Дніпром угору до острова Хортиці і став кошем на руїнах городків славного гетьмана Байди — Вишневецького. Там на старому Дніприщі, що одрізняє Хортицю од західного берега, біля острова Мала Хортиця була добра заточка, у якій стояли й зимували запорозькі військові чайки. На східному березі Дніпра проти го-

лови Хортиці був гарний дубовий гай, у котрому, певно, була хата Сагайдачного, бо та місцевість і досі зветься Сагайдачним. Величезні скелі урочища Сагайдачне теж до останніх часів держали згадки про великого козацького гетьмана, бо один з великих каменів, що лежав на Середній Скелі і був оброблений на турецьку софу, місцеві люди до останніх часів звали Ліжком Сагайдачного.

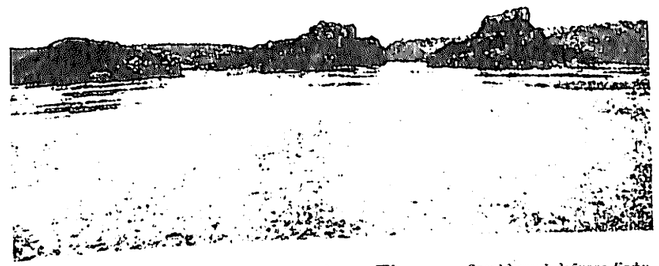
Пробувала Запорозька Січ на Хортиці недовго, всього сім або вісім років, бо, коли після смерті Сагайдачного почалися війни з Польщею і кількість Війська Запорозького зменшилася, воно перейшло з Січчю на старе своє місце — на краще захований лиманами та плавнями острів Буцький, або Томаківку.

Славні походи Сагайдачного на турків та татар високо піднесли славу козацтва. Чутка про запорозьких козаків, що в'їдалися у саме серце бусурманського світу — Стамбул, під той час, коли інші народи Європи з їхніми великими військами й флотами не насмілювалися вже про те й гадати, розійшлися по всьому світу, і спілки з Запорозьким Військом почали шукати не тільки близькі його сусіди — Москва й Молдава, а й далекі, як італійці, німці й шведи. Та тільки й польський уряд дивився на ту козацьку славу лихим оком, бо з одного боку походи Сагайдачного на Чорне море дратували турецького султана, і він, маючи Польщу за зверхника козаків, погрожував королю Жигмонту війною, з другого ж польські пани й магнати, власники українських земель, вимагали од короля, щоб той вгамував козаччину, бо їхні селяни-кріпаки під впливом козаків не хотіли їм коритися і або бунтувалися, або тікали на Запорожжя.

Король Жигмонт, захоплений метою розповсюджування католицтва, і сам ненавидів козаків як оборонців православної віри і під впливом панських домагань вислав на Україну комісарів разом з польським військом, щоб гамувати українську людність. Ті комісари вимагали од козацької старшини й Сагайдачного, щоб вони вирядили з війська всіх новоприбулих людей, щоб кількість козаків була зменшена до одної тисячі і щоб вони не сміли зачіпати турків.

Щоб не доводити до війни з Польщею, Сагайдачний дав обіцянку комісарам, що підпише згоду на їхні вимоги, та тільки не на всі, а поїде просити короля про зміну деяких пунктів умови, і таким способом одтягав справу, сподіваючись, що тим часом підскоче якась війна і козаки будуть знову потрібні Польщі, поки ж війна минеться, то забудуться й комісарські вимоги.

На цей раз воно справді так і сталося. Року 1617 королевич польський Володислав [166], домагаючись московської корони, пішов на Москву з великим військом і опинився там у скрутному становищі. Його треба було рятувати, а польський сейм не хотів давати на війну грошей. Через це король змушений був звернутись до Сагайдачного, щоб не тільки не зменшував козацтва, а навпаки, збільшив би його та повів на поміч королевичу.

Сагайдачний добуває Кафу. Гравюра 1622 року.

Скелі «Стовпи» перед Хортицею.

[166] *Володислав* (Володислав IV Сигізмунд 1595—1648) — польський король (1632—1648). В період польської інтервенції в Росію претендував на царський престол. За його королювання розпочалася визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Маючи надію, що за послугу козацтва польський уряд лишить козакам всі їхні права, Сагайдачний охоче почав скликати козаків і, зібравши їх 20 000, літом року 1618 повів під Москву, руйнуючи всі городи, що траплялися йому на дорозі. Прибувши під Москву і сполучившись з польським військом, Сагайдачний сприяв тому, що московський уряд згодився на деякі домагання поляків і змирився з Польщею.

Краєвид на поділ Дніпра перед островом Хортицею.

Повернувшись з походу, Сагайдачний вирядив запорожців на Січ, городових козаків розпустив по домівках, сам же поїхав у Київ клопотатись у просвітніх та релігійних справах. Це було його помилкою, бо коронний гетьман Жолкевський з королевськими комісарами, скористувались з того, що він опинився без війська, і примусили його підписати згоду, щоб козаків лишалося всього 3000, а останні повернулися б у підданці до панів.

Коли після того Сагайдачний поїхав на Запорожжя, козацтво зустріло його дуже неприхильно, і хоч як шанувало його за славні походи, а не подарувало того, що він підписав умову з поляками без волі військової ради. Після дорікань Військо Запорозьке скинуло Сагайдачного з гетьманства, а обрало замість нього Бородавку [167].

Сагайдачний не образився з того, бо такі зміни були у козаків звичайним ділом, і, передавши булаву Бородавці, поїхав у Київ служити Україні тим шляхом, який мав за найкращий.

Під той саме час кінчалася будівля в Києві на Подолі Братського монастиря і розпочиналася діяльність при тому монастирі школи, і Сагайдачний разом з Плетенецьким та Борецьким узявся до дальнішої боротьби проти латинства та спольщення українського народу. На першу чергу він поставив відновлення на Україні православних владицтв. Після смерті православних владик, Львівського Балабана (1607 р.) та Перемишльського Копистенського [168] (1610), король Жигмонт II давав владицтва тільки уніатам, і до року 1619 на всю Україну лишався тільки один владика Львівський Тисаровський [169], та й той добув владицтво тільки через те, що обіцяв королю перейти на уніатство, хоч і не зробив того.

Почувши, що через Україну має вертатися з Москви в Туреччину патріарх Феофан, Сагайдачний закликав патріарха в Київ на престольне свято Печерського монастиря і разом з іншими представниками православ'я почав його просити, щоб посвятив для України митрополита й владик. Патріарх не наважувався того зробити, бо боявся помсти короля й католиків, та Сагайдачний, що держав під своєю рукою всіх городових козаків, взяв на себе відповідальність за безпеку для патріарха, і тоді Феофан висвятив за осінь та зиму 1720 року митрополита у Київ і п'ятьох владик на українські й білоруські кафедри. Додержуючи свого слова, Сагайдачний після того з цілим полком козаків проводив патріарха аж за річку Дністер.

Король Жигмонт, почувши про посвячення владик, звелів усіх новопосвячених захопити та вкинути у в'язниці; проте Сагайдачний з козаками не допустив того зробити і переховував всіх владик по різних монастирях.

Поки Сагайдачний працював над розвитком української національної свідомості, на Запорожжі гетьман Бородавка водив Запорозьке Військо новим походом на Чорне море. Підпливши знову під Царгород, запорожці почали шарпати його околиці. Турки не робили козакам ніяких перешкод, бо походи Сагайдачного нагнали такого страху на турецьке військо, що яничарів навіть киями не змогли загнати на кораблі, і флот турецький так і не вийшов у море. Погулявши по околицях Царгорода досхочу, запорожці після того пошарпали береги мало не по всьому Чорному морю.

Турецький султан, роздратований украй останнім походом запорожців та нападами поляків на підлеглих султанові угорців, послав на Польщу своє військо і недалеко Дністра так погромив поляків, що сам коронний гетьман Жолкевський наложив там головою, а польний гетьман дістався туркам у бранці.

Після того погрому Польща опинилася у дуже скрутному становищі, бо готового війська майже зовсім не мала, на упорядкування ж нового війська не мала часу й грошей. Доводилося королю проти бажання знову звертатися до козаків. Сагайдачний скористувався з цього випадку і року 1621 вирядив на польський сейм посла клопотатися, щоб за участь козаків у війні було затверджено православних владик та зроблено козацтву полегкості. Тільки всі вимоги й докори українського посла пішли на сеймі на вітер: король та сенатори ні в чому не хотіли поступитися.

Тоді Сагайдачний хотів повести політику Самійла Кішки і разом з владикою Курцевичем поїхав на Січ умовляти запорожців, щоб не йшли на поміч польському війську, поки король не задовольнить козацьких вимог. Під впливом промов Сагайдачного та владики запорожці гвалтували, що боронитимуть православну віру до загину свого, а проте, коли королівський посол сипнув грошима та надавав всяких обіцянок, запорожці не втерпіли... Війна з бусурманами здавалася їм святим ділом, політика ж для більшості з них не була зрозуміла. Скінчилося на тому, що Військо Запорозьке доручило Сагайдачному разом з Курцевичем їхати до короля клопотатись за козацькі права, само ж під проводом Бородавки виступило походом до Дністра на поміч Польщі.

Поки Сагайдачний прибув до Варшави, король уже довідався, що запорожці виступили з Січі, і не схотів ні у чому на користь козацтва поступатись, у розмові ж з Сагайдачним обмежився самими тільки ласкавими словами так, що той ні з чим поїхав до козацького війська.

Тим часом у війську настрій одмінився. Бородавці запорожці дорікали за те, що невдало керував військом і стратив уже в зачіпках з турками чимало товариства; коли ж Сагайдачний прибув до війська, запорожці зараз же скинули Бородавку з уряду, а обрали гетьманом Сагайдачного.

Прийнявши булаву, Сагайдачний мав владу одвести козаків од Дністра і лишити поляків без помочі, аж поки

Скелі у Сагайдачному. В далечині Хортиця й городки Вишневецького в наші часи.

король задовольнить його домагання, та тільки знаючи, що на 35 000 польського війська наступає сам султан Осман з величезною силою у 300 000 турецького війська, він розумів, що таким вчинком віддав би польське військо на певну смерть, а саму Польщу разом з Україною на руїну й загибель; маючи ж короля за свого держави, Сагайдачний вважав такий вчинок зрадою, і його лицарська вдача не дозволила йому того вчинити. Український лицар обмежився тільки тим, що ще раз листом просив короля, щоб за козацьку послугу задовольнив бажання козаків, сам же якнайскоріше почав гуртувати до себе не тільки всіх козаків, а й тих, хто, не бувши козаком, хотів козакувати. Останнє Сагайдачному дуже добре вдалося, бо ім'я його й слава були відомі по всій Україні, і на заклики його збіглося більше як 40 000 озброєного люду. З тією силою він пішов за Дністр визволяти коронного гетьмана Ходкевича [170], що стояв під Хотином, оточений турками.

[167] *Бородавка (Неродич) Яцько* (помер у 1621 р.) — гетьман запорозьких козаків. Обраний наприкінці 1619 р. виписними і нереєстровими козаками, які повстали проти польсько-шляхетського гніту. Змушений був украсти угоду з реєстровцями перед лицем турецької агресії. Вступив у війну з турками. Але у зв'язку з певними військовими невдачами та браком провіанту був скинутий з гетьманства на користь П. Сагайдачного і певдовзі страчений.

[168] *Копистенський Захарія* (псевдонім — Азарія, помер 1627 р.) — український письменник, культурний і церковний діяч. Родом з Перемишля. У 1616 р. переїхав до Києва. Найвидатніший твір «Палінодія» (1619—1622), спрямований проти унії та Ватикану.

[169] *Тисаровський Ісремія* — Київський архієпископ, який висвячував на митрополита Петра Могилу в 1632 р.

[170] *Ходкевич Ян Кароль* (1560—1621) — польський полководець, великий гетьман литовський (1605—1621). Учасник придушення повстання Наливайка. Брав участь в облозі Смоленська в 1611 р. Командував військами Польщі та Литви в походах на Москву в 1612 та 1617—1618 роках, де зазнав поразки. Помер у Хотині під час оборони в польсько-турецькій війні.

Нападаючи на турків несподівано то з одного, то з другого боку, Сагайдачний зумів зчинити у турецькому війську розгардіяш і пробився до польського війська під Хотин на велику радість поляків, що вже бачили свою загибель.

Поляки тим дужче раділи з приходу козаків, що знали їхню звичку до вій-

Братська церква у Києві, будована з участю Сагайдачного.

Герб Війська Запорозького.

Петро Сагайдачний. Гравюри з часів його смерті.

ни з турками й татарами і їх войовничий хист. Турки, з свого боку, теж рахували козацьку силу за більшу од сили польської і всю увагу звернули на те, щоб перемогти попереду козаків, а вже потім узятися до поляків. Вони рішуче атакували козацький табір, та, незважаючи на величезну силу бусурманів, Сагайдачний не тільки відгромив їх, ще й сам почав чинити на них несподівані напади, побивав їхні чати, залоги й окремі загони і навіть вдирався у самий турецький табір.

Така одвага не минулася так Сагайдачному, що сам водив козаків у бій,— його було поранено у руку кулею. Проте й це нещастя не знищило завзяття гетьмана, і він, криючись з своєю раною од товариства, щоб не завдавати козакам жалю, водив їх у бій до кінця війни. Хоч війна й протяглася чималий час, так що польські шляхтичі з значних родин, занудьгувавши за домівками, без сорому потайно тікали з табору, ховаючись у вози, що йшли за припасом, та Сагайдачний вмів здержувати козаків у слухняності, і вони рішуче билися, аж поки султан, побачивши, що нічого не вдіє, замирився з Польщею.

Одходячи з-під Хотина, поляки прославляли козаків та Сагайдачного, звучи їх збавителями Польщі. Сподіваючись, що так тепер дивиться на козаків і король, Сагайдачний, повертаючись на Україну, послав до нього посланців з проханням, щоб за послуги козацтва було побільшено плату козакам з 40 000 злотих на 100 000, щоб козакам вільно було пробувати по всій Україні в своїх оселях по маєтностях королівських, духовних та панських, користуючись вольностями своїми, та щоб заспокоєно було православну віру. Та тепер козаки вже були непотрібні королеві, сила ж їхня лякала польське панство, і через те король передав тільки через посланців Сагайдачному трохи грошей на лікаря, щоб гоїти його рану, волю ж свою з приводу козацьких домагань обіцяв передати через комісарів. Після того ж, як Сагайдачний розпустив козаків і повернувся до Києва, до нього

прибули комісари і сказали, що по волі короля військо козацьке повинно бути зменшено до двох, а найбільше до трьох тисяч, останні ж козаки щоб повернулися до своїх панів у підданство; що ж до віри, то, мовляв, козакам, як і досі, не було ніякої кривди у вірі, так і надалі не буде.

Така лиха звістка од короля тяжко вразила недужого на рану гетьмана. Всі його надії на піднесення українського національного життя шляхом миру та згоди з польським урядом разом з мріями про те, що Польща колись гляне на Україну, як на свою сестру, зрештою розвіялися. Він зрозумів, що кров козаків і його власна кров, пролита за Польщу, тільки зміцнила ворога козацтва. Розкраяним своїм серцем він почав передчувати собі смерть од рани, добутої у війні не за свій рідний край, а за щастя ворога свого народу, і в останні дні життя душа гетьмана оповилася нудьгою за покривджену Україну.

Незадовго до смерті Сагайдачний склав духовну, одписавши свої маєтки на українські братства: Київське та Львівське, а 10 квітня року 1622 помер на горе козацтву і всім, хто разом з ним працював над відновленням національного українського життя.

Морські походи років 1621—1624.

Сагайдачний високо підніс козацтву та лишив її у небезпечному становищі. Питання з польськими могами було не розв'язане. Король через своїх комісарів вимагав зменшення кількості козаків, козаки ж на те не зважали і, навпаки, нахвалялися, що їх буде ще більше, ніж за Сагайдачного, і якщо король не задовольнить козацьких бажань, то Польщі буде лихо. Проте замість того щоб готуватись до рішучої боротьби з Польщею, Військо Запорозьке, зараз же після хотинської війни, знову розпочало свої походи на Чорне море.

Ще під час названої війни Сагайдачний виряджав частину запорожців під проводом молодого отамана, а потім гетьмана, Богдана Хмельницького [171] на Чорне море. Хмельницький розбив великий турецький флот і, потопивши 12 ворожих галер, загнав останні у Стамбул, а сам з товариством добре пошарпав передмістя Царгорода. Такий же похід одбувся й у 1622 році, року ж 1623 у запорожців несподівано знайшовся проти турків спільник — хай кримський Махмут-Гірей з братом своїм Шагін-Гіреєм. Ті брати-хани повстали проти турків і покликали запорожців собі на поміч. Запорожці охоче згодилися допомагати бусурманам бити бусурманів і, одрядивши у Крим чималий полк, щоб вибивати турків з кримських городів, діждали, поки турецький флот прибув з військом у Кафу, щоб утихомирювати татар, вийшли на сотні чайок на море, напали на Босфор, спалили там маяк, пошарпали береги і, наякавши турків, попливли на північ, під Кафу. Вони потрапили до цього города саме враз, бо Військо Запорозьке, яке пішло суходолом, саме під той час добувало Кафу з берега. Турецькому паші, що керував у Криму військом, довелося так скрутно, що він замирився й затвердив ханом Махамет-Гірея.

Вправившись з Кафою, запорожці знову опинилися під Царгородом і три дні без перешкоди шарпали береги Босфору.

Року 1624, коли запорожці знову пішли на море під проводом Грицька Чорного [172], у лимані підстерігали їх 26 турецьких ґалер та біля трьохсот сандалів з яничарами. Запорожці, довідавшись про те, самі зробили на ворогів засідки і напали на турків несподівано. Стався на лимані великий бій. Запорожці позаганяли великі турецькі галери на мілке і там попалили. З останніми галерами й сандалами запорожці билися аж три дні — чимало стеряли чайок і товариства, а все-таки погромили турків, випливли в море і почали шарпати турецький берег, починаючи од Дунаю. Спалили Буюкдере, Зеніке та Здегну і знову наблизилися до Стамбула.

З великого переляку султан звелів протягти упоперек Босфору той великий ланцюг, що ним замикали протоку од нападів слов'ян ще греки. З історії невідомо, чи вдалося туркам загородити од запорожців Босфорську протоку, чи ні, а тільки відомо, що й на цей раз запорожці повернулися на Січ з великою здобиччю.

[171] Тут автор згідно з літописними джерелами перебільшує роль Б. Хмельницького. Насправді як керівник військового підрозділу участь у Цецорській війні брав батько Богдана — Михайло. Б. Хмельницький, тоді ще молодий козак, попав у турецьку неволю. Згодом його викупила мати.

[172] *Чорний Григорій* (*Грицько*, помер у 1630 р.) — гетьман реєстрового козацтва (1628—1630). Брав участь у поході козаків під проводом М. Дорошенка на Крим (1628). Обраний гетьманом, проводив угодовську політику щодо шляхетської Польщі, вів боротьбу проти нереєстрових козаків та випищиків. На початку повстання Тараса Трясила козаки схопили Чорного і стратили.

Гетьман Жмайло.

Того ж 1624 року, саме на святвечір, на Січ прибули од кримського хана Махмут-Гірея посланці і склали з гетьманом Жмайлом [173] умову про те, щоб повсякчас, як татарам трапиться пригода, запорожці давали б їм помочі, а як пригода трапиться запорожцям, татари б їм допомагали.

Хоч, складаючи таку умову, гетьман Жмайло і мав на мислі Польщу, як можливого ворога запорожців, а проте ні він, ні ще менше Запорозьке Військо не сподівалося, щоб поміч татар була їм потрібна так скоро. Як і щороку, запорожці напровесні року 1625 всім кошем, кількістю у 10 000 козаків пішли у море. Вони щасливо підпливли до Синопа й поруйнували його, вчинили те ж саме й з Трапезонтом і, обтяжені здобиччю, повернули було вже свої чайки додому, аж тут їх перестрів турецький паша Решід з 43 великими кораблями й галерами, на яких було більше як 400 гармат.

Запорожці, що були під проводом, мабуть, Бурляя [174], сміло атакували турецькі галери, а найдужче ту, на которій був паша Решід, та тільки турки, знаючи свою велику силу, рішуче цим разом оборонялися, рубаючи руки тим запорожцям, що дерлися на галери. Проте, незважаючи на велику силу по галерах яничарів і на гарматну пальбу, запорожці, поки море було тихе, почали брати гору над турками. Невольники-гребці, почувши по турецьких галерах вигуки своїх братів-козаків, поривалися їм на поміч, та залізні ланцюги міцно держали їх біля гребок, а турецькі доглядачі на смерть забивали їх за неслухняність. Все-таки невольники допомагали запорожцям тим, що не хотіли гребти або гребли не у той бік, так що галери не мали змоги подавати одна одній помочі.

Запорожці засідають на ворога.

До півдня у кривавому бою запорожці вспіли потопити десять турецьких галер, і на Баштарду вже вдерлося було більше сотні запорожців, заваливши чердаки галери трупом; та на лихо запорожцям, після півдня на морі схопився вітер — галери почали плавати під вітрилами й подавати одна одній поміч, козацькі ж чайки хвилі почали бити об галери і не давали їм можливості держатися за галери гаками. З чайок стало неможливо подавати поміч тому товариству, що вже билося по галерах, і турки, подужавши ту невелику кількість запорожців, тут же, кого не повбивали,

[173] *Жмайло Марко* — запорозький гетьман, керівник селянсько-козацького повстання 1625 р. Був скинутий з гетьманства старшиною реєстрового козацтва, яке склало з польним гетьманом С. Конецпольським Куруківську угоду.

[174] *Бурляй* (*Бурлюй, Бирляй*, ім'я невідоме) — гадяцький полковник. У 1624 році здобув Синоп, учасник повстання Б. Хмельницького.

на очах товаришів поприковували до гребок і, користуючись добрим вітром, хутко почали тікати до Стамбула, завозячи по галерах 270 запорожців-бранців. Хоч після того, як надвечір вітер трохи потишився, запорожці й гналися за турецькими галерами, щоб визволити своїх товаришів, та вже не догнали і мусили без них вертатися до Дніпра.

Тим часом ще року 1623 король Жигмонт, побачивши, що козаки не згодні коритися його волі, рішив примусити їх до того силою. Коронний гетьман Конецпольський [175] всю зиму лагодився до походу на Україну і тільки й дожидав часу, поки запорожці вийдуть на море, щоб напасти на Запорожжя. По весні року 1624, дізнавши звістку, що Військо Запорозьке вже попливло з Січі на море, він зараз же уступив в Україну, маючи під рукою 30 000 жовнірів. До самого Канева він ніде не здибав козаків, у Каневі ж хоч і було їх 3000, та вони не насміли без наказу гетьмана стати проти поляків оружно і почали одходити до Черкас.

Гетьман Жмайло, почувши, що Конецпольський увійшов з військом в Україну, послав по всіх запорозьких вольностях скликати те товариство, що рибалило там та полювало, а сам кинувся до кримського хана за поміччю. Тільки заходи його не вдалися — Конецпольський вспів закупити хана золотом, і той, не додержавши умови з запорожцями, ніякої помочі Жмайлові не послав.

Тільки наприкінці літа повернулися запорожці з моря до Січі, та й то ще не всі, бо половина, незадоволена походом на Синоп та Трапезонт і не відаючи про те, яке лихо насунулося на Україну, попливла ще шарпати дунайські турецькі городи. Тільки восени, коли Конецпольський опанував уже всією Україною, прибрав до своїх рук чимало городових козаків і зрештою придавив всю неспокійну людність, Жмайло спромігся згуртувати біля себе 20 000 козаків і вирушив з Січі з арматою назустріч Конецпольському.

Коронний гетьман польський та козацький гетьман зійшлися біля річки Цибульника, що нижче Крилова, і Конецпольський, знаючи вже про невелику силу козаків, сміло наблизився до козацького табору і через посланців передав Жмайлові ті самі вимоги, що посилалися й Сагайдачному років 1619 та 1622, а саме: війська козацького повинно бути 3000, останні ж козаки повинні йти у підданство до панів; запорожці повинні видати всіх привідців морських походів і у присутності комісарів попалити всі військові чайки.

Після бурхливої ради козаки одповіли, що не згодні на ті вимоги, і тоді Конецпольський зразу ж звелів атакувати козацький табір. Як тільки почалися перші зачіпки з ворогом, Жмайло зрозумів, що місце, на якому він випадково отаборився, зовсім непридатне до оборони, і, щоб зрятувати військо, лишив на Цибульнику тільки залогу, а сам з арматою пішов серед ночі назад до Курукова озера, щоб там отаборитись у давньому городищі Ведмежі Лози.

Запорозька залога, не шкодуючи життя, задержувала поляків, щоб дати час товариству упорядкувати новий табір, та тільки тяжко їй було змагатися з великим військом, і вона крок по кроку мусила одходити назад. Жовтня 31 року 1625 Конецпольський надійшов до нового козацького табору і зараз же атакував його. Незважаючи на те, що табір козацький був ще не зовсім упорядкований, той штурм дорого коштував полякам, бо козаки зустріли їх влучним вогнем, а далі вдарили з засідок і так погромили передні польські полки, що ті кинулися тікати. Побачивши таке, Конецпольський сам набіг з заднім військом на поміч, дав порядок передньому, порозставляв навкруг козацького табору гармати і довгий час громив з них козаків і вже після того знову послав своє військо на штурм. Тільки й цей штурм був полякам невдалий, бо козаки знову відгромили їх.

Ця невдача упевнила Конецпольського у тому, що козаків доведеться добувати затяжною облогою, а тим часом од короля прийшов наказ, щоб скоріше кінчати з козаками, бо справи складалися на війну з шведами. Зважаючи на таке становище, Конецпольський сам послав до запорожців сказати, щоб вислали посланців скласти умову про згоду. І от після довгих нарад, суперечок та з обох бо-

[175] *Конецпольський Станіслав* (1591—1646) — польський магнат, коронний гетьман (1632—1646). Брав участь в облозі Смоленська (1611), походах на Москву (1612), Цецорській битві (1620), де потрапив у полон до турків. Повернувшись у 1623 р., очолив польсько-шляхетське військо на Україні. Зазнав багато поразок у битвах з козаками (1625, 1630 тощо). Після жорстокого придушення повстання 1637 і 1638 років установив на Україні режим жорстокого гноблення.

ків докорів між козаками й поляками була підписана умова про те, щоб козаків було 6000, щоб їх записати у реєстр, щоб жити козакам тільки по королівських, а не по панських землях та щоб на море козакам зовсім не ходити.

Михайло Дорошенко.

Незадоволені гетьманом Жмайлом і умовою з поляками, запорожці обрали гетьманом Михайла Дорошенка [176], діда славнозвісного гетьмана Петра Дорошенка, і той заспокоїв і розважив козацтво, сказавши, що під час війни з шведами король однаково буде запрошувати на службу і реєстрових козаків і нереєстрових, а через те, мовляв, умова про реєстр не має ніякої ваги.

Війною поляків з козаками зразу ж скористалися татари, і кримський хан Махмут-Гірей, той самий, що повинен був подати поміч козакам проти поляків, на початку року 1626 набіг з ордою на Поділля і пробіг, забираючи людей у неволю, аж у Галичину; над осінь же набіг на Україну Нурреді-султан і, просунувшись з величезною ордою аж під Білу Церкву, став там табором, розіславши в усі боки загони.

Обороняти Україну не було кому, бо польське військо й городові козаки саме пішли на північ воювати шведів, запорожці ж не знали нічого про наскок татар, бо вони не йшли через Запорожжя, а набігли з Буджаку. Коли звістка про напад татар дійшла до Січі, Дорошенко зараз же вийшов з Військом Запорозьким у похід і, перетявши татарам всі шляхи на південь, пішов на поруйновану й попалену Україну і, наскочивши на головний татарський табір, упень погромив орду та, загнавши решту її у річку Рось, без ліку потопив татар у Росі. У цьому славному бойовищі гетьман бився, як простий козак, і власним своїм списом пробив вісім татар.

Визволивши під Білою Церквою кілька десятків тисяч людей, яких татари зігнали вже з усіх околиць, щоб гнати до Криму, Дорошенко розіслав козаків винищувати дрібніші татарські загони по околицях і скоро забезпечив спокій всій Україні.

Управившись з татарами, Дорошенко послав королеві чимало значних татарських бранців, десять татарських корогов та бунчуків і просив вернути козакам стародавні права. Ухиляючись од певної одповіді на домагання Дорошенка, король послав йому наказ скликати всіх козаків реєстрових, які ще не пішли у похід на шведів, та зібрати 2000 душ поверх реєстру і вести військо на північ воювати шведів. Тільки Дорошенко, пам'ятаючи королівську подяку Сагайдачному, не послухав королівського наказу і одписав королю, що не може лишити Україну необоронену од нападів орди та не може й козаків примусити служити короні польській, коли на них чинять всякі утиски і навіть забороняють ходити на Чорне море, од чого козаки збідніли.

І справді, Військо Запорозьке мало свої власні клопоти і турботи. Турецький султан, скориставшись ослабленням козаччини у 1625 та 1626 роках через війну з поляками, звелів відбудувати наново й поширити свій Аслам-Кермень на острові Тавані і знову загородив запорожцям шлях до моря. Військо Запорозьке цього не стерпіло і на військовій раді ухвалило похід на Кермень. Року 1628 Дорошенко рушив з запорожцями до того города і Дніпром, і степами, обложив Аслам-Кермень з усіх боків і, добувши його штурмом, вирізав до ноги усіх турків. Зруйнувавши після того ту кріпость якомога дужче та забравши чимало зброї й кілька десятків гармат, гетьман повернувся з пішим та кінним військом на Січ, ті ж запорожці, що були на чайках, прямо з Тавані виплили у Чорне море і пошарпали турецькі береги побіля Бургаса [177].

Під той час у Криму знову зчинився заколот поміж татарами: хан кримської орди Шагін-Гірей, брат Махмута, що зрадив гетьмана Жмайла, воював з мурзою буджацької орди Кантемиром і був на Буджаку побитий, коли ж з рештою свого війська повернув у Крим, то турецький султан скинув його з ханства, а Кантемир із своєю ордою вдерся у Крим, воюючи Шагін-Гірея. У тій пригоді Шагін-Гірей звернувся до запорожців, щоб помогли йому вдержатись на ханстві, обіцяючи за те всьому товариству коштовні подарунки.

[176] *Дорошенко Михайло* (помер у 1628 р.) — гетьман реєстрових козаків (1625—1628). Вперше згадується в документах про Хотинську битву як козацький полковник і прихильник П. Сагайдачного. Брав участь у повстанні під проводом М. Жмайла. Уклавши як гетьман Куруківську угоду, поліпшив становище реєстрового козацтва, але не соціальних низів. Реорганізував реєстрове козацтво, створивши 6 городових полків (Білоцерківський, Канівський Київський, Корсунський, Переяславський і Черкаський). Загинув при облозі Кафи.

[177] *Бургас* — портове місто в нинішній Болгарії на березі Чорного моря.

Запорожці знову охоче згодилися допомагати татарам бити татар і того ж 1628 року пішли з Дорошенком у Крим. Кантемир до того часу вже загнав Шагін-Гірея у Бахчисарай і там держав його в облозі. Дорошенко штурмом добув Перекоп і пішов з запорожцями на Бахчисарай визволяти хана з облоги. Назустріч запорожцям Кантемир вислав велике військо, і десь біля річки Салгир сталася велика битва. Нелегко довелося запорожцям: сам гетьман Михайло Дорошенко, що знову бився, як простий козак, наложив там головою, а проте запорожці погромили татар так, що вони з пораненим Кантемиром мусили тікати на Карасубазар [178] у Кримські гори. Запорожці пішли за татарами слідом, ще кілька разів билися з ними і хоч під час всіх боїв стеряли тисячу товариства, та проте загнали Кантемира аж у Кафу, а Шагін-Гірея визволили з облоги.

Перебувши після того у Криму, поки Шагін-Гірей набув собі сили, запорожці повернулися на Січ, привізши з собою чимало татарського добра і десяток польських гармат, що раніше Кантемир одняв у поляків під Цецорою, а тепер запорожці одняли од нього.

Тарас Трясило.

Після повороту козаків з Криму на великих радах, що року 1629 одбулися в Січі з приводу обрання нового гетьмана, поміж ними стало помітно дві течії. Ті з козаків, що мали на Україні власність та сім'ї (городові козаки), хилилися до того, щоб скористися забороні ходити на море, аби жити спокійно у згоді з поляками; інші ж, здебільшого запорожці, лицарі боротьби з бусурманами до загину, не хотіли й чути про таку заборону. Після довгих суперечок і навіть кількотнеч козацтво розкололося надвоє. Поміркована частина козаків обрала гетьманом Грицька Чорного і разом з ним вийшла з Січі на Україну, певне ж запорозьке товариство обрало гетьманом Тараса Трясила [179] і лишилося на Січі.

Під той саме час повернувся з шведської війни ворог козаків Конецпольський. Він розташувався з жовнірами по всій Україні і зараз же почав переводити у життя Куруківські умови та списувати козаків у реєстр. Грицька Чорного він затвердив на гетьманстві (призначив козацьким старшим), і той допомагав йому підвергати під панів тих козаків, що не увійшли у реєстр; на Січ же Чорний послав сказати, що Конецпольський вимагає, аби запорожці попалили чайки й вийшли б на волость (себто на Україну), коли ж запорожці не вчинили по його слову, Чорний виписав з козацького реєстру всіх запорожців.

Такі вчинки Грицька Чорного на раді у Січі були проголошені зрадою, і Військо Запорозьке постановило йти на Україну оружною рукою, щоб добувати собі, а разом і всьому люду українському, стародавніх прав.

На початку року 1630 запорожці під проводом Тараса Трясила вийшли з невеликою силою з Січі на Україну і, захопивши несподівано до своїх рук Грицька Чорного, скарали його на смерть. З цього почалося між городовими козаками замішання: налякана розправою запорожців з Чорним козацька городова старшина почала тікати у Корсунь, де стояло польське військо, прості ж реєстрові козаки або вагалися, на чий бік стати — чи на бік поляків, чи на бік запорожців, або, одцуравшись своєї старшини, зразу переходили до запорожців.

Щоб збільшити свою силу, Тарас Трясило звернувся за поміччю проти поляків до московського царя і разом з тим видав універсал до народу, закликаючи всіх, хто був козаком або хоче бути козаком, збиратися до нього і йти добувати собі права й волю, а разом рятувати од польських утисків і православну віру. Під впливом того універсалу міщани почали виганяти жовнірів з міст, селяни ж почали тікати од панів та приєднуватися до запорожців. Починалося на Україні перше народне повстання під прапором боротьби за волю та за православну віру. Я кажу перше, бо попередні війни з поляками не мали такої ознаки через те, що в них брали участь самі тільки козаки, народ же український взагалі лишався спокійним.

Конецпольський, розлютований розправою запорожців з його прихильником Грицьком Чорним, почав збирати жовнірів, погрожуючи запо-

[178] *Карасубазар* — нині Білогорськ, районний центр у Криму.

[179] *Трясило Тарас* — запорозький гетьман, керівник селянсько-козацького повстання 1630 р. Він же — Федорович Тарас.

рожцям кривавою помстою, а тим часом послав свого підручного — відомого у ті часи харциза й розбишаку Самійла Лаща [180] з кількома сотнями війська утихомирювати повстанців. Лащ почав з того, що, набігши з хоругвою жовнірів на Лисянку саме під Великдень і застукавши людей у церкві, порізав їх усіх разом з жінками й дітьми і навіть з попом та причтом, що правили Великодню службу. Далі він так само вирізав містечко Димер і почав переходить од міста до міста, завдаючи людям пекельних мук і лишаючи позад себе криваві річки.

Чутки про нелюдські вчинки поляків хутко розійшлися по Україні, і повстанці з свого боку почали вбивати й мордувати всякого поляка, де б тільки його не захопили. Місяць протяглася така колотнеча, поки серед літа 1630 року Тарас Трясило скупчив все Запорозьке Військо під Переяславом, а Конецпольський, зібравши жовнірів, перевізся біля Києва на східний бік Дніпра і почав наступати на табір запорозького гетьмана.

Тарас добре керував військом: обходив поляків з усіх боків і погрожував одрізати од Дніпра, так що Конецпольський, наступаючи на Переяслав, повинен був чимало жовнірів лишити заставами між Дніпром і своїм табором і тим зменшив своє головне військо. Проте польське військо, покладаючись на свої кращі гармати й кращу зброю, підступило до козацького табору й атакувало його.

Козаки одгромили поляків, та ті другого дня атакували їх знову, і так тяглося аж два тижні — запорожці щоразу дужче побивали ворогів і заганяли їх аж у їхній табір, незважаючи на те, що на боці Конецпольського були й реєстрові козаки з усією старшиною у кількості біля 2000 душ.

Через два тижні Тарас Трясило надумав виманити Конецпольського з табору і послав кількасот козаків у сусіднє село за кількадцять верст убік. Шпиги зараз же повідомили про те Конецпольського, і той, взявши з собою Лаща з його полком та кілька тисяч жовнірів, кинувся з табору, щоб захопити одрізнених козаків. Тарасові того тільки й треба було: діждавши вечора, він ударив на польський табір, що стояв на маленькій річці Альті, і зчинив там кривавий бенкет. Багато поляків наложили там головою, козаки ж, опанувавши їхнім табором, забрали польські гармати й гаківниці і перетягли до свого табору.

Діставши вісті про те, що сталося у його таборі, Конецпольський чимдуж поспішався назад, та тільки спізнився — запорожці вже втягли гармати за свої окопи, а самі так його зустріли на полі, що польський привідця ледве пробився до свого покривавленого табору.

Після того бою Конецпольський опинився у дуже скрутному становищі, бо війська у нього лишилося, може, тільки половина, та й те було вже одрізане од Дніпра, ті ж роти жовнірів, що йому послав король на поміч, не мали сили пробитися до нього через охоплену повстанням Україну і гинули від рук селян цілими сотнями. Довелося йому просити запорожців про згоду, і він послав до Тараса Трясила посланців, кажучи, що поляки й козаки — діти й слуги одного короля, і через те негоже й гріх піднімати запорожцям зброю на свого прирожденного державця.

Тарас Трясило, як і всі запорожці, добре вмів битися з ворогами, та не мав хисту до політики. Слова згоди, що вийшли од лукавого польського пана, зразу вгамували серце і Тараса, й запорожців, і, зважившци ще й на те, що од московського царя не тільки що не було козакам помочі, а навіть не прийшло одповіді на гетьманського листа, Тарас Трясило по нараді з козаками згодився замиритись з поляками на тому, що «все, що сталося, повинно забутись, реєстр же козаків збільшується на 8000», та до того ще Конецпольський додав обіцянку, що насправді реєстр зовсім не буде складатися, і це дуже втішало козаків, бо при тому всякий, хто взяв до рук зброю, міг звати себе реєстровим козаком і вимагати собі відповідних прав.

Петражицький-Кулага.

Куди подівся після того Тарас Трясило, оспіваний Шевченком в поемі «Тарасова ніч», невідомо, історичні джерела про нього більше не нагадують. Певно, що він, піднявши зброю на короля, вже мав за неможливе ли-

[180] *Лащ Самійло* — польський шляхтич XVII ст. Чинив жорстокі розправи над українськими селянами, що повставали проти польської шляхти. У 30—40-х рр. очолив збройну банду, яка робила напади на Київщині і на Волині грабіжницькі напади на села і вигоняла селян на роботу в маєтки Конецпольського.

шатися гетьманом надалі і, передавши булаву заступникові, став знову звичайним військовим товаришем, як робила й вся запорозька старшина; відомо тільки, що скоро після битви на Альті гетьманом було затверджено Арандаренка, котрого запорожці скоро скинули і року 1631 обрали гетьманом Петражицького-Кулагу [181].

Року 1632 у Польщі сталася велика подія: вмер король Жигмонт III, що стільки лиха наробив православній вірі, козацтву і взагалі Україні. На сейм, що мав обирати нового короля, прибули депутати й од свідомої української шляхти (хоч і обмаль уже її було), од православного духовенства і од Війська Запорозького. Всі ті депутати вимагали, щоб шляхта українська мала ті самі права, що й шляхта польська, щоб православна віра мала ті права, якими користувалися при зверхності литовській, щоб були затверджені православні владики і щоб православним були повернені всі церкви, монастирі й маєтки, передані Уніатам; козаки ж до того вимагали, щоб їх допущено було до участі в обранні короля, бо вони, мовляв, мають себе частиною тіла Речі Посполитої.

На вимоги козаків про виборчі права польські сенатори глузливо одповіли, що хоч козаки справді частина тіла Речі Посполитої, та тільки така, як волосся або нігті, що, мовляв, поки вони невеликі, то їх викохують, а як одростуть, то їх стрижуть. Так ніяких прав на вибори козакам сейм і не дав. Що ж до духовних справ, то новий король Володислав, хоч і на превелику силу, умовив-таки сейм поустановити, щоб митрополичі кафедри були поділені нарівно між уніатами й православними та щоб так зробити й з церквами й монастирями.

Таким чином, на папері православні з смертю Жигмонта III дещо собі придбали, та тільки здійснити те придбання було нелегко, бо уніати не хотіли нічим поступитись, польський же уряд не тільки не примушував їх до того, а навіть покривав. У таких обставинах гетьман Петражицький з Військом Запорозьким одверто подав поміч православному духовенству — козаки оружною рукою одбирали церкви й монастирі од уніатів та передавали православним. Між іншим, силою козаки одібрали од уніатів і собор св. Софії у Києві і передали його митрополитові Петру Могилі, що багато працював на піднесення православної віри і українського національного життя.

Іван Сулима.

Після невдалої для поляків переяславської війни з запорожцями коронний гетьман Конецпольський скоро знову почав утискувати козаків. Знову почали комісари складати козакам реєстр, причому записували в нього здебільшого тільки тих козаків, що під час війни були на боці поляків; останніх же знову почали підвертати під панів. Запорожцям на Україні чинили всякі утиски, не дозволяючи зимувати по селах та містах, не продавали їм селітри для пороху й олива для куль і таке інше. Року ж 1633 Конецпольський надумав звести запорожців іншими заходами. За згодою короля, він доручив французькому інженеру Боплану [182] збудувати над Дніпром біля Кодацького порога, на землі Війська Запорозького фортецю й замок, щоб тим замком заступити запорожцям шлях на Україну, а з України не пускати людей тікати Дніпром та понад Дніпром на Запорожжя.

Такі заходи польського уряду разом з одповіддю сенаторів козакам на сеймі повинні були б упевнити запорожців у неминучій потребі рішучої боротьби з Польщею, але вони ще й у ті часи мали всі свої сварки та зачіпки з поляками лише хатніми справами, і їх, як і за часів Самійла Кішки, вабило до себе Чорне море з турецькими галерами, каторгами та пишними по берегах городами, звідкіля до них простягали руки замордовані турецькою неволею земляки і навіть січові товариші й побратими.

Під впливом такого настрою і військових традицій, Військо Запорозьке у перші роки королювання Володислава не схотіло брати участі у війні з Москвою та Швецією (брали участь тільки городові козаки), а обравши собі гетьманом Івана Сулиму [183], загадало йому вести військо на море.

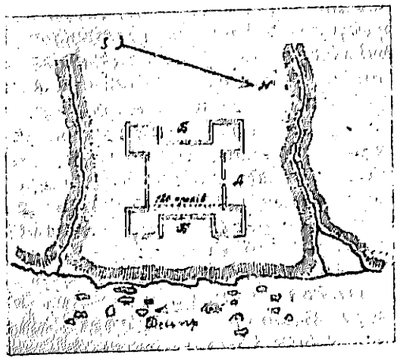
Історія життя й пригоди Сулими дуже схожі на життя й пригоди Самійла Кішки, тільки вони були ще більш дивні й цікаві. Коли Сулима пережи-

[181] *Петражицький-Кулага Іван* (помер 1632 р.) — гетьман реєстрового козацтва (1631—1632). Належав до угодовської верхівки козацької старшини, яка домагалася від польсько-шляхетського уряду феодальних привілеїв та урівняння її в правах з польською шляхтою. Намагався перешкодити козацьким походам на Чорне море. У вересні 1632 р. на раді в Масловому Ставу був позбавлений гетьманства, а згодом страчений у Каневі.

[182] *Боплан Гійом* (Левасер. бл. 1600—1673) — французький військовий інженер, родом з Нормандії. В 1630—1648 рр. перебував на службі в польського уряду, керував будівництвом фортець на півдні України, в тому числі й Кодака. Автор відомої книги «Опис України».

[183] *Сулима Іван Михайлович* (помер у 1635 р.) — гетьман запорозьких козаків. Народився в с. Рогощах, поблизу Чернігова, в родині дрібного шляхтича. Служив помічником управителя маєтків Жолкевського в Борисполі та Баришеві. Відтак перейшов на Січ. Брав участь у морських походах 1621, 1628, 1633 років. У 1635 р. знищив фортецю Кодак. За допомогою реєстровців був схоплений і разом з п'ятьма найближчими соратниками четвертований у Варшаві.

вав свій середній вік (мабуть, біля року 1614), він під час якогось морського походу дістався туркам у бранці. Його так само, як і Самійла Кішку, турки прикували до гребки на військовій галері, і на тій галері Сулима побував по всіх чорноморських городах, а між іншим, і у городі Азові, що лежав біля устя Дону. Років через 15 своєї неволі, коли збилася війна турецького султана з римським

План польського Кодацького замку.

папою Павлом, галеру, на якій Сулима був прикутий, послано було у Середземне море до італійських берегів. Довго тяглася та війна і довго плавав на галері Сулима, навіть волоссям заріс до самого пояса, та якось одного разу йому, як і Самійлові Кішці, пощастило хитрощами обдурити турків, одімкнути замки на кайданах своїх товаришів-невольників і з ними разом, пов'язавши уночі яничарів, захопити галеру до своїх рук. Проблукавши з галерою ще який час по морю, ухиляючись од зустрічі з турецькими кораблями, Сулима щасливо прибився до римського берега і, доступившись до римського папи, подарував йому три сотні турків-бранців. Дуже задоволений з цього, папа, побачивши, що Сулима й його товариші-невольники були майже голі і заїдені нуждою, дав на всіх запорожців грошей, щоб їм причепуритись та одягтись, коли ж Сулима схотів повернутись з товаришами на Україну, папа дав їм ще й грошей на подорож, а Сулимі навіть подарував свого портрета.

Повернувшись на Україну, Сулима зараз же прибув на Запорожжя, ходив з запорожцями на море, а біля року 1633 був обраний гетьманом. Вважаючи на волю війська, щоб вести його на море, Сулима пригадав, що біля далекого Азовського моря є великий та пишний турецький город Азов, у котрому ще й разу не гостювало Військо Запорозьке, а проте у ньому стогнало й гинуло у неволі чимало запорозького товариства.

Город Азов був одрізаний од України не морем, як Синоп та Трапезонт, а річками та безмежними степами, по яких кочували татари. Це робило втечу з нього невольників більше можливою, ніж з заморських турецьких городів, хоч і шлях через безводні степи, по яких можливо було здибати тільки ворогів, був надзвичайно тяжким, і більшість втікачів з Азова гинула у степах, не побачивши «тихих вод та ясних зір» рідної України, як те оспівано народом у думі «Про втечу трьох братів з Азова»:

Як із землі Турецької
Да з віри бусурманської,
Із города із Азова не пили-тумани вставали,
Як три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Із города із Азова з тяжкої неволі
У землю християнську до батька, до матері,
до роду утікали.

Два брати кінних,
А третій брат, менший, піша-пішаниця,
За кінними братами уганяє
І на біле каміння,
На сире коріння
Свої ніжки козацькі, молодецькі побиває,
Кровію слід заливає
І до кінних братів словами промовляє:
«Братики мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Добре ви учиніте,
Мене, найменшого брата, між коні візьміте,
І в землю християнську до отця,
до матері, до роду надвезіте».
І ті брати теє зачували,
Словами промовляли:
«Братику милий,
Голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
Так буде нас Азовська орда наганяти,
Буде впень сікти-рубати,
Буде нам велику муку завдавати,
А як жив-здоров будеш,
Сам у землю християнську прибудеш!»
І теє промовляли,
Відтіль побігали.
А менший брат, піша-пішаниця,
За кінними братами вганяє,

Коні за стремена хватає
І словами промовляє,
Слізьми обливає:
«Братіки мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Не хочете мене між коні узяти,
То хоч одно милосердя майте:
Візьміть мене постріляйте-порубайте,
В чистім полі поховайте,
Звіру та птиці на поталу не подайте».
А ті брати тее зачували,
На шлях Муравський вибігали
І сден до єдного словами промовляли.
Що промовить середульший до старшого:
«Братку рідненький,
Голубоньку сивенький!
І ну думати-гадати,
З-під червоного кантана чорні китиці видирати,
Своєму брату найменшому,
Пішій-пішаниці, на признаку покидати,
Щоб знав, куди у землю християнську,
До батька, до матері, до роду прибувати!»

Кодацький поріг у велику воду і руїни Кодака в наші часи.

Словами промовляли:
«Братіку милий,
Голубоньку сивий!
Що ти кажеш,
Мов наше серце ножем пробиваєш,
Що наші мечі на тебе не здіймуться,
На дванадцять частей розлетяться,
І наша душа гріхів довіку не відкупиться.
Сього, брате, і зроду нігде не чували,
Щоб рідною кровію шаблі обмивали
Або гострим списом опрощення брали,
А будем ми до байраків, до мелюсів [184] добігати,
І будем ми тернове віття, верхи стинати,
І будем тобі, найменшому брату,
Пішій-пішаниці, на признаку покидати,
Щоб знав з тяжкої неволі
В землю християнську
До батька, до матері, до роду куди утікати!»
І теє промовляли,
Відтіля побігали.
І до байраків, до мелюсів добігали
І тернові віття, верхи стинали,
Своєму найменшому брату,
Пішій-пішаниці, на признаку покидали.
Далі з байраків, із мелюсів вибігали,
І не стало ні байраків, ні мелюсів ставати,
І тільки поле леліс,
На йому трава зелена зеленіє.

Старший брат теє зачував,
Словами промовляє:
«Братику милий,
Голубоньку сивий!
Лиш ми будем коло своїх кантанів чорні китиці
видирати,
То як дасть нам Господь до батька, до матері,
до роду прибувати,
І ні в чім буде між білу челядь піти погуляти».
Середульший брат на те не потурає,
З-під червоного кантана чорні китиці видирає
І своєму меншому брату, пішій-пішаниці,
По шляху Муравському на приміту покидає.
А старший брат теє забачає,
Середульшого брата на сміх піднімає:
«Братику рідний,
Голубоньку сивий!
Либонь, ти собі жіноцький розум маєш,
Що ти на собі прекрасну одежу теряєш,
Як дасть нам Господь до отця, до матері,
до роду прибувати,
Ні в чому буде піти між білу челядь погуляти».
Теє промовляли,
Відтіля побігали
І бігли не день, не два,
Не три й не чотири,
І до Савур-Могили добігали.
На Савур-Могилі три дні, три ночі сночивали,

[184] *Мелюс* — перекручена назва річки Міус та прилеглої до неї місцевості. В деяких варіантах думи цього перекручення нема: «Стали вони до Міуса, до байрака добігати».

Свого найменшого брата,
Пішу-пішаницю, піджидали.
А менший брат, піша-пішаниця, до тернів,
до байраків добігає
І тернове віття у руки бере-хапає,
До серця козацького прикладає,
Сльозами обливає:
«Сюди мої два брати кінні пробігали,
Терновим віттям верхи стинали
І мені, найменшому брату,
Пішій-пішаниці, на признаку покидали».

Кобзар співає про турецьку неволю.

Теє промовляє,
Відтіля побігає,
Із байраків, із мелюсів вибігає.
Не стало байраків, ні мелюсів ставати.
І тільки поле леліє,
На йому трава зелена зеленіє,
На шлях Муравський вибігає
І йо шляху Муравському побігає,
З-під червоного каптана чорні китиці забачає,
У руки бере-хватає,
До серця козацького молодецького прикладає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
«Сюди мої два брати кінні пробігали,
І, видно, їх азовська орда доганяла
І посікла, порубала,
Мене, найменшого брата, пішу-пішаницю,
У тернах, у мелюсах на спочивку минала!
І коли б їх кість я знаходив би,
Поховав би, похоронив би,
Звіру та птиці на поталу не подав би».
І теє промовляє,
Відтіля побігає,
До Савур-Могили добігає
І тільки своїх братів рідних трошки сліди
забачає:
І на Савур-Могилу збігає,
Словами промовляє:
«Побило мене в полі
Три недолі:
Первая недоля — безхліб'я,
Друга недоля — безвіддя,
Третя недоля — що своїх братів рідних
не догнав».
І буйний вітер повівас,
Бідного козака, безщасного, з ніг вже валяс!
От менший брат на Савур-Могилу лягас,
Головку склоняє.
І вовки-сіроманці набігали,
І орли сизонері налітали.
В головках сідали,
Хотіли заздалегідь живота темний похорон
одправляти.
Менший брат тес зачуває
І словами промовляє:
«Вовці-сіроманці, оряи чорнокрильці,
Гості мої милі!
Хоч мало-мало підождіте,
Поки козацька душа з тілом розлучається.
Тоді будете мені з лоба чорні очі висмикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббирати,
Попід зеленим яворо ховати
І комишами вкривати».
Мало-немного спочивав:
От руками не візьме,
Ногами не піде
І ясно очима на небо не згляне...
На небо взирає,
Тяжко здихає,
Батькову-матчину молитву споминає
І богу душу оддає.
Тоді сиві зозулі налітали,
На кудрі наступали
І так, як рідні сестри, кукували,
Тоді орли сизопері налітали,
На кудрі наступали,
З лоба очі висмикали,
Тоді ще й дрібна птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло оббирала.
І вовки-сіроманці набігали,
Кості по байраках, по мелюсах розношали,
Попід зеленим яворо жували
І комишами вкривали:
То ж вони козацький похорон одправляли.

Ще гетьман Скалозуб хотів добратися до того багатого турецького кубла Азова, та те йому не вдалося, тепер же запорожці з Сулимою надумали помститися за невдачу та загибель Скалозуба.

Випливши чайками у лиман, Сулима щасливо обминув уночі під Очаковом турецький флот і, щоб не виявити себе біля берегів Криму, пішов

далеко у море, а потім, лишивши Крим з лівої руки, так само потайно проплив Керченську протоку, перерізав Азовське море, виїхав у Дон і зовсім несподівано напав на Азов. Багато при тому запорожці повбивали бусурманів, велику взяли здобич і чимало визволили невольників, а після того тим же шляхом пішли назад і підпливли до Очакова. Розвідавши, що там запорожців підстерігає турецький флот, Сулима напав на нього серед темної ночі і багато кораблів попалив, а інші розігнав і вже після того повернувся року 1635 лиманом та Дніпром на Січ.

Цей далекий похід взяв чимало часу, і на Січі Сулима почув великі нарікання на польський Кодак, що цвяхом вбився в тіло Запорожжя. Комендант Кодака, полковник Моріон, не пускав нікого плавати Дніпром повз Кодак, а хто не слухався і плив човном, то він розбивав такі човни пальбою з гармат: не дозволяв він запорожцям побіля Кодака навіть рибалити й полювати. Січ Запорозька через польський Кодак почула себе одірваною од України і бідувала без порошна.

Обміркувавши на раді становище і знаючи, що польське військо було на півночі, воюючи з шведами, Сулима наважився зруйнувати Кодак. Для цього він узяв тисячу охочих козаків-запорожців, наблизився до Кодака потайно серед темної ночі і кинувся з козаками на штурм, закидаючи рівчаки в'язанками хмизу. Все сталося для поляків так несподівано, що поки жовніри озброїлися, запорожці вже видерлися по драбинах на стіни й опанували кріпость. Всі поляки у Кодаку були повбивані, полковник Моріон за наказом Сулими був розстріляний, вся будова замкова попалена, гармати ж та гаківниці оділані на Січ.

Одчинивши двері на Україну, Сулима викликав з Січі останнє військо і рушив на Чигирин, піднімаючи повстання проти панів, що все дужче поневолювали український люд. Спочатку справа повстання пішла добре, і запорожці опанували Чигирин, Черкаси й Корсунь, та на той час, повертаючись з шведської війни, в Україну вступив коронний гетьман Конецпольський з жовнірами та реєстровими козаками і, почувши, що запорожці зруйнували збудований ним Кодак, в обуренні нахвалявся люто помститись на Сулимі.

Ворожі війська зблизились недалеко Корсуня й отаборились. Запорожці сподівалися нападу поляків, та Конецпольський надумав інше: він улестив старшину реєстрових козаків обіцянками та сипнув ще й грішми й умовив їх взяти Сулиму зрадою,

[185] *Караїмович Ілляш* (помер у 1648 р.) — генеральний осавул запорозького реєстрового козацтва. Дотримувався угодовської політики щодо польської шляхти. У квітні 1648 р. разом з І. Барабашем на чолі реєстровців виступив байдаками супроти повсталого Б. Хмельницького. В Кам'яному Затоні основна маса реєстровців на чолі з Джалалієм учинила повстання і перейшла на бік Б. Хмельницького під Жовті Води. Караїмович та Барабаш були страчені повстанцями.

Савур-Могила у наші часи.

запевнивши своїм рицарським словом, що й волос не спаде з його голови. Реєстровці побоялися, щоб за неслухняність їх знову не позбавили прав, і, прикинувшись спільниками запорожців, пішли у їхній табір; уночі ж після того, як Сулима почастував їх вечерою, як своїх приятелів, старші реєстрові козаки Ілляш Караїмович [185], Барабаш [186] та інші захопили Сулиму, побратима його Павлюка [187] і ще декого з запорозької старшини і потайно одвезли їх до Конецпольського.

Запорожці тільки на другий день довідалися про зраду реєстрових козаків і хотіли битися з ними на смерть, та довідавшись, що Сулима вже далеко і зрятувати його неможливо, вгамувалися і пішли на Запорожжя.

Поляки довго держали Сулиму у варшавській в'язниці. За нього були заступниками його лицарська слава і портрет — подарунок римського папи, та тільки й те його не зрятувало, бо смерті Сулими вимагали з одного боку польські пани, власники поруй-

[186] *Барабаш Іван* (помер у 1648 р.) — військовий осавул реєстрового козацького війська. Належав до угодовської частини старшинської верхівки. Навесні 1648 р. разом з І. Караїмовичем очолював загін реєстровиків, спрямований М. Потоцьким на придушення повстання Б. Хмельницького. Під керівництвом Ф. Джалалія реєстровці повстали, вбили Барабаша та інших зрадників і приєдналися до війська Б. Хмельницького.

[187] *Павлюк (Бут) Павло Михнович* (помер у 1638 р.) — гетьман нереєстрового козацтва, керівник повстання 1637 р. Брав участь у взятті Кодака, але врятувався від смерті. Очолив козацько-селянське повстання 1637 р. Після Кумейського бою відступив на південь під Боровицею, де з'єднався з іншим загоном повстанців. Після капітуляції потрапив до рук польського гетьмана М. Потоцького і був страчений у Варшаві.

нованих маєтків, з другого — турецький султан, помщаючись за похід Сулими на Азов. Врешті Сулимі було стято голову, а тіло його було розрубано начетверо і порозвішувано по вулицях та майданах Варшави на поталу птиці.

Павлюк (Павло Бут).

Видавши старого Сулиму, красу козацького лицарства, реєстрові козаки

Малюнок Корнієнка до думи «Про втечу трьох братів з Азова».

просили собі у короля за те всяких пільг, та замість того дістали тільки новий наказ не ходити на море. З того між реєстровим козацтвом почалося розраїння [188].

Конецпольський, віддавши Сулиму на смерть, не додержав слова і тим образив козаків: зректися ж морських походів козакам було неможливо, бо тоді їм не було б з чого жити.

Значна частина козаків під проводом Павлюка, котрого, за проханням канцлера Замойського, було випущено з варшавської тюрми на волю, дорікала й ганила ту старшину реєстрових козаків, що видала Сулиму, не хотіла тій старшині коритись і одверто звала Ілляша та Барабаша зрадниками.

На Україні складалося на нове повстання, та на якийсь час воно одкладалося через татарські справи. Кримський хан Інаєт-Гірей [189], підтявши у той час повстання проти турків, прислав на Січ просити помочі запорожців, і козацтво зараз же забуло про польські справи, та обравши гетьманом Павлюка, посунуло за Перекоп. Цей похід протягся через весь 1636 рік і на рік відтягнув повстання на Україні; повернувшись же з Криму на Січ, Павлюк знову вернувся до своєї думки помститися за смерть Сулими і покарати старшину реєстрових козаків. Почав він з того, що, взявши невелику ватагу запорожців, несподівано набіг на Черкаси і, захопивши там військову армату, перевіз її на Січ. Приголомшені цією подією, польські прибічники з реєстрової старшини обвинуватили легального козацького гетьмана (старшого) Томиленка [190] у недогляді і скинули його з гетьманства, а обрали польського прихильника Саву Кононовича.

У одповідь на ці заходи польських прихильників Павлюк рушив з Січі з Військом Запорозьким на Крилов, а уперед вислав полковників Скидана та Биховця з наказом захопити до своїх рук всіх польських ставлеників. У Переяславі запорожці справді захопили Саву Кононовича і військового писаря Онушкевича, інша ж старшина — Ілляш та Барабаш — одбились од запорожців і втекли до

188 *Розраїння* — непорозуміння.

189 *Інаєт-Гірей* — кримський хан. Вів боротьбу проти ставленика султанської Туреччини хана Кан-Теміра (1637). У цій боротьбі йому допомагав Павло Бут.

190 *Томиленко Василь* (помер у 1654 р.) — учасник визвольної війни 1648—1654 рр. До війни — реєстровий козак. У діях 1648—1649 рр. брав участь як хорунжий гарматний. У 1653 р.— чигиринський полковник. З 1654 р.— військовий осавул. У грудні 1654 р. як наказний гетьман очолював козацькі полки. Загинув у бою з поляками під Брацлавом.

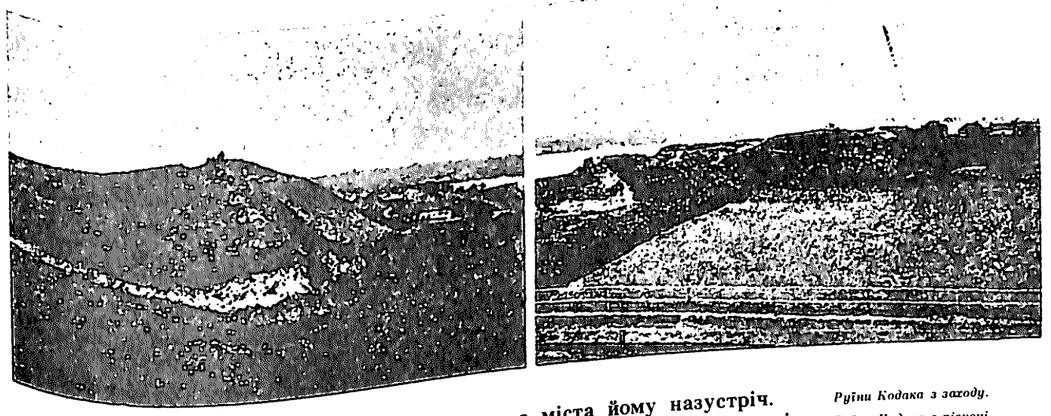
коронного гетьмана. У Крилові запорозька рада засудила Кононовича та Онушкевича за те, що дбали не про Україну, а про Польщу, до смертної кари, і їх було розстріляно, а Павлюка одночасно було проголошено гетьманом України.

Павлюк не скористався тим великим враженням, яке зробила на реєстрових козаків розправа запорожців з польськими прихильниками, і, замість того щоб зразу піднімати повстання, повернувся на Січ і звідтіля почав перемовлятись з ханом та з донськими козаками, щоб подали йому допомогу, піднімати ж повстання він доручив на Правобережній Україні Скидану [191], а на Лівобережній — Кизимі [192]. Ті полковники, хоч і підняли чимало людей до повстання і розгромили шляхетські маєтки, але на рішучі виступи проти польського війська не зважилися, і поки Павлюк був на Запорожжі, в Україну вступив польний гетьман Потоцький [193] з чималим військом і почав те повстання гамувати; реєстрові ж козаки, що після кари на Кононовича приєдналися було у великому числі до Скидана, побачивши, що поляки беруть гору, а Павлюка на Україні зовсім немає, почали знову переходити на бік поляків.

Справа Павлюкового повстання складалася погано, бо хан тільки дурив його своєю поміччю, донці ж на той час воювали з турками біля Азова й не мали змоги скоро поспіти на поміч. Та ще на гіршу біду, 4000 запорожців, що пішли з весни допомагати донцям, до зими не повернулися з походу.

Тільки на початку грудня року 1637 Павлюк вибрався з Січі з арматою і прибув до Черкас. Там він згуртував біля себе повстанців Правобережної України, з Лівобережної ж людей не діждав, бо Дніпром йшла крига і переводу через Дніпр не було. Потоцький тим часом уже наступав на Черкаси і Павлюкові довелося ви-

191 *Скидан Карпо Павлович* (помер у 1638 р.) — полковник запорозьких нереєстрових козаків, один із керівників селянсько-козацьких повстань на Україні в 1637—1638 рр. Після поразки повстанців під Кумейками очолював повстання на Лівобережжі, відтак перейшов на Січ. Навесні 1638 р. вирушив на Подніпров'я разом з Остряницею. Тяжко поранений у червні у бою під Жовниками, був схоплений військом Потоцького і, мабуть, страчений.

Руїни Кодака з заходу.

Руїни Кодака з півночі.

ступити з міста йому назустріч.

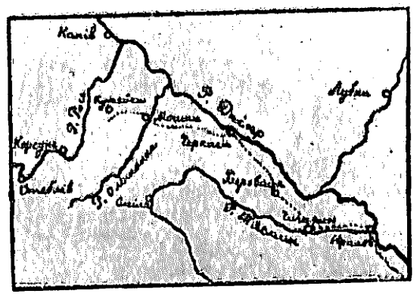
Обидва війська зблизилися між Мошнами та річкою Россю біля невеликого села Кумейки. Потоцький не хотів штурмувати козацького табору, а заманював козаків на свій. Грудня шостого Павлюк таки й почав наступати на польський табір: козаки йшли, маючи спереду й з боків війська по шість рядів возів, попереду війська везли шість гармат, а збоку і ззаду по дві. Війська у Павлюка зібралося 23 000, та тільки з того війська певних козаків було не більше 6000, бо чотири тисячі запорожців так і не повернулися з Дону, останні ж 17 000 його війська всі складалися з повстанців і не мали майже ніякої зброї, а йшли з косами, вилами та кийками. Ті повстанці сунули на ляків з вигуками й лайкою, галасуючи на все поле.

Потоцький умисне поставив свій табір так, що запорожцям, наближаючись до нього, довелося обминати велике багнище, що навіть до того не замерзло, і для цього Павлюкові довелося повернути все військо убік. При цьому трудному марші козацький

192 *Кизима (Кизим Богдан,* помер у 1638 р.) — активний учасник козацько-селянського повстання на Україні в 1637 р. Організував чотиритисячний козацький загін на Київщині. Після невдалої спроби об'єднатися з головними силами повстанців відступив на Полтавщину. Був схоплений військом Потоцького, але загін боровся й далі під керівництвом його сина — Кизименка, якого потім теж схопили. Батька й сина чекала однакова страшна кара — обох посадили на палю за мурами воєводського замку в Києві.

193 *Потоцький Микола* (помер у 1651 р.) — польний, відтак коронний гетьман Польщі. Походив з магнатського роду. Керував придушенням повстань на Україні в 1637—1638 роках. Був захоплений у полон після поразки під Корсунем (1648). Б. Хмельницький віддав його кримському ханові. З полону був викуплений за великі гроші. Керував польським військом у битві під Берестечком, брав участь у підписанні Білоцерківської угоди (1651).

табір з возів розірвався: а щоб ще погіршити становище козаків, поляки запалили Кумейки, і дим од пожежі славсь саме на козацьке військо, так що люди не бачили, куди йдуть. З усього того Потоцький вміло скористувався. Його кінnота вдарила козацькому військові в бік, вдерлася у розірваний табір і зчинила у ньому велике замішання. За кінnотою пішла й піхота, і як Павлюк не намагався

Карта до подій Павлюкового повстання.

зміцнити розірваний бік табору, коли не возами, то хоч кращим військом — запорожцями, та вже не зміг того зробити...

Стиснуті поляками повстанці хоч і не тікали, та, не маючи відповідної зброї, гинули сотнями й тисячами.

Кілька годин тяглася страшенна різанина, надвечір же Павлюк, побачивши, що справа гине, зібрав до себе гармати, щоб не дісталися ворогам, і хутко пішов з частиною війська назад на Черкаси, керування ж рештою війська передав старшому полковнику Гуні [194], Гуня за ніч упорядкував військо і, лишивши всіх поранених у Мошнах, у порядку почав одходити слідом за гетьманом.

Як вважають історики, під Кумейками полягло 6000 козаків, а з них більшість селян-повстанців, та ще у Мошнах поляки знайшли силу поранених і всіх їх добили.

Коли козацьке військо одходило через Черкаси, до нього, страхаючись помсти поляків, прилучились всі мешканці з жінками та дітьми, і через те, коли Павлюк, одійшовши до Боровиці [195], заклав там новий табір, то у тому таборі було повно жіноцтва, дітей і всякого неозброєного люду, як колись у Лободи та Наливайка на Солониці.

Грудня 20 польське військо наблизилося до Боровиці і розпочало громити козацький табір з гармат, а Потоцький разом з тим, через відомого українського шляхтича — комісара Кисіля [196], почав умовляти козаків, щоб видали Павлюка, упевняючи, що на тому все й забудеться.

Козаки скликали раду. Становище Павлюкового війська було безнадійне. Комонних запорозьких полків Скидана, Биховця та Остряниці [197] у таборі не було, бо вони одійшли вже аж до Чигирина, так що невелике й без того Військо Запорозьке зменшилося ще дужче. Повстанці після втрат, що сталися під Кумейками, стеряли надію на перемогу і думали тільки про те, як би хоч життя зрятувати; присутність же у таборі жіноцтва та дітей робили змагання зовсім неможливим. Розуміючи все те, Павлюк вклонився військовій раді, просив простити його за те, що своїм невдалим керуванням призвів стільки козаків до загибелі, і дозволити йому йти до Потоцького і віддатись на кару, щоб тим зрятувати товариство і неозброєний люд.

Запорожці зразу не хотіли видавати свого завзятого гетьмана, що зажив собі раніш великої слави, але коли Кисіль присягнув, що ручиться за голову Павлюка, вони почали прощатися з своїм славним товаришем, плачучи, з ним цілувалися і після того дозволили йти з Кисілем до польського табору.

Дісташи Павлюка, Потоцький зразу ж вирядив його у Варшаву. Там Кисіль справді обстоював за нього, та тільки те не помогло, і після тяжкого мордування Павлюка було четвертовано так само, як і Сулиму.

Упевняв Потоцький козаків, що все забудеться, аби видали Павлюка, та не так вчинив. Як тільки Павлюк віддався, зараз запорожців було примушено підписати умову про те, що на Запорожжя підуть реєстрові полки і там, на очах польських комісарів, попалять всі запорозькі чайки, а всіх запорожців зженуть з Січі на Україну. Після того Потоцький пішов на Лівобережну Україну, де біля Кизими купчилося багато повстанців, і почав там справляти кривавий бенкет, катуючи й настромляючи на палі тисячі неозброєного українського люду. Близьку участь у тому, за наказом Потоцького, брали й реєстрові козаки.

[194] *Гуня Дмитро Тимошович* — один із керівників селянсько-козацьких повстань на Україні в 30-х роках XVII ст. В 1637 р. брав участь у повстанні Павлюка. Після невдачі під Боровицею не захотів капітулювати і прорвався на Запорожжя, де його було обрано гетьманом. У 1638 р. взяв участь у повстанні під проводом К. Скидана та Я. Остряниця. Після поразки під Жовнином відступив на Слобідську Україну. Навесні 1640 р. керував спільним походом донців та запорожців на Туреччину. Дальша його доля невідома.

[195] *Боровиця* — тепер село Чигиринського району Черкаської області.

[196] *Кисіль Адам Григорович* (1580—1653) — український магнат, прихильник шляхетської Польщі. Часто, ведучи переговори з керівництвом козацько-селянського війська від імені Польщі, задурював їх обіцянками, які потім не виконувалися. Це було, зокрема, в 1637 р. під Боровицею і в 1649 р. під Зборовом. Королівський уряд щедро винагороджував Кисіля за його дворушницьку політику, наділяючи його велетенськими земельними угіддями та високими чинами, до київського воєводи включно.

[197] *Острянця (Остряниця Яків,* помер у 1641 р.) — один із керівників козацько-селянського повстання 1638 р. Походив з київських козаків. На початку 1638 р. був обраний гетьманом реєстрового козацтва. Після поразки під Жовнином відступив на Слобідську Україну, оселився в Чугуївському городищі. Був убитий під час заворушення на тлі суперечностей між старшиною та рядовим козацтвом.

Остряниця та Гуня.

За старшого над козаками Потоцький затвердив відомого польського прибічника Ілляша Караїмовича і напровесні року 1638 вирядив його з двома полками реєстровців на Запорожжя. Тільки й на цей раз заходи поляків не вдалися. Кошовий отаман Війська Запорозького Дмитро Гуня скликав всіх запорожців з лугів та степів у Січ, що була під той час знову на острові Томаківці, і спитав, чи згодне товариство скоритися вимогам польського уряду і віддати своїми руками Січ на руйнування, а чайки військові на поталу вогню, чи волять обстоювати матір Січ до загину. У великому обуренні запорожці одповіли, що ліпше їм всім покласти свої голови на січових окопах, аніж побачити руїни своєї неньки.

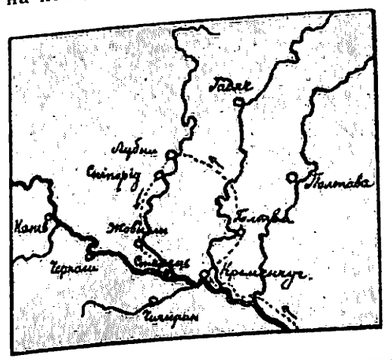
Побачивши одностайність Запорозького Війська, Гуня послав переказати Ілляшеві, щоб не наближався до Січі, бо він з товариством буде бити на нього, як на ворога. Діставши ту звістку і знаючи, що доступитись до Томаківської Січі було нелегко, Ілляш спинився біля Кодака і якийсь час стояв там, вагаючись, чи починати; далі ж, побачивши, що його реєстрові козаки, почувши повітря вільного Запорожжя, почали тікати на Січ до запорожців, пішов з військом назад на Україну.

Розбурхане Запорозьке Військо тепер уже не заспокоїлося на тому, що обстояло свою волю, а завзялося ще раз порахуватися з поляками за всі кривди та за мордування зрадливо своїх гетьманів-лицарів Сулими та Павлюка. З тим у квітні року 1638 запорожці обрали гетьманом полковника Остряницю і наказали йому вести військо на Україну.

Остряниця вирядив частину війська з Гунею Дніпром угору, а сам з Скиданом та комонним військом пішов повз Самар східним берегом Дніпра. Обидва війська, піше й комонне, спорозумілися в Кременчуці і пішли звідти на Лівобережну Україну, розпускаючи загони на Правобережжя і на північ у Чернігівщину.

Польськими військами керував Потоцький. Він намагався перетяти Остряниці шлях на Україну, та той обминув польське військо і отаборився на зручному до бою місці, де зійшлися річки Псьол та Голтва. Потоцький не вагаючись атакував тут козацький табір, та запорожці так відгромили поляків, що цілі роти їхні полягли трупом.

Після погрому Потоцький почав одходити на Лубни, де сподівався собі кількох полків підмоги. Остряниця ж почав його гнати, теж сподіваючись на поході здибатися з Скиданом, Сулимою й іншими полковниками, що вели до нього повстанців. Тільки тут доля покинула Остряницю — він розминувся з підмогою, що до нього йшла. Потоцький же дістав собі помочі і під Лубнами напав на запорожців з великою силою, так що Остряниця не зміг встояти і мусив одходити понад Сулою на Жовнин, загони ж повстанців, що поспішалися до нього, потрапили на поляків, і всі були побиті нарізно.

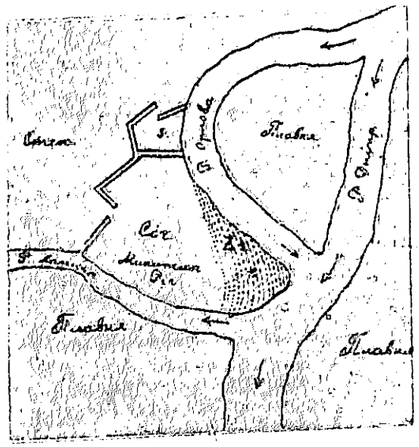
Карта повстання Остряниці та Гуні.

Сила козацька після тих подій стала далеко меншою за силу польську, а проте Остряниця ще раз став до бою з поляками під Жовнином. З поганенькою гарматою й невеликим військом Остряниця не зміг перемогти поляків і, стративши надію на краще та не бажаючи і собі долі Сулими й Павлюка, він покинув з своїми найближчими товаришами козацький табір і, перейшовши на Слобідську Україну, оселився там назавжди.

Довідавшись, що Остряниці у таборі немає, запорожці обрали гетьманом старого свого ватажка Гуню, і той, прийнявши військо майже серед бою, скоро упорядкував його, одігнав поляків і почав одходити до давнього городища, яке знав на Стариці, себто на старому річищі Дніпра. Там сиво-

усий досвідчений козацький лицар так міцно став табором, що Потоцький скільки разів не посилав своє військо на штурм його, а не зміг запорожців добути.

Побачивши, що дуже багато під час штурмів стеряв жовнірів, Потоцький намислив виманити запорожців з табору і побити їх у полі. Важучи на щире козацьке серце, він почав по всіх околицях палити села та мордувати й різати людей на очах козаків. Боліло козацьке серце, дивлячись на те нелюдське знущання над жінками й дітьми, і поривалися запорожці оборонити безвинних та покарати ненависних катів, але Гуня вгадав заміри Потоцького і не пустив запорожців з табору.

Микитинська Січ. Роки 1638—1652.
Покраплене місце у наші часи замите водою.

Після того Потоцький довго громив козацький табір з гармат, та й те не помагало, і облога протяглася аж на осінь. Тим часом у запорожців почало невистачати припасів, і вся надія Гуні була тільки на полковника Филоненка, що мав привезти припаси з Січі. Нарешті Филоненко справді наблизився до Стариці, та, на лихо, поляки дізналися про те і атакували заразом і його, й козацький табір. Хоч і дуже храбро одбивався Филоненко від поляків, прокладаючи собі шлях до козацького табору, та оборонити обоз було дуже трудно, і він пробився до товариства всього лише з кількома возами.

Така невдача й безхліб'я підсікли запорожців, і вони мусили замиритись на тяжких торішніх умовах.

Занепад козаччини.

Таким чином року 1638 козаччину було зрештою придушено. Сталося так через те, що козаки неодностайно вставали на поляків. Багато козаків, не згадуючи вже про шляхту, незважаючи ні на які з польського боку кривди, все-таки вважали себе частиною Речі Посполитої й підданцями короля і держалися прислів'я «моя хата скраю»; реєстрові ж козаки у своїй більшості, рятуючи свої права, допомагали полякам і розливали кров своїх братів-запорожців і своїх земляків-повстанців.

Дальніші події скоро упевнили реєстрових козаків у тому, що, зрадивши запорожців, вони стеряли своїх заступників, з котрими рахувався польський уряд, бо, пригнітивши запорожців, коронний гетьман почав виробляти з реєстровими козаками, що хотів. Хоч після повстання Остряниці козацький реєстр і було затверджено на 6000 душ, та насправді тієї кількості не додержували, бо замість вбитих, померлих та скалічених коронний гетьман не дозволяв записувати у реєстр молодих козаків; до того ж у козацький реєстр було записано чимало поляків. Жити козакам було дозволено тільки у Чигирині, Корсуні й Черкасах; всі козаки, не вписані у реєстр, мали вернутися в підданство панам. Найголовніше ж пригноблення козаків було у тому, що польський уряд скасував у козацькому війську виборний лад, військову ж козацьку старшину, за постановою сейму, мав тепер призначати коронний гетьман. Потоцький зразу ж скористався з свого права і призначив полковниками й іншими старшими родовитих шляхтичів-поляків, з козаків же лишив тільки сотників та по два осаули на полк і то виключно тих, кого вважав за цілком вірних полякам.

Далі було відбудовано Кодак з його замком. Сам Потоцький ходив на Запорожжя з польським військом і поставив у Кодаку залогу, наказавши комендантові Кодака не пускати нікого з України на Запорожжя, а свавільників карати смертю. Січ Запорозьку він примусив перенести з добре захованого острова Буцького на зовсім беззахисний кут Микитин Ріг, та ще й там поставив у самій Січі залогу

з реєстрових козаків та жовнірів. Всі військові запорозькі чайки, за винятком тих, що запорожці вспіли поховати або потопити од польських очей на відомих їм місцях у дніпрових протоках, були попалені, а січові гармати, теж за винятком похованих у пісках та очеретах, були одвезені у Канів та Київ.

Поробивши все те, Потоцький заспокоївся, що все зробив для знищення української козаччини та для перешкоди морським запорозьким походам, і, повернувшись на Україну, розташувався там з жовнірами, добре пильнуючи, щоб на Запорожжі знову не збиралася сірома.

Про цей занепад Війська Запорозького збереглася навіть народна пісня:

Питається Дніпро тихого Дунаю:
«Тихий Дунаю! Чом я своїх козаків на тобі не видаю?
Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло,
Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?»
Промовить Тихий дунай до Дніпра-Славути:
«Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю, гадаю,
Чом твоїх козаків у себе не видаю.
Уже чверть года — три місяці вибиває,
Як твоїх козаків у мене немає...
Ні моє дунайське гирло твоїх козаків не пожерло,
Ні моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,
Їх турки не постріляли, не порубали,
До Царя-города в полон не забрали...
Всі мої квіти луговії низовії пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи».

У такому становищі минуло десять років. Польща ні з ким не воювала, козаки були їй непотрібні, і вона все дужче утискувала реєстрових козаків. Польська старшина, поставлена над козаками, повернула реєстровців майже у своїх гайдуків; українське ж селянство за той час було зрештою обернуто у кріпацтво. Жага помсти за всі ці кривди пекла козацькі серця, селянство ж хоч, здавалося, і покірливо стогнало під польським ярмом, та тим часом гострило ножі і на панів і на орендарів їхніх маєтків — поляків та євреїв.

Треба сказати, що незвикле до праці польське панство не хотіло хазяйнувати по своїх маєтках, а повіддавало їх орендарям, і ті орендарі, прибравши до своїх рук землі, річки, озера, корчми, перевози, греблі і навіть, як кажуть народні думи, церкви, оббирали селян до останнього і були фактичними власниками й самих селян, що було нашим людям найбільшою образою, як то можна побачити з народної думи:

Як од Кумівщини [198] да до Хмельниччини
У землі королівській да добра не було:
Як жиди-рандарі
Всі шляхи козацькі зарандовали,
Що на одній милі
Да по три шинки становили,
Становили шинки по долинах,
Заводили щогли по високих могилах.
І ще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі торги зарандовали

Да брали мито-промито:
Од возового по півзолотого,
Од пішого-пішаниці по три денежки брали,
Од неборака старця брали кури та яйця.
І ще ж то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі церкви зарандовали.

Котрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандаря да положи шостак, щоб дозволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
І ще ж то которому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандаря да положи битий таляр, щоб дозволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
І ще то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі ріки зарандовали:

Перва на Самарі,
Друга на Саксані,
Третя на Гнилій,
Четверта на Пробойній,
П'ята на річці Кудесці.
Который би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити,

Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандаря да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити.
Жінку свою з дітьми покормити.
Тоді ж то один козак мимо шинку йде,

[198] Бойовище під Кумейками. *(Примітка автора.)*

За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандар у кватирку поглядає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
«Ей, жидівочко ж моя Рася!
Що сей козак думає, що він у шинок не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене жида-рандаря не перепросить,
Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити».
Тоді-то жид-рандар стиха підходжає,
Козака за петлі хватає.
То козак на жида-рандаря скоса, як ведмідь, поглядає
І ще жида-рандаря мостивим паном узиває:
«Ей, жиду, каже, жиду-рандаре,
Милостивий пане!
Позволь мені на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити».
Тоді жид-рандар у шинок входжає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
«Ей, жидівочко ж моя Рася!
Буть мені тепер у Білій Церкві наставним равом [199],
Назвав мене козак мостивим паном».

Раділа тепер польська шляхта з того, що на Україні стало спокійно, та тільки недовго довелося їй радіти. Татари зараз же скористалися з пригноблення козаччини і Війська Запорозького і року 1640 набігли на Україну великою ордою у 70 000 вершників і, просунувшись мало не до Києва, без ніякої перешкоди забрали у неволю й погнали у Крим більше як 200 000 молоді і не тільки української, а й польської. Року 1643 такий самий напад зробив на Україну перекопський мурза Тугай-Бей [200]. Він цілий рік ходив з загонами по Україні, ловив людей, мов овець, палив села й міста і вислав у Крим кілька сот тисяч невольників, поки аж року 1644 Потоцький спромігся перемогти татар.

Україна знову, як 150 років до того, застогнала, скривавлена татарською руїною; запорожці ж не мали змоги тепер оборонити й заступити її, бо не мали ні гармат, ні коней, ні чайок, ні навіть пороху.

Незважаючи на такий занепад, розігнане по Великому Лугу й Базавлуку козацтво хоч і принишкло, а не стратило своєї організації, і хоч у Січі на Микитиному Розі й небагато було козаків, зате у Великому Лузі та на руїнах старих Січей — Базавлуцької, Хортицької й Томаківської їх купчилося чимало, гуртуючи до себе всякий люд, що, незважаючи ні на які заборони й перешкоди з боку поляків, все-таки тікав з України на Запорожжя. Військо Запорозьке, незважаючи на всі заходи польського уряду, не хотіло ще поховати навіки свою славу і тільки чекало випадку, щоб порахуватися з своїм ворогом за всі його неправди. Такий випадок і трапився року 1648, коли на Запорожжя прибув Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький.

Зиновій-Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Батько дав Богданові освіту в Київській братській школі, а далі в польській школі в галицькому місті Ярослав [201]. Поміж козаками Хмельницький був людиною добре відомою, бо все життя своє пробував у війнах та походах. У бойовищі польського війська з турками року 1620 він дістався туркам у бранці, року ж 1621 ми вже бачили його ватажком морського походу на Царгород, бо з неволі він був викуплений. Під час війни короля Володислава з Москвою він разом з козаками бився на боці поляків, став особисто відомий королю і дістав з його рук у подарунок коштовну шаблю. Далі з певних джерел про нього відомо, що після повстання Павлюка Хмельницький був у реєстрових козаків військовим писарем, року ж 1633, нудьгуючи без війни та без походів, він зібрав 2400 охочих козаків і за добру платню водив їх у Францію допомагати тій державі воювати Іспанію. Таким чином, ще не бувши гетьманом, Хмельницький придбав великий досвід і сам став відомим мало не по всіх державах Європи.

Після повороту з Франції Хмельницький знову був військовим писарем, і року 1646 його, разом із старшими козацького реєстрового війська Барабашем та Ілляшем, було викликано до короля у Варшаву. Під той час король хотів проти бажання польського панства розпочати війну з Туреччиною і умовляв козаків роздратувати турків морським походом так, щоб ті

199 *Рав* — рабин, служитель іудейського релігійного культу.

200 *Тугай-Бей* (за іншими джерелами, Тугай-Бей — дати народження і смерті невідомі) — перекопський мурза. За наказом хана Іслам-Гірея III на чолі 6-тисячного загону брав участь у битвах під Жовтими Водами та під Корсунем. Вирішальної ролі у перемогах військ Б. Хмельницького ця допомога не мала.

201 *Ярослав* — місто в Східній Польщі (нині Жешувське воєводство). Розташоване на лівому березі Сяну.

самі пішли походом на Польщу. Щоб прискорити той козацький похід, він навіть доручив Барабашеві передати на Січ Запорозьку 5000 золотих на полагодження військових чайок до походу. А у подяку козакам за їхню службу король доручив тому ж Барабашеві грамоту, котрою козацькому війську поверталися його давні права, а кількість реєстрового війська збільшувалася на 20 000 козаків. Тут же з рук короля Володислава козацька старшина прийняла військову корогву кармазинового кольору, булаву й інші військові клейноди.

З радісною надією на кращу долю рідного краю повертався од короля Богдан Хмельницький до Чигирина, аж тут козацька справа знову повернулася у другий бік; польські пани й сенатори довідалися про заходи короля щодо війни і до побільшення козацького війська і так його приборкали, що він мусив зректися всього того, про що умовився з козаками; лукавий же Барабаш, прислуговуючись панам, заховав королівського універсалу з козацькими привілеями і наказав Хмельницькому нікому про той універсал не говорити. Та тільки Хмельницький на те не погодився. У нього вже наболіло серце за покривджене козацтво, і в голові вже зміцнялася думка помститись на польських панах. Під впливом тієї думки він хитрощами одібрав од Барабаша королівський універсал і, маючи його у своїх руках, почав ширити про нього чутку поміж козаками, показуючи універсал своїм прихильникам та однодумцям.

Народна дума так оповідає про цю подію і про початок козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького:

Як із день-години
Счиналися великі війни на Україні,
Оттоді ж то не могли обібратись,
За віру християнську одностайно стати;

Тільки обібрався Барабаш та Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський,
Оттоді вони од своїх рук листи писали,
До короля Владислава посилали.
Тоді ж то король Владислав листи читає,

Назад одсилає;
У городі Черкаському Барабаша гетьманом наставляє:
«Будь ти, Барабашу, в городі Черкаському гетьманом,
А ти, Клишо, у городі Білій Церкві полковником,
А ти, Хмельницький, у городі Чигирині хоч писарем військовим».
Оттоді ж то небагато Барабаш,
гетьман молодий, гетьманував,
тільки півтора года.

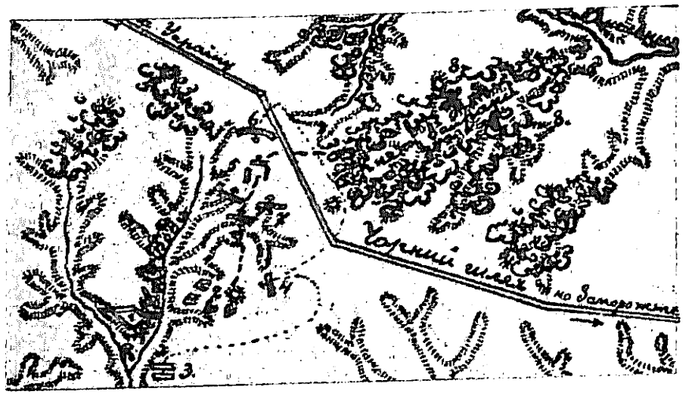
Тоді ж то Хмельницький добре дбав

Гетьман Богдан Хмельницький.

Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його вітав
І стиха словами промовляв:
«Гей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий,
Чи не могли б ми з тобою удвох королівських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,

За віру християнську одностайно стати?
Оттоді ж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
«Гей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий!
Нащо нам з тобою королівські листи удвох читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Чи не лучче нам з ляхами,

Місцевість Жовтоводської битви.

1, 2, 3 та 4 — бій 5 травня 1648 року: 1) козацький табір; 2) польський табір; 3) татарський табір; 4) наскок татар ззаду на польський табір. 5, 6, 7 та 8 — бій 8 травня: 5) поляки намагаються вийти на Чорний шлях 6) татари обходом повертають їх на Княжі байраки, де засів із залогою Перебийніс; 7) Хмельницький з козаками наступає на поляків ззаду: 8) козацькі залоги під проводом Перебийноса, де й було вигублене все польське військо.

Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?»
Оттоді-то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердя має,
Ще кращими напитками вітає.
Оттоді-то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напився,
Дак й у його і спать повалився.
Оттоді Хмельницький добре дбав.
Із правої руки, із мізинного
Пальця щирозлотий перстень ізняв:
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого вірного добре кликав-покликав;
«Гей, слуго, ти мій, повірений Хмельницького,
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати,
Королівські листи до рук добре приймати».
Оттоді-то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пильною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав,
У сіни ввійшов, шличок із себе скидав,
У світлицю ввійшов, низький поклін послав,
Тиї значки на скамні [202] покладав,
А ще стиха словами промовляв:
«Ей, пані, каже, ти пані Барабашева, гетьманова молодая!
Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий,
На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети зчиняють,
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листи королівські оддати,—
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?»
Оттоді ж то пані Барабашева гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
«Ей, не з горя-біди моєму пану Барабашу
Схотілося на славній Україні з кумом своїм Хмельницьким
Великі бенкети зчиняти!
Нащо б їм королівські листи удвох читати?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль вічні часи уживати?
А тепер нехай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні огнів та тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарі годувати
Од кума свого Хмельницького».
Оттоді ж то пані молодая Барабашева
Стиха словами промовляє:
«Ей, слуго, повірений Хмельницького,
Не можу я тобі листи королівські до рук подати.
А велю я тобі до воріт одходжати,
Королівські листи у шкатулі із землі виймати».
Оттоді-то слуга, повірений Хмельницького,
Як сії слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною до воріт одходжав,
Шкатулу з землі з королівськими листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною до города Чигирина прибував,
Своєму пану Хмельницькому королівські листи до рук добре оддав.
Оттоді-то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Королівські листи у кума свого Хмельницького заглядає;
Тогді й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає
Да на старосту свого Кричовського [203] кличе, добре покликає:
«Ей, старосто, каже, ти мій старосто Кричовський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав;
Щоб не могли ляхи, мостивії пани, за білозорів

[202] *Скамня* — лава.

[203] *Кричовський* (Кричевський Станіслав (Михайло), помер у 1649 р.) — київський полковник (1648—1649), сподвижник Б. Хмельницького. Походив з української шляхти Брестського воєводства. Служив у польському війську, а з 1643 р. займав посаду чигиринського полковника реєстрових козаків. У 1647 р. узяв на поруки заарештованого Хмельницького і цим урятував його від розправи. В 1649 р. очолював козацько-селянські війська, які обороняли північні кордони України. Захоплений у полон, заподіяв собі смерть.

почитати».
Оттоді-то Хмельницький, як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердя мав,
Сам на доброго коня сідав.
Слугу свого повіреного з собою забирав.
Оттоді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Перший полковник Максим Ольшанський [204],
А другий полковник Мартин Полтавський [205],
Третій полковник Іван Богун [206],
А четвертий Матвій Борохович [207].
Оттоді-то вони на славну Україну прибували,
Королівські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Оттоді-то у святий день, у божественний, у вівторок
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас: добре дбайте,
Од сну уставайте,
Руський отченаш читайте,
На лядські табори найжджайте,
Лядські табори на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подайте!»
Оттоді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сну уставали,
Руський отченаш читали,
На лядські табори наїжджали,
Лядські табори на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подали.

Року 1647 здійснення замірів Хмельницького прискорилося через тяжку кривду, яку він зазнав од польського пана Чаплинського. Той пан, взявши з собою два десятки озброєних харцизів, одняв у Хмельницького його батьківщину — село Суботів і при цьому забив на смерть канчуками меншого сина Хмельницького [208], а молодицю Хмельницького (другу жінку) взяв собі коханкою. Так польські пани робили звичайно з козаками, і коли Хмельницький кинувся скаржитись коронному гетьману, так той ще й до в'язниці його вкинув [209]. На щастя Богдана, приятель Хмельницького полковник Кричовський випустив його з в'язниці, і Хмельницький разом з сином своїм Тимошем втік на Запорожжя.

У місяці грудні року 1647 Хмельницький опинився на руїнах Томаківської Січі, на острові Буцькому, де купчилися непокірливі запорожці, і, прихиливши їх на свій бік, поїхав на Микитин Ріг до коша. Тим часом польська залога в Січі дістала наказ захопити Хмельницького і скарати на смерть. Тільки й січова запорозька

Максим Кривоніс (Перебийніс).

старшина вже знала про заходи Богдана і, співчуваючи йому, перестерегла втікача про смертний йому присуд від польського уряду.

Поляки не встерегли того, коли Хмельницький прибув на Січ, коли ж про те довідались, то він разом з сином та десятком побратимів тікав уже конем у Крим. Польська залога у три сотні жовнірів і п'ять сот реєстрових козаків кинулися доганяти Хмельницьких, та тільки чутка про покривдження військового писаря та засуд його до смертної кари вкрай обурила і запорожців, і тих реєстрових козаків, що гналися за ними разом з поляками, так що коли під час мандрування у Крим два прихильники Хмельницького приєднались до реєстрових козаків і почали їх умовляти не помагати полякам, реєстрові козаки забунтували, кинулися на поляків і почали з ними битись. Поляки стали тікати назад, на Січ, та тільки запорожці й там уже повстали і всіх їх повистинали.

Вчинивши розправу з польською залогою, запорожці почали виконувати з пісків старі гармати, витягали й

[204] *Ольшанський Максим* (Кривоніс (Перебийніс) Максим, помер у 1648 р.). Походив з Вільшани. Перший полковник Б. Хмельницького. Створив своїм загоном загрозу оточення польського війська під Корсунем та під Пилявцями, чим вирішально вплинув на переможне закінчення обох битв. Влітку 1648 р. окремим військом громив шляхту на Правобережній Україні. Восени був відкликаний Б. Хмельницьким для походу на Польщу. Помер від чуми під Замостям.

[205] *Полтавський Мартин* (Мартин Пушкар, помер у 1658 р.) — полтавський полковник, керівник повстання на Лівобережній Україні проти гетьмана І. Виговського, один із соратників Б. Хмельницького, учасник багатьох битв, зокрема Берестецької.

[206] *Богун Іван* (помер у 1664 р.) — сподвижник Б. Хмельницького у визвольній війні 1648—1654 років, вінницький полковник, часто виконував функції наказного гетьмана, керував відступом козацько-селянського війська у нещасливій Берестецькій битві.

[207] Імовірно Матвій Гладкий, перший гадяцький полковник, страчений у 1652 році.

[208] За деякими новішими даними (І. Крип'якевич), сина Б. Хмельницького було тяжко побито, але не на смерть.

[209] Хмельницького було вкинуто до в'язниці за наказом чигиринського восводи Конецпольського.

становили їх знову на січових окопах, і скоро луна од вибуху гармати з січової башти рознесла по Великому Лугу звістку, що на Запорожжі знову прокинулась воля. Великий Луг ожив: з усіх островів, з проток, з лиманів та несходимих нетрів поспішалися човни з козаками, лугарями та степовиками; у плавнях же застукотіли сокири — козаки справляли нові чайки і витягали з очеретів старі, поховані десять років до того.

За зиму запорожці зібралися до війни й озброїлися, а по Україні розпустили окремих товаришів, щоб несли по селах і городах чутку про те, що пани порушили волю короля і що на весну запорожці прийдуть визволяти Україну од панської неволі. Тим часом Хмельницький прибув у Бахчисарай до хана і почав умовляти того, щоб дав помочі козакам на поляків. Хан згодився, та, не ймучи ще Хмельницькому віри, послав з ним на Запорожжя тільки перекопського мурзу Тугай-Бея з 4000 татар.

Квітня 18 року 1648 Хмельницький, лишивши Тугай-Бея на Базавлуку, наблизився до Січі. Звістка про ханську поміч прибула на Січ ще раніше, і тепер запорожці зустріли Хмельницького урочисто, з гарматною пальбою, а на другий день кошовий отаман Війська Запорозького скликав велику раду. На тій раді Хмельницький у довгій натхненній промові змалював тяжке становище України, поневоленої поляками, і занепад православної віри, утиснутої унією. Нагадав про всі кривди, яких зазнало козацтво од поляків, про замучених гетьманів: Підкову, Наливайка, Сулиму та Павлюка і запалив серця запорожців жагою помсти. «Або вмерти, або перемогти поляків!» — така була постанова ради. Богдана Хмельницького козаки одностайно обрали гетьманом і доручили йому клейноди Війська Запорозького.

Приймаючи булаву, Богдан знав, що вороги його вже не сплять, що Потоцький зібрав 30 000 польського війська у Корсуні і дві частини того війська послав на Запорожжя, а саме: 12 000 жовнірів [210] послав під проводом свого сина Степана кіньми степами, а 6000 реєстрових козаків, з Барабашем та Ілляшем, послав Дніпром на човнах.

Щоб не дати ворожим військам сполучитися і не пустити їх до Січі, гетьман 22 квітня, маючи біля себе 8000 запорожців та 12 погананьких гармат, пішов з Січі назустріч Потоцькому, побратимів же своїх, Ганжу [211] та Джеджалія [212], послав понад Дніпром, щоб перестріти реєстрових козаків і умовити їх стати одностайно з запорожцями на поляків.

Зблизившись з польським військом біля річки Жовті Води і діставши од Ганжі звістку, що реєстрові козаки вагаються і хочуть почути слово самого Хмельницького, він вихором линув до Кам'яного Затону, де Ганжа перестрів реєстровців, звернувся до козаків з промовою, розкрив їм очі на польські кривди і так вплинув на реєстрових козаків, що вони тієї ж ночі повбивали всю свою польську і сполячену старшину (ляхів та недолящків) — вбили й Барабаша та Ілляша Караїмовича і приєдналися до замірів Хмельницького.

Коли гетьман повернувся з Дніпра до свого табору на Жовтих Водах, поляки почали вже наступати на запорожців і понад річкою одбувалися герці та дрібний бій. Хмельницький зараз же повиводив запорозькі полки з табору і, оголосивши радісну звістку про те, що на поміч запорожцям зараз прибудуть реєстрові козаки, повів своє військо на'польські окопи, що були пороблені попереду табору. Травня 5 почався великий бій. Запорожці мали стару зброю, були обідрані й голі, бо за десять років, що не ходили на Чорне море, Військо Запорозьке зовсім зубожіло; поляки ж красувалися своїм пишним вбранням, мали добрі гармати. Проте запорожці, незважаючи ні на що, з завзяттям кинулися на ворожі окопи і, добувши їх, почали заганяти поляків у самий їхній табір.

Серед того бою зі сходу встала велика курява: то татари везли на своїх конях реєстрових козаків. Побачивши ту куряву, поляки гадали, що то їм іде поміч, і раділи, що знищать усіх запорожців; коли ж побачили, що реєстровці, замість того щоб напасти на запорожців, почали з ними брататися, зразу занепали духом і стали радитись, що чинити.

Хмельницький скористався з легкодухості польської—шляхти і намислив зробити з поляками те, що вони зробили з козаками на Солониці року 1596. Він викликав до себе з польського табору посланців, частував їх вечерею, заневняв, що зовсім не бажає проливати задарма крові, а вийшов з Січі тільки, щоб оборонитись, знаючи, що польський уряд засудив його до смертної кари. Наприкінці він сказав, що охоче дозволив би польському війську йти назад на Україну, та тільки боїться, щоб поляки самі на нього не напали, і через те просить, щоб поляки на доказ того, що не будуть нападати на козаків, віддали йому свої гармати.

Коли посланці повернулися до польського табору, Потоцький зібрав всю шляхту на раду, і після суперечок польське панство згодилося на умови Хмельницького. Потоцький, хоч і не хотів того, та мусив скоритися вимогам переляканого панства. Восьмого травня передав він всі свої гармати Хмельницькому і почав одводити своє військо назад, маючи думку вийти на шлях до Сміли та Корсуня. Тут біля шляху польського війська були глибокі байраки, що звалися Княжими байраками. До тих байраків гетьман вирядив Перебийноса з тисячею козаків, щоб перекопати шляхи та поробити засіки, сам же з усім військом пішов слідом за поляками, не нападаючи на них і неначе додержуючи умови, а татар вирядив обходом, щоб перетяти полякам шлях на Україну та навернули їх на Княжі байраки.

Рятуючись од татарських стріл, поляки справді повернули на схід до Княжих байраків і, як тільки потрапили там на рівчаки та засіки, на них відразу накинулися козаки Перебийноса і татари Тугай-Бея; Хмельницький же з усім останнім військом вдарив на поляків ззаду. Зчинилася нечувана різанина, і до ночі всі поляки були побиті або поранені; зрятувався тільки один жовнір, переодягнений селянином,— він і подав Потоцькому у Корсунь звістку про загибель його сина з усім військом. Кривава була помста запорожців за польські кривди, і велика була радість козацького війська з такої перемоги над ворогом.

З народних дум про бій на річці Жовті Води і про першу перемогу Хмельницького над поляками збереглися тільки невеликі уривки:

Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами
б'ється.

Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один лях лежить головою в воду.
Не ний, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю,
І ще орду за собою веду,—
А все, вражі ляхи, на вашу біду».
Утікали ляхи, погубили щуби...
Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби!
Становили ляхи дубові хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів деякі полки,
Їли ляхів собаки і сірі вовки.
Гей, там поле, а на полі квіти:
Не по одним ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку глиця:
Не по одним ляху зісталась вдовиця.

Звістка про рішучу перемогу запорожців над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні. Всі запорожці, що ще взимку вийшли з Січі і гуртували біля себе по лісах України ватаги найбільш завзятих людей: коватаги «випищиків» та селян, що повтікали од панів,— тепер узялися до діла і почали нападати на польські маєтки і на невеликі роти польських жовнірів. Кобзарі ходили з міста у місто, з села у село, співаючи про перемогу козаків над поляками та пророкуючи визволення од польського ярма, і по всій Україні ватаги повстанців хутко зростали, озброювалися й міцніли, а почасти й посувалися назустріч козацькому війську. Таким чином, запорожці не тільки погромили поляків у першому бойовищі, а ще й порядкували, озброювали й навчали військової справи ватаги повстанців, що тільки й дали Хмельницькому силу визволити од поляків Україну.

Від Княжих байраків Хмельницький з запорожцями й реєстровими козаками не гаючись пішов на Чигирин, а полковника Ганжу з полком запорожців послав на Умань, щоб погромити шляхту, котра збігалася до Умані у чималому числі. З Чигирина гетьман пішов на Корсунь, де стояло головне польське військо з коронним гетьманом Потоцьким та польним — Калиновським. Тут Хмельницький, підіславши у польський табір козака Галагана, налякав поляків тим, що начебто слідом за козаками йде сам хан

[210] Кількість польського війська на Україні значно перевищена. У загоні Стефана Потоцького було трохи більше двох тисяч відбірних вояків.

[211] *Ганжа Іван* (помер у 1648 р.) — уманський полковник, сподвижник Б. Хмельницького. До повстання служив к надвірному війську О. Конецпольського. Під час Жовтоводської битви 1648 р. умовив реєстрових козаків перейти на бік повсталих. Після Корсунської битви визволяв Уманщину. Героїчно загинув у Пилявецькій битві.

[212] *Джеджалій (Джалалій) Филон* — кропивнянський (ічнянський) полковник, визначний військовий діяч визвольної війни 1648—1654 років. Служив сотником реєстрового Переяславського полку, разом з черкаським сотником Б. Товпигою очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні. Брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовим, Берестечком. Під час Берестецької битви був обраний наказним гетьманом. Після 1654 р. доля невідома.

кримський з усією ордою. Та вигадка так засмутила поляків, що Потоцький покинув свої окопи і почав odходити на Богуслав в той час, коли запорожці були вже біля самого Корсуня.

Хмельницький тут, як і у Княжих байраках, послав Перебийноса перекопати у лісі шляхи і, вичекавши, поки поляки, одходячи, розтягли своє військо на кілька верств, 28 травня

Уманський полковник Ганжа на герці. Малюнок Погрібняка.

напав на них з усіх боків і упень погромив. Переднє польське військо все загинуло у глибокому байраці на перекопах, що поробив Перебийніс. Польські вози й гармати котилися з крутої гори прямо на глибокі рівчаки і валилися туди разом з кіньми серед радісних вигуків і пальби козаків Перебийноса. Ззаду на поляків давив сам Хмельницький, а кілька полків запорожців та реєстрових козаків нападали з обох боків. Через кілька годин бою обидва польські гетьмани були захоплені у бранці, а решта поляків віддалася козакам на милосердя.

В бойовищі під Корсунем козаки захопили всі польські гармати й обоз з великими скарбами і силу значного польського панства. З польського війська, що рахувалося на 18 000, більше 7000 було побито, біля 9000 було захоплено у бранці і тільки 1500 вершників врятувалося [213].

За великі послуги Війська Запорозького під Жовтими Водами та під Корсунем Хмельницький після корсунської перемоги послав на Січ коштовні подарунки: за всяку корогву — чотири корогви, за бунчук — два бунчуки, за булаву — дві булави, за пару котлів — три пари котлів і за всяку поганеньку гармату дві добрих гармати. До всього того він ще додав 1000 талярів січовому товариству на пиво та 300 талярів на січову церкву [214]. Все те він добув у польському обозі, та й не тільки те, бо ще кількасот возів з золотом, грішми та всяким польським добром він послав у Чигирин та Суботів.

Про Корсунський бій та про те, що повстало на Україні після того бою, народна дума говорить так:

Ой, обізвався пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
«Гей, друзі-молодці,
Браття-козаки, запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
З ляхами пиво варити зачинайте:
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда».
Ой, з того пива
Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.
Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили:

За тую бражку
Зчинили козаки з ляхами велику дражку;
За той солод
Зробили ляхи з козаками превеликий колот;
А за той, не знать який, квас
Не одного ляха козак за чуба стряс.
Ляхи чогось догадались,
Від козаків чогось утікали,
А козаки на ляхів нарікали:
«Ой ви, ляхове,
Пеські синове!
Чом ви не дожидасте,
Нашого пива не допивасте?»
Тогді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана, в'язали
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.
«Гей, пане Потоцький!
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Кам'янськім-Подільці пробувати,
Печеного поросяти, курищі з перцем та з шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломи з тузлуком [215] уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сірої кобилини жувати!»
Тогді ляхи чогось догадались,
На жидів нарікали:
«Гей ви, жидове,
Поганські синове!
Нащо то ви великий бунт, тривоги зривали,
На милю по три корчми становили,
Великії мита брали:
Від возового
По півзолотого,
Від пішого — по два гроші,
А ще не минали й сердешного старця —
Відбирали пшоно та яйця!
А тепер ви тії скарби збирайте
Та Хмельницького єднайте;
А то, як не будете Хмельницького єднати,
То не зарікайтесь за річку Віслу до
Полонного прудко тікати».
Жидове чогось догадались,
На річку Случ тікали.
Котрі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;
А котрі до Прута,
То була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута.

На річці Случі
Обломили міст, ідучи,
Затопили усі клейноди
І всі лядські бубни.
Котрі бігли до річки Росі,
То зосталися голі й босі.
Обізветься первий жид Гичик
Та й хапається за бичик,
Обізветься другий жид Шльома:
«Ой, я ж пан не буду на сабас дома!»
Третій жид озоветься, Оврам:
«У мене не великий крам —
Шпильки, голки,
Кременя, люльки,
Так я свій крам
У коробочку склав
Та козакам п'ятами накивав».
Обізветься четвертий жид Давидко:
«Ой брате Лейбо! Уже ж нак із-за гори козацькі корогви видко!»
Обізветься п'ятий жид Юдко:
«Нумо до Полонного втікати прудко!»
Тогді жид Лейба біжить,
Аж живіт дрижить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зів'яне:
«Ей, школо ж моя, школо [216] мурована!..
Тепер тебе ні в пазуху взяти,
Ні в кишеню сховати,
Але ж доведеться Хмельницького козакам на балаки [217] покидати!»
Отсе, панове-молодці, над Полонним не чорна хмара вставала:

Не одна пані ляшка удовою зосталась.
Озоветься одна пані ляшка:
«Нема мого пана Яна,
Десь його зв'язали козаки, як би барана,
Та повели до свого гетьмана».
Озоветься друга пані ляшка:
«Нема мого пана Кордашка!
Десь його Хмельницького козаки повели до свого коша».

Озоветься третя пані ляшка:
«Нема мого пана Якуба!
Десь узяли Хмельницького козаки та, либонь, повісили на дуба».

Після Корсунського бою, а саме 8 червня, Хмельницький звертався з листом до московського царя Олексія Михайловича, просячи його вдарити з своїм військом на Смоленськ проти поляків і тим допомогти одновірному народу українському визволитись з утисків католицького панства; та тільки московські правителі не дивилися на українців, як на братів. Козацьке повстання вони мали за хлопський бунт, і, на прохання поляків, пограничні московські воєводи Сівський та Хотмиський вже мали наказ йти до Корсуня на поміч не козакам, а полякам. Вони не поспіли того зробити, бо Хмельницький хутко погромив польське військо.

З-під Корсуня Хмельницький вирядив татар у Крим, а запорожців розпустив по Україні загонами вимітати з руської землі панів та євреїв. Сам же гетьман з реєстровими козаками перейшов до Білої Церкви і почав там складати нові полки українського козацького війська.

Запорожці, поприлучавши до себе готові вже ватаги повстанців, ходили

213 Кількість і втрати польського війська під Корсунем також дещо завищено.

214 *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. II, с. 249. (Примітка автора.)
М. Костомаров. Богдан Хмельницький. Т. I, с. 302. (Примітка автора.)

215 *Тузлук* — розсіл, у якому солять рибу.

216 *Школа* — тут іудейська синагога.

217 *Балаки* — розмови.

по Україні, руйнуючи польські маєтки, замки й городи та визволяючи людей на волю. Загони їхні з усяким днем зростали, гуртували до себе по кілька тисяч козаків — і скоро ймення ватажків тих загонів, полковників та курінних отаманів Війська Запорозького — Нечая [218], Богуна, Перебийноса, Ганжі, Остапа, Полов'янка, Морозенка [219], Гайчури, Кривошапки, Гаркуші, Вовгури та багатьох інших облетіли всю Україну і прославилися у народних піснях та думах, яко ймення борців за визволення поневоленого українського люду; душі ж польського панства та душі прибічників і підручних того панства — орендарів ті ймення виповнили жахом.

Наймилішими народові героями повстання були, якщо рахувати по кількості складених про них пісень, полковники Війська Запорозького: Перебийніс, Нечай та Морозенко. Одну з пісень про Перебийноса можна й зараз почути по всій Україні і не тільки од кобзарів, а й по селах, по бурсах і по військових школах.

Ой, не дивуйтеся, добрії люде,
Що на Вкраїні повстало:
Ой, за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!
Перебийніс водить немного —
Сімсот козаків за собою;
Рубас мечем голови з плечей,
А решту топить водою:
«Ой, пийте, ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотяні,
А що пивали по тій Вкраїні
Меди та вина ситії.
Зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі,
Лядську славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє.
Нуте, козаки, у скоки,
Заберемося під боки,
Заженім ляшка, вражого сина,
Аж за Дунай глибокий.
Дивують ляхи, вражі сини,
Що ті козаки вживають:
Вживають вони щуку-рибаху
Ще й соломаху з водою.
Ой чи бач, ляше, як козак пляше
На сивім коні горою:
Мушкетом бере, аж серце в'яне,
А лях від страху вмирає.
Ой, чи бач, ляше, що по Случ наше,
По костяну могилу:
Як не схотіли, забунтували,
Та й утеряли Вкраїну.
Ой, чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На жовтім піску підбився:
Від нас, козаки, від нас, юнаки,
Ні один ляшок не скрився:
Нуте ж, козаки, у скоки,
Заберімося у боки:
Загнали ляхів за річку Віслу,
Що не вернуться й в три роки.

За літо, поки поляки зібрали нове військо, Україна, од Дністра й до Путивля і Лубен, стала вільною од поляків. Повстання, мов величезна пожежа, перехопилося навіть у Галичину й на Білу Русь. Вся міська й сільська молодь взялася за ножі, сокири й коси і, повбивавши панів та озброївшись їхньою зброєю, пішла козакувати, гуртуючись то у загони, то у полки, що складав гетьман. Назва «реєстровий козак» почала зникати — козаком звав себе всякий, навіть той, хто замість зброї держав у руці кийок. Селяни долітні й підстаркуваті, що лишилися по оселях, поділили поміж себе добро своїх панів, господарство їхнє й худобу, попаювали навіть поміж себе землю, так що за кілька місяців з поневолених кріпаків стали вільними людьми і до того заможними землевласниками.

Проте над осінь поляки, зібравши 80 000 війська, почали знову наступати на Україну і перейшли на східний бік річки Случі. Почувши про це, Хмельницький скликав до себе всі козацькі загони і пішов полякам назустріч. Ворожі війська зійшлися біля річки Пиляви і розташувалися таборами на різних її берегах. Хмельницький не поспішав нападати на поляків, сподіваючись собі на поміч татар і маючи на мислі оточити тоді поляків, як і під Корсунем, з усіх боків. Проте поляки самі прискорили свою загибель. Роздратовані запорозьким полковником Ганжею, що побивав усіх польських богатирів на герці, вони необережно кинулися на козаків і з кількома полками загналися через греблі та броди за Пиляву аж до козацького табору. А Хмельницький того тільки й дожидав: він вдарив на них з усім військом, і козаки, перетявши полякам шляхи назад до гребель, всіх їх або повбивали, або потопили у річці та болотах.

Ця пригода з кількома полками так засмутила польське панство та нагнала на нього такого страху, що пани, починаючи з привідців польського війська, покинули все своє добро, що було в обозі, і свої полки і з великим страхом кинулися тікати назад до Случі. За панством кинулося все військо, і тікало у такому непорядку, що біля Костянтинова завалило на Случі міст і у великій кількості загинуло у річці.

Про наслідки Пилявського бою народна дума згадує так:

То пан Хмельницький,
Житель чигиринський,
То він ночей не досипає,
Коло Случі-річки ляхів і жидів доганяє.
Скоро догнав увечері пізно,
І там стало дуже по вулицях тісно:
І там до їх прибував,
Ще й на козаків гукає,
Да ще й словами промовляє:
«Друзі, панове-молодці! До Случі-річки
прибувайте,
Жидів та ляхів упень рубайте
І до їх козацькими словами промовляйте:
«Ото буде по той бік Случі ваше,
А по сей бік Случі буде пана Хмельницького
й наше!»

Проте Хмельницький не спинився на Случі. Запорожці хотіли помститись на поляках у самій Варшаві і обмити польською кров'ю майдан Старого Міста, на якому було замордовано стільки запорозьких гетьманів. Вони умовляли гетьмана йти на Варшаву, і під впливом їхніх домагань Хмельницький пішов через Костянтинів та Зборів на Львів та Варшаву.

Запорожці й на той час були найближчими його пособниками. Багатьох запорожців гетьман попризначав полковниками та осавулами українських козацьких полків, а всякий з тих полковників, як-от: Нечай, Богун, Джеджалик, Пушкаренко й інші закликали за собою до нових полків своїх побратимів та товаришів, і таким чином з запорожців почала складатись нова українська старшина.

Побували запорожці з Хмельницьким і у Львові, і під Замостям. Та тільки там восени 1648 року гетьман почав вагатися — незадовго перед тим помер король польський Володислав, і новий король Ян Казимир, за якого при обранні на королівство тяг руку й Хмельницький, зумів заспокоїти його й улестити обіцянками. Він запевняв Хмельницького, що й без походу козаків на Варшаву він зробить все, як вони того бажають, аби тільки Хмельницький повернувся на Україну і там дожидав королівських комісарів. Хмельницький у той час ще не мав думки зовсім одлучити Україну од Польщі. Він

Морозенка беруть у бранці. Малюнок Погрібняка.

перестав слухати запорозьких порадників і, повернувши військо од Замостя на Київ, почав ще з походу розпускати козаків по домівках.

У Києві Хмельницького зустрічали дуже урочисто. Верхи на коні він під'-

[218] *Нечай Данило* (помер у 1649 р.— наказний корсунизвольної війни українського народу 1648—1654 років, сподвижник Б. Хмельницького, брацлавський полковник (1648—1651). Загинув у нерівному бою під час віроломного нападу польсько-шляхетського війська. Подвиг Нечая народ оспівав у багатьох піснях та думах.

[219] *Морозенко (Мрозовицький) Станіслав* (Нестор), помер у 1649 р. — наказний корсунський полковник, сподвижник Б. Хмельницького у визвольній війні 1648—1654 років. Походив з української шляхти. Вчився в Краківському та Падуанському університетах. Влітку разом з І. Ганжею та М. Кривоносом виганяв шляхту з Поділля. У 1649 р. очолював козацьку кінноту Б. Хмельницького. Загинув під Збаражем. Народ уславив його в пісні «Ой Морозе, Морозенку».

[220] *Митрополит Київський* — Київським митрополитом з 1647 по 1657 роки був Сильвестр Косов. Насторожено ставився до політичних стосунків Б. Хмельницького з царською Росією. Виступав проти унії, за урівняння в правах православного духовенства з католицьким.

[221] *Паїсій* — Ієрусалимський патріарх, який під час визвольної війни здійснював подорож у Москву через Україну.

їхав до Золотої брами, вислухав там промови, у яких його славили, як визволителя України од польського ярма, а православної віри од утисків католицтва, і серед радісних вигуків мешканців доїхав до собору св. Софії, на паперті якого його зустріли митрополит Київський [220] і патріарх Ієрусалимський Паїсій [221]. І справді було за що прославляти Богдана Хмельницького: з нікчемною силою у 8000 запорожців він спромігся зробити те, про що мріяли і чого не досягли його попередники: Наливайко, Лобода, Жмайло, Тарас Трясило, Сулима, Павлюк та Остряниця,— збудив український народ до національної свідомості, розбуркав його і визволив з довговічної польської неволі. Вся Україна — од Карпатських гір до верхів'я Десни, Псла та Ворскли — стала вільною і визнала владу тільки одного Богдана Хмельницького.

Зробивши своє діло — визволивши Україну,— запорожці з Києва подалися на Січ до своїх улюблених степів та до батька Великого Лугу, біля Хмельницького ж лишилися тільки ті з них, хто був старшиною по нових полках українських козаків.

Оповідання третє

Боротьба за незалежність України (роки 1649—1680)

Доба Богдана Хмельницького.

Спокійне гетьманування Богдана Хмельницького протяглося дуже недовго. Недовго одпочивали на Січі й запорожці. Король польський Ян Казимир нічого того не зробив, що обіцяв гетьманові, і на початку літа року 1649 вже збирав військо, щоб іти на Україну гамувати козаччину. Довідавшись про те, Хмельницький так само почав скликати козаків, викликав з Січі й запорожців і прикликав на поміч свого спільника кримського хана.

Збір козаків на Україні.

Королю цим разом не вдалося зібрати багато війська, і Хмельницький половину того війська обложив у Збаражі, другу ж половину, що була під проводом самого короля, в серпні 1649 року біля міста Зборова, сполучившись з татарами, упень погромив. Козаки трохи було не взяли у бранці навіть самого короля, та гетьман не наважився того зробити і спинив їх, бо все-таки мав короля за свого державця. Він звелів козакам, що вже оточили було короля, припинити бій і вийти геть з польського табору.

Та легкодухість Хмельницького дуже обурила запорожців... І справді, не минуло й кількох днів, як самому Хмельницькому довелося каятись у своєму вчинкові, а через рік його легкодухість мусила оплакувати гіркими слізьми й уся Україна. Король закупив хана золотом, і той примусив Хмельницького замиритись з королем на зовсім нікчемних умовах: він мусив навіть на останню частину України пустити назад польських панів та ще й повернути їм всі їхні маєтки і примушувати поспільство знову коритися панам і на них працювати.

Такої легкодухості запорожці вже не подарували Хмельницькому і після гострих дорікань зовсім його покинули й пішли на Запорожжя. Розраїння між запорожцями та Хмельницьким було таке гостре, що року 1650 запорозька голота, або чернь, обрала було замість нього іншого гетьмана — козака Гудського, та тільки ймення Богдана Хмельницького, побідника над поляками, ще багато важило на Січі, і скоро прихильники Хмельницького, взявши на Січі верх, схопили Гудського і послали гетьманові до рук.

Трохи пізніше, восени 1650 року, коли гетьман покликав запорожців іти з його сином Тимошем походом на Молдаву за те, що господар молдавський Лупул [222] не хотів віддати свою дочку за Тимоша, запорожці, хоч і не всім військом, а все-таки у чималій кількості, пристали до Тимоша, ходили у Волощину і допомогли Тимошу Хмельниченкові добути Ясси і примусити Лупула заплатити великий окуп. З початку війни Лупул все мав надію на поміч з боку Польщі і кілька разів звертався за поміччю до коронного гетьмана Потоцького, та король не дозволив польському війську нападати на козаків...

[222] *Лупул (Лупу) Василь* (помер у 1661 р.) — господар Молдови (1634—1654). Народився в Константинополі, за походженням грек. Молдавський престол посів підкупом. Пішов на зближення з Польщею. Б. Хмельницький примусив його стати союзником. Цей союз був скріплений шлюбом Тимоша Хмельницького і дочки Лупула Руксани. У вересні 1653 р. скинутий з престолу Лупул утік до Чигирина. Його позбавили права жити на Україні за таємні зв'язки з Польщею. Переїхав до Криму. Хан видав його турецькому султанові. Вмер у константинопольській тюрмі.

Цей козацький похід на Молдаву народ український вважав верхом козацької слави, що й зазначив у сучасній думі:

Як із Низу, із Дністра, тихий вітер повівав,
Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді ж то не могли знати ні сотники,
ні полковники,
Ні джури козацькії,
Ні мужі громадськії,
Батьку Зинов-Богдане Чигиринський,
У городі Чигирині задумав вже й загадав:
Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав.
А ще сам з города Чигирина рушав;
За ним козаки йдуть, яко ярая бджола гудуть,
Котрий козак не мас в себе шаблі булатної,
Пищалі семиг'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким у охотне військо
поспішає.
От тоді ж то, як до річки Дністра прибував,
На три часті козаків переправляв,
А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стояв;
А ще од своїх рук листи писав.
До Василя Молдавського посилав,
А в листах приписував:
«Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волоський!
Що тепер будеш думати й гадати:
Чи будеш зо мною битися?
Чи миритися?
Чи городи свої волоські уступати?
Чи червінцями полумиски сповняти?
Чи будеш гетьмана Хмельницького благати?»
Тоді Василій Молдавський,
Господар Волоський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
«Пане-гетьмане Хмельницький,
Батьку Зинов-Богдане Чигиринський,
Не буду я з тобою ні битися,
Ні миритися,
Ні городів тобі волоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти:
Не лучче б тобі покоритися меншому,
Ніж мені тобі, старшому?»
От тоді ж то Хмельницький, як сії слова
зачував,
Так він сам на доброго коня сідав,
Коло города Сороки поїжджав,
На город Сороку поглядав,
І ще стиха словами промовляв:
«Ей, городе, городе Сороко!
Ще ти моїм козакам дітям не заполоха,—
Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великі скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому таляру на місяць жалування
давати».

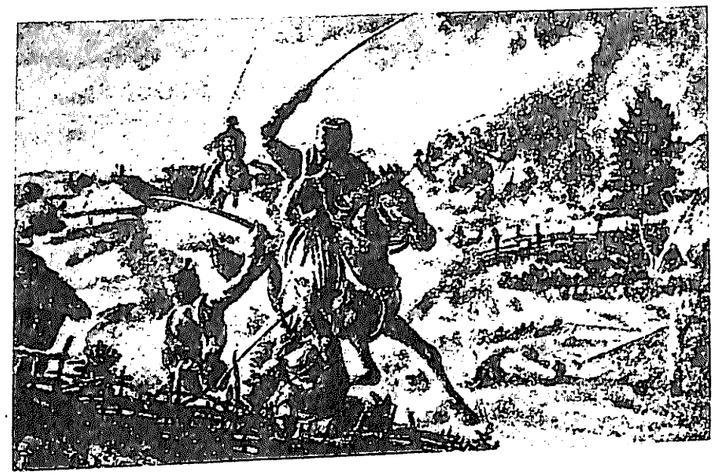
От тоді-то Хмельницький як похвалився,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано знадобіддя взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города Сочави припав,
Город Сочаву огнем запалив
І мечем сплюндрував.
От тоді-то інші січовці гетьмана
Хмельницького у вічі не видали,
Усі до города Ясси повтікали,
До Василя Молдавського істиха словами
промовляли:

«Ей, Василю Молдавський,
Господарю наш Волоський!
Чи будеш за нас одностайно стояти?
Будем тобі голдовати [223].
Коли ж не будеш за нас одностайно стояти,
Будем іншому пану кровію вже голдовати».
От тоді-то Василь Молдавський,
Господар Волоський,
Пару коней у коляску закладав,
До города Хотині од'їжджав,
У Хвилецького капітана станцією стояв,
Тоді ж то од своїх рук листи писав,
До Івана Потоцького, короля польського,
посилав:

«Ей, Іване Потоцький,
Королю польський!
Ти ж бо то на славній Україні п'єш, гуляєш,
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш;
Що ж то в нас гетьман Хмельницький русин
Всю мою землю Волоську обрушив.
Все моє поле коп'ем ізорав,
Усім моїм волохам, як галкам,
З плеч головки познімав,
Де були в полі стежки, дорожки,
Волоськими головками повимощував,
Де були в полі глибокії долини,
Волоською кровію повиповнював».
От тоді-то Іван Потоцький,
Король польський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
«Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волоський!
Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати,
Було б тобі Хмельницького у вічні часи не
займати,

[223] *Голдовати* — платити податі.

Бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд
добре знати:
У першій війні
На Жовтій Воді
П'ятнадцять тисяч моїх лицарів стрічав —
Невеликий їм одвіт давав:
Всім, як галкам, з пліч головки позділмав
Трьох синів моїх живцем узяв,
Турецькому султану в подарунок одіслав!
Мене, Йвана Потоцького,
Коронного польського,

Козак Нечай (за народною думою). Малюнок Погрібняка.

Три дні на прикові край пушки держав:
А ні пить мені, ні їсти не дав.
То дався мені гетьман Хмельницький гаразд
добре знати,
Буду його вовік вічний пам'ятати!»
То Василій Молдавський до Ясс прибуває,
Словами промовляє:
«Ой ви, Ясси мої, Ясси!
Були єсте барзо красні,
Да вже не будете такі,
Як прийдуть козаки!»
То пан Хмельницький добре учинив,
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава,
Військовая справа!
Сама себе на сміх не давала!
Ворогів під ноги топтала.

Після Зборівської згоди та Молдавського походу Хмельницький більшість війська розпустив, бо за умовою з поляками козаків повинно було бути тільки 40 000. Проте зразу ж після замирення виявилося, що ніякої згоди між українцями й поляками не може бути, бо поляки зараз же увійшли в Галичину й на Поділля і почали нелюдську розправу з своїми бувшими підданцями — повстанцями. Те саме вони хотіли зробити й з Брацлавщиною (Побужжя), та полковники Війська Запорозького Нечай та Богун, що були на той час вже полковниками українських козаків вінницьким та брацлавським, не схотіли коритися Зборівській умові, незважаючи навіть на гетьманські накази, і оружною рукою не пускали польських панів у їхні маєтки.

Через уперту оборону Нечаєм та Богуном народних прав на початку року 1651 виникла нова війна. Поляки з чималим військом несподівано напали на Нечая, коли він необачно справляв масницю у місті Красному на Брацлавщині, і хоч як він завзято з своїми козаками оборонявся, та все-таки поляки перемогли козаків, і навіть сам Нечай наложив там головою. Про цього оборонця волі простого люду збереглося до наших часів багато кобзарських дум, з яких маю подати уривки:

Ой, у Краснім на ставочку туман осідає:
Чатували козаченьки у зеленім гаї.
Ой, поставив козак Нечай та сторожу в місті,
А сам пішов до кумасі звінок риби з'їсти,
Та він засів коло столу, здрібна промовляє
Та з кумою, із любою, мед, вино кружляє.
Ой, заржали кониченьки та посеред гаю,
Кличе козак молоденький: «Утікай, Нечаю!»
«Як я маю, козак Нечай, звідси утікати,
Свою славу козацькую під ноги топтати!»
Подивився козак Нечай в кватирку очима,
А вже ляшків сорок тисяч стоїть за плечима.
Ой, як крикне козак Нечай на хлопця малого:
«Сідлай, джуро, сідлай, малий, коня вороного!
Сідлай мені вороного, собі буланого,—
Геть виріжем вражих ляхів, геть що до одного!»
Ой, не встигнув козак Нечай на коника впасти,
Взяв ляхами, як снопами, по два ряди класти.
Повернувся козак Нечай на лівеє плече,
А вже з ляшків, вражих синів, кров річками
тече,
Повернувся козак Нечай на правую руку,
Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу.
Не доскочив козак Нечай дубового тинку —
Покотилась Нечаєва головка по ринку.
Зібралися козаченьки в високі палати,
Стали думать та гадати, де Нечая поховати:
«Ой сховаймо головоньку, а де церква Варвара,
Ой, щоб розійшлась по світу
Нечаєва слава!»

Позбувшись Нечая, поляки не гаючись напали й на другого свого ворога — Богуна, що засів у Вінниці. Тільки там їм не пощастило: Богун дав їм добру одсіч і хитрощами потопив багато польського війська у Бузі. Почувши про напад поляків на Нечая й Богуна, Хмельницький знову почав скликати козаків і звернувся за поміччю до Війська Запорозького, та тільки запорожці були вже до нього неприхильні за те, що він дбав тільки про козаків, про простий же люд забував. Тоді Хмельницький через турецького султана звернувся знову за татарською поміччю. За наказом султана хан вийшов з ордою з Криму, та наступав мляво й неохоче. Коли ж у місяці червні, зблизившись з поляками під Берестечком, хан побачив, що у короля велика сила війська — більше як на 300 000, то розлютувався на Хмельницького за те, що той не перестеріг його про таку польську силу і, повернувши своє військо назад, почав тікати на південь. Коли ж гетьман, догнавши його, почав умовляти вернутись та стати до бою, хан розгнівався, захопив Хмельницького у бранці і повіз із собою.

Лишившись без спільників і без гетьмана, козацьке військо кількістю 80 000 козаків не мало сили встояти проти поляків і після кількох днів змагань під керуванням Богуна перейшло потайно уночі за річку Пляшеву і пішло на Україну, покинувши полякам увесь табір і багато неозброєного люду.

Без участі Війська Запорозького склалася року 1651 і Білоцерківська згода гетьмана з поляками; року ж 1652, коли Хмельницький водив свого сина Тимоша у Молдаву брати шлюб з дочкою молдавського господаря, Військо Запорозьке з кошовим отаманом Лутаєм саме переносило Січ з Микитиного Рогу на устя Чортомлику. З яких причин стався той перехід — невідомо, а тільки запорожці обрали місце для Січі на березі Чортомлицького лиману, проти острова, на якому була Стара Січ часів Жигмонта III, і весь 1652 рік працювали над будуванням на новому місці куренів, церкви й окопів.

Тільки аж року 1653, після того як Хмельницький листом сповістив кіш про нелюдські вчинки на Україні новоявленого привідця польського війська Чарнецького, що король наступає на Україну не тільки з великим польським військом, а ще веде за собою й спільників — волохів та угорців і хоче до ноги викоренити народ український і козацтво, запорожці вийшли всім військом на Україну і почали знову допомагати Хмельницькому.

Вигнавши з України Чарнецького, запорожці разом з гетьманським військом ходили на Поділля під Жванець проти польського війська, що наступало під проводом самого короля. Там наприкінці року 1653 гетьман з козаками опинився у дуже скрутному становищі, бо кримський хан знову, і вже назавжди, одсахнувся од спілки з Хмельницьким. Причини такого вчинку з боку хана були дуже прості: татари вже кілька віків жили торгівлею українськими невольниками, держачи ж спілку з Україною, Крим позбувся великих прибутків од тієї торгівлі, бо ханові не годилося забирати у неволю своїх спільників.

Виходило, що спілка з Україною татарам не на користь — і от, порвавши ту спілку під Жванцем, татари, замість того щоб воювати поляків, кинулися на Україну і почали забирати людей у неволю. Хмельницькому нічого не лишалося, як покинути Поділля і йти обороняти Україну од татар. Під час свого одходу, коли козацьке військо було утиснуто з одного боку поляками, а з другого татарами, найбільшої слави зажив собі полковник козацький Богун обороною Монастирища, а потім Умані. Запорожці у цій війні з татарами приймали діяльну участь. Вони пригадали тут свою давню славу і з завзяттям громили татарські загони, одбиваючи й визволяючи ув'язнених татарами земляків.

Ставлення запорожців до московської протекції.

Повикидавши татар з України, Хмельницький подякував запорожцям за поміч і, виряджаючи їх на Січ, послав до Коша листа, сповіщаючи товариство, що через зраду кримського хана він має на мислі віддатись під протекцію московського царя. Разом з тим він просив Військо Запорозьке дати йому у цій справі пораду.

На того листа Військо Запорозьке одповіло, що протекція Москви річ непогана, та тільки, складаючи з Москвою пакти (умову), гетьманові треба бути дуже обережним, щоб часом від тієї протекції не вийшло чогось недоброго неньці-Україні і чогось шкідливого правам та вольностям козацьким.

Січня 8 року 1654 після військової ради, що відбулася у Переяславі, Україна віддалася під протекцію московського царя Олексія Михайловича і прилучилася до Московщини як автономна країна з своїм власним військом у 60 000 козаків, своєю скарбницею, судом і правом зносин з чужоземними державцями.

Після того, як були уже складені умови згоди, виникло непорозуміння, що трохи не розбило сполучення України й Московщини. Посли московського царя Олексія Михайловича вимагали, щоб гетьман і всі козаки склали цареві присягу на підданство, козаки ж не хотіли присягати, дивлячись на згоду з Московським царством, тільки як на спілку. Хмельницький і козацька старшина умовляли послів не вимагати присяги, та ті уперлися, кажучи, що без присяги не буде й згоди. Після довгого вагання, гетьман і частина старшини, зважаючи на тяжке становище України, присягнули, полковник же Богун, представник Війська Запорозького, полковник Сірко і ще дехто з старшини не схотіли присягати, не послухавши навіть гетьмана [224].

Помста кримського хана.

Після з'єднання України з Московським царством останнє почало вже зватися Російським царством і стало далеко могутнішим, ніж було до того. Ця одміна дуже стурбувала як Польщу, так і Крим і навіть турецького султана. Всі троє склали поміж себе спілку і, зібравши війська, почали помщатись на Україні за зраду собі з боку Хмельницького. Почалася дуже тяжка довголітня боротьба незміцнілої ще України з трьома ворогами: поляками, татарами й турками.

Наприкінці 1654 і на початку 1655 років Україну плюндрували великі татарські орди. Безліч сіл, містечок і городів по Україні були попалені, і татари погнали у неволю більш як 200 000 душ українського люду. Поляки добре допомагали у тому татарам і, захоплюючи неозброєних людей, міняли їх татарам на шаблі, сагайдаки й стріли.

Увесь той час Військо Запорозьке всіма засобами допомагало Хмельницькому, б'ючись з поляками і розганяючи татарські орди, та велика була сила ворожа, тяжко доводилося і Україні, і Запорожжю, і гинули в тій боротьбі один по одному славні борці за визволення України. У цю ж добу загинув і оспіваний у народних думах полковник Морозенко [225] та немало й товариства запорозького поклали у цій боротьбі свої голови.

Ой Морозе, Морозенку! Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче.
Не так тая Україна, як те горде військо,
Заплакала Морозиха, ідучи на місто.
«Не плач, не плач, Морозихо, об сиру зе́млю не бийся,
Іди з нами, козаками, меду-вина напийся!»
«Ой, щось мені, миле браття, мод-вино не п'ється,
Ой, десь мій син Морозенко з ворогами б'ється!»
«Нехай б'ється-рубається, він у тому кохається».
Із-за гори з-за крутої горде військо виступає,
Посамперед Морозенко сивим конем виграває.
А в нашого Морозенка червоная стрічка:
Де проїде Морозенко — кривавая річка.
Ой, виїхав Морозенко за Келебердою.
Ой, зустрівся Морозенко з вражою ордою,
Ой, б'ється він три дні, три дні — три години,
Ой, лежить трупу, лежить орди на чотирі милі;
Ой, став же Морозенко та в полі гуляти,
Стали його турки й ляхи оступати.
Морозенко, козаченько, як мак розпускався,
Морозенко, козаченько, в неволю попався.
Ой, чия то коргвиця на ратищі в'ється?
Ой, того то Морозенка, що з ордою б'ється.
Ой, чия то коргвиця, що ратище ізломила?
Ой, того то Морозенка, що орда зловила!
Ой, повели Морозенка на Савур-Могилу,
Дивись, дивись, Морозенку, на свою Вкраїну.
Посадили Морозенка на тесовім стільці,
Зняли, зняли з Морозенка з чересів червінці,
Посадили Морозенка на жовтім пісочку,
Зняли, зняли з Морозенка червону сорочку,
Посадили Морозенка на біле ряденце
Да виймали з Морозенка кривавеє серце.

[224] Богун на Переяславській раді не був, бо захищав західне пограниччя України.

[225] За достовірнішими даними, Морозенко загинув під Збаражем у 1649 р. Див.: І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький.— Л., 1954. с. 164.

Нові морські походи запорожців.

Зараз же після татарської зради під Жванцем запорожці поновили й морські свої походи на бусурманські землі. По весні року 1654 вони вийшли у Чорне море, пошарпали береги Криму і поруйнували околиці Килії та Ізмаїла. Року 1655 пошарпали турецькі береги од Дунаю до Варни, сплюндрували Ереклі та Бальчик, надумавши зробити те саме й з околицями Стамбула, вийшли було на берег за чотири милі од Царгорода, та там запорожців оточило велике турецьке військо, так що вони мусили пробиватися до моря зброєю, і при тому тридцять душ товариства таки дісталися туркам у бранці і були люто замордовані у Стамбулі на очах султана.

За великі послуги Війська Запорозького на користь України під час її визволення з-під польської кормиги і під час боротьби з татарськими ордами у роках 1653—1655 Богдан Хмельницький 15 січня 1655 року видав Війську Запорозькому універсал, котрим ствердив їхнє право на землі, надані запорожцям ще королем Стефаном Баторієм, і так зазначив межі тих земель:

«А тепер так само володіти їм стародавнім городком запорозьким Самар'ю з перевозом і з грунтами угору Дніпра до річки Орель, а униз аж до степів ногайських та кримських, а через Дніпр та лимани Дніпрові та Бугові, як споконвіку було,— по Очаківські улуси та угору річки Бугу аж по Синюху; од Самарських же земель через степи аж до Дунаю річки, де ще до гетьмана козацького Ланцькоронського запорожці зимівниками сиділи, і все те, щоб непорушно повік-віків при козаках запорозьких зоставалося».

Цей універсал Військо Запорозьке пильно переховувало в олтарі січової церкви, у шухлядці під св. престолом, та все-таки він загинув, мабуть, під час руйнування Чортомлицької Січі російським військом року 1709 або був перевезений до якогось московського архіву, бо під час своїх змагань з російським урядом за землі у другій половині XVIII сторіччя Військо Запорозьке не мало вже цього універсалу, а лише копію з нього.

Тим часом млява поміч проти Польщі з боку російського уряду примусила Богдана Хмельницького шукати для України інших спільників для боротьби з Польщею, і він року 1657, маючи на думці зовсім порвати з Москвою, склав спілку з королем шведським і разом з ним воював поляків, доходячи з своїм військом за Львів до Гродека [226], зрештою завалиши колись могутню польську державу.

Смерть Богдана Хмельницького.

Серед невтомної дев'ятирічної боротьби за визволення й незалежність України Богдан Хмельницький захворів і 27 червня 1657 року помер. Син його Тиміш був вбитий ще раніше у поході за Молдаву, найбільше уславлені підручні його, борці за визволення народу українського теж були вже на тім світі. Козацька старшина не знаходила поміж себе такого, щоб міг мати великий вплив на все козацтво, і, шануючи пам'ять великого свого гетьмана-визволителя, обрала гетьманом після смерті Богдана сина його — Юраська Хмельниченка, недолітнього хлопця, дуже слабого на розум, і тим вкинула Україну у тяжкі розрухи й руїну, бо Юрась не зміг взяти владу до своїх рук.

Про смерть Богдана Хмельницького та обрання на гетьманство його сина оповідає народна дума:

Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умирати,
Нікому поради дати.
Покликає він на Івана Луговського [227],
Писаря військового:
«Іване Луговський,
Писарю військовий!
Скоріше біжи
Да листи пиши,
Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоч мало пораду давали!»
То Іван Луговський,
Писар військовий,
Листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як їх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скоріш прибували.
То гетьман добре їх приймає,
Словами промовляє:

[226] *Гродек* — Городок, нині районний центр Львівської області на південний захід від Львова.

[227] Виговського. *(Примітка автора.)*

«Панове молодці, добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте,
Бо я стар, хворію,
Більше гетьманом не здолію!..
Коли хочете, панове, Антона Волочая [228] київського,
Або Грицька Костиря [229] миргородського,
Або Хвилона Чичая [230] кропивнянського,
Або Мартина Пушкаря полтавського».
То козаки тее зачували, смутно себе мали,
Тяжко вздихали, словами промовляли:
«Не треба нам Антона Волочая київського,
Ні Грицька Костиря миргородського,
Ні Хвилона Чичая кропивнянського,
Ні Мартина Пушкаря полтавського,—
А хочемо ми сина твого Юруся молодого,
Козака лейстрового!»
«Він, панове молодці, молодий розум має.
Звичаїв козацьких не знає!»
«Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, гетьмане, батька нашого споминати!»
То Хмельницький тее зачував, велику радість собі мав,
Сідою головою поклін оддав, сльози проливав.
Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемагав,
Опрощення зо всіма приймав,
Милосердному Богу душу оддав.
То не чорні хмари ясне сонце заступили,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували,
Як козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...
А молодий Юрусь під Білою Церквою гуляє,
Об смерті отцевській не знає;
Скоро лейтарі до його прибували,
Листи подавали.
То Хмельниченко, листи як прочитав,
Світа Божого не взвидав!
То не багато Виговський гетьманував,
Півтора року булаву держав.
Скоро сотники, полковники прибували,
Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли.
«Дай же, Боже! — козаки промовляли.—
За гетьмана молодого
Жити, як за старого,
Хліба-солі його вживати,
Города турецькі плюндрувати,
Слави лицарства козацькому війську доставати!»

Після смерті Хмельницького Україна лишилася у непевному становищі, Юридично вона за Переяславською умовою стала автономною частиною російської держави, фактично ж та держава мала силу оборонити од ворогів тільки близьку до себе Лівобережну Україну, далеку ж од своїх меж Правобережну Україну лишала без оборони. Наслідком такого становища було те, що полковники Західної України, не маючи змоги оборонитися од поляків та татар власними силами, часто шукали згоди з тим, кого вважали дужчим. Це не було, як кажуть російські історики, «шатанієм» між Москвою, Польщею і Туреччиною, а тяжким наслідком незміцнілості України і кволості тодішнього Російського царства.

Обрання гетьманом Виговського і ворожнеча до нього запорожців.

Скоро після смерті Богдана Хмельницького полковники українських козацьких полків та інша козацька старшина, зміркувавши, що «до булави треба голови» (у Юрася ж Хмельниченка доброї голови не було), скликали у Чигирині 26 серпня 1657 року раду з представників од усіх полків і обрали гетьманом бувшого військового писаря Івана Виговського, що, як і вся старшина, мав непохитну думку не тільки обстоювати, а навіть поширювати автономію України, доводячи її до повної незалежності од сусідів.

На Запорожжі обрання гетьмана не в Січі, як завжди раніше бувало на Україні, і навіть без участі Війська Запорозького дуже не подобалося, і кошовий отаман Гомон листом до Виговського од Війська Запорозького опротестував такий порядок обрання гетьмана, хоч і додав, що заради спокою рідного краю Запорозьке Військо не буде домагатися скасування обрання його гетьманом. Не подобалося таке обрання й простому козацтву, якого, як і запорожців, не було покликано на раду.

У ті часи на Україні починалася ворожнеча посполитого люду та простого козацтва до своєї старшини. Та ворожнеча поставала з того, що старшина забирала собі у власність ґрунти, річки, млини й таке інше, намагаючись разом з тим підгорнути під себе селянство так само, як робили десять літ до того польські пани. Через те Виговський, що був обраний гетьманом самою старшиною, став зразу немилий всьому простому українському людові.

Над осінь року 1657 на Україну прийшло російське військо і розташувалося у Києві та по різних городах Лівобережної України. Це дуже не подобалося Виговському і всій козацькій старшині, тим більше, що ніхто під той час на Україну не нападав. Такий вчинок був порушенням з боку Московського царства Переяславської умови, за якою Московська залога мусила бути тільки в Києві. Маючи надію згодою з Польщею забезпечити Україні ширшу автономію, Виговський розпочав з цього приводу зносини з польським урядом. Але проти таких заходів гетьмана повстало Запорозьке Військо, бо, пам'ятаючи великі польські кривди й зради, воно не хотіло й чути ні про які з Польщею умови. До запорожців прилучився й полтавський полковник Пушкар і, пославши на Виговського донос царю, сам із своїм полком та одним полком запорожців вийшов за межі свого полку [231], щоб напасти на Виговського.

Щоб зміцнити своє становище, Виговський на початку лютого 1658 року, в присутності царського посланця, скликав у Переяславі раду вже з участю всіх козаків і черні, опріч Полтавського полку й запорожців, що вже ставилися до нього зовсім вороже. На тій раді він знову-таки був обраний гетьманом, та тільки після обрання, щоб дістати царське затвердження, він змушений був згодитися на те, аби лишити у деяких українських городах російських воєвод. Зараз же після того незадоволений обмеженням гетьманських прав Виговський прискорив свою змову з Польщею, а сам піпов з військом на Пушкаря. Бої між козаками Виговського й Пушкаря тяглися з 18 травня аж до 7 червня. Побивали то ті, то другі, але врешті запорожці з своїм полковником Барабашем покинули Пушкаря, і той був побитий і навіть сам загинув в бою йовищі.

Скоро після того, 6 вересня 1658 року, у Гадячі були підписані умови згоди Виговського з Польщею, за якою з воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського складалося Велике князівство Руське із своїм військом, судом та православною вірою; керувáти ж тим князівством мав обраний всіма станами української людності гетьман.

Запорожці, хоч і дістали од Виговського повідомлення про ту умову, та не хотіли пристати до спілки з поляками, бо вже зневірилися у їхніх обіцянках.

Іван Сірко.

У той час великий вплив на запорожців мав полковник Війська Запорозького Іван Сірко. Родом він був з села Мерефи Слобідської України і хоч не мав ніякої освіти, та зате уславився поміж товариством надзвичайним войовничим хистом, певним лицарством і завзятим обстоюванням козацької волі та стародавніх запорозьких звичаїв.

Прямуючи стежкою Богдана Хмельницького, Сірко завжди обстоював протекторат над Україною російського царя, але за умови забезпечення повного самоврядування України, і в ті часи, коли російський уряд порушував Переяславську умову з Богданом Хмельницьким, він завжди виступав з одвертими протестами проти таких заходів, і ті протести доходили навіть до оружної боротьби. Заклеклий ворог бусурманів, Сірко все своє життя воював з ними і ставав ворогом всіх тих українських гетьманів, котрі шукали спілки з татарами або турками. Разом з тим він вороже ставився й до Польщі, пам'ятаючи невчувані вчинки Потоцького й Чарнецького.

Ставши року 1659 кошовим отаманом Війська Запорозького, Сірко оружно виступив проти Виговського, бо спілка гетьмана з королем, на думку кошового, повинна була знову затягти Україну у польське ярмо. Через такі погляди запорожці разом з полковником Пушкарем зчинили перший розбрат і колотнечу на Україні, які з часом привели її до повної руїни. Скоро після смерті Пушкаря запорожці вийшли з Січі і через свою лютість на Виговського та поляків взяли великий гріх собі на душу і, прилучившись до російського війська князя Ромодановського, помагали руйнувати українські городи Ромни, Пирятин, Чорнуху, Горошин та інші, що обстоювали за Виговського. Про-

[231] Полки українських городових козаків мали всякий свої межі, у яких і жили козаки полку своїми господарствами. По-теперішньому це були б повіти з осередком у полковому місті. Полковник був не тільки начальник військовий, але й горожанський. *(Примітка автора.)*

[228] Антон Жданович. *(Примітка автора.)*
[229] Григорій Лісницький. *(Примітка автора.)*
[230] Хвилон Джеджалій. *(Примітка автора.)*

те скоро, побачивши з боку московських людей до себе зневагу, вони схаменулися і пішли од Ромодановського на Січ.

На початку року 1659 російське військо обложило у Конотопі полковника Гуляницького [232], прихильника Виговського. Почувши про це, Виговський як спільник короля покликав собі на поміч татар, напав з козаками й татарами на російське військо і так його погромив, що навіть воєводів, привідців війська московського побрав у бранці і віддав татарам у неволю.

Проте, незважаючи на блискучу перемогу Виговського, українські козаки, побачивши поруч свого гетьмана поляків та татар, одсахнулися од нього і почали не слухатись, кажучи, що Виговський знову продав Україну ляхам. Одночасно з тим сила Виговського зменшилася од того, що Сірко з запорожцями саме на той час напав на Крим і тим примусив татар покинути Виговського та поспішати до своїх кочовищ.

Повернувшись з походу на Крим, Сірко пішов із запорожцями у Київ, щоб там сполучитись з російським військом, яке воювало Виговського. Гетьман, довідавшись про те, послав навперейми йому полковника Тимоша, та Сірко так того Тимоша погромив, що він ледве з душею зрятувався.

Як тільки запорожці з Сірком з'явилися на Правобережній Україні, рух проти Виговського перекинувся й туди, і Сірко, скориставшись з того, поєднався в Умані з полковником Ханенком [233] та й оголосив Виговського зрадником, а на гетьманство підмовив козаків обрати того, кого українська старшина хотіла ще до смерті Богдана Хмельницького — сина його Юраська.

Сірко настановляє гетьманом Юраська Хмельниченка.

З Умані разом з усіма козаками, що піднялися проти Виговського, Сірко почав наступати на нього, і на початку вересня 1659 обидва козацькі війська зблизилися біля села Германівки. Тут Виговського покинули останні козаки, що ще були при ньому, і він лишився з самими поляками та найманим військом. Зрозумівши, що справа його загинула, Виговський не схотів далі проливати марно козацьку кров, а сам одіслав клейноди Хмельниченку і зрікся гетьманства.

Ставши гетьманом, Юрась Хмельниченко під впливом Сірка послав полковника Петра Дорошенка [234] сказати начальнику російського війська на Україні Трубецькому [235], що вся Україна хоче бути під протекцією царя, тільки з умовою, щоб по українських городах не було російських воєвод ніде, опріч Києва. Таким чином, треба сказати, що нове сполучення України з Польщею після смерті Богдана Хмельницького розбили виключно запорожці з своїм жвавим кошовим отаманом Сірком.

Князь Трубецькой замість одповіді Хмельницькому на його умови нового прилучення України до російської держави закликав його разом з козацькою старшиною у Переяслав, де стояло російське військо, з тим, щоб скликати таку раду і обрати гетьмана наново. Коли ж було обрано знову-таки Хмельницького, то Трубецькой примусив його дати згоду на обмеження автономії України і пустити московських воєвод, опріч Києва, ще в Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань.

Умова Хмельниченка з російським урядом викликала нову війну між Польщею і Росією. Король польський Ян Казимир увійшов у спілку з Кримським ханом і вийшов з великим військом на Білу Русь, татари ж наскочили на Правобережну Україну і, захопивши більше 20 000 невольників, погнали їх у Крим. Не вспівши заступити татарам шлях, запорожці під проводом Сірка вистежили їх, коли ті перевозилися через Дніпр біля устя річки Самари, і на піскуватих кучугурах Кінського острова року 1660, біля теперішнього села Ігрені, вирізали велику кількість татар і визволили майже всіх українських невольників.

Зразу ж після того запорожці самі пішли на татарські землі. Половина запорозького війська під проводом Брюховецького [236] ходила на Асламгород, котрий турки за останні роки вспіли поновити, добула його й зруйнувала; друга ж половина з Сірком ходила під Очаків і, поруйнувавши його околиці, побрала чимало бранців.

Року 1661, воюючи Польщу, на Правобережну Україну прийшло російське військо під проводом Шереметева [237]. Проминувши Київщину, Шереметєв пішов на Любар, сподіваючись собі на поміч гетьмана Юраська Хмельниченка з козацьким військом. Проте козацька старшина, незадоволена останніми переяславськими умовами, не поспішала на поміч Шереметєву і не допустила Хмельниченка до сполучення з ним. Поляки разом з татарами тим часом напали на російське військо і, погромивши його, обложили біля Чуднова [238] з усіх боків.

Лютуючи на Хмельницького, Шереметєв відкупився од полону тим, що видав татарам у неволю всі виділи козацького війська, які були при ньому, хоч ті нічого й не знали про події у козацькому війську. Такий вчинок Шереметєва дуже обурив козацьку старшину і всіх козаків, що були у війську Хмельниченка, і, коли поляки й татари почали наступати на козацький табір, вони не схотіли битись з далеко сильнішим ворогом і піддалися полякам на гадяцьких умовах з деякими обмеженнями.

Запорожці під час цих подій були з Сірком на устях Бугу, підстерігаючи там татар, і участі у війні з поляками не брали. Проте згода Юраська Хмельницького з поляками викликала між запорожцями велике обурення, бо вони не хотіли й чути про польську зверхність. Військо Запорозьке бажало бачити Україну вільною і ні від кого незалежною, і під впливом запорожців по всій Україні того ж року почалася колотнеча. На Правобережну Україну, на підставі умови з Хмельниченком, почали вертати польські пани, одбираючи від селян свої маєтності та підвертаючи під себе поспільство; народ же не хотів знову лізти у польське ярмо і прогаяв поляків, побиваючи їх, де міг. На Лівобережній же Україні козаки, незадоволені з російських воєвод та з грабунків московського війська, били непрошених гостей і виганяли їх з українських городів. На обох берегах Дніпра поспільство поривалося до волі, добутої річками пролитої крові, та тільки й там обставини не сприяли тому.

Юрась Хмельниченко не зміг розібратися серед такого замішання. Не з його хистом було вирвати Україну із скрутного становища, і наприкінці року 1662 він зрікся гетьманства і, передавши, за згодою невеликої кількості зібраної ним козацької старшини, військові клейноди зятю своєму, полковнику Тетері [239], сам пішов у ченці.

Полковники Лівобережної України Сомко [240] і Золотаренко [241], що не брали участі в обранні Тетері гетьманом, не хотіли визнавати його старшим і почали домагатися гетьманської булави всяк для себе. Та тільки ні той, ні інший не мали у своїх домаганнях ніякої підпори у меншому козацтві та простому людові, бо як і вся того часу козацька старшина, вони, користуючись з своєї влади, кривдили люд і забирали собі грунти, млини і таке інше, тобто, як казали запорожці, «запаніли».

Запорожці настановляють гетьманом Брюховецького.

Військо Запорозьке теж не визнавало Тетерю гетьманом, бо не згідне було на польську зверхність. Разом з тим війську, що завжди обстоювало рівність всього люду, дуже не до вподоби було й народження на Україні свого власного панства. Запорожці однаково неприхильно ставилися й до Сомка, й до Золотаренка, а тому на підставі давніх запорозьких звичаїв, домагалися, щоб гетьмани обиралися на Січі, а не у волості.

У той час чималий вплив на запорожців мав бувший джура Богдана Хмельницького Іван Брюховецький. Маючи, певно, ще од Богдана Хмельницького чималі гроші, він часто підмогоричував по січових шинках, заробляючи собі на порозьку голоту, вмів вдавати з себе заступника й оборонця простих козаків перед січовою старшиною і став такий милий всій запорозькій черні, що року 1662 його обрано було кошовим отаманом. І от, коли Юрась Хмельниченко зрікся гетьманства, запорожці вирішили настановити гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Щоб вірніше того досягти, кіш на початку року 1663 вислав на Україну Брюховецького з цілим полком запорозького товариства, яке й агітувало між простим людом на його користь. Поспільство українське давно мріяло про такого гетьмана, щоб

[232] *Гуляницький Григорій* — ніжинський полковник (1656—1659). Народився на Волині. Походив з української шляхти. Належав до політичного угруповання І. Виговського. Брав участь у придушенні повстання Пушкаря — Барабаша. Після скинення Виговського перейшов на бік Ю. Хмельницького. Сподівався одержати Слободищенський трактат 1660 р., за яким Україна знову переходила до Польщі. Зазнав поразки від російсько-українських військ у 1664 р. Звинувачений П. Тетерею в зраді, був ув'язнений у Мальборзьку фортецю. Звільнений у 1667 р. Дальша доля невідома.

[233] *Ханенко Михайло Степанович* — гетьман Правобережної України (1670—1674). Походив з родини багатого запорозького козака. В 1660—1669 роках був уманським полковником. Зв'язаний з керівними польськими колами, підтримував П. Тетерю та Ю. Хмельницького. Вів боротьбу проти П. Дорошенка, який спирався на підтримку Туреччини. Після поразки під Стеблевом у 1673 р. добровільно здався лівобережному гетьманові І. Самойловичу. Дістався від царя великої землеволодіння, відійшов від політичної діяльності.

[234] *Дорошенко Петро* (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676). Безуспішно намагався об'єднати Лівобережну Україну з Правобережною. Спирався на підтримку Туреччини. Знемігшись у боротьбі, перейшов на Лівобережну Україну. Був засланий царським урядом у Малоярославець, де й помер.

[235] *Трубецькой Олексій Микитович* (помер у 1680 р.) — російський дипломат, князь. Належав до керівних кіл царського уряду, які вважали головним політичним питанням українське. Під час війни 1648—1654 років вів переговори у Москві з українськими посольствами. Після 1654 р. брав участь у війні проти шляхетської Польщі.

[236] *Брюховецький Іван Мартинович* (помер 1668 р.) — гетьман Лівобережної України. Колишній джура Б. Хмельницького. Політичний авантюрист. Дозволив царським воєводам збирати податі на Україні. Одружився з боярською дочкою і купив собі титул боярина. Поступався переяславськими договірними статтями, за що його вбили обурені козаки.

[237] *Шереметєв Василь Борисович* (бл. 1622—1682) — російський державний і військовий діяч, боярин (з 1653 р.). В 1653—1655 роках — один із восначальників російської армії у війні з Польщею. З весни 1658 р.— київський воєвода. В 1600 р. очолював оборону Правобережжя під Чудновом. Був захоплений поляками в полон і виданий татарам. Викуплений у 1681 р.

[238] *Чуднів* — тепер районний центр Житомирської області на південний захід від Житомира.

[239] *Тетеря (Моржковський) Павло Іванович* — гетьман Правобережної України. Походив з козаків Переяслава. З 1653 р.— переяславський полковник. Підтримував Ю. Хмельницького. І. Виговського. Гетьманом оголосив себе в 1663 р. після зречення Ю. Хмельницького. Діяч підкреслено пропольської орієнтації, він у 1665 р. під тиском антифеодальної боротьби змушений був утекти до Польщі.

[240] *Сомко Яким Семенович* (помер у 1663 р.) — наказний гетьман Лівобережної України (1660—1663). У 1662 р. старшинська рада в Козельці обрала його гетьманом усієї України. Проводив політику на дотримання Переяславської угоди. Тому царський уряд підтримав на Чорній раді у Ніжині 1663 р. не Сомка, а Брюховецького. Потрапивши в руки до новообраного гетьмана, Сомко і його прихильники були страчені в Борані.

[241] *Золотаренко* — тут мається на увазі Василь Золотаренко, брат наказного гетьмана Івана Золотаренка, ніжинський полковник.

дбав про нього, а не виключно про себе та старшину козацьку,— воно радо приєдналося до запорожців і навіть склало про такого гетьмана, якого уявляло собі у мріях, чудову думу про Ганжу Андибера:

Гей, гуляв, гуляв бідний козак-нетяга сім год
і чотири,
Та потеряв з-під себе три коні воронії,
На дванадцятий год повертає —
Козак-нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі,
Три сіром'язі,
Опанчина рогозовая,
Поясина хмельовая,
На козаку, бідному нетязі, сап'янці —
Видно п'яти й пальці.
Де ступить — босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка —
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці Біг має,
Вона дощем покрита,
А вітром, на славу козацьку, підбита.
Іще ж то козак, бідний нетяга, до города Черкас
прибуває,
Насті Горової, кабашниці степової,
шукає-питає.
Скоро козак-нетяга Насті Горової, кабашниці
степової, допитався,
Зараз у світлицю вбрався.
Там пили три ляхи [242],
Дуки-сріблянники:
Первий пив Гаврило Довгополенко
переяславський,
Другий пив Війтенко ніжинський,
Третій пив Золотаренко чернігівський.
От вони пили-підпивали,
З козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
«Гей, шинкарко Горовая,
Настя молодая!
Добре ти дбай —
Нам солодкі меди, соковиту горілку ще
підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю
з хати випихай;
Бо десь він по винницях, по броварнях
валявся,
Опалився, ошарпався, обідрався,
До нас прийшов добувати,
А в іншу корчму буде нести пропивати».
Тоді шинкарка Горовая
Настя, кабашниця степовая,
Козака-нетягу за чуб брала,
В потилицю з хати вибивала.
То козак-нетяга добре дбає,
Козацькими п'ятами опинає.
Поти п'явся,
Поки до порога добрався.
Козацькими п'ятами за поріг зачіпає,
А козацькими руками за одвірки ханає,
Під мисник голову свою козацьку
молодецьку ховає.
Тоді два ляхи, дуки-сріблянники, на його
поглядали,
З його насміхали,
А третій, Гаврило Довгополенко
переяславський, був обачний,
Із кармана людську денежку виймав,
Насті кабашній до рук добре оддавав,
А ще стиха словами промовляв:
«Гей,— каже,— ти, шинкарко молода, ти, Насте
кабашна!
Ти, каже, до сих бідних козаків не як хоч злая,
да й обачна:
Коли б ти добре дбала,
Сю денежку до рук приймала,
До погреба одходила,
Хоч нороцового [243] пива уточила,
Сьому козаку, бідному нетязі,
Сьому козаку, бідному нетязі, на похмілля
живіт його козацький скрепила».
Тоді Настя Горовая,
Шинкарка степовая,
Сама в льох не ходила,
Да наймичку посилала:
«Гей, дівко, наймичко!
Добре ти вчини,
Кінву-чвертівку в руки вхопи
Та у льох убіжи,
Та вісім бочок мини,
А з дев'ятої поганого пива наточи.
Як маєм ми його свиням виливати,
То будем ми його на таких нетяг роздавати».
Тоді дівка наймичка у льох убігала,
Та дев'ять бочок минала,
Та з десятої п'яного чола меду наточила,
Та в світлицю входжає,
Свій ніс геть од кінви одвертає,
Буцімто те пиво воняє,
Як подали козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі
Та й почав підпивати пивце гаряче [244],
Взяв, раз покуштував, удруге напився,
А втретє як узяв ту кінву за вухо,
То зробив у тій коновці сухо.
Як став козацьку голову хміль розбирати,
Став козак коновкою по мосту добре погримати,
Стали в дуків-сріблянників із стола чарки й
пляшки скакати,
І стала шинкарська груба на десять штук
скрізь по хаті літати.
Не стали тоді ляхи, дуки-сріблянники, за сажею
світу Божого видати.
Тоді ж ляхи, дуки-сріблянники, на його
поглядали,
Словами промовляли:

[242] У цій думі полковників козацьких: Довгополенка, Золотаренка й Сомка (Війтенка) народ вже ляхами, що показує, наскільки козацька старшина була тоді чужою своєму народові. *(Примітка автора.)*

[243] *Нороцовий* — зіпсований.

[244] *Гречий* — хороший, такий як слід.

«Десь сей козак-нетяга ніде не бував,
Добрих горілок не пивав,
Що його й погане пиво он'янило».
Як став козак-нетяга тес зачувати,
Став на ляхів грізно гукати:
«Гей, ви, ляхове,
Вразькі синове!
Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце
попускайте!
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із
лаптями сісти!»
Тоді ляхи, дуки-сріблянники, добре дбали,
Дальше ік порогу посували,
Козаку-нетязі більше місця на покуті попускали,
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок [245] виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду застановляє.
Тоді ті ляхи, дуки-сріблянники, на його
поглядали,
Словами промовляли:
«Гей, шинкарко Горовая,
Настя молодая,
Кабашнице степовая!
Нехай сей козк, бідний нетяга, не мається в тебе
сеї заставщини викупляти,
Нам, дукам-сріблянникам, нехай не зарікається
воли поганяти,
А тобі, Насті-кабашниці, груб топити».
От тоді-то козак, бідний нетяга, як став сії
слова зачувати,
Так він став чересок виймати,
Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь
стіл червінцями устилати.
Тоді дуки-сріблянники, як стали в його
червінці зоглядати,
Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою;
Тоді й шинкарка Горовая,
Настя молодая,
Істиха словами промовляє:
«Ей, козаче,— каже,— козаче!
Чи снідав ти сьогодні, чи обідав?
Ходім зо мною до кімнати,
Сядем ми з тобою поснідаєм
Чи пообідаєм».
Тоді-то козак, бідний нетяга, по кабаку
походжає,
Кватирку одчиняє,
На бистрії ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
«Ой ріки,— каже,— ріки низовії,
Помошниці Дніпровії!
Тепер або мене зодягайте,
Або до себе приймайте!»
От тоді один козак іде,
Шати дорогії несе,
На його козацькі плечі надіває,
Другий козак іде,
Жовті сап'янці несе,
На його козацькі ноги надіває;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку голову надіває;
Тоді дуки-сріблянники стиха словами
промовляли:
«Гей, не єсть же се, братці, козак бідний,
нетяга,
А єсть се Хвесько Ганжа Андибер,
Гетьман запорозький!..
Присунься ти до нас,— кажуть,— ближче,
Поклонимось тобі нижче,
Будем радиться, чи гаразд-добре на славній
Україні проживати».
Тоді стали його вітати медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він тес од дуків-сріблянників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
«Ей, шати, мої шати! Пийте-гуляйте:
Не мене шанують, бо вас поважають.
Як я вас на собі не мав,
То й честі од дуків-сріблянників не знав».
Тоді-то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман
запорозький стиха словами промовляє:
«Гей, козаки,— каже,— діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сріблянників за лоб,
Наче волів, із-за стола виводжайте,
Перед вікнами покладайте,
У три березини потягайте,
Щоб вони мене споминали,
Мене довіку пам'ятали!»
Тільки Гаврила Довгополенка переяславського
за те улюбив,
Край себе садовив,
Що він йому за свою денежку пива купив.
Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці добре
дбали,
Сих дуків-сріблянників за лоби брали,
Із-за стола, наче волів, виводжали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
«Гей дуки,— кажуть,— ви дуки!
За вами всі луги й луки,—
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!»

У червні року 1663 біля Ніжина одбулася велика рада з участю простого козацтва й запорожців, і на тій раді гетьманом України було обрано Брюховецького, причому запорожці разом з черню зчинили погром козацької старшини і взагалі панства,

[245] *Недолимок* — золота монета.

Сомка ж, що віддався під оборону російського посланця, було стято.

Тим часом Іван Сірко, обраний після Брюховецького знову кошовим отаманом, серед літа року 1663, пам'ятаючи одвічну мету козацтва — боротьбу з бусурманами, вирядив частину Війська Запорозького байдаками на Чорне море. Запорожці виплили повз Очаків на Дунайські гирла і добре пошарпали придунайські городи, та тільки, коли поверталися додому, їм сталася пригода. У лимані вони натрапили на турецький флот і билися з ним аж три дні, та, не маючи сили перемогти турків, змушені були покидати у море всю свою здобич і рятуватися на берег. Потопивши біля Дніпрових гирл свої байдаки, запорожці, одбиваючись од татар, пішки прибули 21 вересня на Січ.

У той час на Січі вже була російська залога з боярином Косоговим на чолі. Послана вона була на Запорожжя російським урядом весною того ж 1663 року почасти для того, щоб помагати запорожцям у боротьбі з татарами, почасти ж, щоб стежити за розпорядками Війська і тримати його у покорі і вірності. Сірко рішив скористатися російською залогою і, щоб оддячити бусурманам за невдалий похід на море, вирушив восени того ж року з Косоговим походом на Перекоп.

Все Перекопське межимор'я Сірко застав перекопаним од Чорного до Азовського моря глибокими рівчаками. Та це не спинило завзятого козацького ватажка — він перейшов за той рівчак біля Чорного моря, вдарив на город Перекоп ззаду, добув і поруйнував більшу його частину, одбився од Нуреддіна-султана, що наспів своїм на поміч, і 16 жовтня повернувся на Січ.

Боротьба запорозького кошового Сірка з гетьманами Тетерею і Чарнецьким.

Скоро після того на Січ прибули посланці гетьмана Тетері з листами, у яких гетьман умовляв запорожців згадати, що зверхником козацьким з дідів-прадідів був король польський і що тільки при боці Польщі Україна може зберегти свої права і звичаї. Коли на козацькій раді у Січі вичитувалися ті листи, то голоси запорожців поділилися: чималі купи козаків ставали на бік короля, а все-таки більшість запорожців ще не забула польської неправди та вчинків Чарнецького [246] і не хотіла й слухати про польську зверхність. Скінчилося на тому, що рада ухвалила лишитися під протекцією царя, і Сірко одіслав листи Тетері Брюховецькому.

З початком року 1664 король польський Ян Казимир вийшов на Лівобережну Україну з військом, щоб одібрати її збройною рукою від російського царя. Діставши про те звістку, кошовий отаман Сірко послав частину запорожців з полковником Чугуєм на поміч Брюховецькому, сам же з останнім військом пішов за Буг, щоб не дати татарам вийти полякам на поміч. Біля Бендер запорожці поруйнували й пошарпали чимало татарських сіл, а потім пішли виганяти поляків та євреїв з українських міст і визволяти од польських залог Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Смілу й інші городи південної України.

На Лівобережній Україні тим часом царське військо та лівобережні козацькі полки з Брюховецьким погромили польського короля і загнали його за Десну. Після тієї перемоги Брюховецький перейшов на правий бік Дніпра і хотів атакувати Чигирин, та тут до Чигирина, на поміч Тетері, наспів запеклий ворог українського люду Стефан Чарнецький з польським військом та кількома тисячами татар і погромив Брюховецького. Той мусив одходити до Черкас.

На поміч Брюховецькому саме на той час поспішав Сірко з запорожцями, та спізнився, і Чарнецький, одігнавши від Чигирина Брюховецького, пішов Сіркові назустріч. Біля города Бужина, що вище Крилова, зчинився між запорожцями й поляками кривавий бій: запорожці не подужали погромити значну силу війська Чарнецького й Тетері, а проте пробилися повз вороже військо і пішли понад Дніпром до Черкас, щоб сполучитися з Брюховецьким; Чарнецький же, слідкуючи за ними, побував у батьківщині Богдана Хмельницького Суботові, спалив те місто і, викопавши з домовини кістки гетьмана Богдана та сина його Тимоша, спалив їх, а попіл розвіяв по вітру. Ця ганебна для поляків подія сталася на Великодні свята 1664 року.

Становище Правобережної України щодалі ставало тяжчим: російська держава намагалася вернути її під свою владу, Польща — під свою, і обидві руйнували й палили по Україні городи й села, де засідали ворожі залоги. До того ж Польща, не покладаючи великої надії на власне військо, закликала собі на поміч татар і, замість грошової плати за їхню службу, дозволяла своїм спільникам забирати увесь непокірний їй люд у неволю.

Чарнецький, ганяючись з татарами й поляками за Сірком, обложив його у Черкасах, та не зміг добути і одійшов геть. Почувши, що Сірко з запорожцями перейшов Смілу, він обступив Смілу з великою силою і почав її добувати. Сірко кілька разів одгромив поляків, а потім вийшов потайно з частиною запорожців у Капустяну долину, де був татарський табір, і так погромив татар, що ті навіть покинули йому весь свій скарб і обоз.

Після того Сірко з запорожцями ще кілька місяців крутився по всій Україні, вишукуючи татарські загони та побиваючи їх. Найбільш славні для запорожців та Сірка битви з татарами були під Городищем, за 25 верст од мість грошової плати за їхню службу, Корсуня, та недалеко Умані, де Сірко упень погромив польських спільників. Поєднавшись після того з кількома правобережними полковниками, що під впливом Війська Запорозького відкинулися від Тетері, Сірко пішов на Чарнецького, що стояв з польським військом у Корсуні, маючи на думці оддячити йому за ганебний вчинок з прахом Богдана Хмельницького, та Чарнецький не наважився зчепитися з Сірком і з усім польським військом одійшов до Брацлава.

Розчарування запорожців у Брюховецькому.

У місяці серпні почалося зневір'я й розчарування запорожців у своєму ставленику Брюховецькому. До запорожців дійшли звістки, що Брюховецький листується з кримським ханом про згоду, і це дуже не подобалося січовикам і їхньому кошовому Сірку. Брюховецький зраджував ідеї боротьби з бусурманами, а через те ставав запорожцям немилим, так що на вимоги російського уряду, щоб Сірко прилучився з запорожцями до Брюховецького, Сірко написав самому цареві, що більше не йме віри Брюховецькому, а через те й не хоче приховецькому, а через те й не хоче приховецькому, а через те й не хоче при

Запорожці признають гетьманом Дорошенка.

На той саме час обраний на Покрову року 1665 гетьманом Правобережної України Петро Дорошенко звернувся до Запорозького Коша з проханням признати його гетьманом і обернути до нього свою ласку і приязнь, як колись до «славно-покійного Богдана Хмельницького».

Гетьман Петро Дорошенко.

Петро Дорошенко був онуком гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка, згадки про котрого, як про доброго козака й правдивого лицаря, ще живі були поміж запорожцями. Весь рід Дорошенків був з Чигирина і добре відомий всім козакам, сам же Петро Дорошенко під час гетьманування Богдана Хмельницького й Виговського зажив собі поміж козаками доброї слави, а за войовничий хист та розум був Богданом призначений прилуцьким, а далі черкаським полковником. За гетьманування ж Тетері був при ньому генеральним осавулом. За своїми поглядами та думками Петро Дорошенко був правдивим запорозьким лицарем. Він один з-поміж козацької старшини після Богдана Хмельницького ще не впав у себелюбство, бажав зберегти автономні права України і за щастя рідного краю радий був зректися своєї долі. Од часів великого повстання за 17 років Дорошенко упевнився в тому, що з Польщею більше не може бути згоди, бо українці й поляки на смерть зненавиділи один одного. Московські звичаї й московські люди здавалися Дорошенкові ще більш чужими, ніж польські; домагання ж російського уряду, щоб по всіх городах України були московські воєводи, упевняли його у тому, що під зверхністю Москви Україні неможливо буде зберегти свої автономні права. Разом з тим Дорошенко знав, що під турецькою зверхністю Молдава й волохи мають самоврядування, держать своє власне військо, суд, казну, звичаї й віру. Все це привело його до думки, що єдина можливість України забезпечити свої автономні права, це оддатись під протекцію турецького султана.

Поки що це були тільки думки Дорошенка. Запорожці про ті думки нічого не відали, знаючи ж Петра як доброго козака і щирого товариша, поставилися до його гетьманування прихильно, посилали йому у листі бажання всього доброго і вимагали тільки одного: щоб він не ставав до спілки з Польщею.

Побачивши, яке обурення викликала на Запорожжі присилка воєвод, російський уряд скоро забрав їх назад до Москви, та те вже не помогло — запорожці на початку року 1665 примусили Косогова, що стояв з військом у Січі, вийти з Запорожжя.

На початку року 1667 Україну як громом вдарила звістка про те, що у Андрусові російський уряд підписав з Польщею згоду, що вся Правобережна Україна має вернутися під Польщу, Лівобережна лишається цареві, запорожці ж повинні служити і цареві, й королю.

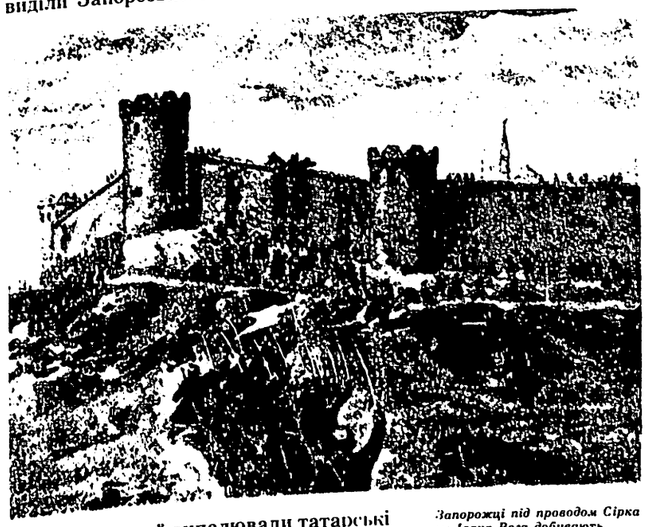
Поділ України дуже збентежив усю українську людність, і найскоріше те обурення вибухнуло на Запорожжі. Запорожці зараз же почали перемовлятися з Дорошенком, а 26 травня 1667 року біля Січі вони утопили в Дніпрі ціле царське посольство, що їхало через Січ до кримського хана з боярином Ладижинським, а кошовий на той час отаман Остап Васютенко ще й послав гетьману Брюховецькому листа, дорікаючи, що то він, гетьман, своїми вчинками призвів до загибелі московського посла. «Московський цар,— писав він,— довго тішив нас паперовими листами, неначе дітей яблуками, а сам не додержав умови з Богданом Хмельницьким, ставши до згоди з королем, віддав йому більшу частину України. Цар хоче одняти у запорожців те, за що наші діди й прадіди кров свою проливали,— військові права й вольності. Та й не тільки од запорожців хоче одібрати він права, а те ж саме чинять московські воєводи і на козацькій неньці Україні, а ти, гетьмане, потураєш московським людям, а не спиняєш їх. Ми, запорожці, поки живі, будемо стояти за свої права й вольності, що ж до тих, хто хоче одібрати у нас ті права, то нехай всі державці пам'ятають, що, як невидющому не встрелити нікого, так і їм даремно намагатися одібрати од нас нашу волю».

Цей лист запорозького товариства [248] зробив на Брюховецького велике враження, і в його голові вперше встало питання, чи вдержиться він на гетьманстві проти волі Запорожжя і чи не розумніше б йому одсахнутися од панства та всього чужого й обпертись на рідний люд та Військо Запорозьке. Проте цього разу він став на тому, що листа запорожців послав царю з проханням прислати йому якнайбільше війська, щоб оборонять його од своєї, української, черні та од запорожців.

Протягом року 1667 почали яскравіше виявлятися заміри Дорошенка щодо єднання з бусурманським світом. Обороняючи Україну від поляків, що після Андрусівської умови насунули на Поділля, Побужжя й усю Україну, Дорошенко над осінь того року викликав собі на поміч проти поляків татар і, прилучивши до себе орду Калги-Шерін-Гірея, пішов на Поділля, напав на коронного польського гетьмана Яна Собеського [249] і, погромивши поляків біля Підгайців, загнав Собеського у місто і почав там його облягати.

Славний похід запорожців на Крим.

Тим часом Військо Запорозьке, не вгадуючи дальніших замірів Дорошенка і пам'ятаючи зрадливі вчинки татар за останні 15 років, починаючи з Берестечка, скористалося з того, що орда була на Україні, і пішло походом на Крим. Під проводом кошового отамана Івана Рога та полковника Сірка запорожці несподіваним нападом добули й спалили Перекоп, а далі, поділивши військо надвоє, кинулися шляхами: Ріг — на Бахчисарай, а Іван Сірко — на Кафу. Обидва види Запорозького Війська без жалю вирізували й випалювали татарські улуси й городи, забирали скарби, заганяли худобу і так налякали кримського хана, що він покинув своє царство, сів на корабель і втік за море. Похазяйнувавши у Криму, як хотіли, визволивши з неволі кілька тисяч земляків та обтяжившись здобиччю, запорожці щасливо повернулися на Січ.

Запорожці під проводом Сірка та Івана Рога добувають Перекоп. Малюнок Стеценка.

Вчинок запорожців розбив мрії Дорошенка. Татари, що були при ньому, почувши про події у Криму, захвилювалися, покинули Дорошенка, і він якнайскоріше мусив замиритися з Собеським.

На Лівобережній Україні увесь 1667 рік зростало замішання й обурення на Брюховецького та московських воєвод. З Запорожжя воно хутко ширилося по Україні і на початку року 1668 набуло на Гетьманщині такої сили, що Брюховецький зрозумів неможливість дальшої боротьби з своїми земляками і, щоб вдержати у своїх руках булаву, змушений був

[248] Див.: Історія запор. козак. Д. Яворницького. Т. II. с. 387. *(Примітка автора.)*

[249] *Собеський Ян* (1629—1696) — польський полководець, король Польщі під ім'ям Яна III (1674—1696). Вів війни проти турків і татар, залучаючи до них і українських козаків. У 1686 р. уклав «Вічний мир з Росією». Прагнув запровадити в Польщі спадкову монархію, але цьому став на перешкоді опір магнатів.

піти проти воєвод і взагалі проти російської зверхності. Про свої заміри Брюховецький сповістив запорожців і гетьмана Правобережної України Дорошенка, сам же у січні 1668 року зібрав у Гадячі раду і одверто проголосив себе оборонцем прав України і ворогом Москви.

Козаки на тій раді вирішили домагатися, щоб воєводи вийшли з своїми залогами з України, а коли б ті не згодилися, то напасти оружно на московські залоги і побити їх разом з воєводами або повиганяти з України.

Тільки Брюховецький вже спізнився привертати на свій бік козаків. Всі його вже ненавиділи, і в той же саме час на Правобережній Україні, у Чигирині, була рада з правобережних полків та запорожців, зібрана Дорошенком. На тій раді було вирішено з'єднати обидві половини України під рукою Дорошенка, вигнавши з Лівобережної України російське військо.

На початку лютого запорожці вийшли на Гетьманщину і підняли там повстання, котре скоро перекинулося й на Слобожанщину, де повстання підняв Іван Сірко, спочатку у Змієві, пізніше ж під Харковом і Полтавою.

Російський уряд ще мав надію прихилити запорожців на свій бік і послав було на Січ царську грамоту, жалування й подарунки, та було вже невчасно: коли по весні на Україну ввійшло російське військо під проводом боярина Ромодановського [250], то назустріч йому з-за Дніпра вийшов з козаками й татарами Дорошенко і посунувся на Полтавщину, щоб там сполучитися з лівобережними полками.

Дорошенко, знаючи, що козаки ненавиділи Брюховецького, наблизившись 7 червня до табору лівобережного гетьмана, що стояв біля Сербиної могили, недалеко Диканьки, послав йому сказати, щоб той своєю волею склав булаву і прислав йому військові клейноди. Брюховецький ніяк того не сподівався і хотів було змагатися, та на нього накинулися всі ним покривджені і приволокли до Дорошенка.

Побачивши перед очима Брюховецького, Дорошенко звелів прикувати лівобережного гетьмана до гармати, поки військова рада судитиме його за те, що зламав військові звичаї і став боярином. Та віддаючи той наказ серед галасу козаків, Дорошенко махнув рукою, ті ж козаки, що привели Брюховецького, зрозуміли це так, що то Дорошенко подав гасло, аби кінчали з Брюховецьким, і забили його на смерть.

Чи щиро, чи не щиро, а Дорошенко вдав з себе, що дуже жалкує за смерть Брюховецького, і звелів тіло його з пошаною одвезти у Гадяч і урочисто поховати під церквою, збудованою небіжчиком. Після того, проголосивши себе гетьманом України обох сторін Дніпра, Дорошенко пішов із своїм військом назустріч Ромодановському, та той не наважився стати з козаками до бою і вийшов за межі України.

Хоч таким чином розідрана Андрусівською умовою Україна сполучилася і справи для Дорошенка склалися дуже щасливо, та те було дуже ненадовго. Під час походу на Ромодановського Дорошенко почув, що йому зрадила дружина, і подався в Чигирин.

Розбрат між запорожцями.

Тим часом нагла смерть Брюховецького, яку запорожці клали на душу Дорошенка, викликала на Січі проти останнього незадоволення. Брюховецький був ставлеником запорожців, і хоч свого часу був проголошений на Січі зрадником, та все-таки кара на нього без військового суду була образою Війську Запорозькому і багатьох запорожців одвернула від Дорошенка. Під впливом військового писаря Суховієнка, на прізвище Вдовиченко, на Січі почали гомоніти, що Дорошенко добув булаву неправдиво і що обрання гетьманів, як і споконвіку бувало, повинно одбуватися на Січі, а не у городах України. Підмогоричена Суховієнком січова голота скликала раду і проголосила Суховієнка гетьманом.

Щоб надати собі більшої ваги, Суховієнко після обрання на гетьманство звернувся до кримського хана через посланців, щоб признав його гетьманом. Ханові була люба така поперливість запорожців, і він послав Дорошенкові наказ, щоб корився Суховієнкові і йшов разом з ним вибивати російських людей з України.

[250] *Ромодановський Григорій Григорович* (помер у 1682 р.) — російський державний та військовий діяч, боярин (з 1665 р.). Був у складі посольства Бутурліна на Переяславській раді. Після смерті Б. Хмельницького, використовуючи суперечності між окремими угрупованнями, домагався проведення в гетьмани вигідних для Росії ставлеників (Брюховецького, Многогрішного). Під час чигиринських походів 1677 – 1678. років командував російськими військами.

Дорошенко, ображений таким наказом хана, зовсім не пішов за Дніпро, а боярин Ромодановський, скориставшись з того, так утиснув російським військом наказного гетьмана чернігівського полковника Демка Многогрішного [251], що той, не маючи од Дорошенка помочі, мусив піддатись Росії з усією Лівобережною Україною.

Суховієнко не справдив надій запорожців, як не справдив їх раніше Брюховецький. Замість того щоб іти проти війська Ромодановського, він разом з татарами почав воювати своїх братів, аби тільки одняти булаву од Дорошенка.

Таким чином, Дорошенка почали тиснути одночасно поляки, росіяни, татари й запорожці, хоч у спілці були тільки двоє останніх. Не бачачи собі нізвідки порятунку, Дорошенко по весні 1669 року скликав на річці Росаві велику козацьку раду і там умовив козаків піддатись під протекцію султана з умовою, щоб Україна була об'єднана і вільно сама порядкувала своїми справами за своїми звичаями, за поміч же султана проти ворогів тільки платила йому данину, як платила данину Молдава. Султан через свого посланця згоджувався прийняти Україну на таких умовах, але вимагав ще, щоб Дорошенко пустив у Чигирин та Кодак по 1000 яничарів. На таку вимогу Дорошенко згоди не дав, і через те умова Дорошенка з султаном не була підписана, а лишилася тільки на розмовах.

Війна Суховієнка з Дорошенком протяглася недовго, бо його підрізав полковник Іван Сірко. Запорожці Суховієнка, побачивши, що їм доводиться разом з татарами бити на своїх братів, скоро почали покидати свого ватажка, а запеклий ворог татар Сірко, скориставшись з цього, зібрав до себе все запорозьке товариство, неприхильне до Суховієнка, пішов Дорошенкові на поміч і під містечком Ольшенкою так погромив татар та Суховієнка, що останній зрятувався ледве з кількома товаришами, татар же там полягло аж 4000 душ.

Наприкінці року 1669, поки Сірко з запорожцями був ще на Україні, Суховієнко знову поєднався з декотримиордами татар, прийшов через Чорний ліс під Чигирин і хотів його добувати, спільник же його — кримський хан — хотів скористатися з того, що Січ лишалася майже порожньою, і послав 1000 татар, щоб її зруйнувати. Проте хоч на Січі на той час запорожців було обмаль, та кошовий отаман Курило відгромив татар, а багатьох побив і потопив у Дніпрі. Суховієнко, почувши про напад татар на Січ, обурився і, посварившись із своїми приятелями — татарськими мурзами, повернувся на Січ.

Обрання гетьмана на Україні.

Не вспів Дорошенко позбутися Суховієнка, як на Україні знову з'явилися купи незадоволених запорожців і підняли проти нього правобережні полки: Уманський, Кальницький, Паволоцький та Корсунський. Козаки тих полків, зібравшись на раду в Уманні, проголосили гетьманом Михайла Ханенка, після чого, заклавши спілку з татарами, почали воювати прихильників Дорошенка.

Опинившись у дуже скрутному становищі, Дорошенко все-таки скликав до себе останні правобережні полки і вийшов на ворогів під Стеблів, та Ханенкові козаки разом з татарами почали обступати його з усіх боків,

[251] *Многогрішний Дем'ян Гнатович* — гетьман Лівобережної України (1668 – 1672). Обраний у Новгород-Сіверському. Уклав Глухівські статті 1669 р. Розправлявся з антифеодальними виступами селян і козаків. Прагненням до багатства викликав невдоволення старшини. За звинувачення у підтримці П. Дорошенка його скинули з гетьманства. Опинився в іркутській тюрмі. Перебував на військовій службі в Сибіру. В 1696 р. постригся в чернці. Востаннє згадується в документах 1701 р.

плюндруючи городи й села, і зовсім оточили його у Стеблеві.

Іван Сірко, що не брав участі в цьому розбраті, побачивши, яку руїну роблять на Україні спільники Суховієнка та Ханенка — татари, згуртував біля себе кілька тисяч запорожців і, наблизившись до Стеблева саме під час рішучого бою, вдарив на Дорошенкових ворогів ззаду і нагнав на татар такого страху, що ті кинулися врозтіч, а за татарами побігли й Суховієнко та Ханенко із своїми прихильниками.

Управившись після того з Ханенком та Суховієнком, Дорошенко хотів знову прилучити до себе Лівобережну Україну і послав туди полковника Гамалію [252] з козаками. Многогрішний вислав проти Гамалії лівобережних козаків, та Гамалія погромив їх. На тому Дорошенко звелів Гамалії скінчити війну, бо Військо Запорозьке з кошовим отаманом Лукашем Мартиновичем прислало йому листа, докоряючи, що він проливає братню кров.

Таким чином, як бачимо, після смерті Богдана Хмельницького у Військову Запорозькому не було єдності й однодумства. Воно мало претензії вершити на Україні справи і наставляти гетьманів, та з того нічого доброго не виходило, бо поміж запорозьким товариством все менше ставало людей освічених, які розуміли б складне тогочасне становище України і своїм впливом вели б козацтво до певної мети, як водили колись князь Вишневецький, Самійло Кішка, Богданко та Сагайдачний. Ставленики запорожців — Брюховецький, Суховієнко та Ханенко — нічого не зробили своєму рідному краєві, опріч лиха, завзятий же та видатний запорозький ватажок часів руїни Сірко, не маючи ніякої освіти і навіть неписьменний, не міг, зрештою, взяти запорозьке товариство під свій вплив. Все своє життя він хоч і щиро обстоював ідею незалежності України од сусідів, та не вмів користуватися з обставин і проводив лише стародавню політику запорозького лицарства — засліплену ворожнечу до татар та турків.

Року 1670 чутка про те, що Дорошенко піддався турецькому султану, вже розійшлася по всій Україні і зменшила кількість його прихильників. Од нього відсахнувся навіть щирий його приятель та побратим Сірко. З такого становища намислив скористатись Ханенко, щоб зовсім звалити Дорошенка і одібрати в нього гетьманську булаву.

У ставленні до Польщі Дорошенко твердо стояв на тому, щоб зберегти Україні повну автономію, і через те з перших же часів свого гетьманування оружною рукою не пускав на Україну польського війська, вимагаючи повного поновлення Гадяцьких умов. Це дуже не до вподоби було польському урядові, і він увесь час або воював з Дорошенком, або робив всякі заходи, щоб позбутися непокірливого гетьмана. З такого становища й скористався Ханенко; він написав королю, що має на своєму боці все Запорозьке Військо, і якщо король затвердить його на гетьманстві, то він не тільки не вимагатиме поновлення Гадяцьких умов, а навіть пустить на Україну польське військо та польських панів. У зносинах Ханенка з королем йому дуже допомагав кошовий отаман Війська Запорозького Грицько Пелех, який навіть сам з кількома старшинами їздив до короля у Варшаву.

Королю дуже любі були заходи запорожців та Ханенка, і він, за згодою сейму, проголосив 22 грудня 1670 року Ханенка гетьманом України і через Пелеха переслав йому на Січ клейноди. Після того запорожці з Ханенком вийшли на Україну, підмовили на свій бік три західні козацькі полки і збили заколот по останніх полках Правобережної України.

Утиснутий з одного боку російським військом та гетьманом Многогрішним, з другого — поляками й гетьманом Ханенком, Дорошенко зрештою віддався під протекцію султана і просив дати йому помочі одбитись од ворогів, на Січ же він послав листа з поясненням, що змушений віддатись під протекцію султана через те, що за Андрусівською умовою Польща виторгувала собі Правобережну Україну у царя, не спитавши її згоди, як торгують тільки немовлячу тварюку, він же має за ганьбу скоритися такому торгові.

Велика руїна України.

Тим часом польський король, рішивши скінчити з Дорошенком, вислав проти нього чимале військо з коронним гетьманом Собеським, до котрого прилучилися Ханенко з кількома полками козаків і Сірко з запорожцями. Почалася справжня руїна України. Засліплені ворожнечею до Дорошенка за його спілку з султаном, запорожці разом з поляками добули й поруйнували по Поділлю городи Брацлав, Могилів, Ямполь, Тиманівку, Яругу, Бар, Мобеж, Вінницю й інші. Найдужче при тому оборонявся город Кальник, і полякам так і не вдалось його добути.

Поки тяглася ця війна, на поміч Дорошенкові прибули турки й татари, і з їхньою допомогою Дорошенко скоро розігнав козаків Ханенка і вигнав з України поляків. Тільки та поміч татарська була гетьманові на лихо: управившись з Дорошенковими ворогами, татари почали брати собі заплату живим ясиром. Вони розбіглися по Україні загонами і стали забирати людей у неволю. Стогін пішов по Україні, і людність зовсім одвернулася од Дорошенка та почала тікати за Дніпр у Гетьманщину.

Поки запорожці плуталися з Брюховецьким, Суховієнком та Ханенком і намагалися верховодити справами України, турки поновили на острові Тавані Аслам-Кермен, збудували проти нього на правому березі Дніпра ще й другий міцний город Кизикермен, так що зовсім прибрали до своїх рук низ Дніпра і одрізали Запорожжя од моря й лиманів так, що від славних морських походів Сагайдачного на Синоп, Кафу та Царгород на Січі лишилися тепер самі тільки згадки.

Року 1670 кошовим Запорозького Війська був обраний наново Іван Сірко. Він уже розумів, яку шкоду Війську Запорозькому зробили турки й татари, одрізавши Запорожжя від моря, і рішив наново розпочати з ними боротьбу. По весні того року він ходив походом на нову кріпость Кизикермен і намагався її добувати, та без великих гармат нічого не зміг вдіяти. Сунувся було він звідтіля степами на Очаків, та теж не зміг його добути, а попалив тільки передмістя та побрав чимало бранців.

Повернувшись з того походу, Сірко послав у Москву посланців просити, щоб цар прислав на Січ добрих гармат, щоб тими гарматами зруйнувати турецькі дніпровські городи. На те прохання з Москви справді-таки було прислано восени на Січ дві гармати та ще порох і оливо, та тільки на той час замість Сірка кошовим отаманом був уже Михайло Ханенко, що дбав не про те, як би пробитися знову до моря, а про те, як би видерти з рук Дорошенка гетьманську булаву. Проте Сірко вже так уславився поміж запорожцями, що досить було йому скликати товариство на раду та гукнути: «А хто, панове товариство, піде зо мною бити прокляту невіру?» — як зразу ж його обступали великі купи козаків. Так року 1671 він з охочими запорожцями ходив походом на турецькі городи Аслам та Кизикермен і останній таки добув і зруйнував, року ж 1672 він вистежив, коли спільник Дорошенка Танмамбет-мурза, повертаючись з України в Крим, спинився на річці Куяльнику попасти коней, наскочив на нього з запорожцями, погромив його і навіть самого захопив у бранці.

Після того скоро сталася зовсім незрозуміла подія. Сірко хотів вислужитися у царя і повіз свого значного бранця Танмамбета на Лівобережну Україну до боярина Ромодановського, щоб через нього передати того мурзу цареві у подарунок, але полтавський воєвода з невідомих причин не допустив Сірка до Ромодановського, а звелів заарештувати і вислав його у Москву, з Москви ж славного кошового було заслано в Сибір у місто Тобольськ. Гадають так, що московський уряд, знаючи славу Сірка поміж козаками, боявся, щоб він не став гетьманом. Як гетьман Сірко міг бути небажаним для всіх сусідів, бо завжди рішуче обстоював незалежність України.

Несподіваний арешт укоханого запорожцями лицаря тяжко образив все запорозьке товариство, і воно зараз же почало робити заходи, щоб його визволити. Тому ділу допоміг ще й король польський, що, сподіваючись року 1672 нападу на Польщу турків, просив царя випустити на волю Сірка як найлютішого ворога бусурманів, який найкраще вміє їх громити. Зносини московського уряду з приводу нападу турків лишили історії дуже цікавий документ — «Описаніе Січі Запорозької». Споді-

[252] *Гамалія Григорій Михайлович* (помер у 1702 р.) — лубенський полковник (1665—1668, 1687—1688). Походив із знаменитого старшинського роду. У 1659 р. був послом І. Виговського в Туреччині. Повернувшись на Україну, став прибічником І. Брюховецького. Після викриття останнього став соратником П. Дорошенка. Ампістований царським урядом у 1676 р., дістав маєтності поблизу Лохвиці на Полтавщині.

ваючись нападу турків через запорозькі землі, російський уряд запитував Кіш про те, які на Запорожжі маються городки для оборони, і от запорожці про свою Січ писали так:

«Город Січа стоїть в устях Чортомлика й Прогноя, над річкою Скарбною. Вал Січі заввишки 6 сажнів, з поля од Сумської сторони й од Базавлука на валу пороблені палі й бійниці, з другого боку од устя Чортомлика та Скарбної пороблені дерев'яні коші, набиті землею. У Січі башта з поля мірою навкруг 20 сажнів, у тій башті бійниці, а перед баштою, за рівчаками, зроблено земляний городок у 110 сажнів навкруги з вікнами та гармати. Щоб ходити по воду на Чортомлик та на Скарбну, пороблено вісім пролазів, і над тими пролазами теж віконця; завширшки ті пролази тільки одній людині з водою пролізти. Мірою той город Січа з поля од річки Прогноя до річки Чортомлика без малого 100 сажнів. Понавколо того города вирізано рівчак у 5 сажнів углиб [253]; з правого боку города річка Прогной, з лівого — річка Чортомлик, а впали ті річки у річку Скарбну, що біжить позад города біля самого рівчака. Мірою весь город Січа навкруги біля 900 сажнів. Будував город Січу кошовий отаман Лутай з козаками років 20 до того. В Січі мається гарматного наряду: одна гармата мідна ломова і до неї 100 куль, що важать по вісім гривенок ядро на московську міру; 11 гармат менших і до них по 100 куль, що важать по 4, по 3 й по 2 гривенки і по полугривенці ядро. А ковалів у Січі завжди пробуває біля сотні. Пороху гарматного й ручного 350 пудів, свинцю 300 пудів і труту біля 30 пудів».

Списавши отак свою Січ, запорожці закінчували свого листа проханням, щоб полковника Івана Сірка було визволено на волю і повернено на Січ.

Турки на Поділлі.

Король польський Ян Собеський не марно страхався приходу на Україну турецького султана — на початку літа року 1672 султан Махмуд IV [254] з великим військом перейшов Дунай, а далі й Дністер і, помщаючись за напади польського війська на Дорошенка, підступив до Кам'янця. Дорошенко ж тим часом у спілці з татарами погромив під Батогом польське військо і козаків Ханенка. В серпні турки добули Кам'янець і, повернувши на північ, підійшли під Львів і почали його добувати. При тому Дорошенко з козаками підходив навіть під Крехівський монастир [255], що у ті часи майже один на всю Галичину ще додержував православної віри. Налякана силою турків Польща скоріше пішла з султаном на згоду, і по Бучацькій умові, 7 жовтня 1672 року, віддала туркам Поділля і зреклася України, признавши її за Дорошенком, себто незалежною від Польщі. Підлеглість своїм одвічним ворогам — бусурманам була огидна всякому українцеві, немила вона була й Дорошенкові, і якщо він і пішов під турецьку зверхність, так тільки з тим, щоб врятувати Україні волю. Коли ж заміри Дорошенка здійснилися і він вивернувся з-під Польщі, то зараз же послав у Москву послів сказати, що охоче передасть свою Україну під зверхність російську, якщо тільки цар забезпечить їй становище відповідно до умови з Богданом Хмельницьким.

Цар охоче згодився на пропозицію Дорошенка, і скликаний з приводу цього у Москві земський собор ухвалив прийняти Дорошенка з Правобічною Україною. Того не сталося з одного боку через те, що Польща, як тільки турки вийшли за Дунай, знову почала домагатися влади над Україною, з другого ж боку через те, що на Лівобережній Україні, замість невідомо за що засланого в Сибір Многогрішного, вже був новий гетьман — Самойлович [256], і він через посланців умовив царя не приймати Дорошенка під свою руку, а краще затвердити гетьманом обох берегів Дніпра його, Самойловича, обіцяючи не вимагати для України тих автономних прав, яких вимагав Дорошенко.

Московський уряд скористався нагодою, затвердив Самойловича гетьманом і звелів Ромодановському йти з військом і допомогти йому одібрати Правобережну Україну в Дорошенка. Спільники перейшли за Дніпр, опанували Каневом та Черкасами і почали переманювати на свій бік правобережні полки козаків. Дорошенко хотів змагатися, та український люд і козаки відсахнулися від нього. Торішнє перебування турків на Україні виявило всім, що Дорошенко піддався бусурманам, а перебудування турками у Кам'янці костьолів на мечеті страшенно всіх вразило й одвернуло од Дорошенка. Через невеликий час всі правобережні полки признали гетьманом Самойловича. Дорошенко ж лишився з самим тільки Чигирином та кількома тисячами козаків.

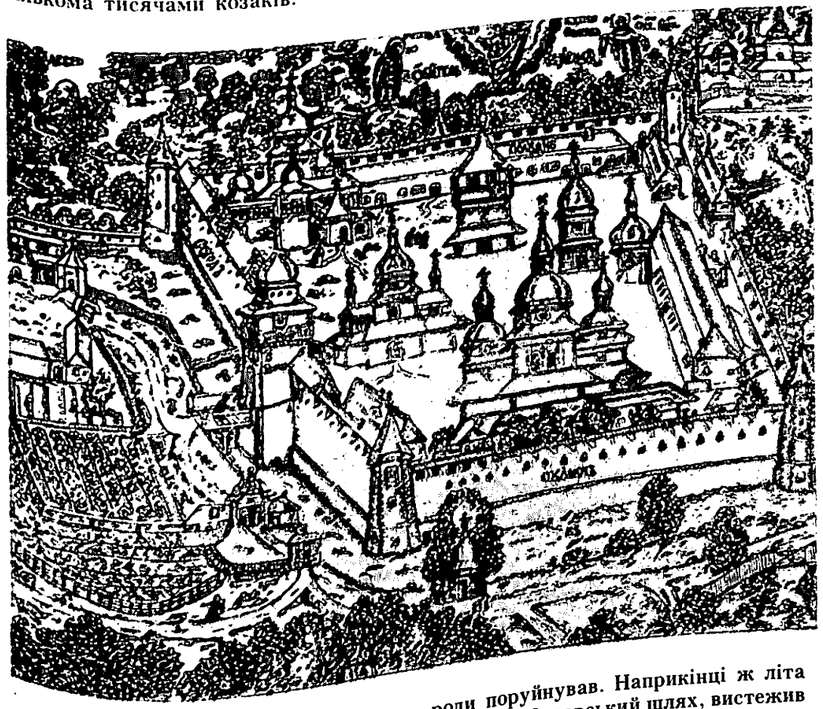
[253] Певно, міряючи од дна рівчака до верху вала. *(Примітка автора.)*

[254] *Махмуд IV* (1642—1691) — дев'ятнадцятий султан Туреччини. В 1772 р. разом з П. Дорошенком розпочав війну проти Польщі, захопив Кам'янець-Подільський. Король М. Вишневецький підписав ганебний Бучацький мирний договір, але війна тривала й далі, внаслідок чого Поділля та частина Правобережної України перейшли до турків. Зазнав поразки від Я. Собеського в 1683 р. під час облоги Відня.

[255] *Крехівський монастир* — вогнище духовної культури на Західній Україні, розташований на захід від Львова, поблизу Жовкви (Нестерова).

[256] *Самойлович Іван* (помер у 1690 р.) — гетьман Лівобережної України (1672—1687). Походив з родини священика. Боровся проти П. Дорошенка за приєднання до Лівобережжя Правобережної України. Під його керівництвом велися чигиринські походи 1677—1678 років. Влітку 1687 р. 150-тисячна армія, в складі якої було 50 тисяч козаків під командуванням В. Голицина, вирушила в похід на Крим, який не вдався. В невдачі звинувачено Самойловича. Його заарештували, заслали в Сибір, де він і помер.

Тим часом славний Сірко, вирвавшись року 1672 з неволі, на початку року 1673 був знову обраний кошовим отаманом Війська Запорозького, а по весні того року, не беручи участі у змаганні Самойловича з Дорошенком, повів запорожців на турецькі городи Аслам та Очаків і обидва городи поруйнував. Наприкінці ж літа ходив на Муравський шлях, вистежив там татарський загін, що хотів набігти на Слобідську Україну, погромив його і забрав багатьох татар у бранці. Коли після цієї щасливої перемоги над ворогами Сірко повертався на Січ, то трохи сам з усім своїм товариством не попав у бранці. На запорожців наскочила ціла орда татар у 8 000 коней, оточила їх у степу і три дні добувала. Врешті Сірко таки відгромив орду і пробився з товариством на Січ. Через місяць після того невсипущий козацький ватажок вже опинився з запорожцями за Бугом, напав на Тягиню, спалив її і спустошив Буджак аж до Білгорода.

Крехівський монастир недалеко Львова. Стародавній малюнок.

На 15 березіля у Переяславі була зібрана рада з представниками од всіх полків, і всі признали гетьманом Самойловича та російську зверхність. Туди ж прибув і Ханенко і, зрікшись свого гетьманства, якого фактично вже й не мав, передав свої клейноди Самойловичу разом з рештою своєї армати. Ті клейноди були надані Ханенкові від польського короля через представників од Війська Запорозького, і запорожці мали їх за свої; гармати ж і коні під гарматами були власністю Війська Запорозького, і воно, почувши про події у Переяславі, зараз же вимагало від Самойловича, щоб прислав коней, гармати й клейноди на Січ, та новий гетьман не звернув на вимоги Запорозького Коша ніякої уваги і тим зразу відвернув од себе низове козацтво.

Лжецаревич Симеон у Січі.

Покуштувавши сибірського заслання, Сірко став тепер вороже дивитись на російську зверхність і, почувши, що Дорошенко хотів скоритись Самойловичеві, одраїв йому те робити: на початку ж року 1674 на Січі сталася подія, яка ще дужче розраїла Сірка з московським урядом. Ще коли Сірко ходив під Тягиню, на Січ прибув з кількома донськими козаками молодий парубок, що звав себе сином царя Олексія Михайловича [257] Семеном. Він розказував, неначе його за наказом царя було ув'язнено і заслано в Соловецький монастир за те, що він вдарив свого діда по матері Милославського. Через те, мовляв, він, рятуючись од неволі, втік з монастиря на Запорожжя, маючи надію, що запорожці дадуть йому притулок.

Прибувши на Січ, Сірко довго умовляв невідомого сказати правду і, боячись Бога, не дурити Військо Запорозьке, але невідомий божився, що говорить правду. Щоб ще більше вивірити парубка, Сірко підмовив січового панотця допитати його на духу про те, хто він, коли ж той і на сповіді перед хрестом присягнув на тому, що справді є сином царя московського Олексія Михайловича, Сірко вже повірив всьому, що зайда розказував, і так повірив, що ніхто не мав сили вкинути в його душу зневір'я. Він лишив парубка жити на Січі вільно, а товариству наказував, щоб царевича добре годували і поводилися з ним чемно.

Скоро після того Сірко спорядив перший після довгої перерви похід запорожців чайками на море, хоч, на жаль, з історії невідомо, куди саме плавали запорожці і які були наслідки того походу. На початку березня 1674 року Сірко знову вже був на Січі, а через кілька днів туди прибули посланці царські Чудінов та Щоголів, маючи наказ захопити самозванця Семена і привезти до Москви. Сірко зустрів посланців урочисто, але, як тільки почалася розмова про самозванця, сказав, що вірить царевичу, а не посланцям. Березня 12 він скликав раду, і на тій раді царські посли передали кошовому царську грамоту з наказом видати самозванця послам; у тій же грамоті запорожців запевняли, що царевич Семен прожив на світі всього 4 роки і вже давно помер. Коли грамоту було вичитано, Сірко не повірив їй, маючи з слів самозванця підозріння, що грамота підроблена боярами. Вклонившись раді, він сказав:

«Отамани-молодці і ви, панове товариство, Військо Запорозьке низове! Коли ж воно у нас бувало, щоб ми видавали когось, хто приходив на Січ шукати собі притулку? Як цього одного видамо, так Москва всіх нас по одному розволочить! Цей хлопець не злодій і не харциз, а певний царевич!» [258]

Після промови кошового, козаки з обурення почали гукати, що бояр треба утопити, бо вони хочуть обдурити військо. На майдані зчинився такий галас, що самому ж Сіркові довелося заспокоювати запорожців, щоб пожаліли його, кошового, і не топили послів.

Цей випадок яскраво показує, як твердо Сірко обстоював стародавні запорозькі звичаї про волю всякого, хто приходив на Січ. Так само Сірко вчинив у другому випадку, коли ж того року захопив Дорошенкового посланця Івана Мазепу [259], який віз листа до султанського великого візира — він не видав його ні Самойловичу, ні боярину Ромодановському, незважаючи ні на які їхні уперті домагання.

На тій же раді, про яку зараз велася мова, Сірко ще звертався до товариства з словами: «Пошлемо сказати Дорошенкові, щоб не віддав клейнодів Ромодановському, бо у Ромодановського така правда: як одібрав клейноди у Юрка Хмельниченка, то не оддав нам, Війську Запорозькому — то так і тепер зробить!»

Після ради Сірко довго приватно розмовляв з Чудіновим, дорікаючи московському урядові і боярину Ромодановському за всякі од останнього кривди на Україні і за те, що Ромодановський, обіцявши йому у листі царську милість, пізніше, коли Сірко, повіривши, поїхав до нього, віддав його у неволю.

Врешті всі наради й розмови скінчилися на тому, що Сірко того ж місяця вирядив царських послів з Січі, до Дорошенка ж од всього Війська Запорозького послав представником Степана Білого з 25 товаришами, щоб умовити його не віддавати неньки України «під російську зверхність», а спільно з Самойловичем обстоювати її від усіх сусідів.

Коли Чудінов прибув у Переяслав до Ромодановського і розказав про події на Січі, той зараз же послав у Мерефу наказ арештувати дружину та дітей Сірка і перевезти їх у Переяслав. Це було новою кривдою Сіркові, бо, вирядживши Чудінова з Січі, він послав у Москву посланців спитати самого царя у вічі, чи син його той хлопець, що пробуває на Січі, чи він справді самозванець, і як тільки дістав од царя підтвердження, що то не його син, то зараз же вислав самозванця під вартою у Москву, де його 17 вересня 1674 року було покарано на смерть.

Під впливом запорозьких послів Дорошенко передумав скорятися Самойловичеві і почав оборонятися од нього й од московського війська, та тільки сила його була дуже невелика, і 9 червня військо його було побите, а рідний його брат Андрій був поранений. Після того, не маючи порятунку, Дорошенко знову послав листи до султана й хана кримського, переказуючи, що як за два місяці не подадуть йому помочі, то він змушений буде піддатися царю.

Напади запорожців під проводом Сірка на татар.

У серпні 1674 року турки прийшли на поміч Дорошенкові й опанували Поділля й Брацлавщину, а кримський хан пішов Муравським шляхом на Лівобережну Україну. Самойлович та Ромодановський, почувши про те, зараз же одійшли на східний бік Дніпра, Дорошенко ж знову почав підбивати під себе правобережні полки.

Сірко хоч і був душею з Дорошенком, та одвічні традиції Війська Запорозького не дозволяли йому допомагати бусурманському голдівникові. Він скористався з того, що татари вийшли з Криму на північ, і, вдаривши на необоронений Крим, наробив там такої шкоди, що хан зараз же повернув з України назад. Покинув Дорошенка й Калга-султан [260], що був при ньому, і, захопивши на Правобережній Україні багато людей у неволю, погнав їх до Криму. Сподіваючись того, Сірко засів із запорожцями біля Таванського перевозу, і, коли татари почали перевозитись, він зупень погромив їх, визволив ясир і захопив увесь татарський табір, на доказ чого послав Самойловичеві намет самого Калги-султана в подарунок.

Повернувшись з-під Тавані, Сірко пішов за Буг, погромив і там чималу татарську орду і визволив 1000 невольників, що татари гнали в Очаків, а у вересні знову напав на Перекоп і, пробравшись у Крим, багато татарських улусів попалив, а невольників-християн визволив.

Кошовий Сірко з військом у степах. Малюнок Погрібняка.

[257] *Олексій Михайлович* (1629—1676) — російський цар (1645—1676), батько Петра I. Проводив активну зовнішню політику. Погодився на Переяславську раду 1654 р., але в 1667 р. підписав Андрусівський мир, за яким Правобережна Україна була повернута Польщі.

[258] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. II, с. 465. *(Примітка автора.)*

[259] *Мазепа Іван Степанович* (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708). Походив з українського шляхетського роду. Був пажем при королівському дворі. Втік до гетьмана П. Дорошенка. Був генеральним писарем у його уряді. В 1674 р. перейшов на бік І. Самойловича. В 1687 р. був обраний гетьманом. Вступив у таємні зносини зі шведським королем Карлом XII, а в 1708 р. повністю перейшов на його бік. Після поразки шведів під Полтавою відступив з ними та запорожцями у Молдавію, де й помер у м. Бендерах.

[260] *Калга-султан* — престолонаслідник, спадкоємець при живому султанові, в даному разі при Махмудові IV.

Король польський Ян Собеський, що кілька років вже воював з турками, був надзвичайно вдячний Сіркові за його напади на татар. Він кілька разів присилав на Січ посланців з подарунками й подякою Війську Запорозькому і проханням до Сірка воювати спільно з поляками проти ворогів Христа. Сірко приймав королівських посланців прихильно, але од спільних походів ухилявся, бо у такому разі йому довелося б воювати проти Дорошенка, що обстоював Україну від Польщі. Тим часом зносини короля з Сірком дуже бентежили російський уряд, а Самойлович користувався ними, щоб раз у раз посилати цареві доноси на Сірка, кажучи, що Сірко хоче бути гетьманом України під рукою польського короля.

Запорожці пишуть одповідь султану Махмуду IV.

Обурений нападами запорожців на підвладних турецькому султанові татар та на турецькі городи, султан Махмуд IV рішив скінчити з запорожцями так, щоб і сліду од них не лишилося. Він не міг далі терпіти, щоб якась жменька людей перешкоджала йому здійснювати широкі плани. Але раніше, ніж іти на Запорожжя зі зброєю, він, як оповідають народні перекази, хотів спробувати прихилити їх до себе по добрій волі і неначебто послав на Січ такого листа:

«Султан Махмуд IV козакам запорозьким. Я — султан, син Магомета, брат сонця й місяця, нащадок і ставленик Бога, володар царств Македонського, Вавілонського, Єрусалимського, Великого й Малого Єгипту, цар над царями, державець над державцями, надзвичайний лицар, якого ніхто не переможе, невсипущий охоронитель гробу Ісуса Христа, оборонець самого Бога, надія й утіха мусульман, страх і великий заступник християн,— наказую вам, запорозькі козаки, підклонитись під мою руку по добрій волі без ніякого змагання і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд четвертий».

Сірко й усе січове товариство неначебто дуже глузували з султанського листа і на раді склали таку одповідь султанові:

«Ти шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, коли ти голим тілом їжака не вб'єш? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не вартий ти синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею й водою будемо битись з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіяка, самого гаспида нащадок і всього світу і півсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобилячий хвіст, різницька собака, нехрещений лоб — хай би взяв тебе чорт! Оттак тобі козаки відказали, плюгавче! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книжці, а день у нас такий, як і в вас, поцілуй же в ... нас! Кошовий отаман Іван Сірко зо всім Кошем Запорозьким».

Такого листа справді міг скласти якийсь завзятий козарлюга, хоч би й Іван Сірко, а тільки щоб такого листа справді було послано султанові од Війська Запорозького, то того ні в якому разі не могло бути, бо всі історичні документи упевнюють нас у тому, що у своєму листуванні Військо

Запорожці виступають з Січі. Малюнок Сластьона.

Запорозьке завжди було обережне й ввічливе і писало не простою мовою, а дуже кучеряво.

Чи були справді такі листи чи ні, а тільки ще восени 1674 року султан прислав із Стамбула у Крим на кораблях 15 000 яничар і звелів хану, взявши тих яничар і всю татарську орду, йти на Запорожжя, зруйнувати Січ і вигубити всіх запорожців до ноги.

Добре знаючи запорозькі звичаї, хан після наради з мурзами підступив до Січі саме на Різдвяні свята, коли запорожці звичайно гуляють. Татари наблизились до Січі нишком серед ночі. Захопили на бенкеті за кілька верст од Січі п'яних вартових і мордуванням примусили їх виявити, що хоч січова брама на ніч і замикається, та у Січ можна увійти потайно через пролаз, яким запорожці ходять до річки по воду. Зрадівши таким відомостям, хан звелів турецькому паші вести своїх яничарів через пролаз усередину Січі і зчинити там різанину, сам же з ордою обступив Січ з поля, маючи думку добивати запорожців, які тікатимуть з Січі.

Паша звелів туркам пролазити у Січ по одному і дожидати од нього гасла до початку бою. Та тільки він помилився — всі яничари не вмістилися в Січі: поза стіною ще лишилося 1500 душ; та й сам паша не зміг уже пролізти в Січ, щоб подати гасло; а тим часом запорожці помітили незвичайних гостей, збудили Сірка, і той зразу звелів козакам палити з вікон у яничарів з рушниць. Перші ж постріли підняли на ноги всі курені. З усіх вікон, мов горох, полетіли у яничарів кулі. Половина запорожців тільки знала-набивала рушниці та передавала тим, що стояли біля вікон, так що пальба не втихала й на хвилину. Яничари не зразу опам'яталися, що треба стріляти, та й стріляти їм за тіснотою було дуже незручно. Частина яничарів скоро кинулася тікати, та, давлячи один одного, вони щільно запакували пролаз своїм трупом, так що вже ніхто не мав сили ні увійти у Січ, ні вийти з неї, а запорожці тим часом били та й били яничарів з рушниць, аж поки всі вулиці поміж куренями вкрилися купами турецького трупа, живих же яничарів дуже порідшало, тоді Сірко звелів товариству хватати списи та шаблі і кінчати яничарів ручною зброєю. Поки встало сонце, у Січі полягли од зброї запорожців майже всі 13 500 яничарів, що вмістилися в ній; тільки невелику купку турків запорожці помилували й забрали у бранці.

Кримський хан з ордою тікає з Запорозької Січі. Малюнок Погрібняка.

Сірко переводить військо через Гниле море. Малюнок Погрібняка.

Хан, стоячи за стінами Січі, довго дожидав, коли ж то будуть запорожці вибігати з Січі; коли ж деякі втікачі, перелізши через стіни, сповістили про те, що сталося, то скрикнув: «Сірко шайтан, а не людина!» — і, мов навіжений, кинувся з усією ордою тікати до Криму.

Через мерзлу землю неможливо було ховати трупи, та й сам труп підплив кров'ю і позмерзався цілими купами, так що за наказом Сірка, запорожці, щоб позбутися трупів, рубали яничарів на шматки і, витягши з Січі на річку, спускали в ополон-

ки. Майже цілий тиждень запорожцям довелося вовтузитись з трупами та вичищати й обмивати Січ, бо всі курені і навіть церква були заплямовані турецькою кров'ю. Після того ж, як все було упорядковано, січові панотці одправили перед усім товариством урочисту службу.

Військо Запорозьке разом із своїм незмінним за останні роки кошовим отаманом Іваном Сірком було дуже

Сірко у Чорній долині. Малюнок Погрібняка.

обурене таким несподіваним, як Сірко казав, зрадливим нападом на Січ. Щоб помститись ханові, Сірко по весні скликав на Січ 20 000 козаків і виступив з ними з Січі потайно у похід на Крим.

Недалеко Січі Сірко перевівся з військом за Дніпр і повів його не на Перекоп, як звичайно, а до броду на Гнилому морі, який добре знали втікачі з татарської неволі. Запорожцям пощастило вскочити у Крим зовсім несподівано, і вони блискавкою впали на татарські городи Ахмечеть (Сімферополь) та Бахчисарай. Кримський хан ледве встиг втекти з Бахчисарая в гори і вже звідтіля почав скликати до себе орди, більшість же його скарбів і частину гарему запорожці захопили у свою власність.

Мабуть, про цей славний наскок Сірка на Крим і співається у пісні:

Ой, як крикнув же та козак Сірко
Та на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці.
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж гадали,
Що то орли та з Січі вилітали,
Аж то Військо та славне Запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, та ми ж гадали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж гадали,
Та що над степом та сонечко сяє,
Аж то Військо, та славне Запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми ж думали, ой, та ми ж гадали,
Що то місяць з степу, ой, зіхожає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко,
На битому шляху татар оступає.

Визволивши з неволі велику силу земляків і захопивши у неволю багато значних татар, запорожці, обтяжені здобиччю, пішли назад до Гнилого моря [261] та ледве поспіли завчасу, бо хан, зібравши орду, напав було вже на запорозьку залогу, що обороняла брід.

Одбившись од татар, Сірко перейшов з усім військом та ясиром Гниле море і, наблизившись до Чорної долини, спинився, щоб попасти коней. Тут на спочивку Сірко почув, що не всі визволені з Криму українці радіють тому, а що є чимало таких, що вже побусурманилися або мають дітей од бусурманів і шкодують за Кримом і кленуть запорожців за те, що ведуть їх на Україну. Та звістка тяжко вразила Сірка, і в голові його встало гостре питання: «Як мусить жити далі Україна, коли діти її так легко її забувають і перекидаються не тільки на ляхів та московців, а навіть на ворогів Христа — бусурманів?» У запалі обурення він рішив помститися на зрадниках і дати науку й іншим. Суворий кошовий звелів зібрати всіх визволених до гурту — зібралося біля 7000. Тоді він сказав їм, що нікого не неволить іти на Україну, а що всякому вільно йти, куди він хоче. Почувши те, бранці поділилися, і біля 3000 побусурманених українців, покинувши запорозький табір, пішли назад до Криму. Діждавши, поки вони зайшли за кряж, Сірко одібрав кількасот наймолодших козаків (щоб загартувати молоде серце) і звелів їм сісти на коней, догнати перевертнів і повитинати всіх до ноги, сам же повагом поїхав слідом, щоб вивірити, як козаки виконають його наказ. Коли він доїхав до Чорної долини, рясно вкритої покривавленим трупом, то жаль його взяв, і у задумі він промовив: «Простіть мені, брати мої! Але ліпше вам спати тут до страшного суду Господнього, аніж розплоджуватись у Криму на безголов'я рідній вашій землі, а собі без святого хреста на вічну погибель!»

Повернувшись на Січ з визволеними християнами і 6000 захоплених бусурманських бранців, Сірко частину бранців послав Самойловичеві, а останніх лишив на Січі, щоб взяти за них з Криму викуп. І справді, скоро він дістав листа від хана з проханням, щоб взяв за бранців викуп і пустив їх на волю.

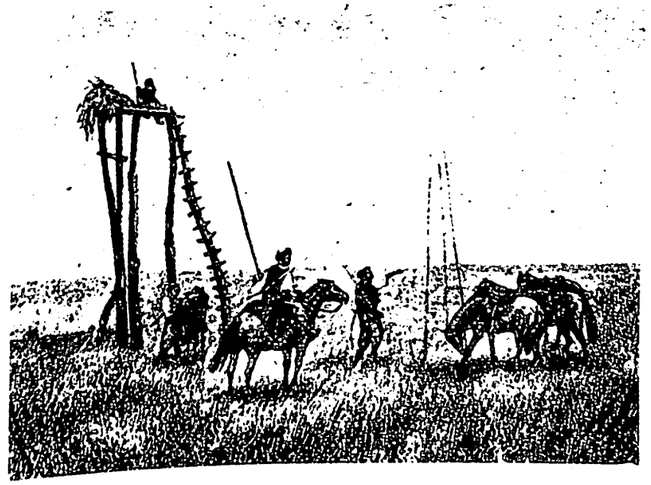
Випускаючи викуплених бранців, Сірко переслав з ними ханові ухваленого радою 2 вересня 1675 року довгого листа, у котрому докоряв за зрадливий напад на Січ. У тому листі дуже цікаві згадки про давніх запорозьких лицарів і про події, про які без того Сіркового листа, може б, ми й не знали [262].

Друга руїна України.

Року 1675 Самойлович разом з російським військом знову пішов на Правобережну Україну і обложив Дорошенка у Чигирині, та той не піддався, а тим часом на поміч йому прийшли турки, добули Ладижин та Умань, що до того піддалися російській стороні і увесь люд з тих городів погнали у неволю. Між оборонцями тих городів було й дві сотні запорожців, що теж дісталися туркам.

Восени 1675 року турки покинули Україну і пішли за Дністр, та Україні не стало з того легше, бо король польський Ян Собеський хотів скористатися з того, що турки вийшли з України, і вернути її під польську владу, а для того він набрав чимале військо і почав пустошити Україну ще гірше, ніж пустошили її татари. Люд український, що вже 20 літ переходив а Правобережної України на Лівобережну, тепер посунув за Дніпр тисячами й десятками тисяч. Тому виселенню дуже сприяв Самойлович, маючи на увазі, що то зменшує силу гетьмана Дорошенка.

Занепад і руїна України важким тягарем давили Сірка. Все життя своє він бився за волю свого рідного краю і з розпукою у серці бачив тепер, що вся його праця не дала щастя Україні і не зрятувала Правобережної України од повної руїни. Тяжкий занепад України Військо Запорозьке обмірковувало на військовій раді разом з

Запорозька фігура.

Сірком і рішило, що коли вже неможливо вдержати Україні незалежність, то треба хоч з'єднати її під рукою одного державця, щоб збутися розбрату й поміж себе колотнечі. Під рукою московських воєвод було на Україні тяжко й нудно, та проте там люди жили, мали що їсти і множилися, на Правобережній же, серед боротьби поляків, турків та росіян, майже ніхто не доживав свого віку: всі або гинули од ворожої зброї, або кінчали своє життя у неволі. Україна стомилася у нерівній боротьбі і благала дати їй спокій. Через такі міркування рада погодилася з російською зверхністю, і, щоб прихилити до того Дорошенка, Сірко з полком запорожців восени 1675 року поїхав до нього у Чигирин. Гетьман зустрів Сірка за містом дуже урочисто, як кошового Війська Запорозького і відомого на весь світ воєвника. Обидва козацькі лицарі гірко плакали над долею рідної неньки України і скінчили свою нараду на тому, що Дорошенко у присутності козаків

[261] *Гниле море* — Сиваш.

[262] Того листа можна прочитати в «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького. Т. II. с. 513—517. *(Примітка автора.)*

своїх урочисто склав присягу на підданство російському царю, а частину військових клейнодів, а саме булаву й корогву, доручив Сіркові, щоб той передав Війську Запорозькому.

Про цю подію Сірко зараз же сповістив російський уряд, висловлюючи у листі надію, що цар прийме Дорошенка з батьківською ласкою і захистить Україну своїм військом од всіх ворогів: татар, турків і поляків так, щоб всі сплюндровані міста й села України знову залюднилися і втішалися своїми вольностями.

Вчинок Дорошенка й Сірка виявляє, що обидва ці щирі оборонці української незалежності розуміли, що Правобережна Україна доборолася вже до краю, бо немає вже ким і обороняться, і що для дальнішої боротьби їй на якийсь час потрібний спокій, щоб залюднитися.

Підданством Дорошенка російському царю вони мали надію зробити неможливими напади на Правобережну Україну Самойловича з російським військом, та тільки це було не на руку останньому — він хотів зовсім звести Дорошенка, щоб самому бути гетьманом всієї України, і через те, довідавшись про чигиринську подію, він зараз же через посланців перестеріг російський уряд, що присяга Дорошенка не щира, а що то лише лукаві заходи Сірка та Дорошенка проти нього, Самойловича.

Під впливом наклепів Самойловича цар Олексій Михайлович послав Дорошенкові грамоту з вимогами, щоб той їхав у Батурин і там склав присягу у присутності гетьмана Самойловича та боярина Ромодановського, та на це Дорошенко, пам'ятаючи долю Сомка й Многогрішного, не пішов, так що й саме підданство Дорошенка Росії неначе не склалося.

На початку року 1676 на Січ прибули посланці нового російського царя Федора Олексійовича [263], щоб прийняти од запорожців присягу. Сірко й Військо Запорозьке присягнули і при тому Сірко знову просив, щоб цар заступився за Дорошенка.

На початку ж року 1676 султан турецький, почувши про присягу Дорошенка царю, звелів татарам напасти на Україну.

За часів кошового отамана запорозького Івана Сірка на Запорожжі дуже добре були упорядковані по степах бекети з фігурами, так що на Січі повсякчас добре знали про всякі рухи татар, і Сірко не давав їм можливості переходити запорозькі землі. Через те татари покинули свої стародавні шляхи, а набігали на Україну через Очаків, поза Бугом. Так було й на цей раз: виконуючи наказ султана, татари набігли поза Бугом на Поділля та Волинь і почали забирати людей у неволю, та Сірко скоро дістав про те звістку і, перебігши з кількома полками запорожців за Буг, погромив багато татарських загонів, а людей повизволяв.

Коло того часу король польський справді звертався до Сірка з пропозицією, щоб той згодився бути гетьманом Правобережної України під його рукою, та Сірко не пішов на те виключно, щоб не збивати ще більшого заколоту на Україні.

Як тільки на російському престолі сів цар Федір Олексійович, Самойлович зараз же закидав його доносами на Дорошенка та Сірка і почав лагодитися до походу на Чигирин. Довідавшись про те, Дорошенко прислав на Січ листа, у котрому з великим жалем та смутком розповідав, до якої руїни дійшла ненька Україна, що там, де за часів Богдана Хмельницького пишалися уквітчані садками міста й села, тепер маячать самі почорнілі димарі та виють голодні собаки. Церкви Божі, писав Дорошенко, попалені, а де й лишилися цілі, то стоять пустками, бо немає кому, немає й для кого службу Божу правити; лани поросли будяками, і веселий рідний край перевернувся на пустиню. У всьому тому, писав далі Дорошенко, винен Сарданапал Самойлович, що гетьманувати любить, а з пуховиків не хоче вилізти, щоб взятися за зброю та оборонити рідний край од кримських вовків.

Коли цього Дорошенкового листа вичитували перед січовою радою, то всі запорожці, як один, плакали і одписали Дорошенкові, що будуть на його боці, бо Попович (Самойлович), збираючи полки на Чигирин, намислив богопротивне діло.

Довідавшись про постанову ради, Самойлович зараз же послав доноса царю, а на Січ послав листа, у котрому вимагав, щоб Військо Запорозьке

[263] *Федір Олексійович* (1661—1682) — російський цар (1676—1682), старший син Олексія Михайловича. За його царювання були відбиті спроби Туреччини загарбати Лівобережну Україну, в чому велику роль відіграли українські козацькі полки.

видало йому клейноди й гармати, що дістало од Дорошенка, та щоб запорожці у городи не приходили і ніяких замішань на Україні не чинили. Разом з листом Самойловича на Січ був привезений ще й лист од російського уряду, у котрому вимагалося, щоб Сірко покинув Січ та їхав жити до сім'ї на Харківщину.

Ще й не дослухавши тих листів, запорожці почали гукати, що ніколи клейнодів не видадуть, бо клейноди споконвіку у Січі бували, а не по городах, та що й Сірка до московського боярина вони не пустять. Після ради ж Кіш написав Самойловичеві листа, дорікаючи йому за те, що робить наклепи на запорожців царю, і за те, що, маючи багато війська, він ні Дорошенка при лихій годині не рятував, ні Умані та Ладижина, проти турків не подав помочі. Про клейноди запорожці писали, що з перших часів, як козаччина почалася на Дніпрі і перші гетьмани за порогами жили, то й клейноди військові на Січ були державцями давані. Наприкінці запорожці писали, що гетьман даремно зве запорожців свавільниками: «Коли б запорожці не віддавали свого життя за Україну, то вже б давно серед неї татарські кочевища завелися; свавільник же є сам Самойлович, бо цар подарував Війську Запорозькому у власність Переволочанський перевіз, а гетьман царську грамоту про те заховав у свою кишеню».

Доручаючи листа посланцям, Сірко сказав їм переказати боярину Ромодановському, що він ні до нього, ні на Харківщину не поїде, бо не хоче знову побувати у Сибіру.

Вищенаведений лист яскраво доказує, що за часів Івана Сірка Військо Запорозьке тільки про око визнавало владу російського уряду і гетьманську особу, фактично ж воно визнавало за собою право не виконувати тих указів, які порушували стародавні запорозькі звичаї або обмежували права Війська.

Після того, щоб прискорити кінець Дорошенка, Самойлович з своїми полками козаків перейшов на правий бік Дніпра, прямуючи на Чигирин, і туди ж з російським військом виступив боярин Ромодановський. Дорошенко не мав ніяких засобів, щоб оборонятись од такої великої сили, і у вересні 1676 року вийшов з Чигирина у табір Ромодановського і склав у присутності Самойловича решту своїх клейнодів, що не була віддана Сіркові.

Раніше ніж зробити те, Дорошенко вимовив собі спокійне життя на Україні, а московський уряд не додержав свого слова — гетьмана було вивезено у Москву, продержано там кілька років у почесному арешті, призначено потім воєводою у Вятку і, нарешті, року 1682 йому було подаровано село Ярополче Волоколамського повіту на Московщині, де він року 1698 і помер далеко від свого рідного краю.

Не подавши Дорошенкові вчасно помочі, турецький султан все-таки не хотів зрікатися Західної України і восени 1676 року вислав за Дністр своє військо. Король польський, хоч і вийшов йому назустріч, та мусив скоро замиритися, зректись наново Поділля, Брацлавщини, південної України й Запорожжя. Ці землі таким чином юридично перейшли під протекцію султана.

Запорожці і під час цього приходу турків та татар на Україну робили їм усілякі перешкоди. Сірко побивав їх на перевозах через річки, та тільки його сила у порівнянні з силою турків та татар була дуже малою і не могла допомогти королеві.

Тепер на Правобережній Україні з'явилося два зверхники — Росія й Туреччина. Але султан не хотів ділитися і рішив силою одвоювати Чигиринщину. На початку року 1677, збираючись походом на Чигирин, султан, щоб мати на Україні гетьмана з своєї руки, звелів вивезти зі Стамбульської в'язниці Юраська Хмельниченка і проголосити його утретє гетьманом України.

Весною Юраська привезли морем у Крим, а звідтіля, наступаючи з туерецьким та татарським військом на Україну, він наблизився до Запорожжя і прислав на Січ посланців, умовляючи через них запорозьке товариство прихилитись до нього і йти разом з ним одвойовувати Україну від поляків та від росіян. Але запорожці слухали послів Хмельниченка неприхильно, а Сірко не поїхав на побачення з Юраськом, як той вимагав. Проте тепер, коли Дорошенка на

Україні вже не було, а з ним разом була страчена й надія на незалежність України, запорожці рішили зовсім не брати участі у війні Туреччини з Росією, а обстоювати лише свої власні права й інтереси і перш за все просити турків вернути на Запорожжя тих січових товаришів, що були захоплені в Умані та Ладижині.

Цих своїх замірів Сірко не виявляв і весною того року їздив за наказом царя у Батурин на нараду з Самойловичем та Ромодановським про те, як обороняти Україну од турків. Що було говорено на тій раді, невідомо, а тільки повернувшись на Січ, Сірко казав товариству такі слова: «Цар та гетьман тільки підманюють мене листами, покладатись же на них неможливо, треба самим про себе дбати!»

Ромодановський хотів було для оборони Кодака поставити туди російську залогу, та Самойлович одраїв те робити, щоб не дратувати запорожців. Всю весну Сірко, незважаючи на гетьманські накази, не зачіпався ні з турками, ні з татарами, маючи надію зволити тим запорозьких бранців з неволі, Самойлович же брав те за зраду і щоразу писав Сіркові докірливі листи.

Літом 1677 року турецьке військо, сплюндрувавши все по дорозі, привело Хмельницького під Чигирин, та в серпні їх було там погромлено і як турки, так і татари, одійшли од Чигирина за свої кордони.

Звалivши одного супротивника — Дорошенка, Самойлович все думав, як би звалити й другого оборонця незалежності України — Сірка, і послав цареві доноса, неначебто Сірко хоче сам бути гетьманом Правобережної України і прихиляється до згоди з кримським ханом та турецьким султаном. З приводу того доносу 11 грудня 1678 року на Січ прибув царський посол, а на другий день туди ж прибув і ханський посланець, привізши з собою на обмін запорозьких бранців.

Зібравши товариство на раду, Сірко запросив у коло царського посланця і, приймаючи з його рук царську грамоту, звелів прослати перед себе на землі, підклавши шапку, військову корогву, поцілував грамоту в печать, клав собі на голову і передавав судді Кудлаю. Кудлай передав її писарю, наказавши читати голосно, щоб все товариство чуло. Вислухавши грамоту, запорожці кланялися й дякували царю за ласкаве слово. Все це так робилося за давніми звичаями прийнятя царських грамот.

Після того Сірко просив посла казати про діло. Посол просив одкласти те на завтра, але, примушений Сірком говорити, сказав:

— Відомо вам, що великий государ, вас, отамана, і все Військо низове держав у своїй милості і жалуванням дарував і тепер жалує, наказував вам під час походу бусурманів на Чигирин іти з своїм військом проти ворогів, а ви не тільки не пішли під Чигирин, а навіть, коли кримський хан тікав до Дніпра, не вдарили на нього. Через що так вчинили?

На цю промову, переказуючи скорочено, Сірко одповів так:

— Під Чигирин ми не ходили через те, що війська на Січі було обмаль, та ще й через те, що турки й татари мали думку раніше, ніж на Чигирин, на Січу йти та, добувши її й зміцнивши, засісти у ній. Та й через те ми замирилися з ханом, щоб тим часом продати йому татарських бранців та щоб козакам було вільно йти на море й на річки по рибу. Кілька разів писали ми Івану Самойловичу, щоб пустив з городів до нас козаків і припасу прислав нам, а гетьман і козаків не пустив, і запасу не прислав, через що запорожці змушені були харчуватися самою тільки рибою; коли ж ми замирилися з ханом, то за татар беремо великий викуп, і по сіль у Прогної без перешкод ходимо; якби ж ми з ханом не замирилися, то всі померли б з безхліб'я. Б'ємо чолом великому царю, щоб наказав гетьману прислати Полтавський полк, тоді ми по весні, як тільки припаси пришлете нам, розмиримося з ханом і підемо на Крим війною [264].

Але всі обвинувачення Сірка у зраді царю треба вважати цілком безпідставними, бо через два місяці після того він уже сповістив Самойловича й царя про те, що турки й татари лаштують новий похід на Україну, а на початку літа, коли турки й татари вже йшли на Чигирин, Сірко виплив з товариством байдаками у лиман і біля устя річки Корабельної атакував і потопив кілька турецьких галер, що везли припас турецькому війську, а після того поплив у річку Буг і спалив там зроблений турками міст, зруйнував заставу і, погромивши бусурманів, визволив чимало невольників, а декілька татарських загонів примусив повернутись у Крим.

Остання руїна Правобережної України.

Все-таки шкода, що наробив туркам Сірко, не спинила їх — серед літа вони обложили Чигирин і почали добувати його штурмом. Самойлович та Ромодановський, хоч і перейшли через Дніпр і навіть пробилися до Чигирина, та не посміли вдарити на турків всією силою, і бусурмани після кривавого бою з колишнім Серденяцьким полком Дорошенка опанували нижне місто. Після того Ромодановський звелів підпалити Чигирин з усіх боків, зірвати верхній город і замок порохом і 12 серпня пішов разом з Самойловичем од Чигирина за Дніпр. Після того турки докінчили руїну столиці гетьманів Богдана Хмельницького та Дорошенка і вирізали всю людність Чигирина до ноги. Скінчивши з Чигирином, турки кинулися на Канів та інші городи Чигиринщини. Жахнувшись з долі Чигирина, вся людність України кинулася тікати за Дніпро, покидаючи своє добро й господарство. Самойлович сприяв тому, щоб Правобережна Україна стала пустинею, і хто не тікав за Дніпр своєю волею, тих він зганяв силою з осель і переганяв на східний бік Дніпра в свою Гетьманщину.

Ту нещасливу годину, той згін, коли батьки погубили дітей, а діти — батьків, довго пам'ятали українські люди, згадуючи навіть у піснях:

Віють вітри все буйнії.
Ідуть дощі все тучнії,
Землю зворушають,
Травою устилають,
А квітками украшають.
Та йдуть люди-поселяни,
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки.
Та чогось луги потемніли,
Наші поселяни посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад воротиться
На свої прежні вжитки.
Уже весна — Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені діброви ключі попускали.

Звістка про руїни Чигирина, Канева й інших правобережних міст тяжко вразила Військо Запорозьке, а найдужче за всіх старого кошового отамана Сірка. Іван Дмитрович Сірко був щирий син своєї неньки України. Він любив Україну дужче за власне життя: за неї увесь вік воював, за неї не знав ні спочивку, ні спокою, за неї легковажив життям. Він мріяв бачити вільними і ні від кого незалежними не тільки Запорожжя, а й усю Україну, і завжди ставав ворогом того, хто хотів накласти руку на волю України або поступався її правами, як поступалися Брюховецький та Самойлович. З усіх державців, що були сусідами України, він давав перевагу російському царю, як одновірному, і справді, служив йому вірно, а проте не хотів поступитися найменшою крихтою прав Запорожжя й України, добутих мечем за часів Богдана Хмельницького, через те всякому московському посланцю він у вічі, при всьому Військовій говорив дуже неприємні слова за свавільства на Україні московських воєвод. Він любив Дорошенка, бо Дорошенко теж не хотів поступатися правами України, а якщо Сірко коли й ставився до нього неприхильно, то тільки в ті часи, коли Дорошенко дозволяв уступати на Україну війську одвічних ворогів України — бусурманів. Він умовив Дорошенка відцуратися протекції султана і скластись на оборону російського царя, і от тепер, коли російське військо так легко, майже без бою, віддало Правобережну Україну на поталу туркам, Сірко почув себе винним у цій події — винним і перед Дорошенком, що пішов у неволю, і перед сплюндрованою Україною. Це почування надавило його важким тягарем і за рік звело у домовину.

Вересня 25 року 1678 Сірко послав Самойловичу від усього Війська Запорозького довгого листа, дорікаючи йому за те, що, ворогуючи з Дорошенком, він забув про долю козацької неньки України і спустошив її, а коли прийшли турки, то не зумів її обстою-

[264] Ми не пошкодували місця для одповіді Сірка, бо з неї яскраво виявляється, що він вважав Запорожжя за самостійну державу, яка перш за все повинна дбати про власні свої інтереси і має право розпочинати з сусідами війну і замирятися з ними, коли визнає для себе потрібним. Про Чигирин же Сірко, очевидячки, міркував, що позаяк він уже переданий російській державі, то вона й повинна дбати про його оборону. *(Примітка автора.)*

вати од ворогів. Між іншим, він писав такі слова: «Скажи ж тепер, пане Самойловичу, яку послугу ти зробив батьківщині, що Дорошенка у неволю вічну загнав, Чигирин з усією Україною сьогобочною стеряв, річкам крові християнської пролитись допустив і після того став зватись гетьманом обох сторін Дніпра?»

Помстившись на Україні за її прихильність до Росії, турецький султан хотів помститись і на запорожцях за всі їхні повсякчасні шкоди. З тією метою він наказав поновити свої кріпості Аслам та Кизикермен та збудувати на острові Тавані ще й третю кріпость і між тими кріпостями перетяти Дніпр ланцюгами з дзвониками, щоб запорожцям уже ніяк було випливати у лиман та Чорне море. Та на щастя запорожців, ними ще керував Сірко. Він зразу збагнув небезпеку і, скликавши на початку 1679 року 15 000 козаків, напав на ті городи, поки вони не були ще до ладу риштовані. Розігнавши татар, що заступали турецькі городи з боку Січі, Сірко упень погромив шість полків турецьких яничарів, що обороняли городи, побрав у бранці велику силу робітників і самого Мустафу-агу, що керував усією справою будування турецьких городів.

Щоб помститись за той напад, султан весною 1679 року послав Дніпром нове військо, щоб зруйнувати Січ. Коли турки Дніпром і берегом наближалися вже до Базавлуку, Сірко, не маючи надії оборонити Січ, перенісся з Кошем і церквою на острів Лебедиху, а сам з Військом вийшов назустріч туркам до Базавлуку. Побачивши чимале Запорозьке Військо, турки не наважилися переходити річку і повернули назад на південь.

Коли звістка про те, що Січ була у небезпеці, дійшла до Самойловича, він послав Сіркові листа, сповіщаючи, що як треба, то він охоче допоможе запорожцям, та Сірко з Військом Запорозьким 6 квітня одписав йому так: «Якщо ваша вельможність маєте турбувати вашу особу так, як турбували для Ладижина, Умані, Чигирина й Канева, то ліпше вам зоставатись у власній хаті і не дивитись на нашу загибель зблизька, як дивились ви на загибель Чигирина, ми ж доручаємо себе заступництву Всемогутнього і самі будемо дбати про себе, коли прийдуть вороги».

Надгробок на могилі кошового отамана Івана Сірка.

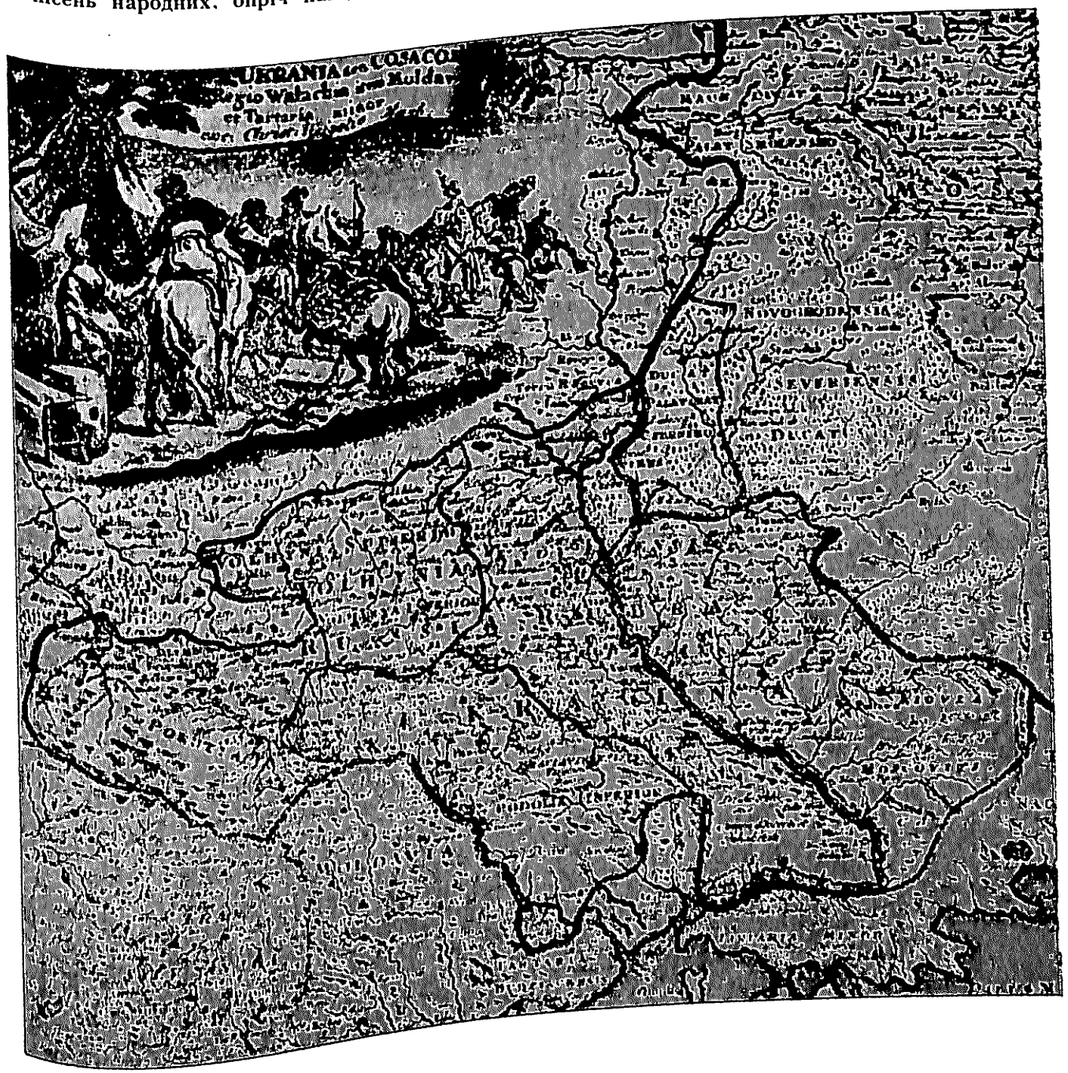
Смерть кошового Сірка.

Через невеликий час після того, 1 серпня 1680 року, Іван Сірко, пробуваючи недалеко Січі на своїй пасіці (де тепер село Гола Грушівка), помер, а 2 серпня товариство перевезло його на байдаці у Січ і там на січовому кладовищі урочисто з гарматною пальбою поховало та, насипавши над домовиною його могилу, поставило на ній надгробок з написом, що стоїть і до наших часів [265].

За своє життя Сірко зажив собі поміж козаками такої великої слави, що останні вісім років козацтво щороку наново обирало його кошовим отаманом, чого споконвіку на Запорожжі не бувало. Всього ж за життя Сірка обирали кошовим отаманом аж 15 разів. Наприкінці свого життя Сірко мав такий вплив на запорожців, що під час всяких на Січі суперечок та заколотів, що часом зчиняла молодь, досить було Сіркові вийти на майдан і сказати до натовпу: «Слухайте, діти, мене старого і робіть так, як я кажу...» і запорожці зараз заспокоювалися і корилися старому кошовому. На татар Сірко нагнав такого страху, що навіть одна чутка про вихід його з Січі примушувала їх тікати у Крим.

Поховавши свого великого отамана, Запорозьке Військо щиро його оплакало і довго зберігало про події з його часів перекази. Почасти ті перекази збереглися й до наших часів, причому Сірко згадується як великий характерник, що вмів замовляти ворожі кулі, одводити ворогам очі і таке інше. З пісень народних, опріч наведеної нами вище, збереглася ще пісня про його жінку Сірчиху й синів:

У городі Мерефі жила вдова,
Старенька жона
Сірчиха-Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала.
Тільки собі двох синів мала:
Першого сина — Сірченка Петра,
Другого сина — Сірченка Романа,
Вона їх до зросту держала,
Іще од них слави-пам'яті сподівала,
Як став Сірченко Петро вирастати,

Карта України. Німецька ритовина.

[265] Поновлений за часів Нової Січі. *(Примітка автора.)* Могила І. Сірка, що збереглася й досі, знаходилася в с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. В зв'язку із затопленням цієї місцевості поховання перенесено на так звану Бабину могилу, розташовану за кілька кілометрів після первісного поховання.

Став своєї неньки старенької питати:
«Мати моя, старая жоно,
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого, Сірка Івана, в очі не видаю:
Нехай би я міг знати,
Де свого отця, Сірка Івана, шукати».

Далі дума розповідає, що Петро Сірченко поїхав шукати батька і, не знаючи козацьких звичаїв, ліг безпечно біля лісу спочивати і був порубаний турками.

Після смерті Сірка кошовим отаманом на Січі був обраний Стягайло, і він, сповіщаючи гетьмана про смерть Сірка, писав разом з тим, що запорожці гуляли чайками на Азовське море і 8 серпня добули там турецького корабля, а бусурманів з того корабля побили і в неволю побрали. Виходить так, що той похід на Азовське море був споряджений ще Сірком і це було останньою його працею.

Коли посланці Стягайла прибули у Москву, то на допиті так сказали про Сірка московським боярам: «Сірко не бажав добра великому царю найперше за те, що був засланий у Сибір, вдруге — за гетьмана Самойловича, од котрого й Сірку, й його жінці та дітям великі утиски й кривди були, та й Війську Запорозькому образи й кривди, бо Самойлович одібрав у Війська маєтності й промисли і не пропускав на Запорожжя припасу. Далі ті посланці ще розказали, що за якийсь час до смерті Сірко звелів зробити собі труну і щоночі лягав у неї, кажучи, що здоров'я собі вже не сподівається.

ДОДАТОК ДО ТРЕТЬОГО ОПОВІДАННЯ

Реєстр кошових отаманів Війська Запорозького за добу 1652—1681 років

Роки:	1652	Лутай
	1653	Павло Гомон
	1655	Дем'ян Барабаш
1657—1658		Яків Барабаш
1658—1659		Павло Гомон
1659—1660		Іван Сірко
	1661	Іван Брюховецький
	1662	Іван Іваненко-Величко
1663—1664		Іван Сірко
	1664	Іван Щербина
	1665	Олекса Шкура
		Іван Курило
1666—1667		Іван Ріг (Ждан)
	1667	Іван Васютенко
	1668	Петро Суховієнко
	1669	Лукаш Мартинович
	1670	Іван Сірко
		Михайло Ханенко,
		Грицько Пелех.
	1671	Лукаш Мартинович
		Денис Кривоніс
	1672	Денис Кривоніс
		Євсевій Шашол
		Микита Вдовиченко
		Лук'ян Андрієвич
	1673	Лук'ян Андрієвич
1673—1680		Іван Сірко
1680—1681		Іван Стягайло

оповідання четверте

Боротьба за права й вольності Війська Запорозького (роки 1681—1709)

Наступник Сірка.

З смертю кошового отамана Івана Сірка, можна сказати, закінчилася героїчна доба життя Війська Запорозького. Самонадія та гонор покидає Військо. Запорожці майже зовсім перестають втручатися в справи городової України і дбають тільки про те, як би обстояти й захистити права й вольності самого свого Війська, на

Запорожець кінця XVII століття.

котре з півночі все дужче й дужче нагнітала Москва. На лихо Запорожжя, майже двадцять років воно не мало освіченого й рухливого керманича. У всіх заводах Війська за цю добу помітна млявість. Іноді на Січі хоч траплялися події, що нагадували давні часи, та то вже були окремі й до того малі вибухи, взагалі ж у Війську непомітно було ні одностайності, ні рішучості.

Так протяглося на Запорожжі до року 1702, поки не став кошовим отаманом Кость Гордієнко [266]. Він збудив Військо і запалив серця запорожців, та було вже запізно: серед запорозьких земель вже стояли крізпості з російським військом, і до того запорожці щодо зброї й військового строю опинилися далеко позаду військ усіх своїх сусідів.

Перший після Івана Сірка кошовий отаман Іван Стягайло був людиною позовсім нікчемною і ні у чому не поступався попередникам. Він дбав про те, щоб при замиренні між Росією та Туреччиною захистити інтереси Війська Запорозького, а тим часом на початку року 1681 між тими державами була підписана Бахчисарайська згода про замирення на 20 літ. По тій згоді Правобережна Україна між Бугом та Дніпром мала зоставатися пустинею, Запорожжя ж мало лишитися під рукою царя. Підписуючи умови згоди, російський уряд не спитав запорожців про їхні потреби, а кошовий Стягайло та гетьман Самойлович самі не подбали про задоволення військових потреб, і за запорожцями не було забезпечено право вільно плавати Дніпром у Прогної по сіль і у лиманн по рибу, а позаяк Військо Запорозьке не могло без того жити, то через те право зараз же виникли між запорожцями й татарами непорозуміння.

Дізнавшись, що російський уряд не подбав про Військо Запорозьке, кошовий отаман Стягайло звернувся з проханням безпосередньо до хана, щоб дозволив запорожцям брати вільно у Прогноях сіль, та той одповів, що він не перешкоджає запорожцям брати сіль, скільки їм потрібно, та тільки за гроші, як беруть інші покупці. Яка після Бахчисарайської згоди почалася на Запорожжі скрута, видно з листа новообраного кошового отамана Трохима Волошина до гетьмана Самойловича од 21 липня 1681 року.

У тому листі він скаржився, що турки поновлюють Кизикерменський та інші городки на Дніпрі і жодного козака не пускають на лимани по сіль та по рибу. «Через те,— писав він,— нам далеко вільніше було, коли ми ворогували з ворогами святого хреста, бо тоді ми оружно ходили на низ Дніпра, тепер же, після замирення, Військо Запорозьке опинилося неначе у неволі, одрізане од моря».

Скрутним становищем Запорожжя скористався польський король Ян Собеський і почав засилати на Кіш посланців, підмовляючи запорожців до себе служити і заселяти спустошену Правобережну Україну. Ті заклики мали поспіх, і з Запорожжя вийшло кількасот козаків, а між ними й Семен Гурко, прозваний у курені Палієм [267], що згодом став фастівським полковником і видатним оборонцем посполитого люду.

[266] *Гордієнко Кость* (помер у 1733 р.) — кошовий отаман Запорозької Січі. Забезпечив відступ військ І. Мазепи та Карла XII після поразки під Полтавою. До 1728 р. очолював Олешківську Січ. Підтримував політику гетьмана на вигнання П. Орлика.

[267] *Палій Семен Пилипович* (справжнє прізвище Гурко, 40-ві роки XVII ст.— 1710) фастівський (білоцерківський) полковник, керівник народно-визвольної боротьби проти польсько-шляхетських загарбників наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Походив з козацької родини міста Борзни. Заарештований царськими військами в Бердичеві в 1704 р., був наступного року засланий у Сибір. Випущений на волю перед початком Полтавської битви, у якій ще встиг взяти участь.

Наслідки Бахчисарайської умови.

30 квітня року 1682 на Січ було прислано з Москви грамоту з повідомленням про те, що на царський престол уступив цар Петро Олексійович. Військо Запорозьке склало йому присягу, і літом того ж року новообраний кошовий Василь Олексієнко, сповіщаючи російський уряд через посланців про присягу Війська Запорозького, разом з тим скаржився на те, що татари не пускають запорожців на Низ, а без того запорожцям нема з чого жити. Проте російський уряд, не подбавши про запорожців вчасно, тепер уже не міг нічого зробити і раз у раз наказував запорожцям не зачіпатися з татарами.

Таке становище скоро призвело до того, що року 1683 козаки почали грабувати всіх купців, що проїздили через запорозькі землі, незважаючи на те, чи були вони татари, вірмени, поляки, росіяни і навіть українці, а на початку року 1684 пограбували і втопили татарського гінця. Разом з тим запорожці почали набігати на татарські кочовища, одбивали у них коней, худобу і чинили всякі шкоди.

У таких грабунках та дрібній війні з татарами минули роки 1684 та 1685. Року 1686 кошовий отаман Грицько Сагайдачний надумав було зробити напад на татар і послав, як робилося і в давні часи, просити донських козаків, щоб з свого боку вдарили на татар, та виявилося, що й на Доні тепер були вже інші порядки: донці одіслали листа кошового у Мо-скву, а звідтіля був висланий Сагайдачному наказ, щоб ні в якому разі не смів нападати на татар.

Під час кошевства Грицька Сагайдачного між Польщею і Росією була підписана згода довіку. По тій згоді Польща назавжди зреклася Києва. Росія ж обіцяла допомагати Польщі в її боротьбі з татарами і турками, що саме в ті часи з Польщею ворогували. Користуючись згодою з Росією, польський король Ян Собеський, вагаючи турків з Галичини, листом до Сагайдачного просив Військо Запорозьке подати йому помочі. Обмірку-вавши королівського листа на раді, запорожці кількістю 2700 душ ходили за Буг, пробилися через землі, вкриті татарськими загонами, аж у Молдаву і сполучилися з польським військом у Яссах. Після того походу, над зиму 1686 року, король пустив запорожців на Січ, подарувавши всякому з них за службу по десять битих талярів.

Похід Голицина через Запорожжя.

Виконуючи умову з Польщею, російський уряд по весні 1687 року послав на Крим 100 000 російського війська під проводом князя Голицина і 50 000 українських козаків під проводом гетьмана Самойловича. На початку червня обидва ті великі війська надійшли до річки Самари і, зробивши 12 мостів, перевезлися разом з обозами на південний її берег. Через кілька днів до сполученого війська прилучилися запорожці під проводом кошового отамана Хвилона Лихопоя, і всі разом посунулися до річки Конки.

Запорожці вели перед війська і, вибігши за Конку, сповістили Голицина, що всі степи на південь од тієї річки випалені татарами і що йти далі неможливо, бо скрізь замість трави попіл. Голицин не послухав поради запорожців і пішов разом з Самойловичем далі. Тяжко було йти військові, бо курява од попелу виїдала очі й забивала дух, а ще тяжче доводилося коням, бо дуже мало було паші. Поки військо, просунувшись за Янчокрак, пішло до річки Карачаровки, кокрак, пішло до річки Карачаровки, кони вже так захляли й потомилися, що не мали сили тягти вози й гармати і почали здихати.

Довелося спільникам повертати назад, а щоб татарам все-таки був острах, Голицин послав 20 000 стрільців, а гетьман 20 000 козаків на західний бік Дніпра воювати разом з запорожцями Кизикермен.

Головне російське й українське військо, простуючи після того понад східним берегом Дніпра, на початку липня прибуло до Самари й почало переходити по мостах на північний берег річки. Тут сталася несподівана й дивна пригода. Козацьке військо переходило першим, і коли перейшло, то з дванадцяти мостів десять зайнялися вогнем і згоріли, так що Голи-

цину довелося будувати нові мости.

З того випадку скористалася козацька старшина, що ненавиділа Самойловича, і подала Голицину писаного доноса, ніби підпал мостів стався через зраду гетьмана. Голицин послав того доноса у Москву, і через два тижні Самойловича було одставлено од гетьманського уряду і одвезено у Москву. Згодом Самойловича заслали у Сибір, де він і помер у Тобольську, величезні ж його маєтності й скарби були поділені між казною російської держави та казною нового гетьмана.

Скинувши Самойловича, князь Голицин тут же на поході біля річки Коломаку, скликав 25 липня 1687 року військову козацьку раду, котра обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Не можна сказати, щоб це обрання було зроблене вільними голосами. Мазепа не уславився між козаками ні як вояка, ні як добрий товариш, він тільки був дуже заможний та лукавий і, як згодом він сам хвалився царю Петру, дав за обрання на гетьманський уряд князю Голицину 11 000 карбованців та добрі подарунки, і той умовив козацьку старшину обрати Мазепу [268].

Зрада Мазепою Війська Запорозького.

Зі свого боку Мазепа, щоб догодити Голицину і царю Петру, у перший же день свого гетьманування згодився на порушення вольностей запорозьких, а саме на те, щоб на запорозьких землях, по річках Орелі й Самарі [269] та на устях Орчика й Берестової були побудовані кріпості, до котрих Військо Запорозьке не сміло б доторкатись, та ще щоб до кінця війни Росії з Кримом запорожці не сміли торгувати з татарами й замирятись з ними.

Сповіщаючи 12 вересня кошовому отаманові Війська Запорозького Грицьку Сагайдачному про затвердження на гетьманському уряді Мазепи, царі Іоан [270] та Петро подарували Запорозькому Війську прибутки з Переволочанського перевозу.

Запорожці раділи, що Самойловича не стало, і, бажаючи жити з Мазепою у згоді, послали йому привітання з обранням і висловили йому бажання «багато літ гетьманувати на користь неньці Україні і не херхелювати на згубу Війська Запорозького, як почав було херхелювати зрадник Попович» [271].

Тільки даремні були надії запорожців: Мазепа, хоч і був родом з української шляхти, та освіту й виховання дістав чисто польське, бо ще хлопцем був висланий на королівський двір, і хоч потім був близьким до Дорошенка, та проте радий був служити всякому, на чиєму боці була сила, і коли побачив, що Самойлович сидить на гетьманстві міцніше за Дорошенка, він перейшов на його бік. Вихований далеко од простого люду, Мазепа не вмів дбати про його права і потреби, а разом з тим був байдужий і до вольностей Війська Запорозького.

Ще при Самойловичеві почалося розтягання українських земель військовою старшиною й російськими воєводами, за Мазепи ж це розтягання досягло найбільшої сили. Спочатку Мазепа роздавав вільні землі, далі одібрані від польських магнатів, коли ж не стало вже порожніх земель, він почав роздавати старшині й ті землі, по яких уже сиділи селяни, причому ті селяни ставали підданцями української військової старшини, до якої, таким чином, переходила роль польських панів.

Російський уряд охоче затверджував таке роздавання земель і поневолення українського селянства, бо це наближало устрій Гетьманщини до устрою Великоросії і до того ж сіяло розбрат між українською старшиною і простим людом і тим робило старшину безсилою.

Згодом, коли вже й селянські землі були поділені поміж старшиною, дійшла черга й до земель козачих. Для того, щоб оддати комусь козачі землі, козаків, що жили по них, повертали у посполитство, доводячи всякими кривдами, що вони були не прирожденні козаки, а видралися у козацтво сваволею [272]. Таким чином, гетьман разом з старшиною сам собі копав яму, бо посполитство, а почасти й козаки, почали мати і його й старшину за своїх ворогів і шукали заступництва од своєї старшини у московських урядовців, котрим це було дуже бажано, бо зменшувало вплив української старшини на людність.

Скориставшись пригнобленим становищем народу на Гетьманщині, король Ян Собеський почав закликати селян і козаків з Лівобережної України на Правобережну, поновив там козаччину і надав права козацьких полковників в Корсуні — Іскрі, в Богуславі — Самусю, на Побужжю — Абазіну і у Фастові — Палію. Колишні виселенці з Київщини й Чигиринщини тисячами посунули тепер з Лівобережної України, а найбільше з полків Гадяцького, Лубенського й Миргородського назад на Правобережну Україну і разом з переселенцями з Волині й Поділля хутко заюднювали ситі й веселі грунти Київщини. До року 1688 Правобережна Україна вже добре залюднилася, а козацтво набувало у ній чималої сили. Польща втішалася з того, та тільки недовго, бо разом з тим, як козацтво набувало сили, зростала й неохота його бути під владою Польщі.

На Запорожжі після смерті славного Івана Сірка, як я вже згадував, почався занепад. Мляві кошові отамани, скоряючись російському урядові та Бахчисарайській умові, попустили туркам збудувати на низу Дніпра дуже міцні кріпості, і тепер, одрізані од моря, запорожці зовсім забули про свої колись славні морські походи. Військо Запорозьке не наважувалося виступати самостійно, як виступав Сірко, а ходило у походи тільки за наказом з Москви, неначеб другорядне російське військо; коли ж у році 1687 запорожцям дозволено було воювати татар, як вони хочуть, і кошовий отаман Грицько Сагайдачний над осінь того ж року пішов на Кизикермен і Аслам-город, то той похід мало дав запорожцям слави, користі ж не дав ніякої; на початку ж січня 1688 року татари самі підступили до Січі і три дні добували її, хоч так само, як і запорожці, одійшли до городів ні з чим.

Маючи на мислі гнати за татарами і віддячити їм за напад, Сагайдачний звернувся до Мазепи, щоб прислав на потугу хоч 1000 козаків, та той, хоч і обіцяв прислати, та не зробив того, і новий похід Сагайдачного не відбувся.

Незадоволені на Мазепу за пригнічування посполитого люду, запорожці почали підбурювати до повстання проти нього та старшини селян у Лубенському та Миргородському полках. Мазепа зараз же послав про це доноса у Москву і дістав од російського уряду наказ приборкати запорожців зброєю. Врешті до цього не дійшло, бо напровесні запорожці самі вийшли з Гетьманщини.

Самарські російські городки.

Скориставшись занепадом Запорожжя, російський уряд рішив, що тепер вчасно здійснити умову з Мазепою, і звелів йому, не гаючись, збудувати біля устя річки Самари, на північному її березі, Новобогородську кріпость, щоб мати у ній зачіпку як проти татар, так і проти запорожців. Почувши про той наказ, запорожці захвилювалися і спочатку хотіли було зброєю оборонять свої віковічні самарські ліси й пасіки і не дозволяти московської будівлі, та тільки, коли Мазепа прийшов до Самари з 20 000 козацького війська та 10 000 стрільців московських, запорожці обмежилися тим, що послали царівні Софії [273] скаргу на порушення їх вольностей і, затаївши у своєму серці образу, скорилися.

Будування Новобогородської кріпості почалося у березні 1688 року, і поки воно тяглося, на Січі відбулося кілька дуже бурхливих рад, і на одній з них Грицька Сагайдачного за те, що потурав Москві, було скинуто з кошевства, а на його місце обрано вдругре Хвилона Лихопоя; та тільки й той продержався недовго, бо восени того ж року замість нього запорожці обрали кошовим Івана Гусака, що передтим уславився хоч і дрібними, та щасливими зачіпками з татарами.

В серпні 1688 року будування Новобогородської кріпості було закінчене і там засіла московська залога з комендантом Косоговим; біля окопів кріпості було залюднено посад кількістю у 1000 родин. Ті новопосіленці разом з московськими людьми захопили всі запорозькі пасіки, що були по лісах понад Самарою, вирубували ліси і чинили запорожцям, а найбільше запорозькому монастирю, всякі шкоди, і через те запорожці назавжди мали збудування Новобогородської кріпості тяжкою й найбільшою собі кривдою й образою, але не

[268] *М. Костомаров.* Мазепа, с. 38. *(Примітка автора.)*

[269] Там же, с. 12. *(Примітка автора.)*

[270] *Іоан (Іван V Олексійович,* 1666—1696) — син царя Олексія Михайловича від першої дружини (Милославської). Вступив на престол разом з братом Петром I у 1682 р. З огляду на неповноліття царів державою керувала їхня сестра царівна Софія. Після скинення Софії у 1689 р. царем став Петро I.

[271] Поповичем запорожці називали Самойловича.

[272] *М. Грушевський.* Історія України, с. 395—398. *(Примітка автора.)*

[273] *Софія Олексіївна* (1657—1704) — правителька Росії (1682—1689), старша сестра Петра I. В 1687 р. підтримала прохання української козацької старшини про усунення гетьмана І. Самойловича і затвердила гетьманом І. Мазепу. В 1689 р. була усунута від влади Петром I і ув'язнена в монастир. У 1698 р. за спробу підняти повстання стрільців пострижена в черниці.

маючи сили стати на перешкоді тій будівлі, раз у раз дорікали Мазепі за те, що допустив до того.

Кошевство Гусака.

По весні року 1689 російський уряд спорядив новий похід на Крим. Сто двадцять тисяч московського війська, сполучившись з козацьким військом гетьмана Мазепи, посунуло лівим берегом Дніпра на Запорожжя і, прилучивши до себе ще й Військо Запорозьке з кошовим отаманом Іваном Гусаком, попростувало через степи на Крим. Незважаючи на величезну потодішньому силу, що мав під своєю рукою князь Голицин, цей похід так само скінчився ні на чому, як і перший.

Підступивши 20 травня під Перекоп, Голицин не наважився його штурмувати і, простоявши під кріпостю кілька день, з соромом повів все військо назад.

Наблизившись у місяці червні до річки Самари, Голицин почув, нібито ченці-запорожці з Самарсько-Миколаївського монастиря нарікають на московський уряд за те, що він захопив біля Новобогородської кріпості запорозькі землі й ліси, і підмовляють запорожців до змагання.

Щоб покарати ченців, він звелів щільно оточити монастир військом і зчинив у ньому повний погром — монастир стрільці пограбували, а нещасних ченців били різками, мордували, як хотіли, і врешті порозганяли по лісах.

Почувши про погром свого монастиря, запорожці почали хвилюватися, та тільки кошовий Гусак не насмів вжити проти грабіжників та насильників зброї, а лише звертався до Голицина з проханням спинити стрільців, та Голицин не звернув на його прохання ніякої уваги.

Мазепа ж і пальцем не рушив у оборону святого для запорожців і всієї України місця.

Управившись з запорозьким монастирем, Голицин нагледів на Самарі, вище Богородської кріпості, в урочищі Сорок байраків ще одне місце придатне під кріпость і на протязі місяця збудував там другий городок на залогу 500 стрільців і назвав його Новосергієвським [274].

Під впливом образи й кривди з боку Голицина і зважаючи на те, що московське військо, роздратувавши татар, покинуло Запорожжя не обороненим, Іван Гусак з запорожцями зараз же після невдалих походів Голицина увійшли у зносини з ханом і замирилися з татарами без відома російського уряду як самостійна держава, забезпечивши собі при тому всі землі по правому боці Дніпра, аж до лиманів Дніпровського та Бузького [275].

Довідавшись про згоду запорожців з татарами, Мазепа зараз же спинив посилку на Запорожжя борошна, зерна й усякого припасу, московський же уряд затримав їхнє жалування. На Запорожжі у ті часи ще дуже мало сіялося хліба, і через те Війську Запорозькому прийшлося дуже скрутно — борошна не було відкіля взяти, і доводилося їсти саму тільки рибу. У тій пригоді кошовий отаман Іван Гусак, обміркувавши становище Запорожжя на раді, послав до польського короля посланців з листом, у котрому Військо Запорозьке скаржилося на те, що московський уряд порушує його стародавні вольності і хоче поробити козаків невольниками бояр. Разом з тим запорожці просили короля прийняти їх під свою державу, як було ще за батьків та дідів.

Король не наважився задовольнити бажання запорожців, боячись мати через те війну з Росією, але з великою пошаною привітав і виряджав запорозьких посланців.

Довідавшись про зносини кошового Гусака з польським королем, Мазепа через посланців вимагав од запорожців, щоб скинули Гусака з кошевства, та тільки запорожці любили свого молодого й рухливого кошового і не звернули на вимоги Мазепи ніякої уваги.

Добрі стосунки запорожців з татарами протяглися недовго. Довідавшись, що татари, користуючись безпекою з боку Запорожжя, почали набігати на Правобережну Україну, запорожці не стерпіли того і послали полк козаків на поміч коронному польському гетьманові Яблоновському [276] проти татар, а наприкінці року 1690 почали нападати й на степові татарські кочовища.

[274] Біля села Вільного Новомосковського повіту. *(Приміткa автора.)*

[275] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III, с. 78. *(Приміткa автора.)*

[276] *Я. Яблоновський* (1654—1702) — польський магнат, походив із старовинного шляхетського роду, великий коронний гетьман (з 1682 р.), краківський кашгелян (з 1692 р.).

Гусак та Петрик.

На початку року 1691 на Січ прибився Петро Іваненко, прозваний на Січі Петриком [277]. Той Петрик мав добру освіту і, пробувши чимало років старшим канцеляристом генеральної військової канцелярії на Гетьманщині, одружився з племінницею генерального писаря Кочубея [278] і був добре досвідчений в справах тодішньої політики. Захопившись з ранніх літ оповіданнями й народними думами про боротьбу давніх козацьких гетьманів за волю України і розуміючи тогочасне її становище, Петрик прийшов до думки, що Мазепа разом з московськими воєводами ведуть український люд до гіршого поневолення, ніж було до повстання Богдана Хмельницького, і зважився спробувати підняти український простий люд проти своїх новоявлених панів, а разом і проти російських урядовців, що багато українських земель порозбирали у свою власність разом з людьми.

Мазепа, довідавшись про те, що Петрик у Січі і про його заміри, почав вимагати, щоб запорожці видали зайду, але на те не згодилися ні рада козацька, ні сам кошовий отаман Іван Гусак; навпаки, запорожці охоче слухали запальні промови Петрика про занепад та недолю України і скоро обрали його військовим писарем.

Мазепа не наважився одверто сваритися з Кошем через Петрика і у всьому догоджав запорожцям, посилаючи на Січ борошно, залізо й інші потрібні запорожцям припаси, а сам тим часом посилав у Москву доноси про те, що запорожці хочуть зрадити царя, бо не видають зрадника Петрика.

Петрик тим часом справді умовляв кошового отамана Гусака підняти війну проти Мазепи. Між іншим він говорив Гусакові таке [279]:

«Хоч шість тисяч з собою орди візьми за Дніпро, так я горло своє ставлю, коли тобі не поклониться вся Україна. Гетьман зразу у Москву втече, бо там його вся душа, а в Україні тільки його тінь! Невже нам не поможуть наші брати, котрих сердюки [280], рандарі [281] та дуки, що їм царі маєтності породавали, мало живцем не їдять? Та вони тільки почують, що ти з Військом рушаєш з Січі, то самі тих чортових панів подавлять, а ми вже прийдемо на готове!»

Од таких промов Петрика поміж запорожцями пішло замішання, та тільки кошовий і військова старшина не дуже-то сприятливо ставилися до його замірів, і Гусак, хоч у всякому листі дорікав Мазепі за роздачу старшині земель, за поневолення люду, за одкупи і за будування Самарських городків, та тим часом все не страчував надії на те, що російський уряд сам лагідно задовольнить бажання українського люду й запорожців щодо повернення на Україні стародавнього ладу й самоврядування.

Тим часом полк охочих запорожців, під проводом Юська, ходив проти татар на поміч фастівському полковникові Семену Палію і, напавши на орду, що поверталася з німецької війни через Куяльницьку пересип, чимало захопив татар у бранці і одняв у ворогів багато здобичі.

Не діждавши од кошового Гусака згоди на участь Війська Запорозького у війні проти Росії, Петрик покинув Січ і поїхав через Кизикермен у Крим до хана, взявши з собою 60 козаків, що захопилися його мріями про визволення українського посполитого люду од поневолення. Він мав думку робити так, як робив Богдан Хмельницький, себто стати до спілки з татарами і наблизитися з ордою до Січі, щоб легше умовити Військо Запорозьке подати йому помочі. Його жвавість та запальні промови зробили на хана вплив, і 11 квітня 1692 року хан з одного боку і Петрик од імені Війська Запорозького з другого склали умову, за якою хан мав допомогти Петрикові одібрати Гетьманщину й Слобожанщину од російської держави до своїх рук, Петрик же за те повинен був перевести східні слобідські полки на спустошену Правобережну Україну, щоб тим одчинити татарам Муравські шляхи до самої Росії. Запорозьке Військо, від імені котрого Петрик складав умову, за свою участь у війні мало добути у свою владу землі заходніх слобідських полків: Ахтирського і Сумського.

Склавши таку умову з ханом, Петрик послав кілька листів до Запорозького Коша, умовляючи Військо Запорозьке пристати до нього. Ті листи всякий раз читалися на радах і

[277] *Петрик* (справжнє прізвище *Іваненко Петро Іванович*) — політичний діяч кінця XVII ст. Походив із старшинського роду Полтавського полку. Служив старшим військовим писарем у генеральній військовій канцелярії. У 1691 р. втік у Крим, де оголосив себе гетьманом і підписав угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини. Організовуючи походи на Україну разом з турками і татарами, ніякої підтримки не одержав.

[278] *Кочубей Василь Леонтійович* (1640—1708) — представник української старшинської верхівки кінця XVII — початку XVIII ст. Займав високі посади генерального писаря (1687—1699), генерального судді (1699—1708). Зробив донос на І. Мазепу разом з полковником Іскрою цареві Петру І, якому той не повірив і видав доносників Мазепі. Обидва були страчені в с. Борщагівці на Вінниччині.

[279] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III, с. 125. *(Приміткa автора.)*

[280] *Сердюки* — наймане гетьманське військо.

[281] Мазепа, так само, як і за польських часів, повіддавав усі шинки в аренду євреям.

викликали між запорожцями замішання. Голота січова тяглася до замірів Петрика, маючи гадку погріти руки біля маєтків української старшини, що вже звалася панами, старшина ж Війська Запорозького, пам'ятаючи руїну Правобережної України і страхаючись, що боротьба запорожців у спілці з татарами проти Росії може привести до такої ж недолі й Лівобережну Україну, не згоджувалась переходити на бік Петрика.

Найбільший вплив на запорожців зробив лист Петрика, 22 червня 1692 року, у котрому він між іншим, писав так [282]:

«Не один раз говорив я вам, панове молодці, яка небезпека загрожує нашій Україні і до якого занепаду іде вона через сусідніх державців: наче люті леви, роззявивши пащі, хочуть вони проковтнути нас повсякчас і поробити своїми невольниками. Не дивно, що так робить король польський — ми здавна були його підданцями, та за Хмельницького з допомогою орди визволились з неволі та ще й таку зчинили йому шкоду, що й досі він не вичухається, і досі намагається, щоб знову український народ взяти у підданство і помститись на нас за ту образу. Хан кримський за те ворогує з нами, що ми, пробуваючи поблизу, споконвіку на степах і на морі чинили йому лихо в людях і у здобичі, як і зараз чинимо; а от дивно, що московські царі, не зброєю нас придбавши, перевели наш край Чигиринський на лівобічну сторону, обсадились з усіх боків нашим людом, так що звідкіля б не прийшли вороги, та все наші оселі попаливши, а людей у неволю побравши, повертаються назад, Московщина ж за нами, як за мурами, ціла і, не задовольняючись тим, намагається всіх нас повернути у хлопи й невольники» [282].

Далі він у тому ж листі нагадує, що російський уряд для того віддає народ у неволю панам, щоб люд український змужнів (стратив культуру), «щоб тоді легше було осадити нас своїми воєводами і городами, як уже й збудував городи на Самарі» [283]. Щоб врятувати Україну, Петрик радив піднятись всім проти московців і приєднатися до нього тоді, як він ітиме з ордою добувати Україну.

У місяці червні заміри Петрика почали здійснюватись. Кримський хан вийшов з великою ордою у Чорну долину і, доручивши там урочисто Петрикові гетьманські клейноди, проголосив його гетьманом України. Але другого ж дня на Петрика почали падати розчарування. Перш за все ханові не можна було йти з усією ордою на Гетьманщину, бо, за наказом султана, він повинен був йти на Угорщину воювати з німцями, на Гетьманщину ж з Калгою-султаном та Петриком він вирядив всього 20 000 вершників. Це вже зразу робило справу Петрика безнадійною, бо Мазепа повсякчас міг виставити проти татар 50 000 козаків, не кажучи вже про військо російське. Проте Петрик пішов разом з Калгою-султаном понад східним берегом Дніпра і спинився проти Січі Запорозької у Кам'яному Затоні.

Тим часом у Січі сталися одміни. Ще восени 1691 року один жвавий козак на прізвище Матвієць підмовив кілька десятків товариства пливти з ним за Чорне море до імеретинського царя на службу і потайно захопив для своєї справи одного військового байдака. Довідавшись про це, кошовий отаман Іван Гусак звелів арештувати Матвійця й привести до нього, а той під час розмови з кошовим зчепився з ним битися. Військовий суд засудив Матвійця за його вчинки до смертної кари, і йому було стято голову. Проте січова голота дуже любила Матвійця, і коли до Січі повернулося товариство з луґів та степів і довідалося про страту Матвійця, то почало нарікати на Гусака за те, що звів такого доброго козака, і врешті у 1692 році обрало на кошевство ватага Хведька.

Той Хведько скоро виявив свою недотепність у керуванні справами, і коли на Січі почалося замішання й навіть заколот між козаками з приводу листів Петрика, то він не зміг вгамувати козацтво і дати Війську якийсь лад. Через те, коли Петрик вже наближався до Січі, Хведька було скинуто з кошевства, і січова рада обрала кошовим знову Івана Гусака.

Гусак був крутої та впертої вдачі, і коли Петрик, стоячи з татарами у Кам'яному Затоні, прислав до нього посланця з листом, у котрому необачно вимагав од кошового, щоб той прибув за Дніпр зустріти Калгу-султана з хлібом-сіллю, то Гусак посланця власноручно побив, а Петрикові звелів переказати, що «ніколи султан, ворог святого хреста, не діжде, щоб він, Гусак, його з хлібом зустрічав». Проте коли після того Петрик переказав, що має таємні листи од гетьмана Мазепи, які може показати тільки самому Гусаку, то кошовий отаман, взявши з собою кілька курінних отаманів та 600 козаків, переїхав 17 липня байдаками на один з островів Дніпра біля Кам'яного Затону і, не довіряючи татарам, переказав султанові, щоб вислав заручників, і, тільки діставши їх, поїхав з отаманами у татарський табір.

У наметі Калги-султана після довгої розмови Петрик признався, що ніяких листів од гетьмана він не має, а що склав з ханом умову «своїм розумом під впливом жалю через утиски і нестерпні кривди на посполитий український люд» з боку панства та московських воєвод.

Незважаючи на умовляння Петрика, Іван Гусак, знаючи добре, як татари плюндрують українські землі, не згодився йти разом з бусурманами воювати свій рідний край, а щоб не роздратувати тим татар, посилався на те, що Військо Запорозьке розійшлося на той час по лугах та степах і через те він не може з невеликим числом товариства розв'язувати таку велику справу, як війна з Москвою.

Повернувшись на Січ, Гусак все-таки скликав раду і, розповівши про заходи Петрика, спитав, як гадає товариство. Запорожці після того запитання кошового розбилися на два натовпи — менший разом з старшиною стояв на тому, що не годиться воювати у спілці з бусурманами православних людей, більший же натовп, головним чином голота, вигукав, що Петрик розумна голова, навчає на добре і що треба йти визволяти Гетьманщину од гетьмана-зрадника, од москалів і од своїх панів.

Тоді Гусак поклав булаву на стіл і сказав: «Нехай же хто інший веде Військо воювати своїх братів, а я не поведу». З тим він покинув раду і пішов до свого куреня, а слідом по ньому склала свої клейноди й інша військова старшина.

Увесь день і всю ніч військові клейноди лежали серед майдану на столі, а запорожці гомоніли й сперечалися. Так між голотою не знайшлося нікого, хто б наважився взяти владу до своїх рук, і ранком прихильники Петрика послали просити стару старшину, щоб побрала свої клейноди назад. Гусак згодився взяти булаву, але рішуче одмовився вести Військо на Україну у спілці з татарами.

Таким чином, до Петрика мала можливість прилучитися тільки охочі козаки, і за тиждень таких набралося півтисячі. Після того Калга-султан та Петрик пішли з військом на річку Московку, а далі на Татарку, що впадала у Дніпр біля Кодацького порога, і нарешті перейшли за річку Самару. Відтіля Петрик послав листи у південні городи України, умовляючи людей взятися до зброї, прилучитись до нього і стати за свою стародавню волю.

Після того, 31 липня, Петрик з запорожцями й ватагою татар атакував Новобогородську кріпость. Козаки вдерлися у нижчий город, запалили дві башти та кілька будинків, але коли з верхнього города на них почали бити з гармат, вони одійшли геть.

Не добувши Новобогородської кріпості, Петрик пішов далі до річки Орелі і до південних городів Гетьманщини. Китайгород та Царичанка зустріли його з хлібом-сіллю, а проте приставати до нього збройно ніхто не хотів. Український люд за 45 років боротьби знемігся і бажав хоч і піднерівільного, аби спокійного життя. Лишившись після «згону» з Правобережної України без осель, худоби, збіжжя й без хліба, він тепер тільки починав все те набувати і боявся знову, через змагання за волю, все те стратити.

Не розуміючи, від чого йде байдужість українського люду, Петрик ще не страчував надії на те, що підняти його можливо, і посунувся з Військом до Маячки [284], але там уже було кілька козацьких полків гетьмана Мазепи, а слідом мав надійти з кількома полками й він сам та ще надходило й московське військо. Довідавшись про те, татари зразу ж повернули назад і перейшли за Самару аж на Татарку, а слідом за татарами му-

[282] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III. с. 135. *(Примітка автора.).*

[283] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III. с. 136. *(Примітка автора.)*

[284] *Маячка* — містечко на Полтавщині за 25 км від Кобеляк, у XVII ст.— форт по лінії укріплень проти кримських татар, після 1765 р.— містечко Полтавського полку.

сив вийти за Самару і Петрик. З табору біля річки Татарки Петрика покинули майже всі запорожці, і біля нього лишилося їх ледве кілька десятків. З ними він і пішов разом з татарами у Крим.

Перша невдача не засмутила Петрика, і на початку року 1693 він з Нурредін-султаном та ордою у 40 000 татар знову вийшов з Криму і, наблизившись до Січі, почав засилати на Кіш листи і підмовляти запорожців прилучитися до нього.

Кошовим отаманом Війська Запорозького був на той час Василь Кузьменко. Обрання його замість Гусака було дуже бурхливим, а ледве тільки Січ трохи заспокоїлася, як до Коша прибув бувший кошовий Хведько з великою ватагою прихильників Петрика. Поєднавшись з січовою голотою, прихильники Петрика зчинили у Січі заколот, погромили декілька куренів, скинули з кошевства Кузьменка за те, що він не хотів єднатися з Петриком та татарами, і навіть вбили декого з старшини, але не змогли взяти владу до своїх рук, і через кілька день партія поміркованих козаків зміцнилася, розігнала прихильників Петрика і посадовила на кошевство знову Василя Кузьменка.

Через перемогу на Січі поміркованих Військо Запорозьке і на цей раз не прилучилося до Петрика за винятком поодиноких козаків. Не підбуривши запорожців до війни, татари пішли з Петриком на Переволочину, а далі на Кишинку, та не добувши ні того, ні другого міста, пішли під Полтаву, захоплюючи по шляхах поодиноких людей у неволю. Не вдіявши нічого й біля Полтави і почувши, що наближається козацьке військо, татари посунулись на Коломак [285], а звідтіля пішли далі на південь у степи.

Таким чином, другий похід Петрика проти Мазепи обернувся на звичайний наскок татар на Україну за ясиром і, наробивши людям чимало лиха та шкоди, зрештою одвернув од Петрика і люд на Гетьманщині, і запорожців.

Коли на Січ прийшла звістка, що татари побрали з Гетьманщини людей у неволю, на Січі 3 травня знову відбулася бурхлива рада, і запорожці одібрали булаву од Кузьменка і доручили її знову Івану Гусаку. Як ворог бусурманів, Гусак зараз же почав лаштуватися до походу на татар, але партія, прихильна до замірів Петрика і до згоди з татарами, скликала раду, і та рада більшістю ухвалила не воювати з татарами. Гусак не схотів після того бути кошовим отаманом і, поклавши булаву, пішов у свій курінь, а рада обрала кошовим Семена Рубана.

Решта року 1693 та рік 1694 минули на Запорожжі у дрібних звичайних зачіпках з татарами. Запорожці не наважувалися розпочинати війну з татарами без помочі з боку українських козаків і закликали до походу на татар Мазепу, але той одмовлявся тим, що без царського наказу він воювати не сміє, російський же уряд був у ті роки заклопотаний бунтами стрільців і не хотів встрявати у війну.

Незадоволення запорожців Мазепою.

Взагалі ставлення запорожців до Мазепи щодалі все гіршало і мало не у всякому листі до гетьмана запорожці дорікали йому за те, що: 1) на Самарі, на одвічній запорозькій землі, побудовані городи й обсаджені московськими людьми; 2) ті люди вирубали одвічні запорозькі ліси; 3) на Орелі сидить московський воєвода з ратними людьми, тоді як за умовою з Богданом Хмельницьким воєвода мав бути тільки у Києві; 4) московський уряд без відома козаків і без військового суду бере й засилає у Сибір козацьку українську старшину, полковників і навіть гетьманів; 5) московський уряд раз у раз вимагає, щоб запорожці воювали татар та турків, а коли запорожцям стає скрутно, не подає їм помочі [286].

У середині року 1694 на Січі знову збився заколот з приводу нових закликів Петрика до нового походу разом з ордою на Гетьманщину. Прихильники Петрика скинули з кошевства Рубана за те, що не хотів приєднатися до татар, але, як і обидва попередні рази, не знайшли поміж себе козака, здатного взяти булаву, і через те на третій день заколоту вороги бусурманів взяли гору, обрали кошовим Івана Шарпила і почали лаштуватися до війни з татарами.

[285] *Коломак* — селище міського типу, нині Вилківського району Харківської області, розташоване на річці Коломак (притока Ворскли). Тут 1687 р. гетьмана І. Мазепу було змушено підписати Коломацькі статті, які обмежували автономію Лівобережної України.

[286] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III, с. 191. *(Примітка автора.)*

Нові зачіпки з татарами.

З запорозьких ватажків того року найбільше уславилися Хведько та Максименко. Останній року 1694 навіть вийшов байдаками у Дніпр і, обминувши річкою Конкою Аслам-город, вийшов у Чорне море, далі ж, приставши до берега Криму, попалив багато татарських осель, визволив з неволі біля тисячі християн та, захопивши на байдаки стільки ж бусурманів, повернувся до устя Дніпра. Тільки проплисти проти води повз турецькі городи Максименкові ніяк не вдалося, і він змушений був свої байдаки потопити у Дніпрі, вертатись на Січ суходолом.

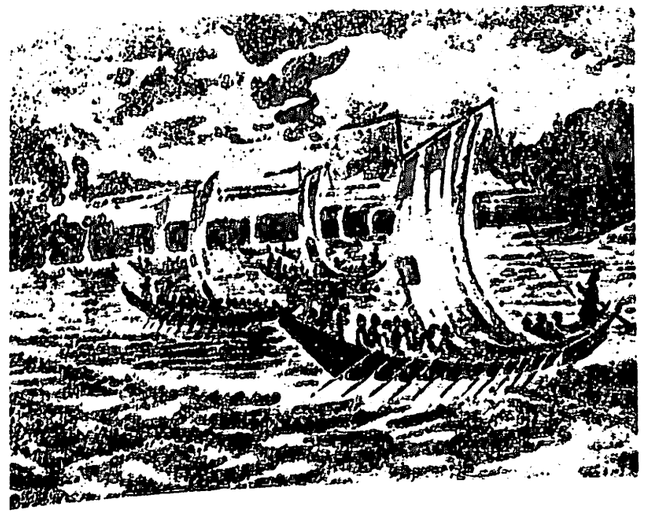
Опріч цих ватажків, запорожців водив на татар сам кошовий Шарпило. Погромивши добре татар на Чангарі та Молочних Водах і однявши у них 7 гармат, Шарпило повів козаків на низ Дніпра, на річку Ольхову та урочище Стрілицю, та тільки у тому поході йому не пощастило: татари зробили на запорожців засідку і несподіваним нападом погромили їх і прогнали на Січ.

Незадоволені останнім походом запорожці скинули Шарпила з уряду і обрали кошовим Петра Прима. Новий кошовий восени того ж року ходив новим походом на татар, але, не дійждавши помочі од Мазепи, скоро повернувся на Січ.

Семен Палій.

У свій час я вже згадував, що з початком 1680 років польський король Ян Собеський поновив на Правобережній Україні козаччину і почав заселюднювати країну, що колись, як кажуть, текла молоком та медом, а тепер повернулася на пустиню. За 15 років, що минуло од Чигиринської руїни, багато люду українського, рятуючись од кріпацтва, що московський уряд заводив на Гетьманщині, повернулося з лівого берега Дніпра на правий і разом з вихідцями із Запорожжя поповняли козацькі полки, уряджені королем. До 1689 року ті полки набули вже чималої сили, а почувши ту силу, почали не пускати у свої межі польських панів, а тих, що вспіли вже засісти, почали виганяти і, пригадуючи хмельниччину, погрожували знову загнати поляків разом з євреями за Вислу.

З 1689 року нове козацтво під проводом своїх полковників і найвидатнішого з них Семена Палія почало одверту боротьбу з поляками і побрало навіть польські кріпості у Немирові та Білій Церкві. Маючи осередком свого козацького війська Фастів, Палій бився не тільки з поляками, а одночасно і з татарами, й турками, і,

Кошовий отаман Мороз випливає в Чорне море. Малюнок Погрібняка.

незважаючи на невелику кількість своїх козаків, він мав щастя у тій боротьбі: оборона ж поспільства од паношів зробила його народним героєм. Об'єднавши під своєю владою майже всю Правобережну Україну, Палій пішов стежкою Богдана Хмельницького і просив царя Петра І прийняти Правобережну Україну під свою руку, та цар, щоб не мати сварки з королем, не згодився на те, а закликав Палія з козаками переходити на східний бік Дніпра. З свого боку Палій не схотів, як він казав, покинути людність на поталу панам, а церкви віддати унії і лишився у Фастові, обстоюючи й надалі православну віру та українську людність.

Похід Шереметєва на татар.

Напровесні року 1695 цар Петро І Олексійович, забравши владу до своїх рук, проголосив похід на турків та та-

тар. Сам він пішов з військом на турецький город Азов, а боярина Шереметєва [287] з російським військом та Мазепу з українськими козаками послав на дніпровські турецькі городи.

Мазепа перевізся з козаками на західний берег Дніпра у Мишуриному Розі, Шереметєв же — у Переволочині; далі ж, простуючи степовими шляхами, російське й козацьке військо підступило 24 липня до Кизикерменя і зразу ж почало громити його з гармат та штурмувати. Запорожці тим часом поновили свої чайки і під проводом кошового отамана Максима Самійленка обложили з Дніпра весь острів Тавань з його кріпостю. Кизикермень, хоч турки й татари добре його обороняли, недовго стояв, і 31 липня після того, як росіяни й козаки вдерлися у місто і зчинили там різанину, віддався на волю побідників. Слідом за Кизикерменем Тавань віддалася запорожцям; ті ж бусурмани, що були на кримському боці Дніпра, у кріпостях Аслам-Кермень та Муберь-Кермень, побачивши, яка доля спіткала перші дві кріпості, покинули свої городи разом з риштованням та, забравши деяке своє збіжжя, утекли у Крим.

Запорожцям у Тавані припала велика здобич і сила бранців, і все те вони повезли чайками на Січ. Шереметєв та Мазепа не мали наказу йти далі на Крим і, передавши повойовані городи запорожцям, повернулися тим самим шляхом на Україну, лишивши, як і звичайно, запорожців самих оборонятись од татар.

Восени того ж року кошовим отаманом Війська Запорозького у сьомий раз був обраний Іван Гусак і зараз же повів запорожців походом на татарську Стрілицю й перевізну пристань, що проти Очакова, і, наробивши татарам чимало шкоди, до зими повернувся на Січ.

Помщаючись за зруйнування дніпрових городів, татари у січні 1696 року великою силою набігла на Гетьманщину, поруйнували всі села понад Ореллю й Дніпром і, перекинувшись за Ворсклу, почали добувати Нехворощу [288]. Мазепа у цій пригоді виявив свою нездатність до керування військом і допустив до того, що татари спустошили всю південну Полтавщину. У цьому поході з татарами знову був Петрик. В своїй упертості він не хотів розуміти, що коли під час першого його походу до нього запорожці не пристали, то тепер, під час війни запорожців з татарами, це було вже зовсім неможливо. У цьому поході він знайшов собі смерть — загинув од руки одного з козаків.

Нові морські походи запорожців.

Користуючись зруйнуванням турецьких дніпровських кріпостей, кошовий отаман Іван Гусак у квітні 1696 року вирядив з Січі під проводом полковника Чалого 500 січовиків на море. Там запорожці вистежили сімнадцять турецьких галер та сандалів, що везли до Очакова всякий припас та крам, маючи на собі невелику турецьку залогу, і, напавши на той флот, побрали судна штурмом, і, забравши крам на свої чайки, самі судна потопили.

Велика здобич, привезена Чалим на Січ, заохотила запорожців до нового походу, і новообраний кошовий отаман Яків Мороз в червні місяці сам повів на море на 40 чайках 1740 козаків. У морі запорожці поділились на два виділи: Чалий з десятьма чайками повернув до Криму, кошовий же Мороз з останніми чайками пішов гуляти морем та вистежувати турецькі кораблі.

Чалий, приставши до берега недалеко Козлова, погромив кілька татарських сіл та, набравши здобичі й 62 бранці, поплив назад. Тільки під час повороту його спіткала недоля: біля Очакова на запорожців напало кілька турецьких галер та сандалів і почали громити їх з гармат. Щоб зрятувати товариство, Чалий пристав до острова Березані, окопався там і два дні одбивався, на третю ж ніч нишком знову посадив козаків на чайки і поплив до Дніпра; та тільки втекти запорожцям не вдалося — біля Сагайдачних кучугурів турецькі галери знову догнали козаків і заступили їм шлях у Дніпр. Чалий змушений був потопити чайки і вийти на лівий берег, та там запорожцям склалося ще на гірше: у Ольховому лісі їм заступив шлях сам хан з ордою, взаду ж догнали яничари з галер, і хоч як завзято запорожці оборонялись увесь день, та бусурмани щільно їх оточили великою силою і, чимало повбивавши, решту, здебільшого поранених, разом з ватажком взяли у бранці. Чалого вони зразу замучили, а товариство кількістю 340 душ послали до Очакова у неволю.

Ой, ударивсь пан отаман об сиру землю:
«Земле, земле сирая, ти матуся рідная!
Прийняла ти війська много запорозького,
Прийми й мене, отамана молоденького!»

Так загинув Чалий, нагадавши своїм походом та смертю колишню невмирущу славу Війська Запорозького.

Трохи не спіткала така сама доля й кошового отамана Мороза. Початок походу був добрий: запорожці вистежили у морі кільканадцять турецьких кораблів, напали на них і три кораблі захопили до своїх рук, останні ж розігнали по морю. На захоплених кораблях Мороз знайшов п'ять листів візира до хана з усякими наказами й розпорядками і, розуміючи вагу тих листів, скоріше поплив до Дніпра, щоб послати з Січі ті листи через гетьмана до царя. Тільки у Дніпрових гирлах на козаків напали турки з галерами, певно ті самі, що вловили там і Чалого, а з східного берега цілими хмарами насідали татари. Мороз спробував було пробитись крізь турецький флот вгору Дніпра, та те не вдалося. Тоді кошовий направив байдаки до західного берега Дніпра та, закопавши гармати і всю здобич біля Стрілиці у пісках, а чайки потопивши, продерся серед ночі крізь орду і прибув на Січ суходолом, привівши навіть з собою 27 бранців з галер.

Походом Мороза й Чалого на море запорожці одтягли на себе турецький флот і орди кримського хана і тим дуже полегшили царю Петру Олексійовичу справу біля гирла Дону, так що 17 липня 1696 року він з російським військом та українськими козаками, що були під проводом наказаками, що були під проводом наказного гетьмана Лизогуба [289], добув міцну турецьку кріпость Азов.

Мазепа на Запорожжі.

Сподіваючись з боку турків помсти за Азов, цар звелів Мазепі робити багато човнів і по весні йти походом на бусурман на низ Дніпра разом з російським військом під проводом князя Долгорукого [290]. Коли 25 травня року 1697 гетьман виступив уже в похід, до нього прибув з Запорожжя козак Михайло і переказав дуже покозак Михайло і переказав дуже потрібні вісті про заходи ворогів. Разом з тим він розказав про дуже цікаву подію, що скидалася на втечу з неволі гетьмана Самійла Кішки, а саме: Михайло був у неволі у турецького крамаря 15 років і коли останнім разом плив з своїм паном у торговельних справах з Царгорода у Козлов, невольники, що були на їхній галері, збунтувались, порозбивали кайдани, повбивали всіх бусурманів і виплили галерою у Дніпр, а біля Стрілиці галеру покинули і разом з ним, Михайлом, серед великої небезпеки од татар пішки прибули на Січ.

Червня 24 Мазепа з військом та обозами прибув до Дніпра і, ставши проти Кодака вище порогів, діждав там згори Дніпра свої човни з борошном та іншим припасом і почав спускати ті човни униз через пороги, сам же перевізся на правий берег Дніпра і пішов з козацьким військом до порога Вільного й Кічкасу зустрічати човни.

Певно, що запорожці не дуже сприяли Мазепі, бо не дали до його човнів досвідчених лоцманів, і поки Мазепині човни прибули до Кічкасу, то з них розбилося об каміння й пішло на дно Дніпра разом з припасом 17 байдаків морських та 53, обкладених очеретом, менших.

Липня 22 гетьман з козацьким військом став табором біля Чортомлицької Січі. Запорожці, хоч і не любили Мазепу, та шанували у ньому гетьмана України і на чолі з кошовим отаманом Яковенком зустріли його урочисто з мушкетною й гарматною пальбою. Це було Мазепі так любо та втішно, що він подарував на товариство 2000 золотих власних грошей.

Прибувши на Тавань, московське й козацьке військо почало будувати біля старої кріпості нову, і коли вже її майже кінчали, до Тавані підступили татари й турки. Кримська орда наблизилася з східного берега, Білгородська орда підступила з правого, Дніпром же підпливало військо турецьке.

Незважаючи на те, що у Мазепи й князя Долгорукого було біля 200 000

[287] *Шереметєв Борис Петрович* (1652—1719) — російський полководець і дипломат, один з найближчих сподвижників царя Петра І, генерал-фельдмаршал. Відіграв важливу роль у війнах з турками та в Північній війні.

[288] *Нехвороща* — місто Полтавського полку, тепер райцентр. Розташоване на річці Орелі (притока Дніпра).

[289] *Лизогуб Яків Кіндратович* (помер у 1698 р.) — канівський полковник (1663—1669). Походив із славетного старшинського роду. Підтримував політику П. Дорошенка і дістав від нього посаду генерального осавула. В 1677 р. перейшов на бік Росії. В 1687—1698 роках — чернігівський полковник. Під час здобуття Азова в 1696 р. був наказним гетьманом.

[290] *Долгорукий Яків Федорович* (1659—1720) — князь, один із найближчих сподвижників Петра І. Виконував різні дипломатичні доручення. Був сенатором, очолював ревізійну колегію.

війська, вони, побачивши татарські орди, не наважилися на них напасти і мерщій почали одходити назад, повз Запорозьку Січ, на річку Орель. У Тавані ж лишили всього 6000 сполученого війська російського й козацького та ще 1000 запорожців з кошовим отаманом Яковенком.

Побачивши, що в Тавані лишилося обмаль війська, татари почали її облягати так, що Яковенкові, щоб врятувати кріпость, довелося викликати з Січі все Запорозьке Військо і послати гетьману звістку, щоб давав помочі. Мазепа й Долгорукий вернули з Опішні 20 000 війська назад у Тавань, та поки те військо прибуло, татари поробили навкруг нової кріпості свої шанці, увійшли рівчаками під самі стіни Тавані і, підкопавши мури, зірвали їх вибухом у трьох місцях. Проте, коли вони кинулися на штурм, запорожці разом із спільниками відгромили їх і сяк-так поновили стіни. Не добувши Тавані, татари підступили під Кизикермень, а коли їх спільники відгромили й там, вони, простоявши під кріпостями, поки почалися холоди, рушили назад у Крим та Білгород.

Через зиму, а саме серед літа 1698 року, Мазепа й князь Долгорукий знову вибралися походом на Крим, та тільки ще дужче сорому набралися. Вони йшли з Орелі через Самару, східною стороною Дніпра, та тільки не дійшли далі Тавані і звідтіля вирядили під Перекоп виділ війська у 10 000 душ. Той виділ нічого з Перекопом не вдіяв, а мерщій повернувся назад. Діждавши його, і князь Долгорукий з гетьманом потяглися на Україну, покинувши Тавань на самих запорожців. Запорожцям довелося тяжко, та військо добре розуміло, яку вагу для життя Запорожжя мали кріпості на Тавані, і пильно оборонялo їх од татар.

Нова згода султана з царем.

Року 1699, січня 14 цар підписав з турками замирення на два роки, а далі й мир на 30 літ. За тою умовою всі кріпості на острові Тавані, а також Кизикермень, росіяни повинні були зруйнувати і повернути туркам, останні ж не мали права поновляти їх. Козакам дозволялося вільно плавати по рибу й по сіль до самого лиману, а зате коли б хто з козаків під час миру нападав на бусурманів, того російський уряд мав карати на смерть.

Такі умови були дуже шкідливі Війську Запорозькому. Перш за все ті умови робили неможливим для запорожців брати з татар здобич. Вдруге, що дозвіл вільно плавати запорожцям на лимани лишився тільки на папері, бо устя Дніпра було в руках бусурманів.

Порушення запорозьких вольностей.

Під час війни, після опанування Таванню й Кизикерменом, Військо Запорозьке стало було хазяїном нижнього Дніпра й лиману і після п'ятнадцятирічної перерви тільки що почало поновлювати свої славні морські походи, а тут саме ті походи мусили увірватись. Передачу туркам Тавані, за котру запорожці стільки років боролися і чимало пролили своєї крові, вони мали навіть собі образою.

Незадоволення запорожців скоро виявилося у тому, що коли було прислане російське й козацьке військо руйнувати Таванські городки, то запорожці не тільки не хотіли пособляти російським генералам у тій справі, а навіть робили всякі перешкоди, у листопаді ж місяці послали в Москву скаргу на недодачу платні і на порушення вольностей Війська на річці Самарі, що споконвіку належала Військові.

Незважаючи на ту скаргу запорожців, російський уряд надумав збудувати на запорозьких землях ще одну кріпость. Року 1700 на Запорожжя прийшов виділ російського війська і почав будувати ту кріпость на східному боці Дніпра проти Микитиного Рогу, на урочищі Кам'яний Затон.

Ця подія, котру Військо Запорозьке розуміло як найбільшу собі образу й кривду, призвела до рішучого незадоволення запорожців російською зверхністю взагалі. Незадоволення те виявилося у тому, що коли цар Петро I року 1700 розпочав війну з шведами і покликав запорожців іти разом з українськими козаками у Ліфляндію [291], то вони багато прогаяли часу і від Риги повернулися на Україну, майже не воювавши. Прибувши ж на Запорожжя, вони року 1701 пограбували на верхів'ях Інгулу крамарів з Стамбула, що везли у Московщину дуже коштовні речі, і, незважаючи ні на які вимоги гетьмана й навіть наказ з Москви, не хотіли вернути пограбованого.

Кость Гордієнко-Головко.

Лівонська війна Росії з Швецією ще дужче підбурила запорожців проти російської влади, бо козаки, що повернулись з походу, розповіли на Січі, ніби російські військові люди знущалися з запорожців і з презирством на них дивились. Такий настрій призвів до того, що на початку 1702 року кошовим отаманом запорожці обрали ворога російської зверхності, козака Платнирівського куреня Костя Гордієнка-Головка. Родом Гордієнко був з Полтавщини, освіту ж дістав у Київській академії [292]. Це був певний козак-лицар рішучої й упертої вдачі. Як і славний Сірко, він хотів бачити Військо Запорозьке незалежним ні од якої сусідньої держави і у такому напрямі повів військові справи.

З того дня, як Гордієнко взяв до рук військову булаву, Військо Запорозьке неначе прочуняло й захвилювалося. Жовтня 23, року 1702 Гордієнко послав через Мазепу листа у Москву, повідомляючи уряд, що Військо Запорозьке не хоче мати московського города у Кам'яному Затоні. У тому листі між іншим було сказано: «Ще начальники московського війська не збудували того города, а вже перевіз наш біля Кодака одняли і чинять нам всякі кривди та збитки. Через те Військо Запорозьке наказу про збудування города у Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того города на землях Запорожжя не дозволить, а якщо хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити» [293].

Під той час запорожці були дуже потрібні російській державі через затяжну війну з шведами, і цар Петро Олексійович замість того, щоб розгромити їх за непокірливість, послав на Січ стольника Протасова з дуже коштовними подарунками й жалуванням і разом звелів стольнику прийняти од запорожців присягу.

Вичитавши урочисто, як годиться за військовими звичаями, царського листа серед козацької ради, Гордієнко на пропозицію стольника цілувати на вірну службу царю хрест, рішуче сказав, що Військо Запорозьке не буде присягати царю через те, що московський уряд порушив його вольності, побудувавши городки на Самарі і будуючи кріпость у Кам'яному Затоні, і що коли ті городки будуть потоні, і що коли ті городки будуть зруйновані, тоді Військо Запорозьке і присягу цареві складе [294].

Ворог запорожців — Мазепа, довідавшись про цю подію у Січі, послав цареві доноса, доводячи, ніби претензії запорожців на землі по Самарі зовсім безпідставні, бо вони не мають на ті землі царської жалованої грамоти і радив вжити проти запорожців рішучих заходів. На Запорожжя ж він послав своїх підручних підмовляти козацтво, щоб скинуло Гордієнка з кошевства. Це Мазепі таки й вдалося, і року 1703 на кошевство було обрано Герасима Крису.

Договоряючи Мазепі, Криса погромив ватаги козаків Москаля й Ропухи, що шарпали подорожніх кримців, та з того в Січі стався заколот, і великі ватаги запорожців пішли на Самар погромити там селітренний завод гетьмана Мазепи і погрожували Новобогородському городку, а з кінцем 1703 року знову обрали кошовим Костя Гордієнка.

Увесь 1704 рік минув на Запорожжі неспокійно. За згодою Гордієнка й всього Коша, велика ватага запорожців у 3000 козаків з гарматами вийшла з Січі, перевезлася вище Кодака за Дніпр на річку Самар, добула оружно й зруйнувала Новосергієвський городок і позганяла з південного боку Орелі всіх людей, хто не був запорозького підданства [295]. З комендантом кріпості Кам'яного Затону, боярином Шеншиним, відносини запорожців були самі напружені і доходило до оружних сутичок. Незважаючи на все те, можна з певністю сказати, що Гордієнко у ті часи не мав на мислі зраджувати царя Петра Олексійовича, а тільки домагався признання стародавніх прав і вольностей Війська Запорозького. Це стверджується тим, що полк запорожців біля 2000 козаків увесь той рік був при російському війську на Лабу

[291] *Лівонія* — за середніх віків територія Латвії та Естонії. Назва походить від лівів — споконвічних жителів узбережжя Ризької затоки.

[292] Так каже Д. Яворницький в «Істор. запор. коз.» (Т. III, с. 317, добродій же Скальковський в «Істор. Нової Січі» (Ч. II, с. 19) говорить, що Гордієнко був з волинської української шляхти, але перша думка певніша. *(Примітка автора.)*

[293] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III, с. *(Примітка автора.)*

[294] *Там же*, с. 333.

[295] Всі ті, що переселялися з України на вільні запорозькі землі за згодою Запорозького Коша і через свою сімейність не могли бути запорожцями, писалися підданцями Війська Запорозького.

дозі і в червні місяці брав участь в атакуванні шведів на Чорній річці біля Неви.

Кінець Палія.

Тим часом на Правобережній Україні, що ледве стала одживати після Великої Руїни, знову полилася кров. Побачивши, що поневолена козаччина не хоче знати поляків за своїх зверхників і не пускає на Україну польських панів, коронний польський гетьман Синявський за наказом польського уряду вийшов на Україну з великим військом і року 1703 почав заливати кров'ю Поділля й Брацлавщину, приборкуючи непокірливу українську людність. Благання козацьких полковників, у тому числі й Палія, до російської духовної влади і до царя Петра, щоб заступилися за руський люд і православну віру, лишилися марними, і Синявський вигубив козацтво по всій Західній Україні й православну віру.

Палій, кажемо ми, вдержався на Фастівщині, та не надовго — на нього впала біда, відкіля він і не сподівався. У літо року 1704 цар Петро I послав Мазепу з козацьким військом на Правобережну Україну, щоб громити тих польських панів, котрі обстоювали за шведську партію; Мазепа ж скористався цим випадком, щоб підгорнути Правобережну Україну під свою владу і стати гетьманом обох берегів Дніпра не тільки на папері, а й дійсно. На перешкоді йому до цього стояв тільки фастівський полковник Палій, оборонець посполитого люду і ворог панства, що розплодив Мазепа на Гетьманщині. Мазепа знав, що Палій мав великий вплив на людність всієї України і що він не попустив би поневолити людність Київщини так, як Мазепа поневолював людність Гетьманщини.

Щоб одкинути Палія з свого шляху, Мазепа закликав його до свого табору на приятельський бенкет, і коли той, не маючи й у гадках нічого лихого, сидів в його наметі гостем, гетьман зрадливо звелів його зв'язати і вирядив у Москву, пояснюючи у листі до царя Петра, ніби Палій прихильний до шведської зверхності. Цар повірив тому наклепові і без ніякого суду заслав Палія у Сибір і тільки року 1709, після прилучення Мазепи до шведського короля, повернув старого полковника на волю. Тією волею Палій не зміг уже тоді користуватися, бо нудьга у засланні за рідним краєм і почуття образи од кривди, йому заподіяної, збавили нашому народному оборонцеві віку, і року 1710 він помер.

Вищенаведені події відбилися на житті Запорожжя збільшенням січового товариства, бо всі недобитки з козацтва Правобережної України тікали на Запорожжя і почасти приписувалися у курені, почасти ж сідали зимовниками на західних запорозьких землях.

Рік 1705 минав на Запорожжі теж неспокійно, бо російський уряд почав разом з турецькими комісарами ставити по запорозьких землях межі й кордони. Гордієнко протестував перед урядом з приводу того, що запорозькі землі межують без згоди й участі Військового Коша, і доводив, що ще од часів литовського князя Вітовта межа Запорожжя починалася од старого Очакова і йшла берегом моря й лиману до самого устя Дніпра, «де урочище Сто Могил і ще й море було наше,— писав він,— поки з берега кінь доставав дно копитами, Дніпр же завжди був запорозький і ніяких меж на ньому не було».

На протести Запорозького Коша російський уряд не звертав ніякої уваги. Росія на півночі ув'язалася у тяжку війну, на півдні ж хотіла мати спокій і, щоб не сваритись з турками, віддала їм всі землі по низах річок Інгулу, Висуні й Інгульця до устя річки Кам'янки. Ця подія ще дужче обурила запорожців проти російського уряду.

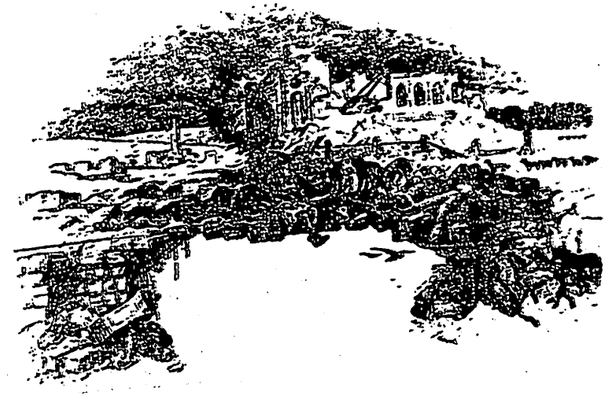
Булавін та запорожці.

Рік 1706 кошовим отаманом на Січі пробув Тимофієнко, а 1707 — Петро Сорочинський. Наприкінці того року на Січ прибув з Дону донський козак Булавін [296], що підняв на Дону оружне повстання проти російського уряду. Він просив помочі Війська Запорозького, але Сорочинський рішуче постав проти того і навіть примусив Булавіна виїхати з Січі у Кодак. Незадоволена тим запорозька молодь та голота скинула Сорочинського з уряду і обрала знову кошовим Гордієнка. Проте й Гордієнко не згодився допомагати Булавіну і тільки дозволив приєднатися до нього окремим козакам. Цей вчинок Гордієнка теж показує, що ще й року 1707 Гордієнко не мав на мислі одривати Запорожжя од російської держави.

Через кілька місяців на Січі розійшлася чутка про те, що Булавін погромив російське військо, опанував Новочеркаськом і проголосив себе отаманом Донського Війська. Запорозька молодь захвилювалася і на раді, що відбулася 13 травня 1708 року, дуже нарікала на військову старшину за те, що одраїла Війську йти разом з Булавінним проти російських воєвод, і ухвалила, поки не пізно, йти на Самар і поруйнувати там російські городки. Мабуть, що воно так би й сталося, коли б саме на той час не прибули з Межигірського монастиря ченці. Почувши, що робиться у Січі, вони винесли на майдан хрест та Євангеліє і умовили запорожців не піднімати зброї на людей православної віри. Під впливом ченців більшість запорожців вгамувалася, і похід на Самарські городки не склався; проте частина голоти кількістю біля 1500 душ покинула Січ і пішла до Булавіна. Під проводом отаманів Безпалого та Драного вони билися з російським військом побіля річки Торець, а далі, утиснуті бригадиром Шидловським, засіли у Бахмутському городку і там, одбиваючись од його війська, загинули всі до одного.

Шведчина.

Тим часом шведський король Карл XII [297], звоювавши королів датського й польського, пішов з невеликим військом на російські землі, і восени року 1708 несподівано для всіх повернув з Смоленська на Стародуб [298], рішивши зимувати на Україні. Почувши про те, військова українська старшина приступила до Мазепи, умовляючи його скористатися попи, умовляючи його скористатися походом шведів і визволити Україну од московської влади. Мазепа й сам добре розумів, що під зверхністю Росії Україна не вдержить своєї автономії, і, боячись, мабуть, щоб його не спіткала доля Брюховецького, рішив увійти у зносини з королем Карлом. Раніше він запевно не мав на мислі зрадити царя, бо тільки що своїм козацьким військом допоміг йому утихомирити повстання Булавіна і за наказом царя порозсилав козацькі полки воювати шведів на Литву й до Петербурга та й людність на Україні він не застеріг про майбутнє повстання проти російської зверхності.

Руїни. Малюнок Сластьона.

Скінчилося на тому, що коли шведський король прийшов у Новгород-Сіверський, то Мазепа, лишивши частину свого війська у Батурині [299], сам з старшиною та кількома тисячами козаків пішов за Десну і поєднався з шведським королем. Разом вони рушили до Батурина, та князь Меншиков [300] з російським військом попередив їх і, підступивши під Батурин, почав його добувати. Козацьке військо завзято обороняло місто, та тим тільки роздратувало Меншикова. Ще ред ночі полковий старшина Іван Ніс передався на бік Меншикова і показав йому потайний пролаз у місто. Російське військо, не гаючись, потайно серед ночі увійшло у місто і люто помстилося за змагання. Меншиков звелів вирізати всю людність Батурина до ноги і, захопивши всі припаси, саме місто спалив і зруйнував дощенту [301].

А в городі, у Батурині, мужиків та жінок
Упень сікли та рубали,
Церкви палили, святії ікони
Під ноги топтали.

[296] *Булавін Кіндрат Панасович* (бл. 1660—1709) — донський козачий сотник. Очолив козацько-селянське повстання 1707—1708 років, котре охопило весь південь Росії та частину України. Оточений ворогами, чинив опір до останнього і, щоб не попасти в полон, застрелився.

[297] *Карл XII* (1682—1718) — шведський король (1697—1718), визначний полководець свого часу. Розбив Данію, окупував Польщу в 1706 р. У 1708 р., уклавши угоду з І. Мазепою, пішов на Росію. Зазнав поразки під Полтавою. Його постійні війни виснажили Швецію. Був уб.тий під час походу на Норвегію.

[298] *Стародуб* — полкове місто на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Нині райцентр Брянської області.

[299] *Батурин* — гетьманська столиця України за часів І. Мазепи. Повністю знищена російським військом у 1709 році. Нині селище міського типу Бахмацького району Чернігівської області.

[300] *Меншиков Олександр Данилович* (1673—1729) — найближчий сподвижник Петра I, полководець і державний діяч, генералісимус російської армії. За наказом Петра I знищив Батурин. Відіграв важливу роль у Полтавській битві.

[301] *М. Костомаров.* Мазепа, с. 449. *(Примітка автора.)*

Діставши од Мазепи звістку про те, що він став до спілки з шведським королем, кошовий отаман Кость Гордієнко дуже здивувався, бо завжди знав Мазепу за ворога волі свого народу і найбільшого ворога самого Гордієнка. Проте захоплений з давніх літ мрією оборони незалежності Запорожжя і всієї України од всіх сусідів, він рішив забути свою зневагу до Мазепи і, поєднавшись з ним та шведським королем, спробувати повернути Україні добуту за часів Богдана Хмельницького волю.

Жовтня 30 цар Петро Олексійович повідомив Гордієнка про Мазепину зраду, умовляючи його і все Військо Запорозьке лишитись вірним йому, а листопада 12 повідомив про обрання у Глухові нового гетьмана Скоропадського [302] і умовляв Гордієнка бути слухняним новому гетьманові. Тоді ж на Січ були прислані од царя коштовні подарунки, а саме: кошовому 500 червінців, старшині 2000 червінців і на козаків 12 000 червінців. Тільки й ті подарунки не прихилили Гордієнка до Москви, і у одповідь він послав цареві листа, повного дорікань за порушення московською державою Переяславської умови з Богданом Хмельницьким і рішуче вимагав, щоб російські кріпості на Самарі та Кам'яному Затоні були розкопані й порушені, а на Україні щоб було знищено все російське й українське панство, козацтву ж та люду посполитому щоб була повернута повна воля й стародавні права.

Не діставши на ті свої вимоги одповіді, Гордієнко на початку року 1709 вирядив два виділи запорожців кількістю на 6000 душ у Старий і Новий Кодаки, певно, з тією метою, щоб Меншиков, захопивши ті кріпості, не перетяв йому шляхів на Україну і до шведського війська. Запорожці хвилювалися, і хоч більшість їх була прихильна до Гордієнка, а проте була чимала партія, що страхалася воювати проти російського війська. На січових радах, коли збивалися суперечки про те, на чий бік стати: чи за шведів, чи за царя, Гордієнко не один раз складав з себе кошевство, але козацька голота й молодь всякий раз примушувала його знову приймати булаву, прихильників же російської зверхності розганяла і навіть била.

Довідавшись про настрій кошового Гордієнка, російський уряд кілька разів робив заходи, щоб скинути його з кошевства, та це не вдалося, і тоді Меншиков, щоб перетяти Гордієнкові шлях на Україну, опанував своїм військом Омельники, Кременчук, Потоки, Монжаліївку та містечка по Орелі. Тільки й це не помогло. Першого березня Гордієнко з 1000 запорожців вийшов з Січі і, прилучивши до себе виділи, що стояли по Кодаках, пішов на Переволочину. Там відбулася козацька рада, у якій брала участь також і Переволочанська запорозька залога з полковником Нестулієм, і всі козаки, що були на раді, ухвалили приєднатись до Мазепи й шведів.

У середині березня Гордієнко рушив на Царичанку, а проти нього туди ж вийшов бригадир Кемпель з трьома тисячами російських драгунів. Запорожці рішуче атакували драгунів і сто душ з них порубали, біля сотні захопили у бранці, а останніх розігнали [303]. Після того Гордієнко погромив ще російське військо під Келебердою і почав добувати всі городи по Орелі й Ворсклі. Український простий люд ще добре пам'ятав славу своїх заступників і оборонців волі — запорожців і почав узброюватися та прилучатись до запорожців, так що під рукою Гордієнка скоро зібралось 15 000 душ [304], хоч помочі запорожцям з того було мало, бо селяни проти рушниць та гармат російського війська мали тільки вила та коси, козацькі ж українські полки до того часу за наказом царя Петра були вже перегнані з України у північні краї, щоб не могли передатись на бік запорожців.

Одчинивши собі шляхи, Гордієнко пішов у Диканьку, де стояв Мазепа з своїм невеликим військом. У Диканці ці два давні вороги, Мазепа й Гордієнко, що тепер робилися спільниками, зустрілись і умовились про дальніше, а 27 березня обидва вони мали побачення з королем Карлом XII у місті Великі Будища, причому Гордієнко привітав короля промовою на латинській мові. Одповідь на промову кошового отамана, теж на латинській мові, давав державний шведський секретар Гермелін, похваляючись допомогти Україні повернути собі стародавні права. Після тих урочистих промов король частував Мазепу, Гордієнка й запорозьку старшину обідом.

Березня 30 Гордієнко перевів своє військо повз Полтаву до Нових Санжарів і там розташувався табором. Через якийсь час до кошового дійшли вісті, що чигиринський полковник Галаган [305] ворогує проти запорожців: зрадливо їх захоплює і передає генералу Меншикову звістки про всі рухи Війська Запорозького. Полковник Гнат Галаган сам раніше був січовиком і військовим старшиною. З Січі він останніми роками перейшов в Україну і був полковником українського козацького війська. Як однодумець Мазепи, Галаган разом з ним передався на бік шведів, але розділившись, що у короля дуже мало війська, і знаючи, яка велика сила війська у царя Петра, він зразу збагнув, на чиєму боці буде перемога, і потай втік од Мазепи до царя. Російському урядові була дуже потрібна така досвідчена у запорозьких справах і звичаях людина, і Галаганові був даний охочекомонний полк у Чигирині, з котрим він і чинив тепер запорожцям всякі шкоди. Щоб покарати Галагана за зраду Війську Запорозькому, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців, та вони не змогли добути Галагана, бо Меншиков спромігся прислати йому поміч.

Тим часом на Січі між тою частиною запорожців, що не пішла з Гордієнком, раз у раз повставали сварки. Прихильники Гордієнка зачіпали тих московських людей, що сиділи залогою у Кам'яному Затоні і погрожували добути ту кріпость зброєю, прихильники ж Москви не давали того зробити. На початку квітня партія поміркованих взяла гору і, скинувши позза очі з кошевства Гордієнка, обрала замість нього Петра Сорочинського.

Російський уряд дуже радів з приводу обрання у Січі нового кошового, та не минуло й кількох тижнів, як настрій січовиків знову одмінився і більшість, до якої прилучився й сам Сорочинський, ухвалила на раді повстати за свої права й вольності і послати до кримського хана просити його помочі.

Тим часом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі ватаги запорожців з Маячки та Нехворощі на Орелі і, вирізавши по тих містах всю людність разом з жінками й дітьми за те, що вони допомагали запорожцям, всі оселі попалив. Далі запорожцям, всі оселі попалив. Далі він перейшов до Сокілки на Ворлі і став там табором з 7000 драгунів та піхоти.

Квітня 17 до Сокілки на поміч запорожцям прийшов шведський генерал Крузе з 3000 шведів і, оточивши

Запорожець часів Гордієнка.

разом з запорожцями російський табір, атакував його. Становище росіян було скрутне: у битві вони стеряли 1500 москалів і мусили, покинувши свій табір, пробиватися крізь вороже військо і врешті пробились.

Руйнування Старої Січі Запорозької.

Довідавшись, що новообраний кошовий Війська Запорозького Петро Сорочинський об'явив себе так само, як і Гордієнко, ворогом російської зверхності, цар Петро звелів Меншикову послати з Києва три полки рокову послати з Києва три полки російського війська Дніпром, щоб добути і зруйнувати Запорозьку Січ.

Полковник Яковлєв, ведучи ті полки водою, напав на Келеберду, де стояла

302 *Скоропадський Іван Ілліч* (1646—1722) — гетьман Лівобережної України (1708—1722). Народився в Умані в козацько-старшинській родині. В 1703—1708 роках — полковник Стародубського полку. Замінив на посту гетьмана І. Мазепу. Не довіряючи йому, в 1709 р. цар приставив до нього свого резидента. Після його смерті гетьманські вибори були заборонені. Україною правила малоросійська колегія.

303 *М. Костомаров.* Мазепа. с. 416. *(Примітка автора.)*

304 *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. с. 510. *(Примітка автора.)*

305 *Галаган Гнат Іванович* (помер у 1748 р.) — чигиринський (1709—1713) і прилуцький полковник. Походив з козацької старшини. Брав участь у Північній війні 1700—1721 років. Допомагав у 1709 р. царському війську руйнувати Запорозьку Січ. Дістав від Петра I значні маєтності. Жорстоко знущався над селянами. Т. Шевченко назвав його «прилуцьким полковником поганим».

запорозька залога, і, вибивши її й мешканців, спалив усе місто. У погромі тут запорожців Яковлєву дуже пособили донські козаки, колишні спільники запорожців.

Після Келеберди Яковлєв підступив до Переволочини. У цьому місті була невелика кріпость, у котрій стояв з залогою у 1000 запорожців полковник Зінець, маючи ще під своєю рукою тисячі зо дві узброєних абияк мешканців-переволочан. Оточивши Переволочину чималою силою, Яковлєв вимагав, щоб запорожці віддалися на його ласку, коли ж ті не схотіли здатись, російське військо почало громити кріпость з гармат, а далі й штурмувати її. Запорожці оборонялись уперто, до загину, але їх було у кілька раз менше, ніж війська у Яковлєва, і вони всі загинули у бою. З мешканцями Переволочини Яковлєв розправився з нечуваною лютістю, він звелів вирізати до ноги всіх, не минаючи жінок та дітей, а тих, хто ховався по хатах та інших будівлях, попалив живцем разом з будівлями. Багато людності з жаху й розпуки кидалося, рятуючись, у Дніпр і гинуло у його хвилях. За кілька годин од Переволочини лишилися самі димарі — були попалені навіть млини на воді.

Руїни Старої Січі.

Зруйнувавши Переволочину, Яковлєв повіз своє військо Дніпром униз і легко опанував обидва Кодаки, бо там були тільки дрібні запорозькі залоги по кілька десятків козаків. Всі запорожці були тут так само повбивані, мешканці перегнані у Новобогородський городок, всі ж будівлі в обох Кодаках були попалені й поруйновані дощенту.

Од старого Кодака військо російське пішло далі на південь Дніпром і східним його берегом і 7 травня прибуло до Кам'яного Затону. Прилучивши там до себе російську залогу, Яковлєв 10 травня підступив до Січі. Кошового отамана Сорочинського на той час в Січі не було, бо їздив у Крим просити помочі у хана, влада ж була у руках наказного отамана Якима Богуша. Всіх козаків у Січі було не більше як тисяча душ, та й з тих більшість старих та покалічених, бо вся молодь була з Гордієнком у Гетьманщині, решта ж товариства була, як і звичайно, по лугах та лиманах, бо без рибальства та полювання Військові Запорозькому не було б чим годуватись. Проте, незважаючи на обмаль товариства, Богуш, зібравши всіх на раду, умовив товаришів пригадати давню славу Війська Запорозького і не віддавати матір Січ, а обороняти її до загину; а позаяк обстоювати всю Січ з такою малою силою козаків було неможливо, то Богуш, після першого ж дня оборони, покинув усі окопи, що були на березі Чортомлику, і уночі перевізся з товариством на острів, де були руїни Старої Січі часів короля Жигмонта та Стефана Баторія. Там, одрізані од берега протокою, запорожці три дні одбивались од російського війська, що громило козаків гарматною пальбою з берега і атакувало острів з човнів. Травня 14 був найдужчий штурм Січі, і хоч запорожці потерпіли од гарматної пальби, а січові будівлі навіть зайнялися вогнем, а проте запорожці відгромили військо Яковлєва і навіть вбили одного полковника, кількох офіцерів і більше трьох сотень простих москалів.

Після цього невдалого штурму Яковлєв уже вагався, що йому чинити, коли тут на поміч йому надійшов з двома полками охочого війська запорозький перевертень Гнат Галаган. З такою великою силою Яковлєву та Галаганові вже неважко було добувати Січ, і врешті їхнє військо вдерлося на острів і почало штурмувати окопи. Запорожці, одбиваючись шаблями, гинули од штиків російського війська, а все-таки не хотіли скоритися. Тоді Галаган вискочив на окоп і почав гукати, що сам він запорожець і присягається, що як козаки покинуть змагатись, то ні в кого й волос з голови не спаде. Ці слова засмутили запорожців і, маючи надію, що колишній військовий товариш Галаган заступиться за них, вони почали складати зброю. Тільки те було їхньою помилкою: за наказом Галагана військо його напосіло на них, неозброєних, і почало всіх колоти й різати, та й сам Галаган до того рук прикладав. У розпуці запорожці кинулися до річки Скарбної (дніпрова протока) і, перепливши її, зрятувалися по плавнях; ті ж, хто не зміг цього зробити, здебільшого поранені, кількістю 278 душ, були захоплені у бранці.

На одному з окопів було знайдено і тяжко пораненого наказного отамана Богуша, котрий скоро помер; останнім же бранцям розлютовані упертою обороною побідники завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари: декотрим здирали з голови шкуру, інших настромляли на палі або четвертували; врешті ж збили на воді пліт, повісили на тому плоті кількох запорожців на шибениці і пустили пліт Дніпром униз, щоб нижче Січі бачили, яка кара чекає всіх запорожців.

Всі січові будівлі були попалені, не виключаючи навіть церкви святої Покрови — з неї тільки, за наказу Яковлєва, було винесено іконостаса. Лютування побідників не вгамувалося навіть на тому, і вони порозкопували на січовому кладовищі домовини і найперше розрили домовину кошового отамана Івана Дмитровича Сірка,[306] кістки ж його розкидали по степу.

Дізнавши звістку про зруйнування Запорозької Січі, цар подарував Гнату Галагану «за вірну службу» село Боровицю, про запорожців же видав наказ, щоб їх, де б хто не запопав, катували на смерть.

Тих запорожців, що були з Гордієнком, звістка про зруйнування Січі тяжко вразила, але ніякого заколоту вони не зчинили і лишилися прихильними до свого отамана; не менш тяжко вона вразила й усіх тих січовиків, що були по лугах та річках і почули лихі вісті не зразу. Петро Сорочинський, прибувши з Криму на Запорожжя вже після зруйнування Січі, почав скликати решту запорожців з лугів та лиманів на устя річки Кам'янки і став там Кошем.

Полтавське бойовище.

Гордієнко передбачав можливість нападу російського війська на Січ і ще у березні місяці намовляв шведського короля добути Полтаву, що стояла на шляху од шведського війська до Запорожжя і заступала запорожцям шляхи до Січі. Король згодився на те і 4 квітня разом з Гордієнком та запорожцями штурмував Полтаву, та тільки у тому городі була добра російська залога, що відгромила той штурм, і через те облога Полтави затяглася аж на три місяці, а тим часом до Полтави наблизилося велике російське військо, що було під керуванням самого царя.

Хвалилися запорожці Полтави дістати:
Ще Полтави не дістали, а вже швед іздався.
На бідную головоньку кошовий зостався;
Ой, умерла в кошового старенькая мати,
Ой, нікому кошовому порадоньки дати.

Тим часом на Україні справа складалася не на користь шведам та Мазепі. Універсали гетьмана не робили ніякого впливу на український люд, бо Мазепу всі знали не за оборонця народних прав, а за гнобителя і щиродного прихильника московських порядків. Йому ніхто не йняв віри, бо, знаючи його вчинки, гадали, що коли б йому й дати повну владу і незалежність од Москви, то козаки й поспільство були б так само поневолені, як і під владою московських воєвод. Навіть старшина козацька, що намовляла Мазепу передатись до шведів і перейшла було разом з ним до королівського табору, пізніше, побачивши, що Україна повна російського війська, шведів же з королем дуже мало, почала покидати Мазепу і віддаватись на милосердя царя. Тільки по Ворсклі та Орелі, по тих місцях, куди заходили запорожці, народ покидав і прилучався до козаків, бо знав запорожців за оборонців простого люду і всіх поневолених.

Карлу XII доводилося починати щось рішуче, і він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Але доля давно відсахнулася од нього. Оглядаючи 17 червня табір царського

[306] Та могила й надгробок кошового отамана Сірка, що стоїть зараз на місці Чортомлицької Січі у слободі Капулівці Катериносл. повіту, уже рядковані запорожцями вже за часів Нової Січі, після року 1738. *(Примітка автора.)*

війська, він був тяжко поранений у ногу. Проте, не зважаючи на ту рану, він 21 червня, лежачи вже на ношах, все-таки розпочав штурм Полтави. Бій тягся два дні, і все ніхто нікого не перемагав, а тим часом російське військо зовсім близько підсунулося до шведів. Червня 27 сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, і у тій битві царське військо рішуче перемогло шведів.

Розбиті шведські полки мусили хутко одступати до Дніпра, щоб зрятуватись у турецьких землях... У тій справі запорожці стали Карлові у великій пригоді, бо знали всі шляхи, переволоки й броди. Гордієнко повів короля понад Ворсклою на Переволочину і сам з частиною запорожців побіг наперед, щоб наготовити на Дніпрі човнів. Першим з втікачів прибіг до Дніпра Мазепа з генеральним писарем Орликом [307], і надвечір 29 червня запорожці вже перевезли їх на західний бік Дніпра. Король Карл не міг поспіти за Мазепою: тяжка рана примушувала везти короля обережно, а тим часом російське військо хутко настигало шведів. Становище короля було дуже скрутним, і коли б запорожці не наготовили для нього заздалегідь перевозу, то, мабуть, він дістався б царю Петру у бранці. Гордієнко, перевізши Мазепу, зараз же пов'язав докупи два байдаки, і, як тільки уночі на 30 червня король Карл прибув до Дніпра, Гордієнко вкотив його карету на байдаки і перехопився з байдаками на західний берег.

Шведське військо перевозилося на правий берег Дніпра увесь день 29 червня, але човнів для того зібрали дуже мало, бо їх перед тим забрав полковник Яковлєв, пливучи до Січі. Через те до ранку 30 червня на лівому березі Дніпра лишилося ще більш 16 000 шведів, а тим часом до Дніпра наспіло вже й російське військо. Далеко з більшим поспіхом перевозилися через велику річку запорожці. Передбачаючи собі од побідників мордування та смерть, комонні запорожці перепливли Дніпр разом з кіньми, держачись за їхню гриву, піші ж кидалися у воду, захопивши до рук дошки з возів, ярма, колеса або в'язки очерету, і, держачись за ті речі, перепливали річку самоплавом. Через це, коли до Дніпра наблизилось російське військо, запорожців лишалося на лівому березі тільки 220 душ.

Коли шведський генерал запитав Меншикова, на яких умовах шведи можуть здатись, той одповів, що вони мають видати зброю і тоді будуть живі всі, опріч запорожців і інших підданців царя — зрадників. Шведи скорилися своїй долі, запорожці ж, знаючи, які нечувані муки їх чекали у руках московських катів, кинулися з берега у Дніпр і здебільшого загинули у хвилях рідної річки.

Після Полтави.

Тим часом Гордієнко вже вів Мазепу та Карла за Дніпром понад річкою Омельником, а далі порадив іти через верхів'я Інгульця, понад Інгулом, до річки Бугу. За кілька днів всі щасливо прибули до Бугу і стали табором на 25 верст нижче устя Інгулу. Липня 7 шведи вже перевозилися за Буг у турецьку землю, слідом почали перевозитися й запорожці, та тільки, може, половина їх встигла перевезтись, як надійшла звістка, що до Бугу настигають російські драгуни. Почувши про те, всі запорожці, що не вспіли перевезтись, повернули коней од Бугу і подались у добре їм знайомі байраки Дикого Поля, пізніше ж повернули до устя Дніпра і приєдналися до товариства, що було при кошовому отаманові Сорочинському.

Прибувши до Очакова, король Карл дозволив запорожцям іти, куди хочуть, і значна частина їх теж подалася на низ Дніпра, решта ж з кошовим Гордієнком, Мазепою та королем Карлом перейшла у Бендери, де 22 серпня року 1709 гетьман Мазепа, пригнічений тяжкими подіями останнього часу, й помер.

Таким чином, року 1709 землі Війська Запорозького, опріч південних їхніх степів, були захоплені російським військом, а самі запорожці були проголошені указом царя зрадниками. Всім українцям заборонено було знатися з запорожцями; навіть чумакам заборонено було ходити у Крим по сіль, щоб на низу Дніпра вони не мали змоги бачитися з запорожцями, увесь же люд полків Миргородського та Полтавського за те, що

[307] *Орлик Пилип* (1672—1742) — соратник гетьмана І. Мазепи. З 1702 р.— генеральний писар у його уряді. Лідер першої української політичної еміграції. Після Полтавської битви втік до Туреччини. По смерті І. Мазепи його обрали гетьманом. Жив у Швеції, Німеччині, Польщі, Франції, знов у Туреччині. Безуспішно намагався зацікавити українськими справами європейських політиків.

ставав на бік запорожців, було тяжко покарано засланням у Сибір і навіть смертною карою. Од Скоропадського, затвердженого на гетьманському уряді після втечі Мазепи, була одібрана влада і до нього було приставлено царського дорадника-боярина, який фактично й керував Україною.

Проте ватажок запорожців Кость Гордієнко і після всіх цих подій не стратив свого завзяття. Він разом з генеральним військовим писарем Пилипом Орликом мав надію, що перемога Російської держави була випадковою, а занепад України був тимчасовий. Вони обоє вірили, що шведський король знову стане могутнім; та й турецький султан, на їх думку, не повинен був згодитися на те, щоб Росія, зрештою, прилучила до себе Україну й Запорожжя. Обидва втікачі пестували у собі надію, що за допомогою Швеції й Туреччини Україна знову буде незалежною ні від кого державою. Під впливом таких надій у травні 1710 року в Бендерах запорожці, що лишилися біля Гордієнка, проголосили Орлика гетьманом України, а після того Гордієнко й запорожці з одного боку й Орлик з другого склали умову про те, як Орлик мав правити Україною і як забезпечувати права й вольності Запорожжя. Хоч та умова й лишилася назавжди мертвою, а проте вона цікава, бо виявляє бажання й міркування ідейних українців того часу й тодішніх запорожців. Ось скорочені головні пакти тієї умови [308]:

1) На Україні мусить панувати віра православна з митрополією у Києві, залежною тільки од Цареградського патріарха.

2) Межа України з Польщею повинна бути по річці Случ, а з Московією — як зазначено у Переяславській умові з Богданом Хмельницьким.

3) З кримським ханством має бути приязнь.

4) Столиці України — Києву і всім городам українським повинні бути забезпечені давні права.

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники, ні інша військова старшина не забирала собі у підданці й не примушувала ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих.

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні.

7) Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд.

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову у гетьманській резиденції мають бути генеральні ради для вирішення всяких найважніших справ. На ті ради мають з'їздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотники — виборні од полків, генеральні радники і представники Запорозького Війська. Без рішення генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи за радою генеральної старшини.

9) Побудовані російським військом на Запорожжі городки повинні бути зруйновані, і ніхто на запорозьких землях не має права будувати ніяких городів.

Гетьман Іван Мазепа.

[308] *М. Костомаров.* Мазепа. С. 625. *(Примітка автора.)* *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. с. 467. *(Примітка автора.)*

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Війську Запорозькому, а також і увесь Дніпр з усіма річками, починаючи од Переволочини до самого Очакова.

Окрім цих головних пактів, було списано ще багато другорядних, що дуже докладно обгрунтовували конституцію України.

Травня 10 дня року 1710 король ухвалив обрання Орлика гетьманом і вищезазначену конституцію. Все було обмірковано добре, та тільки не судилося укладчикам конституції повернутися на Україну, щоб здійснити її.

ДОДАТОК
ДО IV ОПОВІДАННЯ

Реєстр кошових отаманів
Війська Запорозького
за добу 1681—1709 років

Роки:	1681	Іван Стягайло, Трохим Волошин
	1682	Василь Олексієнко Грицько Єремієв
1683—1684		Грицько Єремієв
	1686	Грицько Сагайдачний Хведір Іваник
	1687	Хвилон Лихопій Грицько Сагайдачний
	1688	Грицько Сагайдачний Хвилон Лихопій Іван Гусак
1689—1691		Іван Гусак
	1692	Хведько, Іван Гусак
	1693	Василь Кузьменко Семен Рубан
	1694	Семен Рубан Іван Шарпило Петро Прима
	1695	Петро Прима Максим Самійленко Іван Гусак
	1696	Іван Гусак, Яків Мороз
1697—1698		Грицько Яковенко
	1699	Петро Прима
	1700	Герасим Криса
	1701	Петро Сорочинський
	1702	Петро Сорочинський Кость Гордієнко
	1703	Герасим Криса
1704—1705		Кость Гордієнко
	1706	Петро Сорочинський Лукаш Тимофієнко
	1707	Петро Сорочинський Кость Гордієнко
	1708	Кость Гордієнко
	1709	Кость Гордієнко Петро Сорочинський

повідання п'яте

Занепад Війська Запорозького (роки 1710—1734)

Смуток на Запорожжі.

Під час атакування російським військом Чортомлицької Січі значна частина запорожців, як і щоліта, була на рибальстві й полюванні у Великому Лузі. Звістка про зруйнування Січі не один день, не один тиждень переходила з річки на річку, з байраку на байрак, поки обійшла все Запорожжя, і товариство кілька тижнів збиралося і переходило з місця на місце, поки нарешті скупчилося до місця, де річка Кам'янка впала у Дніпр, і прилучилося там до кошового отамана Петра Сорочинського. Останній повернувся з Криму ні в тих ні в сих, бо через мир з царем хан не наважився без дозволу султана подати запорожцям помочі.

Упорядкувавши на Кам'янці Кіш, Сорочинський через Кизикермень знову поїхав у Крим, щоб просити протекції хана, а тим часом до Нової Січі почали прибувати ватага за ватагою й ті запорожці, що були з Гордієнком. Частина їх відбилася од шведського війська під час перевозу через Дніпр у Переволочині, частина прибігла од устя Бугу, і нарешті більшість, як я вже згадував у попередньому оповіданні, вирядив на Запорожжя з-під Очакова сам король шведський Карл XII, не маючи чим запорожців годувати. Бракувало ще тільки невеликого гурту найзавзятіших січовиків та самого Гордієнка.

Смуток оповив душі запорожців, що забігли аж до татарських кордонів. Туга за зруйнованою ненькою Січчю, що була свідком великих подій, та за батьком Великим Лугом, що споконвіку годував запорожців, розпукою пригнітила їм серце, і мимоволі у всіх вставало питання, чи не ліпше було б скоритися цареві, аби тільки жити на своїх рідних степах та у Великому Лузі. У перші ж місяці після шведчини на Коші вже чулися голоси за те, щоб поклонитися цареві і просити його ласки. Може б, воно так і сталось, коли б з України не йшли такі тяжкі вісті. А до Нової Січі надходили чутка за чуткою: що тих козаків, котрі були біля Мазепи, хоч би навіть мимоволі, тяжко катовано, а кого не замордовано на смерть, то заслано у Сибір. Навіть тих козаків, що й не були біля Мазепи, позасилано на Ладогу й у Петербург копати канави понад озерами та річками. З тих козаків, що були на канальських роботах, од незвичного болотяного повітря, вогкості та недобрих харчів гинула майже половина, решта ж поверталася на Україну каліками. Незважаючи на те, замість померлих та покалічених козаків російський уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки. «Якщо ви прийдете на Україну,— переказували запорожцям з Гетьманщини,— то всі загинете. Єднайтеся з татарами та визволяйте нас, бо й ми всі од Москви пропали» [309].

Опріч «канальських робіт», українських козаків почали посилати на Північний Кавказ — «на лінію» — обороняти російські кордони од Кубанської орди, і там вони тисячами гинули од татар, черкесів та од пропасниці. Про походи «на лінію» та про недолю пробування там збереглася навіть народна пісня:

У Глухові, у городі, в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків на лінію гонять,
У Глухові, у городі, стрільнули з гармати —
Не по одним козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть — геть там його видно.
«Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись — будем утікати».
«Ой, ідіте ж, панове, до Петра, до свата,
Ой, там буде вам, панове, велика заплата —
По заступу у рученьки та ще лопата!»
Сидить козак на могилі, сорочку латає;
Ой, кинувся до черешка — копійки не має.
Їхав козак на лінію та й вельми обдувся,
Іде козак із лінії — як лйхо, зігнувся [310]!

Під впливом таких звісток з України, коли гетьман Скоропадський серед літа року 1710 прислав до Коша листа, умовляючи запорожців одцуратися бусурманів та просити ласки царя, то кошовий отаман Йосип Кириленко з товариством написав йому дуже докірливу й глузливу одповідь. Скорочуючи її, скажу, що там запорожці, між іншим, писали:

«Дивуємося, що ваша милість не соромиться звати себе Війська Запорозького і обох боків Дніпра гетьманом, коли ми вашої милості на той уряд не обирали, а піднесені, ваша милість, під мушкетами московськими».

«Прикладаєш, ваша милість, до себе титул Війська Запорозького, коли воно тепер до регіменту вашої милості не належить і не хоче належати; та й Січа Запорозька, гніздо Військове, джерело й захист вольностей військових, через запеклу московську до нас ворожнечу та через зраду проклятого Галагана, невдячного за хліб наш військовий, перевертня й зрадника, знищена й зруйнована, нашій батьківщині на вічну неволю».

«Як маєш бути, ваша милість, гетьманом обох боків Дніпра, коли на тогобочній стороні, чи теж Україні, князь Голицин, воєвода київський, владою своєю московською опанував і немилосердні здирства людям чинить».

«А як же, ваша милість, вольностями нас обнадежуєш, будучи сам невольник і під пильним доглядом міністра царського лишаєшся, без волі котрого нічого не владен чинити, а без печаті його нікуди писати!» [311].

Це було писано 2 червня, а 3 серпня у запорожців вже був новий кошовий Лаврентій Степаненко, за підписом котрого запорожці послали гетьману Скоропадському скаргу на полковника Гната Галагана. З тієї скарги видно, що Галаган не задовольнився зруйнуванням Січі, а й після зруйнування її нападав з ватагами своїх людей на запорозькі зимовники та бекети [312], хватав неповинних людей та видавав російським урядовцям на муку та заслання і чинив запорожцям всякі шкоди. За такі вчинки свого покручня запорожці у своєму листі не пошкодували на його голову всяких прокльонів, та тільки все те пішло марно, бо Галаган був у царській ласці, збудував собі біля Боровиці добрий будинок і жив, як кажуть, «паном на всю губу», глузуючи з безсилого лютування своїх бувших товаришів.

Тим часом до осені 1710 року справа з переходом запорожців під протекцію кримського хана була вирішена і, зважаючи на те, що російський уряд погрожував послати військо, щоб зігнати запорожців з Кам'янки, за згодою турецького султана для Січі Задунайської призначене було інше місце, нижче Тавані, недалеко Олешок, біля протоки Кінської та лиману Кардашина. Тільки запорожці того року не вспіли перейти у Олешки, бо султан турецький, під впливом шведського короля, розірвав мир з царем і розпочинав нову війну.

Похід Гордієнка на Україну.

На початку листопада з Бендер прибув до Коша на Кам'янку Гордієнко і тут після бурхливої ради був знову обраний кошовим отаманом. Користуючись війною Туреччини з Росією, Гордієнко напровесні 1711 року вийшов з кількома тисячами запорожців з Січі на захід і, сполучившись з невеликою силою татар та Пилипом Орликом, разом з ними уступив в Україну. Треба гадати, що нижченаведений уривок пісні згадує саме про цю зустріч Орлика з запорожцями.

Ой, прибила хвиля човник,
Човник-лебедочку.
Ой, вискочив з нього Орлик
Та й почав бесідочку:
«Пугу, братця, пугу!
Пугу, запорожці!»

Справа Орлика та Гордієнка спочатку пішла добре. Україна радо вітала запорожців, своїх давніх оборонців, і охоче приставала до козаків Орлика. Умань, Богуслав та Корсунь охоче піддалися Орликові. Разом з запорожцями козацькі ватаги, зібрані Орликом, навіть погромили генерального осавула Бутовича, посланого Скоропадським з гетьманськими козаками проти Орлика, самого ж Бутовича захопили у бранці, та тільки і Гордієнка, й Орлика спіткало розчарування. Ні козаки, ні татари не мали добрих гармат і через те не спромоглися добути Білої Церкви, де засіла у замку російська залога з гарматами, а поки вони облягали те місце, татари кинулися грабувати людність та заганяти людей у неволю. Ніякі благання Орлика до Калги-султана, щоб спинив орду, не пособили, татари погнали у Крим тисячі українського люду і тим, зрештою, загубили справу Орлика, бо одвернули од нього земляків.

[309] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III. с. 480. *(Примітка автора.)*

[310] *М. Грушевський.* Істор. Укр. с. 423. *(Примітка автора.)*

[311] *Д. Яворницький.* Істор. запор. коз. Т. III. с. 482. *(Примітка автора.)*

[312] *Бекет* — військовий пікет, сторожа.

Похід на самарські городки.

Поки Гордієнко з Орликом та Калгою-султаном ходили на Україну, хан кримський Девлет-Гірей пішов на російські землі Муравськими шляхами, а позаяк ті шляхи виводили на Слобожанщину, то татари й напали на слободи й городи Харківського полку. Сюди ж за собою хан закликав і тих запорожців, що не пішли за Гордієнком, та ті не схотіли воювати своїх земляків і умовили хана добути раніш Кам'яний Затон та Самарські городки. Хан повернув з Слобожанщини на Самар і разом з запорожцями добув Новосергієвський городок, а російську залогу забрав у неволю; Новобогородська ж спільники не спромоглися добути, бо ні у татар, ні у запорожців не було гармат, і хан, покинувши Самар, подався з ордою у Крим.

Тим часом проти татар вибрався генерал Бутурлін з російським військом та гетьман Скоропадський з українськими козаками. Не маючи вже з ким воювати, вони атакували Новосергієвський городок і, добувши його, повистинали запорозьку й татарську залогу, що там було засіла, а всіх селян з села Вільного за те, що ніби вони допомагали запорожцям, вивели за місто і по жеребку десятому одрубали голову, кому ж припало лишитись живому, тих разом з жінками та дітьми було заслано у Сибір.

Перехід запорожців в Олешки.

Від Новосергієвська Бутурлін та Скоропадський вільно пішли на південь. Запорожці уступались перед великим їхнім військом і, покинувши устя Кам'янки, перевезлися на татарський бік Дніпра та й отаборились у призначеному їм місці біля Олешок. Сюди ж вийшов з ордою хан і не пустив далі російського війська.

Війна царя Петра І з Туреччиною 1711 року скінчилася для нього нещасливо. Після перемоги над шведами він легковажив ворогів і занадто необачно пішов на турків, аж на річку Прут. Там його зустрів турецький візир великим військом, а запорожці з Гордієнком перетяли позад нього всі шляхи, захоплювали обози і одрізали російське військо од Дніпра. Становище царя Петра Олексійовича стало дуже скрутним — турки почали оточувати його військо і, щоб зрятуватись, він мусив одкупитись грішми та ще зректись на користь турків багатьох своїх придбань, а саме: повернути туркам Азов з землями по низах річок Дону та Міусу, зруйнувати й розкопати Кам'яний Затон та Самарські городки, а гармати з Кам'яного Затону віддати туркам і «відняти свою руку» од запорожців разом з усіма землями, що до них з давніх часів належали.

Коли султан перемовлявся з російським послом про замирення, то у Стамбул їздили, як представники од України й од Запорожжя, Пилип Орлик та Кость Гордієнко. Вони дуже домагались того, щоб султан примусив царя зректись всієї України, та посол роздав візиру та іншим султанським радникам 100 000 червінців [313], і султана умовили згодитись на одлучення од Росії самого тільки Правобережжя, що ж до України, то з неї Правобережна мусила повернутись знову до поляків, Лівобережна ж лишилася за царем.

По скінченню війни Гордієнко прибув з своїм відділом січовиків до Олешківської Січі і почав порядкувати січові будівлі. Фактично у цей час запорожці володіли й значною частиною Правобережної України, поки поляки не вспіли ще забрати її до своїх рук. Це виходить з того, що наприкінці року 1712 Гордієнко призначив полковником в Умань січового товариша Поповича та й ще посадив своїх людей у інші міста України.

За ворожі вчинки запорожців та Гордієнка російський уряд видав під той час наказ, щоб на Запорожжя не пускати з Гетьманщини нікого, а коли б хто пішов, так того не пускати назад. Незважаючи на той указ, люди, як і колись, тікали з Лівобережної України і не давали Війську Запорозькому дуже зменшуватись, та й взагалі після війни 1711 року становище Війська Запорозького поліпшало, бо після зруйнування Самарських городків та Кам'яного Затону запорожці знову стали хазяїнами всіх земель, які од віку їм належали. Завдяки ж згоді з татарами людям стало можливим жити по всіх запорозьких вольностях безпечно од татарських наскоків, і через те береги запорозьких річок, а також захисні байраки, балки та вибалки хутко почали вкриватись зимовниками й бурдюгами втікачів з обох половин України.

Проте добрі часи запорозького життя протяглися недовго. Під час миру з Росією запорожці не дуже-то потрібні були ханові, і татари скоро почали чинити їм утиски. Олешківська Січ була зовсім одірвана од земель Запорожжя і до того стояла у дуже сумній та непридатній місцевості. Замість широкого Дніпра тут повз Січ бігла вузенька річка Конка з дуже піскуватими берегами, і ті піски вітрами несло навіть у саму Січ. Сумний вигляд мала й сама Січ, бо замість гарної церкви, спаленої у Чортомлицькій Січі, тут була маленька й невисока церковка, схожа на курінь, з стінами, зробленими з очерету, і з нап'ятим парусом замість даху. Серце козацьке щеміло, дивлячись на свою Нову Січ та згадуючи веселі простори Базавлуку, татари ж ніяк не хотіли дозволити запорожцям перейти з кошем знову на Базавлук, а примушували лишитись в Олешках, щоб мати їх на своїх очах. Потім хан одібрав од запорожців право брати у Прогноях сіль вільно, а примусив платити за неї мито. Третє горе запорожців було у тому, що під час руїни Чортомлицької Січі вони стеряли всі свої гармати. Січ Запорозька була тепер не оборонена, і татарам вільно було повсякчас захопити її до своїх рук несподівано, а запорожців за непокору забрати в неволю. Хан не хотів дати запорожцям гармат од себе, коли ж Гордієнко знайшов і одкопав на низу Дніпра гармати, заховані у пісках кошовим отаманом Морозом під час його невдалого походу на море, і хотів тими гарматами зруйнувати Січ, то хан погрожував знайдені гармати одібрати собі, так що запорожцям довелося знову захоронити їх у пісках у потайному місці.

Дуже тяжко було запорожцям терпіти те, що бусурмани, котрих запорожці звали поганцями, вороги святого хреста, що їх козацькі діди й прадіди споконвіку били, тепер намагались бути їхніми панами і примушували їх навіть воювати татарських та турецьких ворогів і за бусурманів проливати свою кров. Більшість запорожців мала це навіть за гріх, і через те не дивно, що вже по́чинаючи з року 1714, між товариством запорозьким почались розмови про те, як би все-таки вирватись з непевного свого становища і повернутись знову під протекцію християнського царя.

Запорозький зимівник.

Іван Малашевич.

Найповажнішим представником партії, прихильної до російської зверхності був на Запорожжі Іван Олексович Малашевич, обраний року 1714 кошовим отаманом. Прихильники завзятого Гордієнка з часом почали страчувати свій вплив на громаду і того ж року з пропозиції Малашевича на військовій раді у Січі вирішено було послати до царя Петра Олексійовича через гетьмана Скоропадського прохання прийняти знову Військо Запорозьке під свою руку.

Російський уряд не згодився на бажання запорожців та й не мав змоги згодитись, бо всі землі запорозькі на підставі Прутської умови одійшли до Турецької держави і без нової війни султан їх не оддав би Росії. Невдалий кінець заходів Малашевича зробив його становище у Січі ніяковим, і восени того ж року замість Малашевича запорожці обрали кошовим Василя Осипова.

Чутки про зносини запорожців з російським урядом, певно, дійшли до хана, бо тієї осені він послав кошовому отаманові наказ, щоб з усім військом вийшов на Каланчак і зчинив там присягу ханові на тому, щоб до-

[313] *М. Грушевський.* Іст. Укр. с. 419. *(Примітка автора.)*

держуватись його протекції. Такі домагання дуже обурили всіх запорожців, а тут ще татари одібрали у них всі Дніпрові гирла і почали брати мито з рибалок. Під впливом тих утисків запорожці знову послали прохання до Петербурга про те, щоб їх прийнято було під царську руку, од присяги ж ханові ухилились, сказавши, що більшість товариства розійшлася на той час по плавнях.

При тій нагоді Кость Гордієнко поїхав до хана клопотатись на користь Війська Запорозького, доводячи ханові, що його утиски примусять запорожців знову піддатись цареві. Добре відомий ханові і навіть султанові, Гордієнко мав вплив у Бахчисараї, і року 1715 хан Каплан-Гірей, щоб прихилити Військо Запорозьке до себе, подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпр з усіма од нього прибутками.

Незважаючи на те, попередні татарські утиски зміцнили на Січі прихильну до Росії партію, і року 1716 вона, взявши гору, знову обрала кошовим отаманом Івана Малашевича. Скоро після обрання, а саме 3 травня, Малашевич послав листа до миргородського полковника Данила Апостола [314] з проханням, щоб заступився за Військо Запорозьке перед гетьманом та царем, а пізніше послав про те саме листа гетьманові Скоропадському. Наслідком всіх цих прохань був тільки од російського уряду дозвіл переходити на Україну поодиноким запорожцям, «до зради непричетним» і то при умові, щоб вони вже не вертались на Запорожжя, а служили на Гетьманщині сердюками.

Зрозуміло, що Військо Запорозьке та й сам Малашевич не того хотіли, і з Січі на Гетьманщину ніхто не рушився.

Лихі вісті з України.

Таке становище тяглося до року 1722. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, а сам тим часом дужче та дужче обмежував автономію України [315]. Людність українську все дужче обтяжували постоями російського війська, козаків же щороку все дужче мучили всякими роботами і не тільки вже у Петербурзі та по-

[314] *Апостол Данило Павлович* (1654—1734) — миргородський полковник (1683—1727), гетьман Лівобережної України (1727—1734). Походив із знатного старшинського роду. Підтримав І. Мазепу, а відтак перекинувся до Петра І. Брав участь у Полтавській битві та в переслідуванні шведів, за що й був удостоєний високих царських почестей.

[315] *М. Грушевський. Іст. Укр.* с. 423—428. *(Примітка автора.)*

[316] *М. Грушевський.* Іст. Укр. с. 432. *(Примітка автора.).*

біля нього, а ще й на каналах од Волги до Дону по річці Камишівці, у Астрахані на гирлах та на будуванні кріпостей по кавказькій «лінії». З усяким роком козацтво українське тануло, мов страсна свічка на повітрі. Рахують, що тільки за п'ять років (1720—1725) на державних роботах померло біля 20 000 козаків, ганяли ж козаків на роботи не п'ять років, а з самого початку шведської війни з року 1700. Згадки про тяжку недолю козаків на канальських роботах збереглися навіть у народних піснях:

Ой, дали хлопцям широкі лопати
Та послали хлопця молодого та канави копати.
Ой, летів ворон да із чужих сторон
Та летячи кряче:
Ой, сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче;
Ой, летів ворон та із чужих сторон
Та, летячи вгору, крикнув:
«Ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький.
Ой, тутечки не привикнув!
Ой, продай же, тату, та вороної коні
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі!»

Врешті козаки за часів Петра І збідніли вже до того, що навіть не мали за що купити коня, і перевертались на хліборобів-посполитих. Полковничі уряди почали роздавати великоросіянам, року ж 1722 до гетьмана була приставлена так звана «Малороссийская Колегия», до якої з рук гетьмана перейшли всі судові справи.

Гетьман Скоропадський до того був приголомшений одібранням од нього останньої влади, що року 1723 вмер, і Україна на якийсь час лишилася зовсім без гетьмана.

Кари й утиски на українських козаків не припинялися й після того: ще року 1723 було вислано 10 000 козаків на Кавказ, над Каспійське море, будувати там кріпость св. Хреста, а коли половина з тих козаків померла там од пропасниці, а друга половина знесилилася, то року 1724 на їх місце було послано 10 000 других полків козацьких [316].

Після смерті царя Петра Олексійовича царица Катерина І, продовжуючи політику свого чоловіка, наказом од 22 квітня року 1725 потвердила, щоб з України ніхто не смів

ходити на Запорожжя і навіть купці, їдучи у Крим, повинні були обминати Січ.

Початок Гайдамаччини.

Під час недолі, що панувала на Україні, Гордієнкові не дуже трудно було своїм впливом на січове товариство знищувати вплив Малашевича, і запорожці лишалися в Олешках, скоряючись своїй долі. Нудьгуючи без війни, найбільше завзяті з січовиків гуртували біля себе ватаги голоти і водили ті ватаги за Синюху на Правобережну Україну. Там саме одбувався передостанній акт трагедії українського життя: поляки, користуючись своїм правом, що набули за Прутською умовою, опанували Україну своїм військом, винищували всякі згадки про козацтво і повертали людей у кріпаків. Мов та галич, налетіли на Україну нащадки тих панів польських та магнатів, що під час повстання Богдана Хмельницького та боротьби з Дорошенком або загинули од козацьких шабель, або повтікали. Слідом за панами прокрадались на Україну й євреї. З'явилися знову орендарі шинків, річок, озер та перевозів, а щоб держати селян у покорі, пани, як і сто літ до того, позаводили надвірні роти козаків.

Згадуючи одвічну мету існування козацтва — оборону поневоленого люду,— ватаги запорожців виходили з Олешок та з Гарда на Бузі і чинили напади на маєтки польських панів, а іноді навіть виганяли їх з цілої округи. Визволяючи, хоч на невеликий час, поневолений люд. Ті ватаги запорожців, що ходили на поляків, хоч і з відома Коша Запорозького, але на свою відповідальність, разом з людьми, що приставали до ватаг на самій Україні, почали зватись гайдамаками.

Іноді такі гайдамацькі ватаги шарпали й своїх спільників — татар, та тільки за те Кошу доводилося дорого розплачуватись: після всякого такого нападу на Січ прибували татарські мурзи і примушували кошового платити утричі більшу суму, ніж коштувало пограбоване у татар добро.

Час від часу кримський хан викликав з Січі полк або два запорожців і посилав їх воювати то черкесів, то калмиків, то своїх непокірливих мурзів, і Військо Запорозьке, хоч і дуже неохоче, а мусило те робити. Життя у Січі було сумне, бо через непридатну, піскувату місцевість в Олешківській Січі рідко коли пробувало більше, як тисяча — півтори товариства, останні ж більш охоче пробували по старих Січах, та ще на річках Самар та Буг, і не тільки у літню добу, а навіть зимували там по бурдюгах та зимівниках. Таким чином, Олешківська Січ

Гайдамацька ватага на Україні.

тільки через те вважалася осередком Запорожжя, що у ній пробував кошовий отаман з старшиною та переховувались військові клейноди.

Тепер місце, де була Олешківська Січ, засипане пісками та обсаджене лозою, так що замість січових руїн можна бачити тільки самі кучугури й шелюги.

По весні року 1727 царица Катерина І [317] зійшла з світу, і політика російська враз перевернулась. При недолітньому цареві Петрі ІІ [318] владу у державі спершу забрав до своїх рук Меншиков, а пізніше Долгорукий [319]. Обидва вони були ворогами Малоросійської Колегії. Ту Колегію враз було скасовано, а всемогутнього на Україні Вільмінова притягнено до суду, на літо ж року 1727 на Україні були оповіщені вибори нового гетьмана, причому російський уряд застеріг українську старшину, що ніхто інший не буде затверджений на гетьманському уряді, як тільки полковник Миргородського полку Данило Апостол.

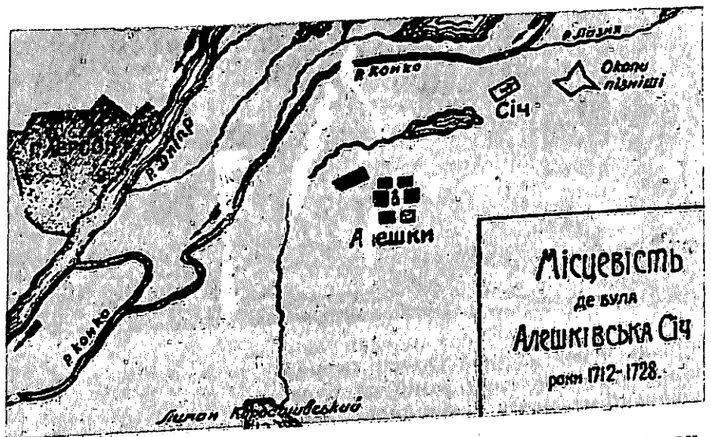
Українська старшина і взагалі громадянство, не розуміючи того, що повернення на Україні до старих порядків зроблене не з переконання у потребі такого повороту, а тільки з

[317] *Катерина І Олексіївна* (1684—1727) — імператрица Росії (1725—1727). Народилася в сім'ї литовського селянина Скавронського, який переселився з Литви до Ліфляндії. З 1703 р. — в цивільному шлюбі з Петром І. По смерті Петра І з допомогою Меншикова здобула трон. Сподіваючись на війну з Туреччиною, послабила утиски козацтва, дозволила провести гетьманські вибори. Маркотратниця, сприяла цим викраданню державних коштів чиновниками.

[318] *Петро ІІ Олексійович* (1715—1730) — імператор Росії (1727—1730), внук Петра І. Фактична влада за його царювання перебувала в руках Верховної таємної ради.

[319] *Долгорукий Василь Володимирович* (1667—1739) князь, російський дипломат при Петрі І. Посол Росії в Данії (1707—1720), в Парижі (1720—1722). Був членом Верховної таємної ради і прихильником «кондицій», запропонованих Анні Іванівні з метою обмеження її влади, за що потім був страчений.

ворожнечі до вельмож, що стояли біля влади за часів Петра I, раділи, мов діти, і чутка про полегкості на Україні скоро дійшла й до Січі Запорозької і підняла там вплив Малашевича та прихильників російської зверхності, так що того ж року, 19 жовтня, кошовий отаман Павло Федорів за згодою товариства послав до нового гетьмана листа з проханням клопотатись про те, щоб цар прийняв запорожців під свою руку.

Місцевість, де була Олешківська Січ. Роки 1712—1728.

З тих заходів знову нічого не вийшло. Росія не хотіла воювати з Туреччиною, а через те й не хотіла прийняти у свою владу Запорожжя; проте, маючи на увазі, що відносини Росії до Туреччини взагалі погіршали ще з часів походу царя Петра на персів, російський уряд визнавав корисним під час війни з турками мати запорожців на своєму боці і через те перестав надалі дратувати їх, як дратував до того.

Кривда запорожцям од татар.

Тут, на Запорожжі, сталася подія, що, зрештою, повернула запорозьке життя у російську течію і назавжди знищила в серці Гордієнка надію збегрети автономію Запорожжя під протекцією кримського хана та турецького султана.

У грудні 1727 року Калга-султан (друга особа після хана) прибув до Бугу і звелів всім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні кількістю до 2000 душ, покинути все і йти за наказом хана з ним на Буджак утихомирювати тих мурзів, що неначебто повстали проти хана. Запорожці послухали Калгу-султана і разом з тими татарами, що були під його рукою воювали Білгородську орду. Але через якийсь час виявилося, що Калга-султан робив все те не за наказом хана, а повставши проти його влади. Слідом за тією чуткою на Буджак прибув сам хан з невеликим військом і, захопивши Калгу-султана до своїх рук, вирядив до Стамбула на страту, запорожців же, одібравши од них зброю, звелів продати у неволю на галери.

Вихід запорожців з Олешок.

Коли чутки про цю подію розійшлися по всіх річках та лугах Запорожжя, то зрозуміло, що все товариство надзвичайно обурилось проти татар і проти всіх прихильників татарської зверхності. Тим часом на Січі, де пробувало здебільшого старе козацтво, що ненавиділо московські порядки, за невеликий час до того прихильники татарської зверхності взяли гору і 23 травня 1728 року знову обрали кошовим отаманом Костя Гордієнка. Тоді вороги бусурманської зверхності, згуртувавшись на Самарі, рішили силою одібрати од Гордієнка клейноди. Під проводом завзятого ворога бусурманів — старого Івана Гусака вони, сівши на 40 байдаків, прибули в Олешківську Січ, скликали там раду і почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорозьке до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знущаються над запорожцями, а навіть продають їх у неволю. Коли ж Гордієнко і бувший кошовий отаман Карпо Сидоренко почали говорити про те, що російські канальські роботи гірші за турецьку каторгу, то прихильники Гусака й Малашевича Сидоренка побили, а од Гордієнка одібрали клейноди, а самого забили в кайдани.

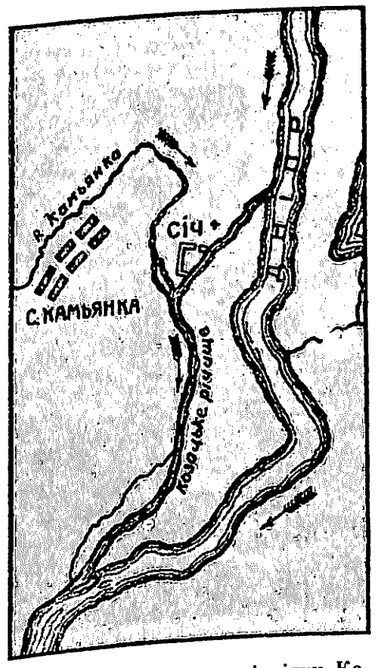
Після того, забравши владу до своїх рук, прихильники московської зверхності, погромили у Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі свящі, підпаливши всі січові будинки, перевезлися під Кизикерменем через Дніпр на правий берег і пішли на місце Старої Січі та устя Чортомлику. Там запорожці вибрали кошовим отаманом Івана Гусака і розіслали по всіх кутках Запорожжя звістку про перехід Коша на старе місце.

Зараз після того Іван Гусак вирядив до Петербурга посланців з проханням, щоб Військо Запорозьке було прийнято під російську зверхність, та тільки й на цей раз, замість відповіді на прохання Коша, був виданий наказ гетьманові і всім пограничним начальникам, що пускати на Україну можна тільки поодиноких запорожців, коли б же вони наважились перейти Орель цілим військом, то їх треба одбивати назад за кордон оружною рукою. Проте на словах запорозьким посланцям сказали, що, як трапиться нагода, то їх приймуть-таки у підданство.

Коли на Січ дійшла звістка про те, що цар запорожців не приймає, то через опаску помсти з боку татар та турків за зраду, запорозьке товариство почало хвилюватись і погрожувало кошового Гусака вбити за те, що призвів Військо до такого непевного становища. Через те Гусак з купою своїх найближчих приятелів втік потайно з Січі і хотів через Гетьманщину прибути у Київ до воєводи графа Вейсбаха [320] та його було припроваджено до гетьмана.

Після втечі Івана Гусака очі всього Запорожжя знову звернулися на Костя Гордієнка. Тільки він один своїм впливом на хана міг зрятувати Військо Запорозьке од султанського гніву. Ланцюги були зняті з Гордієнка зараз же після того, як Кіш перейшов на Базавлук, і він ще й під час кошевства Гусака жив на Січі вільно і у пошані, тепер же, лишившись без кошового отамана, запорожці знову було обрали кошовим Гордієнка, але він, може, через свої немалі роки, а може, через пережиту тяжку од товариства образу рішуче одмовився од кошевства. Коли ж січове товариство почало просити його послужити громаді і погодити знову Військо з ханом, Гордієнко зараз же забув свою образу, не хотів помщатись і, поїхавши у Бахчисарай, заспокоїв хана, сказавши, що запорожці покинули Олешки тільки через те, що їм не до вподоби та місцевість, а що все-таки вони лишились на своїх одвічних землях і не мають на мислі ухилятися од ханської протекції.

Хоч Гордієнкові й пощастило полагодити відносини запорожців з ханом й султаном, а проте останній через який час прислав бендерського пашу подивитись, яку будову роблять запорожці на усті Чортомлику, і врешті наказав, щоб запорожці перейшли з Січчю далі од російського кордону. Змушені знову покинути Стару Січ, запорожці все ж таки не схотіли повертатись у піскуваті Олешки, а року

Устя річки Кам'янки, де була Січ з року 1730 до року 1734.

1730 осіли Січчю на усті річки Кам'янки, з котрої їм було зручніше, ніж з Олешок, приєднатися при нагоді до російського війська.

А події справді йшли до такого єднання: 25 червня 1731 року царица Анна Іванівна [321] видала графу Вейсбаху указ на збудування цілої низки кріпостей од устя Самари по Орелі і до Дінця. І от граф, обмірковуючи, як оборонять ту «Українську лінію», дійшов думки, що найкращою обороною її були б запорожці, котрі й заступали Україну од татар більше двох віків. Серпня 31 він за згодою з царицею послав кошовому отаманові Івану Малашевичу таємного листа, застерігаючи, що вже наближається час, коли

[320] *Вейсбах Йоганн-Бернгард* (помер 1735 р.) — генерал кавалерії російського війська, уродженець Богемії. У 1707 р. перейшов з австрійської на російську службу. Брав участь у Полтавській битві. В 1731 р. був призначений київським генерал-губернатором. У 1735 р. одержав наказ провести каральну експедицію в Крим супроти татар, але, збираючись у цей похід, несподівано помер. Похований у Полтаві.

[321] *Анна Іванівна* (1693—1740) — російська імператриця (1730—1740), дочка царя Івана V Олексійовича, племінниця Петра I. При ній правила придворна німецька кліка Бірона.

[322] *Август II Сильний* (1670—1733) — польський король (1697—1706; 1709—1733) і курфюрст саксонський (Фрідріх Август I, 1694—1733). Розбитий Карлом XII у 1706 р., відрікся від польської корони. Після розгрому шведів під Полтавою був відновлений на польському престолі.

[323] *Фрідріх II* (1712—1786) прусський король (1740—1786). Боровся за загарбання слов'янських земель. Не ставши королем Польщі, захопив частину її земель для Пруссії — Сілезію, верхів'я Вісли.

царица згодиться знову прийняти запорожців у свою службу.

Такий час справді хутко наближався. Року 1733 помер польський король Август II [322]. Після його смерті за польську корону почали змагатись син Августа Фрідріх [323], котрого підтримували Австрія й Росія, та Станіслав Лещинський [324], якого хотіла сама Польща та підтримувала Франція. Лещинський, шукаючи собі підпо-

Хрест на могилі Костя Гордієнка-Головка.

ри, звернувся за поміччю до турецького султана, кримського хана та кошового отамана Війська Запорозького Малашевича. Не знаючи, як викрутуватись, Малашевич звернувся за порадою до російського фельдмаршала Мініха [325], а той вдався до цариці, радячи їй скоріше прийняти запорожців під свою протекцію, не довести їх до служби ворожій стороні. От 31 серпня 1733 року на Січ була послана царицина грамота, котрою провини запорожців прощались і вони приймались у російське підданство.

Певно, що та царська милість не впала б на Гордієнка, одвертого й запеклого ворога російської держави, та він не дожив до того дня, коли Запорожжя віддавалося на ласку цариці. Він помер у Кам'янській Січі 4 травня 1733 року. Січове товариство, пригадуючи одверту душу, завзяття й лицарство свого кошового отамана, поховало його, як годилося лицареві, з мушкетною пальбою і на північ од Січі, де було січове кладовище, насипало над його домовиною таку саму могилу, яка була насипана над домовиною Івана Сірка у Чортомлицькій Січі. Та могила і хрест над нею збереглися й до наших часів над Козацьким Річищем (дніпровою протокою) недалеко села Кам'янки на Таврії.

[324] *Лещинський Станіслав* (1677—1766) — польський король (1704—1711; 1733—1734). Вперше був обраний королем на вимогу Карла XII, військо якого в той час знаходилося в Польщі. Уклав союз з І. Мазепою. Після поразки шведів під Полтавою утік до Франції. Вдруге став королем у 1734 р., але змушений був зректися престолу.

[325] *Мініх Бургард-Христоф* (1683—1767) — генерал-фельдмаршал російської армії, німець за походженням. За Петра I керував будівництвом водних каналів. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 років командував російськими військами. Проводив політику обмеження гетьманської влади на Україні, хотів сам стати «управителем Малоросії».

Другий вихід на Базавлук.

На початку року 1734 сталася рішуча хвилина. Кримський хан вимагав од кошового отамана Івана Білецького, щоб запорожці йшли у Польщу на поміч королю Станіславу Лещинському, а це означало, що запорожці повинні були б воювати проти російського війська, бо воно вже було у Польщі і руйнувало маєтності прихильників Лещинського.

При тій нагоді Білецький рішив одверто стати на бік православного царя. Щоб одвести ханові очі, він з кількома тисячами війська вийшов до Бугу неначе для того, щоб сполучитись з ханом, справді ж з дороги повернув назад і попрямував на Базавлук, а Малашевич, за умовою з ним, перевів тим часом все останнє військо з Кам'янської Січі теж до Базавлуку, і все Військо Запорозьке, сполучившись там, 31 березня заклало над річкою Підпільною Нову Січ, всього на одну милю нижче Старої Січі проти Базавлуку.

З своїм переходом під руку цариці запорожці на цей раз вже не таїлися, а послали кримському ханові Каплан-Гірею звістку, що вони не можуть бити на свою віру і на своїх земляків, українських козаків, що воюють по-руч з російським військом. З приводу переходу Запорозького Коша з річки Кам'янки на Базавлук почалося затяжне листування та перемовляння між російським урядом та турецьким. Почали доходити, чия ж то земля той Базавлук. Турки посилали навіть своїх людей оглядати місцевість, де

саме осіли запорожці, російський же уряд послав своєму посланцю у Стамбул наказ, щоб не доводити до війни з Туреччиною, а говорити, ніби російська імператриця ніякого діла до запорожців не має і що вони, хоч і перейшли, рятуючи себе, з одного Коша на другий, а проте оселилися знову-таки на турецькій землі, а не на російській. Почувши таке од російського посла, султан звелів ханові умовити запорожців, щоб повернулися назад, а якщо вони не послухали б, то примусити їх до того силою, як людей, що мешкають на турецькій землі.

Поки тяглося те листування між сусідами, запорожці, отаборившись над річкою Підпільною, біля несходимої пущі Лугу-Базавлуку, робили навколо свого нового Коша окопи і розпочали січові будівлі, не рахуючись з тим, кому та земля належала на папері, бо знали, що справді та земля разом з Дніпром, річкою Підпільною та Базавлуком споконвіку була запорозька.

Літом того ж 1734 року старий сіромаха Пилип Орлик, що, покинувши після смерті Карла XII Швецію, проживав у Салоніках, прислав разом з кримським ханом до запорожців листа, умовляючи їх одцуратися ворогів — гнобителів неньки України, та листи його не зробили на запорожців ніякого впливу, бо всі були захоплені радістю з приводу переходу на рідні місця.

Проте турецький султан не хотів так легко зректися запорожців, а тим більше запорозьких земель, що за Прутською угодою одійшли під його державу, і послав у Білу Церкву до графа Вейсбаха спитати, за яким правом російська цариця, прийнявши запорожців під свою протекцію, лишає їх на землі падишаха та ще й робить там кріпость. Граф одповів, ніби ніякої будівлі на Базавлуці російський уряд не робить, запорожцям же, мовляв, наказано слухатись султанових наказів. А тим часом сам викликав кошового отамана Івана Малашевича з старшиною у Білу Церкву, і там кошовий і всі його товариші кількістю 153 чоловік 2 вересня 1734 року присягнули на вірність цариці.

Скоро після того з запорожцями за їх проханням була підписана у городі Лубнах умова, на підставі котрої вони приймались у підданство російських царів. Головні підвалини тієї умови були такі:

1) Всі провини запорожців проти Росії забути.

2) Мешкати запорожцям по тих місцях, де року 1709 зруйнована їхня Січ.

3) Користуватись запорожцям здобиччю від рибальства по річці Дніпру, а по степах полювати безборонно, починаючи од російських кордонів.

4) Мати запорожцям свою старшину за своїми звичаями.

5) Бути вірними російському престолу і пильнувати кордонів держави російської.

6) Підлягати запорожцям старшому генералові російських військ на Україні.

7) Запорожці мають отримувати за свою службу платні щорічно 20 000 карбованців на все Військо.

Після того на Січ було послано російського генерала Тараканова [326], щоб передати Війську подарунки і одібрати од запорожців присягу. Довідавшись, що посланець наближається до Січі, кошовий отаман і все товариство рішили зустріти його якнайбільше урочисто. Військо вийшло за Січ і стало по обидва боки шляху, а Малашевич привітав тут Тараканова промовою. Після промови кошового запорожці палили з мушкетів та з гармат, а коли увійшли у Січ і приступили до церкви, що до того часу була вже збудована, то генерала зустрів панотець і одправив молебень. Після служби Військо зібралось на майдані на раду. Там було вичитано царську грамоту про те, що запорожці приймаються під Російську державу, доручено Запорозькому Війську нові військові клейноди, і все Військо кількістю 7115 козаків присягнуло. Виявилося з курінних реєстрів, що всіх запорожців у той час налічувалось біля 20 000, та тільки більшість їх, як і завжди, була на вольностях.

Військова печать з нових клейнодів.

Скоро після того на Січ прибув і посланець турецького султана з грішми, подарунками і листами од хана та Орлика, щоб умовляти запорожців не передаватись до Росії, та було вже за пізно: запорожці зустріли його без великої пошани і дорікали за продажних у неволю товаришів, одповідь же

[326] *Тараканов Олексій Іванович* — російський генерал. Був сенатором і губернатором у Смоленську, відтак командиром ландміліцьких полків на Україні та членом військової колегії.

на листи Орлика та хана дали глузливу та лайливу.

Жовтня 10, року 1734 кошовий отаман Іван Малашевич повідомив графа Вейсбаха, що ті запорожці, котрі не були в Січі під час присяги, присягнуть, коли повернуться на Січ, у присутності своїх курінних отаманів.

З четвертого та п'ятого моїх оповідань можна бачити, що, починаючи од часів смерті кошового отамана Івана Сірка, сила й вага Війська Запорозького хутко почала зменшуватись, і з незалежної од сусідніх держав військової громади, що року 1648 спромоглася разом з Богданом Хмельницьким підняти на ноги й узброїти народне українське військо у 200 000 козаків, вона менше, ніж через сто літ, року 1734, перейшла у підданство Росії вже як підлежне російському генералу козацьке військо, без зазначення навіть меж своїх земель, мало не з такими самими правами, як військо Донське, Уральське й інші. Дивуватись тому нема чого, бо сто літ раніше сусідні з Запорожжям держави — Польща та Росія мали дуже небагато постійного війська, і 20 000 запорожців тоді являли собою велику силу, у XVIII ж сторіччі, коли Російська держава легко виставляла у поле по триста тисяч війська, запорожці, що лишились у такій самій кількості, як і у XVII віці, і до того не могли вже мати помочі на знесиленій та пригніченій Україні, стратили своє значення, бо перестали бути великою силою. Настав вік, коли завзяття та вдача окремих людей страчували на війні свою вагу і доба лицарства одходила в минулу давнину.

ДОДАТОК ДО V ОПОВІДАННЯ

Реєстр кошових отаманів Війська Запорозького за добу 1710—1734 років

Роки: 1710	Йосип Кириленко Лаврін Степаненко Кость Гордієнко-Головко
1711—1713	Кость Гордієнко-Головко
1714	Іван Малашевич Василь Осипів.
1715	Василь Осипів
1716—1718	Іван Малашевич
1720	Іван Пилипів
1722	Василь Титаревський
1727	Павло Хведорів
1728	Павло Сидоренко Кость Гордієнко-Головко, Іван Гусак
1731	Іван Малашевич
1733	Іван Малашевич Іван Білецький
1734	Іван Білецький Іван Малашевич

повідання шосте

Нова Січ (роки 1734—1775)

Упорядкування Січі на р. Підпільній.

Осівши напровесні року 1734 новим Кошем над річкою Підпільною, недалеко устя річки Базавлуку, запорожці, почуваючи себе у небезпеці од помсти татар за свою зраду їм, якнайскоріше почали робити навкруг Коша окопи та зміцнювати своє нове гніздо засіками, на вали ж постягали біля десятка гармат, захованих по берегах Дніпра з давніх часів у пісках.

Поки навкруг Січі робились окопи, усередині її будувались курені та інші січові будинки і була закладена дерев'яна церква святої Покрови, без якої, на думку запорожців, не повинна б існувати й сама Січ. Тільки далеко не все товариство запорозьке могло прикласти рук до упорядкування Нової Січі, бо частина козаків, як звичайно, пішла на рибальство та полювання, а кільком полкам довелося-таки взяти участь у змаганні польських королів Августа III та Станіслава Лещинського, тільки вже не на боці останнього, як того домагався кримський хан, а на боці російського ставленика Августа III.

Від часів Прутської умови, за якою Правобережна Україна знову досталась Польщі, та до часів Нової Січі польські пани, зрештою, винищили нове, незалежне од панів козацтво, зорганізоване Палієм та його товаришами, і одновили порядки, що були до часів повстання Богдана Хмельницького. Я вже казав у попередньому оповіданні, що з метою скорішого залюднення спустошених земель Правобережної України, польські пани закликали на свої дідизни переселенців з Лівобережної України, обіцяючи їм всякі пільги. Звичайно на землях, призначених під селитьбу, пани виставляли на палі дошку з кількома рядками дірочок, і ті дірки визначали, скільки років поселенці мають володіти грунтами, не платячи панам оренди і не працюючи на них. Необачні люди, рятуючись од панщини, що вже заводилася на Гетьманщині, тисячами переходили на правий бік Дніпра до грунтів, по яких дехто з них жив ще з своїми батьками до згону, не гадаючи про те, що станеться в будучині.

Час минав, а пани щороку забивали кілками на своїх дошках по одній дірочці, а як тільки всі дірки були позабивані, селяни опинилися без власних грунтів і цілком у панській неволі. Одночасно з поневоленням селян одновлялася на Україні й унія. Вона хутко насувалася з заходу і нарешті запанувала й на Брацлавщині та Київщині.

Неспокій на Україні.

Засмучений неволею український люд почав пильно прислухатись до оповідань старих людей та до кобзарських дум про те, як колись козаки визволили Україну од панів; зробили всіх селян вільними, а найбільш завзяті з селян почали міркувати, чи не можливо б знову зробити так, як зробив колись Богдан Хмельницький.

Під час такого настрою у народі польські пани на Україні поділились на дві партії і заклали спілки, що звалися конфедераціями. З тих спілок одна тягла за Станіслава Лещинського, закликаючи собі на поміч татар, друга ж — за Августа III і викликала собі на поміч російське військо. Колотнеча між панами почалася ще у році 1733. Вони узброювали селян, складали з них сотні надвірних козаків, призначаючи сотниками здебільшого досвідчених у військових справах виходців із Запорозького Війська, і ходили грабувати й нищити панів іншої конфедерації. Простому людові подобалося грабування панів, і він охоче кидав хліборобство і йшов у надвірні козаки.

З весни року 1734 в Україну уступило російське військо, а разом з ним козаки з Лівобережної України і кілька полків Війська Запорозького під проводом бувшого кошового отамана Івана Білецького. Всі вони почали нищити маєтки й городи прихильників Лещинського, піднімаючи разом з тим народ до повстання проти панів ворожої конфедерації. Побачивши, що польських панів б'є і російське військо, і запорожці, народ Правобережної України зрозумів це так, що цариця, мовляв, прислала своє військо, щоб визволити людей од панів та євреїв, і з поміччю захожих запорожців почав збиратись у ватаги і громити панів, не розбираючи вже, чи то прихильники Лещинського, чи Августа III.

Особливої сили набуло повстання українського люду на Брацлавщині. Там старшина надвірних козаків князя Любомирського [327], запорожець Верлан [328], назвавши себе полковником Війська Запорозького, скупчив до себе чималі ватаги узброєного люду, поділив його на сотні і завів у своїх ватагах козацький устрій. Ті ватаги повстанців поляки прозвали гайдамаками, і та назва збереглася навіть до наших часів у прикладі до людей свавільних, завзятих та жорстоких.

З своїми ватагами Верлан пішов походом по всій Брацлавщині, руйнуючи панські маєтки, вирізуючи орендарів, ксьондзів та уніатських попів і примушуючи людей присягати на вірність російській цариці. Згодом він перейшов з Брацлавщини на Поділля й Волинь: громив невеликі хоругви польського війська, здобув Жванець та Броди і своїми загонами сягав аж до Кам'янця та Львова.

Кобзар співає про минулу славу України. Малюнок Сластьона.

[327] *Любомирський Антін* (1718—1782) — польський військовий та політичний діяч. Походив із старовинного українського, але спольщеного магнатського роду. Чільний представник Барської конфедерації, антиукраїнська діяльність якої розв'язала всенародне повстання — Коліївщину.

[328] *Верлан* — один із керівників визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти на Правобережній Україні в першій половині XVIII ст. Був сотником надвірних козаків Любомирських у Шаргороді. На початку 1734 р. очолив масове гайдамацьке повстання на Брацлавщині й оголосив себе наказним полковником. Повстання охопило Поділля і Західну Україну. Після придушення повстання відступив у Молдову. Дальша доля невідома.

На Поділлі хвиля повстання була підхоплена левенцями, що ще з часів великого руху козаччини кублилися понад Дністром, ховаючись у тяжкі часи у Волощину, а в Галичині — опришками, і згодом докотилася до верховин Пруту, Черемошу й у Карпати до гуцулів, де продержалася аж до року 1745 під проводом прославленого у народних піснях Довбуша.

Ой, попід гай зелененький
Ходить Довбуш молоденький.
На піженьку налягає,
Топірцем ся підпирає
Та й на хлопців покликає:
«Ой ви, хлопці, ви, молодці!
А сходіться враз докупці,
Бо будемо раду мати,
Де підемо, розбивати,
Щоби Кути не минути,
До Косова повернути.
Тепер, хлопці, ідем спати,
Бо маємо рано встати.
Та вставайте всі раненько,
Убирайтеся борзенько
У постоли скирянії,
У волоки шовковії,

Україна вітає гайдамаків. Малюнок Сластьона.

Бо зайдемо та до Дзвінки —
До Штефанової жінки».—
«Ой Довбушу, ти, пане наш,
Там пригода буде в нас!» —
«Ви на мене уважайте —
По дві кулі набивайте,
Станьте, хлопці, під ворота,
А я піду під віконце —
Чи спить мос любе серце?»

Рух українського люду на Київщині та Брацлавщині було припинено зовсім несподівано. Станіслав Лещинський того ж року втік з Польщі за кордон, пани ж його партії скорилися російському урядові і разом просили оборонити їх од нападів гайдамаків та допомогти їм вгамувати непокірливих селян. Російський уряд згодився на те, і ті самі начальники російського війська, котрі нещодавно закликали селян до помочі їм проти панів, того ж 1734 року над осінь погромили ватаги Верлана й інших провідців гайдамаків, а далі почали винищувати по Україні і дрібніші гайдамацькі загони; вишукувати й захоплювати навіть поодиноких козаків і без жалю віддавати їх на суд тим же польським панам, котрі од них потерпіли. Можна вгадати, який був той суд: гайдамакам і всім, хто не хотів коритись панам, поляки завдавали нелюдських мук і здебільшого навіть замордовували на смерть.

Багато при цьому загинуло люду, і тільки дрібним гайдамацьким ватагам та поодиноким запорожцям пощастило втекти до Чути [329] або похощастило втекти до Чути [329] або похощастило втекти до Чути [329] або пох

Не єдного смерть спіткала козацького сина!
Да вже ж нам тут, пане-брате, більше не гуляти:
Борейчики, скурві сини, будуть нас вітати.

Новий устрій земель Запорожжя.

Тим часом кошовий отаман Війська Запорозького Малашевич, упорядкувавши Нову Січ, разом подбав і про упорядкування всіх земель запорозьких і поділив їх на паланки, або, як би сказати по-теперішньому,— повіти, призначивши у всяку паланку невеликий виділ війська з полковником та іншою полковою старшиною. Всіх паланок до року 1764 на Запорожжі було п'ять. На правому боці Дніпра: Буго-Гардовська з осередком у Гарді, на річці Буг, біля устя Сухого Ташлику; Інгульська — між річками Інгульцем та Дніпром, з осередком на місці, де була Кам'янська Січ, та Кодацька, угору Дніпра до річки Омельнику з осередком у Старому Кодаку. На лівому боці Дніпра були: Самарська паланка — між річками Ореллю та Конкою, та Кальміуська — од верхів'я р. Вовчої до р. Кальміусу, Берди та Азовського моря. Року ж 1764 кошовий отаман Пилип Федорів (Лантух) виділив з Самарської паланки, що вже досить залюднилася, ще дві паланки: Орельську і Протовчанську по річках Орелі та Протовчі, та, опріч того, за згодою з Кримським ханом упорядкував восьму паланку — Прогноїнську, на Кінбурнській косі, поміж Чорним морем та Дніпровим лиманом, де з давніх часів українські чумаки та запорозькі козаки брали сіль з Прогноїнських озер.

Татари не перешкоджали запорожцям порядкуватись, бо, з одного боку, не хотіли мати їх своїми ворогами, а з другого ж — хан Каплан-Гірей, допомагаючи Лещинському, був з ордою у Кавшанах на Буджаку і сам навіть боявся нападу запорожців на Крим.

Терни понад Дністром, де довго кублилися гайдамаки (левенці).

Мигейський поріг на р. Буг, біля якого найбільше кублилися гайдамаки.

Увесь рік 1735 минув для запорожців спокійно, бо кримський хан за наказом султана ходив того року на Кубань, а з Кубані аж за Кавказькі гори — воювати персів.

Тим часом на Лівобережній Україні після смерті гетьмана Данила Апостола, що сталася 6 січня року 1734, російський уряд не дозволив обрати нового гетьмана. Ця сама по собі велика подія небагато важила для Війська Запорозького, бо, як я вже згадував, воно тепер було залежне не од гетьмана, а од старшого з російських генералів на Україні. Дужче відбилося на запорожцях те, що року 1735 помер генерал Вейсбах, котрий завжди дуже прихильно до них ставився.

Нова війна Росії з Туреччиною.

Призначений на місце Вейсбаха генерал Леонтьєв [330] пізно восени року 1735 пішов походом на Крим і примусив Військо Запорозьке прилучитись до себе. Той похід був невчасний і дуже невдалий: вигубивши 9000 свого війська од хвороб, Леонтьєв од ріки Конки пішов назад. Чимало потерпіли од холодів і запорожці, повертаючись на Січ з порожніми руками.

Року 1736 Росія, вже не криючись, проголосила війну з Туреччиною, і фельдмаршал Мініх, викликавши до Лубен кошового отамана Війська Запорозького Івана Малашевича з старшиною, звелів йому вислати 3000 вершників у татарські степи, щоб стежити за рухами орди, останньому ж війську йти разом з військом російським на Перекоп.

Скоро після того замість Малашевича кошовим отаманом удруге було обрано Білецького, і він з кількома тисячами запорожців брав діяльну участь у штурмі Перекопу, а після того вдерся у Крим і біля річки Самарчику, зчепившись з татарським військом, що було під проводом Нурредіна-Салтана, упень його погромив. Сам Салтан при тому був убитий, а корогва його і бунчук були захоплені запорожцями. Після цього бойовища запорожці пішли далі на Козлов; бранців же, а їх було дуже багато, послали у подарунок Мініху.

Слідом за запорожцями увійшло в Крим російське військо і пішло на Бахчисарай та Козлов, але татари, побачивши свою несилу, підпалили при тій нагоді степи, і не тільки спереду, а й позаду російського війська, і тим зробили становище його дуже тяжким. Скоро у Мініха почали помирати люди, а ще більше коні, і він мусив повернути назад і видиратись з Криму серед попелу й диму. Багато при тому погинуло російського війська, та тяжко довелося й запорожцям, бо вони йшли позаду, одбиваючи татар, що слідкували за військом Мініха аж до Орелі. Не допустивши татар до останньої річки, запорожці вдарили їм у бік і примусили тікати до Криму, а догнавши їх, деякі татарські загони погромили і захопили у бранці трьох мурз.

За послуги у походах 1736 року Війську Запорозькому була прислана од цариці грамота і нові клейноди: срібна, позолочена булава, обшитий золотою парчею бунчук, одна велика та чотирі менші корогви і чимало перначів для військової старшини.

Опріч зазначених походів, у запорозькому житті року 1736 були ще такі події. Ті з ватажків народного повстання року 1734, котрим пощастило зрятуватись у запорозьких землях, знову тепер згуртували коло себе побіля Бугу та у Чуті чималі ватаги гайдамаків і, продравшись лісами та байраками на Україну, почали знову руйнувати та грабувати панські маєтки та вирізувати уніатів і євреїв, як згадує гайдамацька пісня.

Славна Чута товстими дубами,
Ще славніша Чута Низом, козаками:
Що козаченьки завжди пробувають,
Із лядської України собі здобич мають.
Що драли ляхів, драли, обдирали,
Де був жид багатий, і того не минали,
Драли одамашки від польської ласки,
Драли карамзини, самі поносили,
Драли оксамити, шили шаровари,
Як загнали ляхів в кальнії болота,
Брали много срібла й злота.

Найбільшого страху полякам завдали цей раз гайдамацькі ватажки: Сава Чалий [331], Грива [332], Медвідь [333], Харко [334] та Гнат Голий [335]. Найбільше лютував Сава Чалий, і поляки, щоб його позбутись, зробили на завзятого гайдамаку засідку і, піймавши до своїх рук, передали Потоцькому. Потоцький надумав зробити з Чалого оборонця своїх маєтків од гайдамаків і умовив його стати до себе у службу, обіцяючи йому пошану й розкішне життя. Сава Чалий, щоб уникнути мук та смертної кари, згодився перейти на бік поляків і громити своїх бувших товаришів-гайдамаків по їх кублах, що добре йому були відомі. Починаючи з року 1737, він справді почав ловити гайдамаків і чинити, гаяючись за ними по запорозьких землях, великі шкоди вже не тільки гайдамакам, а навіть Війську Запорозькому.

Другою подією на Запорожжі року 1735 було збудування, за наказом київського генерал-губернатора Леонтьєва, що не любив запорожців і не йняв їм віри, поруч Нової Січі Новосічинського ретраншементу, себто окопів з будівлею, у якій містилася російська залога з комендантом. Така новина була запорожцям дуже неприємна, і вони почали навіть хвилюватись, але Іван Малашевич, що з початку року 1737 знову став кошовим отаманом, перестеріг товариство,

330 *Леонтьєв Михайло Іванович* (помер у 1753 р.) — російський генерал. У 1735 р. з 28-тисячним військом вступив до Криму, але змушений був повернутись на Україну через нестачу припасів та холод. У 1736 р. брав участь у штурмі Мініхом Перекопу і захопив Кінбурн. Наступного року брав участь у захопленні Перекопу. Пізніше був призначений київським генерал-губернатором.

331 *Чалий Сава* (номер у 1741 р.) — полковник надвірного війська магнатів Потоцьких, зрадник-авантюрист. Походив з Комаргорода на Вінниччині. Деякий час був на Запорозькій Січі. Під час гайдамацького повстання 1734 року перейшов на бік полковника Верлана. Після придушення повстання склав присягу на вірність польсько-шляхетському урядові і став прислужником Потоцького. За зраду був страчений гайдамацьким загоном Г. Голого.

Печаті Самарської та Кодацької паланок.

332 *Грива Матвій* — запорозький козак, один із керівників гайдамацького руху на Правобережній Україні у 30-х роках XVIII ст. Очолюючи загін запорожців у 1734 р., захопив Вінницю. Після придушення повстання відступив на Січ. Восени 1736 р. гайдамаки на чолі з Гривою захопили Паволоч і Погребище. Дальша доля невідома.

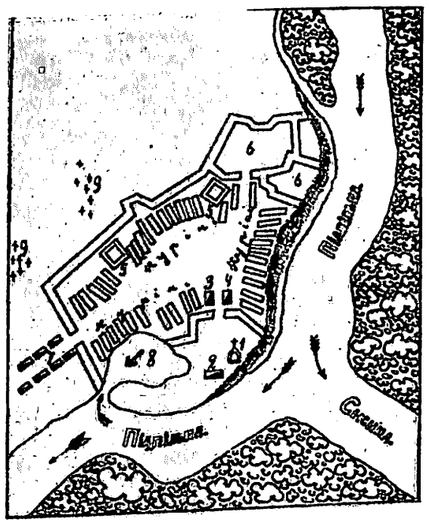
333 *Медвідь Іван* — ватажок гайдамацького загону на Правобережній Україні в 30-х роках XVIII ст. Брав участь у повстанні 1734 р., після поразки якого відступив на Запорожжя. Восени 1736 р. захопив Чигирин, але змушений був відступити до Чорного лісу. Брав участь у захопленні Паволочі та Погребища. Після 1737 року доля невідома. Вважають, що він був схоплений шляхтою і страчений.

334 *Харко* (помер у 1737 р.) — запорозький козак Пластунівського куреня, ватажок гайдамацького загону. Брав участь у повстанні Верлана. В 1736 р. з новим загоном гайдамаків захопив Таращу. За деякими даними, загинув у бою проти кримських татар під містечком Переволочиною.

335 *Голий Гнат* — запорозький козак, один із керівників гайдамацького руху на Україні в 30—40-х роках XVIII ст. На початку 30-х років організував у Чорному лісі гайдамацький загін, який розправлявся зі шляхтою в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки, Липовця. В 1741 р. в с. Степашках скарав Саву Чалого. Уславився хоробрістю, оспіваний у піснях.

щоб поводилося з російським військом обережно.

На початку року 1737 війна з турками та татарами поновилася знову. Військо Запорозьке, за наказом Мініха, було поділене натрос: перша частина під проводом Малашевича повела перед армії Мініха у поході на Очаків, друга — повела перед військові генерала Ласія у поході на Перекоп: третя ж попливла байдаками у лиман і на Чорне море, щоб чинити туркам шкоду понавколо Очакова.

План Покровської Січі.
1. Церква св. Покрови.
2. Паланка. 3. Пушкарня.
4. Скарбниця. 5. Башти.
6. Новосіченський ретраншемент.
7. Базар (Шамбаш).
8. Кіш. 9. Кладовище.

Похід на Очаків був щасливий, і російське військо разом з запорожцями добуло його, останні ж два походи не дали помітних наслідків.

Року 1738 знову почалася війна. На цей раз розпочали її татари, набігши на Лівобережну Україну, так що запорожцям довелося переймати татар на повороті та одбивати полоняників. Після того Міних пішов походом за Буг і звелів туди ж іти і Війську Запорозькому. Кошовий отаман Іван Білецький виступив з військом теж за Буг і пробував біля Дністра аж до зими, а тим часом до наказного кошового Похволитого почали звертатись інші, опріч Мініха, російські генерали, вимагаючи, щоб вислав і до них полки запорозьких комонних козаків.

Запорожцям і так уже доводилося дуже тяжко од затяжної війни, бо вона звела нанівець запорозьку торгівлю і згубила чимало товариства, а тут ще свавільні вимоги генералів украй роздратували всіх, хто лишився в Січі, і вони на раді склали листа до Білецького, дорікаючи йому, що покинув Січ: «Кошовому отаманові,— писали вони,— личить доглядати Січі, а не блукати з клейнодами по пустинях».

Тільки під зиму Військо Запорозьке, обідране й босе, повернулось на Січ, та й то ненадовго, бо на початку року 1739 знову мусило виступати у похід. На цей раз більшість війська повів новий кошовий отаман Яків Тукайло. Запорожці ходили з ним під Хотин, ведучи перед армії Мініха, а добувши його, опанували Яссами і всією Молдавою. Цьому походові добре допомагала частина запорозького війська, що, випливши у Чорне море, підвозила у Дунай припаси і топила дрібні турецькі судна. Друге запорозьке військо, під проводом полковника Онисима Білого, вело перед армії генерала Ласія, що ходила на Крим. Тут запорожці показали росіянам брід через Гниле море (Сиваш) і допомогли їм добути Арбатську кріпость.

Восени року 1739 турецька війна скінчилася. Вона майже нічого не дала Росії, запорожцям же тільки нашкодила. Під час чотирирічної війни запорожців загинуло біля 6000 душ, себто біля половини всього годящого до бою товариства. До того ще під час війни занесли з Туреччини на Січ чуму, так що товариство мусило розбігатися з Січі і гинуло з безхліб'я по лугах та байраках.

Торгівля Запорожжя спинилась, і після війни запорожці лишились майже без хліба й одежі. Російський уряд при замиренні не вимовив запорожцям права вільно плавати по Чорному морю, і по пункту IX умови з Туреччиною «морська торгівля між Росією й Туреччиною повинна відбуватись тільки на турецьких кораблях». Щодо земельних меж, то умова 1739—1740 років віддала Туреччині добрий шмат запорозьких земель на західному боці Дніпра, з устями річок Мертвих Вод, Гнилого Єланця, Інгулу й Інгульця. Правда, запорожці не хотіли й знати про передачу частини їхніх степів татарам і не пускали їх на устя перелічених річок оружною рукою.

В жовтні 1740 року померла цариця Анна Іванівна, а через рік на престол вступила Єлизавета Петрівна [336].

Другий гайдамацький рух на Україні.

Увесь час турецької війни народні рухи на Правобережній Україні не вщухали. Люди не хотіли коритись польській владі і гуртувалися по лісах, складаючи ватаги. Тільки на той час поляки мали завзятого собі оборонця у Саві Чалому. З полком найманого польського війська він стояв у Немирові і звідтіля без жалю вистежував і громив ватаги своїх бувших товаришів, а коли ті одного разу почали тікати на Запорожжя, то він скористався з того, що Військо Запорозьке було на війні, вскочив слідом за гайдамаками з полком поляків та волохів у запорозькі землі, зруйнував на Бузі запорозький Гард, не пошкодувавши навіть церкви і рибальських гардів (приладдя для рибальства).

Звістка про цю подію страшенно обурила не тільки гайдамацьких ватажків, а й Військо Запорозьке як громаду, бо зрада запорожця товариству була тяжкою ганьбою всьому Війську Запорозькому... І от один із гайдамацьких ватажків — Гнат Голий завзявся скарати Саву Чалого за його зраду. Взявши з собою десяток найзавзятіших товаришів, він потай пробрався у Немирів, де Сава проживав у доброму будинкові, і однієї ночі вдерся з кількома товаришами до Чалого в хату. Побачивши несподівано давнього свого приятеля на порозі хати. Сава зразу зрозумів, з якою метою той прийшов, і хотів було оборонятись, та Гнат Голий з товаришами поранили його списами і, захопивши живого у бранці, привезли у Січ, а там військовий суд засудив його до смертної кари, і Саву Чалого козаки забили киями.

Зрада Сави Чалого і кара на нього од запорожців зробили на Україні велике враження, оспівані у багатьох народних піснях, що кобзарі й до наших часів співають на Україні.

Ой, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий,
Вигодував сина Саву [337] ляшенькам на славу.
«Ой, чи бачиш, старий, сідий, а що твій син робить,—
Як полове запорожців — то в кайданах водить?»
Ой, як крикнув старий, сідий, та на запорожців:
— Хіба ж нема поміж вами удалих молодців?! —
Обізвався Гнатко-братко, та ні в віщо вбратись:
«Знаю, знаю пана Саву — можу з ним погратись».
— Ой, як можеш, брате Гнате, з Савою погратись,
Буде тобі, брате Гнате, у віщо й убратись! —
Ой, ще не світ, ой, ще не світ, ой, ще не світає,
А вже Гнатко з кравчиною коники сідлають.
Заїхали в нову корчму меду-вина пити.
Назбігались вражі ляхи,— хотіли побити.
Ой, вдарили запорожці навхрест шабельками,
Повтікали вражі ляхи попід рученьками.
Ой, був Сава в Немирові в тестя на обіді.
Та не знав він і не відав об своїй гіркій біді.
Приїжджає та пан Сава та до свого двору,
Питається челядоньки, чи все гаразд дома?
«Ой, все гаразд, пане Саво, і добра година:
Породила твоя пані хорошого сина;
Ой, все гаразд, пане Саво, та за одно страшно:
Виглядають гайдамаки із-за гори часто».
— Та нехай вони виглядають,— я їх не боюся! —
Єсть у мене війська много,— я з ними поб'юся! —
Ой, сів Сава кінець столу — та листоньки пише,
А Савиха молодая дитину колише;
Сидить Сава кінці столу — листоньки читає,
А Савиха молодая важненько зітхає:
— Ой, ну, люлі, мале дитя, ой, ну, люлі, спати,—
Наїхали гайдамаки до нашої хати.—
А у того пана Сави весь двір на помості,
Приїхали та до нього козаченьки в гості.
«Здоров, здоров, пане Саво, а що ти гадаєш:
Здалека ти гостей маєш,— чим їх привітаєш?»
— Ой, чим же вас, милі братця, я буду вітати,—
От дав мені Господь сина,— буду в куми брати.—
«Ой, чом же ти, пане Саво, тоді не кумався,
Як у Січі з отаманом у вічі видався?
Та йшов же ти біля його та й не привітався?»
— Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива,—
Та вип'ємо з козаками за малого сина;
Піди, хлопку, піди, малий, та уточи меду.
Трудно-нудно на серденьку: головки не зведу!» —

[336] *Єлизавета Петрівна* (1709—1762) — російська імператриця (1741—1761), дочка Петра I. Посаджена на престол дворянським угрупованням антинімецької орієнтації. Посилила кріпосний гніт. У зв'язку з війнами, зокрема Семилітньою (1756—1763), йшла на деякі поступки запорозьким козакам.

[337] Сава був не рідний син Чалому. Чалий знайшов його малим на Україні після татарського наскоку, взяв на Січ і там виховував. *(Примітка автора.)*

«Не того ми наїхали, щоб пить, кумувати,
Хочем тебе, пане Саво, із душею взяти.
Було б тобі, пане Саво, Гард не руйнувати,
Коли хотів запорожців в куми собі брати!
Було б тобі, пане Саво, шкоди не робити,
Запорозьким козаченькам голов не лупити,
А піймавши у неволю — в кайданах не водити».
Ой, кинувся да пан Сава до ясної зброї,—
Та підняли пана Саву на ратища вгору.

Помщаючись за Саву Чалого, польські пани з чималим полком війська гнались за ватагою Гната Голого та, не догнавши її, напали на запорозький Гард і вдруге поруйнували його. Запорозький Кіш скаржився з приводу цього сенатові, і російський уряд листувався з польським урядом, та поляки так і одповіли, що Гард поруйновано за те, що запорожці набігали на Немирів і захопили там польського полковника Саву Чалого.

Після того наскоки гайдамаків на польських панів по Правобережній Україні довго не припинялись і викликали з боку польського уряду скарги у Петербург на те, що після війни Росії з Туреччиною не поклика-ли Польщу до межування земель, і через те ніби запорожці захопили біля Синюхи польські землі. З приводу цього наприкінці року 1744 київський генерал-губернатор Леонтьєв наказав кошовому отаманові Якиму Ігнатовичеві розпитати запорозьких дідів і списати для нього, де справді була межа Війська Запорозького з Польщею.

З одповіді Коша Леонтьєву од року 1745 виявилось, що поміж запорожцями добре збереглись перекази про здобутки Війська за часів Богдана Хмельницького і попередніх гетьманів. Перш за все з уст дідів записали, що межа з Польщею була по річці Случі, і всі землі од Дністра до Дніпра складали сьогобочну (Правобережну) Україну. Інші діди, зрозумівши, що мова йде про землі виключно Запорожжя, обмежували їх так: запорозькі землі йшли на заході од устя р. Тясмину у Дніпр через Чорний ліс до р. Вись під Лебедин, далі р. Синюхою та Бугом до Очакова і лиманом, «поки кінь копитами дна достане», до устя Дніпра; до Запорожжя ж також належали Трахтемирів, де був запорозький шпиталь, та Келеберда й Переволочна на Дніпрі.

Суперечки за землі.

Біля тих же часів почались суперечки за землі і на сході Запорожжя з донцями. Чим дужче слабшала татарська орда, тим більше татарських земель захоплювали запорожці і донські козаки. Землі по Міусу, Лугані, Бахмутці, Торцю, Кальміусу та Берді обидва війська мали тепер своїми, ворогували за них, навіть бились і скаржились одне на одного до Петербурга. Опріч того, козаки того й другого війська переїздили за Азовське море на рибальство і там бились за коси й лимани.

Року 1745 у змагання Війська Запорозького з донцями встряв нарешті російський уряд і царською грамотою наказав кошовому отаману Василю Сичу, щоб усі побудовані запорожцями на Єйських косах курені попалити і надалі запорожців на той бік Азовського моря не пускати.

Побачивши, як хутко заселялись суміжні з Запорожжям землі, запорожці звертались до сенату з проханням потвердити межі Війська Запорозького, та тільки замість того вони діждали, що на військових землях за наказом цариці Єлизавети знову почали будувати кріпості. Першим був збудований Ново-Архангельський шанець на річці Синюсі, проти української Торговиці. Другим було збудовано Орловський шанець біля Бугу, де тепер Ольвіополь.

Запорожці з колишньої партії Гордієнка почали, було, нарікати на Малашевича, що не обстоює давніх меж Запорожжя, але року 1750 сталася подія, що подала запорожцям надію на краще й заспокоїла їх: указом цариці од 22 лютого було одновлено на Україні гетьманство, причому козацькій старшині було загадано обрати гетьманом Кирила Розумовського, а указом 19 жовтня 1750 року велено Війську Запорозькому бути під рукою гетьмана України, як то у минулі часи було, до року 1708».

Порушення запорозьких вольностей.

Тільки скоро Військо знову було пригнічене розчаруванням: гетьман Розумовський не мав майже ніякої влади і не тільки не обстоював запорозьких земель, а року 1751 навіть сам повідомив Кіш, що всі запорозькі землі на південь од Синюхи та Висі на 20 верст, протягаючись од Бугу до Дніпра, разом з устям р. Омельника віддаються під залюднення втікачам з Сербії, що прийшли на Україну під проводом полковника Хорвата [338].

Та звістка, мов грім, ударила запорожців, і не вспіли ще вони од неї прочуняти, як року 1753 від запорозьких земель було одмежовано ще землі од устя р. Чорного Ташлику до устя річки Самоткані по Дніпру і розпочато будівлю кріпості святої Єлизавети (де зараз Єлисаветград) [339]. Одмежовані од запорожців землі було прозвано Ново-Сербією. Та й на цьому ще не скінчилось лихо запорожців, і того ж таки року 1753 на східному краї Запорожжя теж була одмежована частина запорозьких земель по річках Торець, Бахмутка та Лугань і од Донця та до Савур-Могили і теж віддана втікачами з різних слов'янських земель під назвою Слов'яно-Сербії.

Нові поселенці скоро не тільки посіли вищезазначені запорозькі землі, а почали силою зганяти з тих земель запорожців, що хоч і у невеликій кількості, сиділи по тих своїх вольностях зимовниками й бордюгами.

Гардових козаків нові поселенці найбільше утиснули. Пікінерські солдати не пускали запорожців рибалити або однімали наловлену рибу. Біля церкви запорозької пікінери збудували свої кухні, коли ж священик почав сперечатись, то пікінерський капітан заборонив священику без свого наказу правити у церкві службу.

У Січі з приводу цих подій одбувались бурхливі ради, та тільки з того нічого не виходило, і після дорікання старшині та бійок поміж себе товариство заспокоювалося на тому, що пошле скаргу цариці й гетьманові і оділрані землі будуть повернені Війські; ті ж з товариства, хто не знав, куди подіти своє завзяття, йшли у гайдамаки і, ватагами набігали на польські й татарські межі.

Серпня 19, року 1753 на Січі було одержано царський наказ про те, що надалі Військові забороняється переміняти військову старшину без відома російського уряду. Тим указом упень руйнувався запорозький звичай обирати старшину щороку наново, а разом з тим одмінялося й право обирати старшину вільними голосами всього товариства, за своїм бажанням, бо російський уряд міг би й не дозволити обрати того, хто був йому небажаний.

Незважаючи на той наказ, 1 січня 1754 року на Січі одбулася рокова рада, на якій кошовим отаманом замість Ігнатовича було обрано Грицька Лантуха (Федорова). Довідавшись про те, що Лантух, не спитавшись російського уряду, взяв булаву кошового, а разом і владу над Запорожжям до своїх рук, гетьман Розумовський, що повинен був би обстоювати права Війська Запорозького, просив у цариці дозволу скинути Грицька Федорова з кошевства і, щоб налякати й інших, завдати йому за неслухняність мордування, та вже сама царіця лишила пропозицію Розумовського без наслідків.

Скоро після свого обрання на уряд Грицько Лантух, зважаючи на скарги поляків і татар на напади гайдамаків, послав військового осавула Петра Калниша [340] з полком запорожців вишукувати й винищувати гайдамацькі кубла. Калниш вистежив ватагу гайдамаків на розі біля річки Бугу, і хоч вони завзято оборонялись пальбою з порозгаряли.

Проте цей погром гайдамаків був ні до чого, бо року 1755 вони так само чинили напади і на польські, і на татарські межі. Тоді Федорів надумав послати до гайдамаків старих дідів, щоб умовити їх покинути гайдамацьке життя. Діди порозшукували всі гайдамацькі кубла по Бугу й по Чуті, розказали їм, що лихими вчинками гайдамаків користуються російські вороги Війська Запорозького, щоб зовсім одібрати от Війська всі землі, а саме Військо скасувати. Гайдамаки разом з дідами плакали над лихою долею українського народу та приборканого Війська Запорозького і врешті, щоб не згубити останнього, пішли своєю волею за дідами на Січ, а у Січі кошовий отаман примусив їх присягнути на тому, що не будуть надалі гайдамачити, і без ніякої кари розпустив по січових куренях.

[338] *Хорват Іван Самійлович (Откуртач, помер у 1780 р.)* правитель Нової Сербії, генерал-поручик. Походив із сербських дворян. У 1751 р. його призначено правителем Нової Сербії. Добився приєднання до своїх володінь значної частини земель Запорозької Січі. Жорстокий здирник. За зловживання в 1762 р. його було позбавлено чинів і заслано у Вологду.

[339] Нині Кіровоград.

[340] *Калнишевський (Калниш) Петро* (бл. 1690—1803) — останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1765—1775). Походив з української шляхти Лубенського полку. Брав участь у війні 1768—1774 р. проти туреків. 1775 р. царські війська оточили і зруйнували Січ. Калнишевський та інша старшина закликали козаків здатися без опору. Калнишевського заслали в Соловецький монастир. За наказом Олександра I був звільнений 1801 р., але їхати йому було вже нікуди. Помер через 2 роки, маючи 113 літ.

З цього випадку скористався новосербський генерал і наклепав на кошового й січову старшину, ніби вони покривають гайдамаків і поділяють з ними награбоване добро. Цей наклеп дійшов до самої цариці і за її наказом сталася нечувана, відколи існувало Військо Запорозьке, подія: кошового отамана Лантуха (перехрещеного російським урядом у Федорова) та осавула Чорного викликали до Глухова на суд і туди ж було привезено й кількох запорожців, захоплених у Ново-Сербії на гайдамацтві.

Гайдамаків допитували, чи справді вони гайдамачили з відома Коша запорозького, а награбоване добро привозили на Січ і поділяли з військовою старшиною. Кати завдавали гайдамакам всяких мук, аби вони у тому признались, та тільки, коли гайдамаки, бувші запорожці, побачили, що разом з ними судять і батька кошового, то у розпачі попадали навколішки перед Лантухом і одноголосно ствердили, що гайдамачили проти волі січової старшини своєю сваволею.

Слідство над кошовим Лантухом тяглося цілий рік, і врешті його з пошаною пустили на Січ. Це порушення стародавніх прав Війська Запорозького, що тільки за військовою радою визнавало право судити кошового отамана, засмутило Військо і вкинуло у душу старих січовиків тяжкі передчування.

Найбільше Військо Запорозьке побоювалося за свої вольності, і ще до початку слідства про участь запорожців у гайдамацтві військова рада на початку року 1755 послала до Петербурга і до гетьмана Розумовського депутатів — колишнього кошового старшину Петра Калниша (перехрещеного у Петербурзі на Калнишевського) та писаря Івана Чугуївця, наказавши їм домагатись, щоб Військові Запорозькому була видана царська грамота на володіння військовими землями.

Депутатів продержали у Петербурзі цілий рік і, посилаючись на те, що по московських архівах не знайдено універсалу Богдана Хмельницького, рішили, що раніше, ніж розв'язувати питання про запорозькі землі, треба останні списати й перевірити по картах.

Поки та січова депутація оббивала пороги по столичних канцеляріях, генерал Ново-Сербії Хорват там же у сенаті клопотався про те, щоб Ново-Сербським полкам віддали всі запорозькі землі од північної межі униз Дніпром до острова Хортиці. Гетьман Розумовський, згоджуючись без суперечки на передачу запорозьких земель сербам, повідомив про те Кіш, але на Січі лист гетьмана збив таку бучу, що кошовий Федорів 20 серпня 1756 року одповів Розумовському, що коли б од Війська Запорозького одібрали зазначені землі, то воно не мало б рації служити «Всеросійському престолу».

Такою одповіддю Грицько Федорів натякав на те, що у розпачі Військо Запорозьке змушене буде знову передатись під турецьку зверхність, і той лист зробив такий вплив у столиці, що Хорвату було одмовлено у його домаганнях.

Межування запорозьких земель.

Року 1757 до кріпості св. Єлизавети почали збиратися уповноважені на списування земель і меж Запорожжя: од гетьмана Розумовського, од Коша і од Ново-Сербських та Слобідських полків; та тільки межування не одбулося, бо російський уряд не прислав інженерів та землемірів, а тим часом поселенці, мов сарана, щодня набігали на запорозькі землі з України й Молдави і, дістаючи листи на володіння землями по річках та байраках Запорожжя, виганяли старих запорожців з їхніх зимовників, одбирали пасіки та худобу і осідали, хто де хотів, між Бугом та Дніпром цілими слободами.

Таке становище примусило запорожців у 1758 році знову послати у Петербург депутатів з проханням, щоб одмежувати запорозькі землі од Ново-Сербії, не дожидаючи того «описання», а по карті, зробленій року 1740 інженер-полковником Дебоксетом. З цього видно, що Військо Запорозьке вже зрікалося тих великих земель, що од нього одкраяли, а хотіло хоч забезпечити себе од дальніших захватів. Щоб легше досягти якихось добрих наслідків, Калниш, обраний знову депутатом, повіз од Коша на подарунки петербурзьким вельможам найкращих коней, верблюдів, риби, кофію і грошей.

Проте, незважаючи на задобрювання вельмож дарунками, справа запорожців довго не посувалась. Як писав Калнишевський на Кіш, у столиці йому дорікали військовими звичаями, що запорожці «щороку наново обирають кошового отамана й старшину, хоч і попередня старшина була справна». Такі дорікання виявляють, що петербурзькому панському урядові зовсім незрозумілий був демократичний та республіканський запорозький устрій. Тільки наприкінці року 1759 депутати повернулись на Січ, повідомивши товариство, що деякі прохання Війська Запорозького задоволено, що ж до землі, то ніякої обіцянки про те, щоб не віддавати її під нові селитьби, не дано.

Скоро після повороту Калнишевського з Петербурга, на Січі схопилася велика пожежа. Згоріло аж 14 куренів і трохи не згоріла ще й церква. З чого сталася та пожежа, ніхто не знав, і зажурене тим випадком січове товариство почало гомоніти, що та пожежа віщує щось недобре:

Закряче ворон, степом летючи,
Заплаче зозуля, лугом скачучи,
Закрукають кречети сизі,
Загадаються орли хижі,
Та все, та все по своїх братах,
По буйних товаришах-козаках.

Тим часом року 1759 почалося-таки «описаніе земель Війська Запорозького». Представники Війська Косап та Самбок уперто обстоювали права Війська Запорозького на землі до річки Синюхи, Висі та Тясмину до того уперто, що у суперечках з депутатами Ново-Сербії та Ново-Слобідського полку писар запорозький Андрій Товстик погрожував, що як слобідські поселенці й надалі будуть захоплювати запорозькі землі, то Військо Запорозьке змушене буде оборонять свої права оружною рукою.

Тільки Товстик забув, що за Нової Січі вже не ті були часи, що за кошового Івана Сірка, і за ті слова, що він сказав, генерал Муравйов звелів Товстика арештувати та ще й примусив Кіш покарати його.

Списування запорозьких земель протяглося кілька років, а тим часом ново-слобідські поселенці захопили вже землі на південь од Самоткані по Дніпру мало не до Романкова.

Незадоволена на Лантуха за жорстоку розправу з гайдамаками січова сірома року 1759 скинула його з уряду та обрала Олексу Білецького, але через рік на Січі взяла гору військова старшина і знову обрала Лантуха, так що він знову почав викоріняти гайдамацтво. Восени року 1761 гетьман Розумовський прислав на Кіш подяку за кари на гайдамаків і радив потвердив наказ про те, що кошового, суддю, писаря й іншу старшину Війська Запорозького не дозволяється переміняти по своїй волі без дозволу російського уряду.

Під той час, 25 грудня 1761 року, царица Єлизавета Петрівна померла, і на престол уступив цар Петро III [341]. Через невеликий час після того, а саме року 1762, на російський престол уступила царица Катерина II [342]. З реєстрів козаків Війська Запорозького, що складало їй присягу, ми бачимо, що військо під той час було досить чисельне. Не лічачи тих запорожців, що сиділи зимівниками, присягнуло їй: у Січі 13427, Кальміуській паланці 674, Бугогардовській 427, Інгульській 282, Самарській та Орельській 2323, Кодацькій 840, всього 17969, та ще жонатих козаків у Самарській паланці присягнуло 1021 та Кодацькій 1291.

На той рік кошовим отаманом на Запорожжі був вперше обраний Петро Калнишевський, і 12 вересня року 1762 він, з усією військовою старшиною, був викликаний у Москву, щоб дивитись на коронацію цариці. Царица Катерина прихильно зустріла запорожців, подарувала Калнишевському велику на шию медаль із своїм портретом і передала через нього Війську Запорозькому нові клейноди.

Оружна оборона запорожцями своїх земель.

Після того, року 1763, коли кошовим отаманом знову був Грицько Лантух (Федорів), знову почалося «описаніе» земель Війська Запорозького і нові захвати з боку ново-сербських та ново-слобідських поселенців. Вигнані з зимівників запорозькі діди прихо-

[341] *Петро III Федорович* (1728—1762) — російський імператор (1761—1762), син герцога Карла-Фрідріха Гольштейн-Готторпського і дочки Петра I Анни. Уклав мир з Пруссією. Засилля гольштинців при дворі викликало невдоволення і призвело до дворцевого перевороту на користь дружини Петра Катерини, за наказом якої його було вбито.

[342] *Катерина II Олексіївна* (Софія-Фредеріка-Августа, 1729—1796) — російська імператриця, походила з роду німецьких принців Ангальт-Цербстських. Внаслідок дворцевого перевороту проти власного чоловіка стала царицею. Закабалила селян, здійснила три поділи Польщі. Особливо жорстоку політику повела щодо України, ліквідувала гетьманат (1764). Запорозьку Січ (1775), запровадила офіційне кріпосне право (1783), повністю ліквідувала рештки національного самоврядування (1785).

дили на Січ, скликали товариство на ради і вимагали, щоб Кіш заступився за них, покривджених. Запорожці хвилювались і, нарешті, на раді 2 квітня 1763 року ухвалили обороняти свої одвічні права на землі Війська Запорозького узброєною рукою і всіх поселенців, що перейшли за межі дарованих указами цариці Єлизавети земель, зігнали з військових грунтів за межу.

Церква св. Покрови у Ромнах, збудована Калнишевським.

Діставши про це од Коша наказ, полковник Бугогардовської паланки Деркач, взявши з собою кількадцять козаків, почав зганяти всіх поселенців з Лисої гори, що біля Чорного Ташлику, і палити їхні оселі. Генерал Ново-Слобідських полків зараз же поскаржився на Деркача у Петербург, і там, визнавши вчинок останнього за справжній бунт, довели про нього до відома цариці, а та звеліла полковника Деркача арештувати і послати на суд до гетьмана у Глухів.

Кошовий Грицько Лантух на цей раз не піддався, і хоч викликав Деркача на Січ, але у Глухів до гетьмана не послав, одповівши гетьманові, що військова рада обміркувала вчинок Деркача і визнала його справним паланочним полковником. Щоб виконати царський наказ, Розумовському довелося для слідства у цій справі послати на Січ окремого полковника. Тоді Лантух, маючи за неможливе керувати військом в той час, коли одвічні військові права, як він казав, «топчуть у багно», напередодні року 1764 зрікся кошевства.

На роковій раді 1 січня козаки довго вагались, кого обирати, і врешті обрали старого курінного отамана Канівського куреня Пилипа Федорова. То був видатний січовий дід. Як однодумець і прихильник небіжчика Костя Гордієнка, він брав участь у обороні року 1709 Старої Січі з Якимом Богушем од російського війська і зрятувався тоді од смерті тільки тим, що мав силу переплисти річку Скарбну і заховатись у плавні.

Першим ділом старого кошового було полагодити відносини Війська Запорозького з Кримом, і це йому дуже добре вдалося; далі він звелів полковнику Андрію Порохні об'їхати всю межу Запорожжя, починаючи од Дніпра, до Дінця і далі до устя Кальміусу, і всіх, хто осів там слободами й хуторами без дозволу Коша, зігнати геть за межі Запорожжя. Наслідком такого наказу було те, що деякі оселі були поруйновані, більшість же сіл охоче перейшли у підданство Запорозькому Війську і лишилися на своїх грунтах.

Такі розпорядження Пилипа Федорова у столиці визнали свавільством і змусили його 1 січня 1765 року зректися кошевства. Старий запорозький лицар, подякувавши товариству за хліб та сіль, пішов у Самарську пустинь оплакувати колишнє вільне козацьке життя, на його ж місце кошовим отаманом рада обрала Петра Калнишевського.

Кошовий Петро Калнишевський.

Калниш, або Калнишевський, родом був з військової старшини Лубенського полку і, незважаючи на те, що зовсім не знав грамоти, був чоловік досвідчений, розумний і дуже побожний. Року 1763 він збудував церкву у Лохвиці, року 1768 — церкву Петра й Павла у Межигірському монастирі і нарешті року 1770 церкву св. Покрови у Ромнах.

Ще трохи раніше обрання Калнишевського на кошевство, а саме 10 листопада 1764 р., указом цариці Катерини II гетьманство на Україні було востаннє скасовано, і знову Україна почала управлятись колегією з чотирьох росіян та чотирьох українців. Фактичним же управителем України, а разом і Запорожжя, став граф Рум'янцев.

Залюднення Запорожжя.

Першою подією при Калнишевському було нове «описаніє» земель Війська Запорозького. Воно протяглося весь 1766 та ще й 1767 роки. Калнишевський, який бував уже у депутаціях до Петербурга, знав, що всі сусіди Запорожжя заздряться на вільні запорозькі степи і що єдиний засіб зберегти їх, це залюднити самому Війську Запорозькому, і от він з перших же місяців своєї праці почав приохочувати козаків з України переходити на землі Запорожжя, сам же з депутатами од Війська поїхав у Петербург клопотатися знову, щоб на запорозькі землі була видана царська грамота. Ця неспокійна доба запорозького життя у зв'язку з дальнішими подіями відбилась навіть у народній пісні:

Ой, з-під города з-під Лизавета сизі орли вилітали,
А в городі та в Лизаветі все пани собирались.
Пани сенатори, пребольшії генерали, вони думали, гадали:
«Ой, як би нам, панам сенаторам, запорозьку землю взяти?
Ой, як би ж нам, ой, як би ж нам їх вольності одібрати?»
Ой, одібрали всі вольності запорозькі, почали пани ділити.
Ой, одібрали та всю запорозьку землю, тепер самі владають,
А до запорожців, низових молодців, часто листи посилають.
А запорожці та добрі молодці усе тес та гаразд знали,
Посідлали вороні коні та під турка втікали.

Та даремні були заходи Калнишевського й до того, щоб залюднювати військові запорозькі землі. Хоч при ньому понад річками Запорожжя справді з'явилося чимало хуторів, а деякі селитьби, що існували раніше, тепер поширилися і обернулися на села й слободи, як наприклад: Романково, Тритузне, Карнаухівка, Тарамське, Діївка, Половиця, Чаплинська, Кам'янка, Самар або Новоселиця, Кільчень, Чаплі й Микитино, та тільки згодом і це залюднення земель було зараховано у провину Війську Запорозькому: пани сенатори довели цариці, ніби запорожці для того заводять у себе хліборобство, щоб не залежати економічно від Росії і відокремитись од неї.

Нове «описаніє» запорозьких земель скінчилося на тому, що у Запорозького Війська одібрали землі по Орелі на підставі того, що за Прутською умовою ті землі належали до Російської держави. Липня 18, року 1767 Кіш запорозький виряджав у Москву нових депутатів, викликаних туди для участі у складанні «нового уложенія», і козацька рада надала їм наказ про те, чого вони повинні домагатись для Запорожжя. Ми зазначимо тільки найголовніші пункти:

1) Потвердження прав і стародавніх вольностей Війська Запорозького, наданих од королів польських та князів литовських. Щоб те потвердження записати для «незабвенності» в генеральне «уложеніє».

2) Щоб землі, одмежовані Донському Війську та під Ново-Сербію, Слов'яно-Сербію і Ново-Слобідські полки, були повернені Війську Запорозькому.

3) Щоб кріпості й редути: Старо-Самарський, Ново-Січовий, Кам'янський, Біркутський, Микитин, Кодацький та Єлисаветин були поруйновані, а землі повернені запорожцям.

4) Щоб Військо Запорозьке підлягало не малоросійській колегії, а колегії закордонних справ.

5) Щоб було забрано з запорозьких земель всі команди й виділи військ російських та пікінерських.

Всі ті заходи запорожців пішли нанівець і, як каже д. Скальковський у своїй історії Нової Січі, про запорожців тільки згадується у царській грамоті од 19 грудня року 1768, де сказано: «Щодо суперечок за землю нашого вірного Війська Запорозького з мешканцями Катеринінської провінції, то повеліли ми нашому Київському губернаторові Воєйкову відкласти розгляд того до спокійніших часів».

Останній рух українського люду до волі.

Тим часом на Правобережній Україні набув сили новий вибух народного незадоволення. Починалася остання дія трагедії українського життя. До поневолення селянського люду з початку 1760 років на Київщині прилучилося ще й поневолення віри. Поляки добиралися вже до останніх закутків, де ще зберігалася православна віра. Уніатські митрополити укоренились тут, у Радомишлі, завели там свою консисторію і почали поширювати унію до самого Дніпра. Російський уряд не звертав на те ніякої уваги, і знищення православної

Мельхіседек Значко-Яворський.

віри пішло дуже хутко. В оборону її повстав тоді ігумен Мотронинського монастиря Мельхіседек Значко-Яворський [343]. Він прилучив до своєї діяльності всі околишні монастирі, а саме: Жаботинський, Мошногорський, Медведівський, Лебединський та інші, й почав умовляти міські і селянські громади, щоб не приймали уніатських попів і давали притулок всім оборонцям православної віри.

Коли Мельхіседек зібрався їхати шукати заступництва у цій справі у митрополита за Дніпром, то поляки зробили на дорозі засідку, щоб його захопити до своїх рук; тільки про це довідався колишній запорожець, а на той час сотник Жаботинської сотні надвірних козаків князів Любомирських, Харко і, одборонивши з козаками ігумена, проводив його за Дніпр. Розлютований з цього польськии регіментар Воронич зрадливо закликав Харка у Паволоч і там звелів звести його з світу без ніякого суду. Про цю подію народ український склав і зберіг чимало пісень, хоч розповідають вони про смерть Харка не однаково.

I

Ой, як став сотник, як став Харко у Паволоч уїжджати,
Ой, вийшов же та пан Паволоцький медом-вином частувати.
Ой, як став сотника, а сотника Харка,
медом-вином частувати,
У панські палаци до матці хрещеної у гостину зазивати.
Ой, як став же сотник Харко меду-вина напиватися,
А потім став сотник, а сотничок Харко да і став забуватися,
На панські перини став він похилятися.
Ой, тепер же ви, ляшки, ой, тепер ви, пани,
ой, тепер ви позволяйте,
Ой, лежить же п'яний Харко да тепер його збавляйте,
Тепер маєте час, маєте годину, тепер його оступайте.
Ой, і заржав коник вороненький, стоячи на стайні,
А скололи Харка, скололи сотника в голубім жупані.

II

Ой, як стали Харка, як стали сотника
Із світу згубляти,
Ой, і став же його коник, коник вороненький
Жалібненько ржати.
Ой, заржав же вороний коник
В стайні на помості;
Та вже вбито Харка-сотника
В Морозівці на мості.

Не захопивши Мельхіседека, уніатське духовенство року 1767 знайшло собі підмогу у Барській конфедерації. Це була спілка польських панів, що збунтувались проти польського короля Понятовського [344], ставленика Росії, і силою не дозволяли йому робити полегкості православним. Підтримуючи уніатів збройною рукою, конфедерати силою примушували православних приймати унію, мордуючи й караючи непокірливих. Приводом цієї конфедерації був Осип Пулавський.

Мельхіседек, повернувшись потайно од митрополита, скликав до Мотронинського монастиря декого з православного духовенства на пораду, і там було вирішено вдатись за заступництвом до Війська Запорозького і до російського уряду.

Після наради Мельхіседек поїхав на Січ і, плачучи, розповідав перед скликаною радою про польські кривди і поневолення православної віри, додавши, що навіть сам він уже сидів у в'язниці уніатського митрополита. Опріч Мельхіседека, на Січ прибуло ще чимало православних попів, котрих поляки повигонили з приходів, і вони теж плакались і скаржились козакам на польські кривди.

Запальні промови ігумена дуже схвилювали запорозьке товариство. Козаки плакали, присягаючись стояти за віру батьків до останнього загину, як їхні діди і прадіди стояли, та тільки кошовий Калнишевський, стрихаючись за долю Війська Запорозького, вжив усіх заходів до того, щоб стримати козаків од походу на Україну, хоч все-таки кілька сот запорожців пішло до Чути та за Синюху.

З Січі Мельхіседек поїхав у Петербург, доступився там зі своїми скаргами навіть до самої царици і мав од неї обіцянки про заступництво. Справді-таки, царица Катерина через свого посла клопоталася у Варшаві, щоб не утискували православної віри, і хоч з її заходів не вийшло нічого, та чутки про заступництво царици за православну віру розійшлися по Україні та прибули й на Запорожжя. Народ почав завзятіше обстоювати православну віру, поляки ж почали вживати проти православних найлютіших кар. Вони завдавали непокірливим тяжких мук, і випадок з мордуванням мліівського титаря був не виняток.

Тим часом польський король, не маючи сили боротися з сваволею панів барської конфедерації просив російський уряд прислати на Україну для приборкання панів російське військо. Царица прислала військо, і, як тільки воно почало руйнувати мєтки непокірливих королеві панів, простий люд на Україні зрозумів те так само, як року 1734, що царица прислала військо визволяти людей од польських панів. Пішли чутки навіть про золоту царицину грамоту, якою ніби наказувалося винищити всіх поляків та євреїв. І от під впливом тих чуток народ почав гострити ножі, дожидаючи тільки привідців, що завжди приходили з Запорожжя.

Зрозуміло, що запорозькі традиції робили неможливим для січовиків спокійно дивитись на те, що діялося на Україні, і найбільш завзяті з них потягли до Тясмину на Чигиринщину і у квітні 1768 року скупчились у лісі біля Мотронинського монастиря, обравши отаманом Максима Залізняка [345].

Максим Залізняк, як згодом посвідчив на Січі отаман Тимошівського куреня, прибув на Запорожжя біля року 1757 і, пробувши кілька років молодчиком, привчився ходити біля гармат і був у Січі гармашем. Програмат і був у Січі гармашем. Прогарматі неначе нудно було в те Залізнякові Січі: він часто ходив на заробітки до татарських рибалок на великі лимани, останні ж роки перед повстанням часто пробував у Лебединському та

Максим Залізняк у поході. Малюнок Сластьона

тяжких мук, і випадок з мордуванням мліівського титаря був не винятком. Наслідком вчинків барської конфедерації було те, що у Чорному лісі, Чуті й на Мигеї знову скупчились під приводом бувших запорожців чималі ватаги гайдамаків, що згодом почали зватись у народі коліями.

343 *Значко-Яворський Мельхіседек* (Матвій Карпович, близько 1716—1809) — український церковний діяч. Народився в Лубнах. Походив з козацької старшини. Вчився в Київській академії. В 1738 р. вступив до Мотронинського Троїцького монастиря. В 1753—1768 роках — його ігумен. Виступав проти унії. Був обвинуваченний у зв'язках з Коліївщиною. Судом виправданий, але від керівництва церквою на Правобережній Україні його було усунуто. Після 1768 р. був ігуменом Переяславського, потім Глухівського монастирів.

344 *Понятовський Станіслав-Август* (1732—1798) — останній король Польщі (1764—1795). Обраний при підтримці Катерини II та Фрідріха II, проводив політику, що відповідала інтересам російського уряду та польських магнатів. Після зречення останні роки життя провів у Росії.

345 *Залізняк Максим* — запорозький козак, один із керівників повстання Коліївщина, родом з Чигиринщини. Навесні 1768 р. зібрав у Холодному Яру загін і дійшов з ним до Умані. Тут до нього приєдналися надвірні козаки, очолені І. Гонтою. Повстання охопило все Правобережжя, Волинь і Галичину. Боячись, що повстання перекинеться й на Лівобережжя, російські офіцери на чолі з полковником Гур'євим підступно заарештували привідців повстання і розброїли значну частину гайдамаків. Залізняка заслали на вічну каторгу в Нерчинськ, але, за деякими даними, він утік і брав участь у повстанні О. Пугачова.

Мотронинському монастирях. Гомоніли люди, що він мав думку навіть лишитись у монастирі назавжди, та промови отця Мельхіседека разом з вістями про нечувані утиски поляків на український люд, збудили у його серці завзяття й рішучість. З вісімнадцятьма товаришами Залізняк, взявши у Мельхіседека благословення, вийшов у ліс за дві версти од монастиря до Холодного Яру і там почав лагодити зброю та закликати до себе людей з усіх околиць. Тут він поєднався з дрібними ватагами запорожців і з гайдамаками, що надходили з Мигеї й з Чути, а під впливом чуток та кобзарських співів сюди ж до нього почала збиратися, тікаючи од панів, і голота з України.

Наприкінці квітня Залізняк вирушив із своїми ватагами з лісу і, як оповідають народні перекази, після посвяти Мельхіседеком козацької зброї, рушив з коліями на Медведівку і, розправившись там з поляками, уніатськими попами та з євреями, пішов далі на Жаботин. По шляху Залізняка і його товаришів народ зустрічав радісно, допомагав побивати команди жовнірів і приєднувався до повстанців. Тодішні думки українського люду можна бачити з уривка народної пісні:

Ой, сів пугач на могилу
Та й крикнув він: пугу!
Чи не дасть Бог козаченькам
Хоч тепер потугу!
Щодень ждемо, щоніч ждемо,
Поживи не маєм.
Давно була Хмельниччина,
Уже не згадаєм.

Про вихід Залізняка з Мотронинського монастиря і перші події коліїв теж збереглися невеликі уривки народної пісні:

Максим козак Залізняк,
Славний, з Запорожжя,
Як виїхав на Вкраїну,
Як повная рожа.
Славний козак Залізняк,
Славний козак і Гнида —
Не зосталось на Вкраїні
Ні ляха, ні жида.
Ой, в городі Мутровичах
Нова новина:
Породила козаченків
Шовкова трава.

Жаботинський сотник Мартин Білуга, що заступив місце вбитого поляками Харка, теж приєднався до Залізняка, і вони разом помстилися за Харка і зчинили у Жаботині різанину полякам та євреям: скарали на смерть навіть самого губернатора Степовського.

Гей, Максиме полковнику, ти славний воїну,
Гей, випусти з Жаботина хоч лядську дитину!
Максим козак Залізняк листи одбирає,
Усіх ляхів із жидами докупи збирає.
Ізігнавши усіх ляхів з жидами докупи,
Оддав ляха губернатора да Білузі в руки.
Білуга Мартин Жаботинський да по рынку ходить.
Свого пана губернатора за собою водить.
І, водючи за собою, та до його й каже:
«Не одного тепер ляха голова поляже!»

Після жаботинської різанини польське панство на Україні разом з католицьким та уніатським духовенством та євреями заметушилось і почало рятуватись. Всі пригадали оповідання дідів про Хмельниччину і, покидаючи все своє добро, кинулись тікати. Та тільки тікати у Польщу було далеко й небезпечно, бо скрізь понавколо вже піднімались месники за польські кривди. Довелося всім рятуватись в Умань, де була міцна кріпость та замок пана Потоцького з чималою військовою залогою.

До Залізняка тим часом приєднався сотник козацький з Сміли Шило. Розправившись із Смілою, Залізняк послав Шила та Білугу з виділами на Богуслав, а сам пішов на Корсунь.

Гей, як вийшов сотник Смілянський з своїми козаками:
Ступай, ступай, Шило сотнику, в Богуслав із нами!
А в'їхали в Богуслав у середу вранці,
Накидали в тій годині жидів повні шанці.

Добувши після того ще й Черкаси та прилучивши до себе кілька загонів інших ватажків, Залізняк підступив під Лисянку, де у замку Яблонівського скупчилося більше 200 панів та євреїв. Поляки почали, було, обороняти замок, та мешканці українці одчинили Залізняку браму і колії, вдершись у замок, почали лютувати над поляками й євреями, а ще гірше над католицькими ксьондзами.

Скрізь, де колії добували городи, замки й міста, вони руйнували панські оселі й будинки, мордували жидів та ксьондзів і палили костьоли.

Скінчивши з Лисянкою, Залізняк із своїми ватагами наближався до города Умані, куди збіглося багато шляхти та євреїв і де були чималі польські скарби. Оборона міста лежала головним чином на двірських козаках пана Потоцького на чолі з сотником Іваном Гонтою [346]. Гонта був у поляків у великій пошані, а проте, коли почалося повстання Залізняка, він згадав, якого батька він син, і увійшов з Залізняком у зносини.

Гонта, сотник уманський, поміж військом ходить,
А з Максимом Залізняком листами говорить.
А в неділю рано стали в дзвони бити,
Гей, став Гонта з козаками під Умань підходити.

Коли Залізняк вже зовсім наблизився до Умані, Гонта вийшов із своїми козаками йому назустріч, ніби щоб з ним битись, а проте прилучився до його.

Разом з Гонтою Залізняк добув Умань, а далі й замок, у котрому оборонялася польська шляхта, побив

[346] *Гонта Іван* (номер у 1768 р.) — один із чільних керівників повстання Коліївщини. Народився в с. Росішках на Черкащині в родині кріпака. Служив сотником надвірного війська магната Потоцького в Умані. Перейшов на бік повсталих. Був по-зрадницькому схоплений за наказом царського генерала Кречетникова. Підданий лютим кількаденним тортурам, які він витримав з великою мужністю. Оспіваний у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки».

Мельхіседек благословляє коліїв. Малюнок Сластьона.

багато поляків та євреїв, поруйнував костьоли та єзуїтські школи і взагалі зчинив погром найбільший з усіх, які досі робив.

Поки Залізняк був під Уманню, інші гайдамацькі ватажки громили польську шляхту по інших місцях. Семен Неживий з-під Мошен хазяйнував по Черкащині, Іван Бондаренко — на Поліссі, а Яків Швачка[347] розправлявся з панами та з євреями в околицях Білої Церкви, Василькова та Фастова.

Останнього ватажка коліїв теж оспівала народна пісня:

I

Ой, не звіть мене Швачкою,
А звіть мене Кійло!
Позаганяв жидів, позаганяв ляхів
В Білу Церкву на стійло.
Ой, вже ж тая да Білая Церква
Да оббитая китайками.
Ой, тепер вона да завойована
Да славними козаками!

II

Ой, хвалився та батько Швачка
Та до Фастова йдучи:
«Ой, будемо драти, панове молодці,
З китайки онучі».
Та ходить Швачка та по Фастові
Та у жовтих чоботях —
Ой, вивішав жидів, ой, вивішав ляхів
Та на панських воротях.

Залізняк записує парубка у колії. Малюнок Сластьона.

[347] *Швачка Яків* (насправді Микита, народився близько 1728) — запорозький козак, ватажок гайдамацького загону. На початку Коліївщини перебував у повстанському загоні Залізняка. Разом з ватажком Журбою здобув Фастів і перетворив його на свій опорний пункт. У кінці літа 1768 р. його схопили російські офіцери і заслали на каторгу в м. Нерчинськ. Дальша доля невідома. Т. Шевченко присвятив йому поему «Швачка».

У ті ж часи стався випадок, що дуже пошкодив і справі народного на Україні повстання, і навіть Війську Запорозькому. Червня 18 гайдамацький загін — козаків у 300 напав на містечко Палієво Озеро біля турецького кордону і почав бити там поляків та євреїв, коли ж ті почали тікати у сусіднє турецьке місто Балту, гайдамаки обложили те місто і почали вимагати, щоб турки видали їм втікачів. Турецький каймакан на те не згодився і вимагав із свого боку, щоб гайдамаки йшли геть до кордону. Тоді гайдамаки вдерлись у Балту силою і побили не тільки поляків та євреїв, а й турків.

Той випадок обурив турецького султана, що тільки й чекав випадку, якби розпочати війну з Росією; російський же уряд обвинуватив у цій події запорожців, посилаючись на те, що запорожці брали участь у гайдамацтві, та й на саме українське повстання глянув вже неприхильним оком.

Щоб виправдати Військо Запорозьке, Калнишевський негайно вислав з Січі з Сидором Білим кілька сот козаків гамувати коліїв, та тільки запорожців попередив російський генерал. Серед літа Барську конфедерацію було придушено, і російський генерал Кречетников у Бердичівському замчищі взяв Пулавського у бранці. Зараз же після того польський король попросив царицю Катерину допомогти йому своїм військом вгамувати «хлопське» повстання. Росії після знищення Барської конфедерації народне повстання на Україні було вже непотрібним, і цариця, вдаючи з себе незадоволену з того, що повстання вибухнуло неначе з її дозволу, звеліла начальникам російського війська половити привідців повстання.

На підставі того наказу, генерал Кречетников прибув із своїм військом до Умані і отаборився поруч з табором Залізняка, що нічого ще не відав про одміну політики російського уряду, і, вдаючи з себе, як було й до того, спільника козаків, закликав всю гайдамацьку старшину до себе на бенкет. Не маючи в голові гадок ні про що лихе, Залізняк, Гонта й інші гайдамацькі ватажки пішли до намету російського генерала на сніданок, але, як тільки вони підгуляли, Кречетников звелів усіх їх пов'язати.

Проте, мабуть, Залізняк пив, та не упивався, а стежив за всяким рухом Кречетникова, бо коли почали роздивлятись поміж пов'язаними на бенкеті і у гайдамацькому таборі, то виявилось, що хоч всіх ув'язнених гайдамаків було аж 845 і з них 65 запорожців, та тільки Залізняка поміж ними не було. Це ще дужче ствердило народні думки й балачки, що Залізняк був характерник і напустив на москалівману так, що ті не побачили, як він поміж них виходив з намету Кречетникова і далі з табору.

Уманський сотник Іван Гонта.

Після того російські генерали й полковники так само позахоплювали маковники так само позахоплювали ло не всі інші гайдамацькі ватаги, бо всі вони мали православних ро-сіян за своїх спільників і не стереглися їх. Швачку та Неживого було привезено у Київ і згодом заслано у Сибір, Журба ж не дався у руки живим і був вбитий разом з трьома десятками своїх товаришів. Козака Швачку народ оспівав не менше Харка та Залізняка:

I

Ой, на козаченків, ой, на запорожців та
пригодонька стала:
Ой, у середу та у обідній час їх Москва
забрала.
Крикнув Швачка та осавулу: «Із коней додолу!
Ой, не дамося, панове молодці, ми москалям
у неволю!»
Москалики умні, москалі розумні, розуму
добрали:
Ой, наперед Швачку із осавулом докупи
зв'язали.

Бенкет коліїв.

Ох, ізв'язали і попарували й на вози поклали,
Із Богуслава до Білої Церкви їх у неволю
забрали.
Ох, пошлемо галку, ох, пошлемо чорну а до
Січі рибу їсти,
Ох, нехай донесе, ох, нехай донесе до кошового
вісті.
Ой, уже ж галці, ох, уже чорній та назад
не вертаться,
Ой, уже ж нам, панове молодці, із кошовим
не видаться!

II

Ой, узяли Швачку та й повезли Швачку
Аж у Київ возами...
Оглянувся назад на Вкраїну
Та й залився сльозами!
Ох, і лети ж, галко, ох, і лети ж чорна.
Аж у Низ до кошового!
Нехай пише листи на білій бумазі
Та дає мені вісті.
Ой, уже ж галці, ой, уже ж чорній
Та й на Низ не літати...
А вже козакові, а вже Швачці
На Вкраїні не бувати.

Куди подівся Залізняк з бенкету генерала Кречетникова — невідомо. Народні оповідання розказують, що він до кінця свого віку блукав по байраках колишнього Дикого Поля — побіля Бугу та по верховинах Інгулу та Інгульця [348].

Найбільш дивним і тяжким для коліїв було те, що російські війська, захоплюючи їх, видавали всіх, хто не був родом з Лівобережної України і не був запорожцем, до рук тих самих польських панів, проти котрих вони повставали, а вже пани робили з ними, що знали, вигадували їм таких мук, яких ніхто не чув, поки й світ стоїть. Суд (коли тільки можна назвати судом мордування до смерті) відбувався над гайдамаками у місті Кодні. Там було замучено на смерть і Гонту. З нього та його товаришів, Білуги та Шила, з живих три дні здирали потроху шкіру, і тільки коли ті почали вже помирати, їх було четвертовано.

Мали пани на Вкраїні добрі оборонці:
Звірилися сотникові уманському Гонті.
Мали пани на Вкраїні дуже добрий трунок,
Пани тії розумнії дадуть сі рятунок.
Пани тее зрозуміли, згоду [349] учинили:
Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили.
Вони ж його насамперед барзо привітали,
Через сім день з нього кожу по пояс здирали
І голову облупили, сіллю насолили,
Потім йому, як чесному, назад положили.
Пан рейментар походжає: дивітеся, люде,
Хто ся тільки збунтував, то всім тее буде.

Біля Кодні було поховано кількасот замордованих на смерть волелюбних українців, а скільки народу розійшлося з Кодні з одрубаними або спаленими вогнем руками, скільком були одрубані на руках пучки, скільком випечені очі, так того ніхто не перелічив би. Народна пісня так згадує сумний кінець останнього українського народного повстання:

Ой, і зв'язали та попарували,
Ой, як голубців у парці,
Ой, засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці.

Місто ж Кодня з того часу стало на Україні словом прокляття. Кому бажають у житті найгіршого, то кажуть: «Бодай тебе Кодня не минула».

Простий народ на Вкраїні мав у своїх згадках Залізняка за такого ж самого оборонця його прав, як і Богдан Хмельницький, і по одній з пісень він навіть, сидячи у Київській Печерській кріпості, погрожував полякам:

Іди, іди, Залізняку, годі вже гуляти,
Підем в Київ у Печерську Богу роботати.
І говорить Максим-козак, сидячі в неволі:
«Не матимуть вражі ляхи на Вкраїні волі!»
Течуть річки з всього світу до Чорного моря,
Минулася на Вкраїні жидівська воля.

Замішані у повстанні українські люди, почуваючи за собою правду, мужньо приймали муки і помирали не з каяттям, а з надією, що за їхню смерть помстяться товариші, як казано у пісні:

Гей, котрії козаченьки будуть в світі жити,
Не забудьте козацької смерті відомстити.

Та тільки не сталося того: ніхто не помстився за тяжке мордування гайдамаків. Пригноблений люд скоро зневірився у своїй моці, і тільки руїни панських будинків ще якийсь час нагадували про Коліївщину.

Незадоволення запорожців на Калнишевського.

Захоплення гайдамаків російським військом та видача їх полякам на нелюдську розправу страшенно обурила запорожців і проти поляків, і проти російського уряду, і коли 26 грудня 1768 року кошовий отаман Петро Калнишевський став перед радою і вичитав указ цариці про війну з Туреччиною, запорожці почали його лаяти зрадником за те, що лишив Україну під час останнього повстання без помочі. Далі натовпи козаків, розігнавши старшину з майдану, порозбивали старшинські будинки, одімкнули пушкарню й випустили на волю всіх товаришів, засуджених за гайдамацтво.

Переляканий тим погромом, Калнишевський, переодягнений на ченця, втік з деякою старшиною байдаком у Кодак, і тільки січовий панотець вгамував розпалених запорожців і умовив їх знову прийняти Калнишевського на уряд.

З цього випадку видно, яке трудне й складне було становище Калнишевського: з одного боку державний уряд і Київський губернатор докоряли йому за участь запорожців у гайдамацтві, з другого — запорожці не дозволяли карати за гайдамацтво своїх товаришів і дорікали тим, що він не подав помочі повстанцям на Україні.

Калнишевський не зміг вивернутись з того становища і почав, як я казатиму далі, робити великі помилки, підточуючи підвалини давнього січового устрою війська.

Треба зазначити, що скоро після турецької війни 1738—1740 років традиції Війська Запорозького щодо волі, рівності та братерства почали занепадати. Старшина військова почала по облюбованих кутках Запорожжя будувати собі зимівники, пускала у ті зимівники жонатих козаків і під їх доглядом плодила собі коней, товар та овець і хутко почала багатіти. Рівність станів на Січі таким чином порушилася, і між запорожцями з'явились свої дуки-сріблянники, як на Гетьманщині: старшина ж військова, обтяжена своїми гуртами худоби, косяками коней та отарами овець, почувала себе залежною од російського уряду, що міг всі ті їхні багатства одняти, а не од товариства, про котре повинна була б дбати. За кошевства Калнишевського поділ запорожців на дуків (старшину) та голоту, або чернь, ще дужче зміцнився і поставив більшість запорожців у залежність від меншості.

При Калнишевському ж занепав і віковічний звичай військовий — обрання щороку вільними голосами кошового отамана. Російський уряд давно лихим оком дивився на те, що Запорозьке Військо на своїх радах старшинує над старшиною і обирає собі нову старшину, скидаючи часом тих, хто був до вподоби російському урядові, і, як я вже зазначив, уряд вже аж двічі наказував Війську, щоб не сміло переміняти старшину без його дозволу. Калнишевський же був відомий самій цариці Катерині, і це дало рацію січовій старшині пустити поголоску, що Військо Запорозьке тільки й держиться Калнишевським і що коли б Військо скинуло його з кошевства, то зараз же було б скасоване й саме Військо. Через те, страхаючись за долю всього Війська, запорожці, починаючи з 1765 року, не скидали Калнишевського з уряду, хоч на нього й на іншу старшину було між черню незадоволення і хоч він,

[348] Насправді ж Залізняк був заарештований і заданий до Сибіру.

[349] Згоду з російськими панами-генералами. *(Примітка автора.)*

як побачимо далі, порушував одвічні військові звичаї, за які на Старій Січ кошового вкинули б у річку.

Участь запорожців у новій війні Росії з Туреччиною.

Починаючи з року 1769 нову війну з Туреччиною, цариця Катерина прислала Калнишевському і всьому Війську Запорозькому грамоту, у котрій між іншим було писано: «Ми почитаємо (запорожців) найбільше зичливими нашими підданцями, і при першій нагоді Височайшу нашу милість всьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо».

Кримський хан Крим-Гірей теж мав надію прихилити запорожців на свій бік, і зимою 1768 року без ніякого окупу пустив на Січ всіх запорожців і чумаків з України, що були під час розмиру захоплені у Криму і вже навіть продавались у неволю.

Заходи хана були ні до чого, бо перш за все Калнишевський був щирим прихильником російської зверхності і міцно держав владу у своїх руках, вдруге ж після виходу з Січі у монастир Пилипа Федорова партія турецької зверхності не мала ні одного видатного представника і не мала ніякої сили.

У січні 1769 р. кримський хан розпочав війну проти Росії і, щоб не зустрітись на поході з запорожцями, обійшов поза Бугом і набіг на Новосербію. Всі ново-сербські й пікінерські полки покидали свої оселі і засіли у кріпості св. Єлизавети, слобожани ж покидали все своє збіжжя і побігли у Чорний ліс. Татари перейшли Буг льодом, попалили всі слободи й запорозьку Гардову паланку і у місяці лютому вже повернулись назад, за Буг.

По весні Калнишевський вислав 38 військових байдаків і 1700 душ товариства під проводом Пилипа Стягайла стежити за ворогами на устях Дніпра й на лиманах, сам же мав думку оборонять південні кордони Запорожжя, та тільки не міг того зробити, бо 9 червня 1769 року він одержав од київського губернатора Рум'янцева [350] такого листа: «Вважаючи на рух ворогів до наших кордонів, наказую вам («повелеваю») з усім Запорозьким Військом негайно рушити з Січі битим шляхом на Кріпость св. Єлизавети і поміж річками Зеленою та Жовтою, біля балки Широкої, отаборитися до дальнішого наказу».

Таким чином, Військо Запорозьке, котрому ніколи не сміли наказувати навіть гетьмани і котре за часів Старої Січі листувалося безпосередньо з державцями, діставало тепер накази від губернатора і повинно було виконувати їх, хоч би вони були й зовсім нерозумні, як сталося і цим разом.

Як тільки татари довідались, що кошовий з 7350 запорожцями вийшов з Січі на захід, як зараз же з двома ордами набігли на Запорожжя. Перша орда хотіла перевезтися через Дніпр біля устя Кам'янки, щоб напасти прямо на Січ, та тут Стягайло з військовими байдаками перешкодив татарам на перевозі і навіть потопив деякі їхні судна разом з людьми. Друга орда таки продерлася крізь російське військо генерала Берга, що стояло понад річкою Конкою, наскочила на запорозьку Кальміуську паланку, і хоч запорожці завзято оборонялися, та татари всіх їх побили і, рушивши ще на північ, поруйнували Самарську, Протовчанську і Орельську паланки. Полковник Порохня, що був на лівобережних запорозьких землях, мав по всіх паланках всього 1260 козаків, та й ті були розкидані; через те він не зміг оборонити Лівобережного Запорожжя, і татари попалили багато зимівників та слобід, забрали у неволю більше як 300 душ, і між ними 60 запорозьких дідів-пасічників, та до того ще зайняли 22 000 голів запорозької худоби, з котрої 600 коней самого кошового.

Незважаючи на таку небезпеку для самого Запорожжя, Калнишевський повинен був іти на Буг і відтіля вислати у авангард війська генерала Зорича [351] 1000 запорожців під проводом старшин Андрія Ляха та Олекси Чорного. У серпні ж місяці, за наказом Рум'янцева, він вислав ще два загони запорожців на поміч генералу Зоричу: один під проводом Павла Головатого під Очаків і другий під проводом Андрія Носача — до Дністра.

Таким чином все Запорозьке Військо було поділено на дрібні загони, воювало без всякої власної ініціативи і було тільки на послугах у війська російського, ведучи йому перед та показуючи шляхи, криниці, місця для таборів і таке інше. Проте всі виділи запорожців воювали сміло і стали російському військові у великій пригоді, а один з тих виділів, що од Носача перейшов до Семена Галицького, повернувся восени на Січ навіть з великою здобиччю, пригнавши 18 бранців, 20 000 коней, 1000 рогатого товару, 4000 овець та 180 верблюдів. Частина тієї здобичі була одіслана Кошем у подарунки Рум'янцеву й сенаторам, остання ж поділена на військо, як звичайно.

Щасливий ще похід зробив у листопаді 1769 року полковник запорозький Колпак. Він вистежив татар біля річки Вовчої, погромив їх упень і захопив корогву та 170 коней.

У листопаді місяці Калнишевський з головним військом урочисто уступив у Січ. Наказний кошовий Іван Бурнос з старшими дідами зустрів військо верхи біля Багнової могили, коли ж військо наблизилось до самої Січі, то на баштах січових почали палити з гармат.

На зиму запорожці розіслали по степах бекети й поставили на могилах фігури. Як відомо з історії Нової Січі д. Скальковського, у ту зиму фігури стояли: 1) біля устя річки Кам'янки; 2) на низу Дніпра в урочищі Скалозубовім; 3) за Дніпром проти Січі, на урочищі Темному; 4) над Дніпром на Лисій горі; 5) на уроч. Городище (Кам'яний Затон); 6) в Голій пристані на Дніпрі; 7) над Дніпром в урочищі Тарасівському; 8) в уроч. Біленькому; 9 та 10) на дніпрових островах Хортиці й Дубовому, що між порогами; 11—16) понад Самар'ю: біля Ново-Богородського ретраншементу, в урочищах Садках, у Вільному, в урочищі Лучині, у Журавському і в урочищі Богдановому. Опріч бекетів, біля фігур, запорожці об'їздили ще сю зиму степи окремими чатами, бо відомо, що вони заїздили на річку Гайчур та на могили Барабашеву й Токмак.

Поки військо перебуло зиму на Січі, поміж запорожцями знову вибухнуло незадоволення старшиною, найбільше з приводу того, що військо на війні було на послугах російському війську та генералам, котрі часом поводилися з запорожцями і навіть з їхніми полковниками та старшиною дуже нечемно, та ще з приводу того, що Калнишевський, «підслуговуючись», як казали козаки, «Москві», покинув без війська східні запорозькі землі і попустив їх до руїни, а чимало товариства до загину.

У грудні року 1769 під час обіду у Корсунському курені козак Дорошенко почав дорікати отаманові Петру Остроуху та бувшому отаманові Скапі за те, що вони, прислуговуючись «москалеві», гнітять товариство, і врешті назвав їх обох зрадниками; побили, кажучи, що він, їздивши у Москву «складати закони», продав запорозькі вольності за того портрета (медаль), що носить на грудях. Калнишевський звелів Дорошенка і всіх, хто бив Скапу, заарештувати і, всупереч звичаям Війська Запорозького, віддав їх на суд комендантові Ново-Січового ретраншементу. Цим вчинком Калнишевський яскраво показав, яка різниця була між ним та кошовим Іваном Сірком. Той, як ми знаємо, уперто обстоював незалежність військового запорозького суду од російської влади, кажучи: «Як ми видамо одного (самозванця Симеона), то Москва всіх нас поодинці порозтягає». Калнишевський же сам поругав ту незалежність без вимог навіть з боку російського уряду.

Незадоволення на кошового вибухнуло знову, коли Калнишевський у березні 1770 року виступив у похід. Корсунський курінь не схотів виступати слідом за кошовим, вимагаючи,

Руїни. Малюнок Сластьона.

[350] *Румянцев (Задунайський) Петро Олександрович* (1725—1796) — російський полководець. З 1764 до кінця 90-х років — президент Малоросійської колегії і генерал-губернатор Малоросії. Проводив колонізаторську політику, викорінював рештки національної автономії України. Командував російською армією під час російсько-турецької війни 1768—1774 років.

[351] *Зорич Семен Гаврилович* — генерал-лейтенант, один із улюбленців цариці Катерини II. За походженням — сербський селянин, приїхав на Україну в середині XVIII ст. Був ад'ютантом Потьомкіна, а потім флігель-ад'ютантом самої цариці. Був щедро обдарований за рахунок грабунку України. Його прибутки становили понад півмільйона на рік, але і їх йому не вистачало.

щоб раніше було визволено з в'язниці Дорошенка й його товаришів. Наказний кошовий отаман Косап почав умовляти корсунців, але вони, дійшовши до річки Базавлуку, отаборились там і почали обирати собі нового отамана. Щоб приборкати корсунців, Калнишевський з походу попросив генерала Паніна [352] арештувати бунтарів російським військом і заслати їх за непокірність «на Сиберію». Так воно й сталося, і чимало запорожців Корсунського куреня загинуло у Сибіру на каторзі.

З цих випадків яскраво видно, що Калнишевський, як колись Мазепа, Самойлович та Брюховецький, підтримував свою владу на Січі не власним впливом на громаду, а силою російського уряду та війська.

Останній в'чинок украй одвернув од нього запорожців, і у березні того ж року Щербинівський курінь змовився, щоб Калнишевського вбити та, обравши кошовим отаманом Пилипа Федорова, передатись під протекцію турецького султана. Змова ця почала поширюватись по Військові, та про неї довідався один з січових священиків і застеріг Калнишевського, а той вжив заходів, щоб той бунт загасити завчасу.

На початку року 1770 все Запорозьке Військо було поділене на три частини. Головне військо — 7352 козаки з Калнишевським — віддане було під команду князя Прозоровського [353]. Друге військо Низове у 2390 козаків під керуванням військового старшини Третяка на чотирьох десятках байдаків випливло у лиман під Очаків; нарешті третя частина війська — 995 козаків під керуванням полковника Порохні була віддана під команду — генерала Берга, військо котрого протяглося по річці Конці.

З першого війська ватаги комонних запорожців оббігали всі степи біля Очакова, добули передмістя його, причому 10 запорожців було вбито та 27 поранено, і дійшли до Дністровського лиману. Виявилося, що татари поховались по кріпостях та за Дністром і навіть худобу свою позаганяли, так що запорожцям небагато досталося здобичі.

Байдаки запорозькі з полковником Третяком все літо вишукували ворогів по лиманах і мали зачіпку з турками біля кінбурнського замку. Почувши у Кінбурнзі пальбу, з Очакова вибігли 11 турецьких кораблів і погнались за запорожцями. Третяк заманив турків до Дніпрових гирл, зчепився там з ворожими кораблями у бій і невеликими гарматами з своїх байдаків наробив трьом кораблям такої шкоди, що весь турецький флот мусив тікати назад у Очаків. Восени, повернувшись на Січ, Третяк просив генерала Паніна, чи не можна б дати Війську Запорозькому хоч дві гармати, котрі стріляли б так далеко, як турецькі.

У ту ж осінь головний виділ Запорозького Війська ходив під рукою князя Прозоровського під Очаків. Проти нього з кріпості вийшла залога у 5000 душ з гарматами, і запорожці разом з донцями та карабінерами [354] ту залогу погромили і захопили здобич: три мідних гармати, 11 прапорів, пернач і багато всякої зброї. Як виходить, цей бій був нелегкий, бо у запорожців було вбито курінного отамана Якова Воскобойника та поранено курінного Михайла Дегтяря і двох військових старшин — Івана Бурноса та Пилипа Стягайла.

Після того, як турки й татари були розбиті біля річки Ларги, а пізніше біля Кагулу, татари почали тікати з Буджака через Очаків та Кінбурн у Крим. Тут їх вистежив Данило Третяк своїм флотом, погромив деякі їхні загони і одбив 673 душі невольників, здебільшого волохів та євреїв, а пізніше напав на самого хана кримського, коли той переїздив через Кінбурнську косу, і, погромивши військо, що з ним було, одняв дві корогви та срібну з позолотою палицю. Навіть сам хан ледве не достався йому у бранці. З визволених бранців-волохів було оселено на запорозьких землях біля устя річки Сури село Волоське, що існує й зараз. Євреїв же запорожці не схотіли мати на своїй землі і одіслали до кріпості св. Єлизавети до російського начальства.

Заходила вже зима, а проте низовому загонові запорожців накинули ще нову роботу. Побачивши, що розбите турецьке військо пішло за Дунай, а хан кримський ледве зрятувався у Крим, татари буджацькі й едісанські, а далі й едічкулькські та джамбуйлуцькі, побачивши себе покинутими без турецької оборони, піддалися під владу Росії. Щоб забезпечити перші дві орди од впливу та помсти турків, російський уряд надумав перевезти їх на лівий бік Дніпра разом з їхніми гарбами, худобою й збіжжям. Оту тяжку роботу Панін і накинув на Третяка.

У листопаді місяці запорожці серед криги, що йшла Дніпром, мусили перевозити на військових байдаках і людей, і коней, і гарби з усяким збіжжям. Біля Кизикерменя запорожці таким чином перевезли біля 12 000 татар та кілька десятків тисяч коней і худоби, але при тому стратили три десятки військових байдаків і застудили чимало товариства.

За службу Запорозького Війська цариця Катерина 5 січня року 1771 видала указ, котрим «за отличные въ прошлую и нынъшнюю компанiи отлично храбрые противу непрiятеля поступки и особливое къ службъ усердiе» пожалувала Калнишевського золотою медаллю, обсипаною самоцвітами, з портретом цариці. Такі ж медалі, тільки без самоцвітів, були пожалувані: військовому обозному Павлу Головатому, писарю Івану Глобі, хорунжому Якову Качалову, осавулу Сидору Білому, судді Миколі Косапу і військовим старшинам: Івану Бурносу, Андрію Носачу, Андрію Порохні, Андрію Лук'янову, Макару Ногаю, Софрону Чорному, Пилипу Стягайлові, Лук'яну Великому, Олексі Чорному та Василю Пишличу.

Після цього року при царському дворі стало звичаєм, або, сказати б, увійшло у моду, приписуватись вельможам у запорозькі козаки, і першими записались граф Панін та князь Прозоровський.

Всю цю зиму, як і попередній рік, запорожці мусили держати по степах бекети, по весні ж Військо Запорозьке знову було поділене: Кошовий з 6000 козаків та 12 гарматами пішов під Очаків та Хаджибей і мав там три щасливих баталії з ворогами: 24 червня, 15 вересня та 9 жовтня. Друга частина війська знову мусила йти байдаками на низ і на цей раз не тільки лиманом, а на давній запорозький шлях — на Дунай.

На жаль, тепер у війська знайшлося тільки 19 байдаків, бо останні загинули і зіпсувалися під час перевозу через Дніпр татар. З цими байдаками 16 квітня 1771 року з Січі рушив уповноважений радою полковник Яків Сідловський. Незважаючи на свою невелику силу, запорожці пропливли до Килії, а далі, виконуючи накази генералів російського війська, ходили під Тульчу, Смаїлів (Ізмаїл), Браїлів, Мачин, Гирсово та Сілістрію й інші городи, які добувало російське військо. Під Тульчою запорожці, як колись за часів Сагайдачного, штурмували й добули чотири турецькі кораблі і чимало галер та менших суден, а у гирлах, біля устя Дунаю, добули 8 галер з 26 гарматами. Окрім того, запорожці скрізь вистежували турків, нападали на їхні бекети, чимало захоплювали бранців і піднесли славу Війська Запорозького на таку височінь, на якій вона давно не бувала. На жаль, і втрати Війська під час сього походу були великі, і навіть був поранений і помер од ран сам полковник Сідловський.

Третій виділ Запорозького Війська у 500 козаків під проводом Опанаса Колпака був при армії князя Долгорукова і вів їй перед у поході на Перекоп. 21 травня Колпак перейшов Білозерку і, проминувши Каїрку, Вилівали, Чорну Долину, Зелену Долину, Чаплинку та Каланчак, перейшов недалеко Перекопу Гниле море і сповістив Долгорукова, що татари засіли у Перекопі і не виходять з нього, хоч запорожці й під'їздили під самі перекопські стіни та викликали їх на герць. Опріч того, Колпак дав Долгорукову відомості, де зручніше штурмувати перекопські стіни і де й які покопані перед стінами рівчаки.

Завдяки таким відомостям російське військо легко добуло стіну, що йшла од Перекопу до Чорного моря, й атакувало хана з його військом позаду Перекопу. У цьому бою запорожці взяли діяльну участь, замарнили татарську кінноту на російські гармати, а коли та кіннота замішалася, кинулись їх гнати і побили більше тисячі татар. Коли баталія скінчилась, Перекоп здався, а хан з рештою війська почав тікати, то запорожці ще довго його гнали, захоплюючи бранців та здобич.

Од Перекопу запорожці наступали на Карасубазар, а коли той без змагання піддався, їх було послано через

[352] *Панін Петро Іванович* (1721—1789) — російський генерал, граф. У 1769 р. керував військовою кампанією проти Туреччини. Захопив Бендери. Схилив буджацьких, білгородських і едисанських татар визнати зверхність Росії, що прискорило взяття фортеці Акерман.

[353] *Прозоровський Олександр Олександрович* (1732—1809) — російський генерал-фельдмаршал, князь. Брав участь у завоюванні Криму. Придушив повстання кримчаків, незадоволених ханом Шагінь-Гіреєм, поставленим Катериною II.

[354] Карабінерами звалися колишні козаки з Гетьманщини. *(Примітка автора.)*

гори на Кафу. У горах запорожці мали гарячі сутички з татарами і, погромивши їх, захопили чималу здобич.

Прибувши з боєм під Кафу, Колпак діждав, поки наблизилось російське військо, і потім взяв зі своїми запорожцями участь у бою під Кафою і штурмі цієї стародавньої кріпості. Бусурмани були побиті. Хан з яничарами і багато турків та заможних татар повтікало кораблями у Туреччину, Кафа ж віддалася на милість побідників.

Під час боїв біля Кафи запорожці захопили три ворожі корогви, булаву і чимало всякого добра, та тільки все те, як і здобич, захоплена раніш, усупереч запорозьким звичаям була од них одібрана за наказом російських генералів. З приводу цього Колпак гірко скаржився у рапортах до кошового.

Після Кафи запорожці пішли на Арабатську стрілку і добули там штурмом Арабатську кріпость. Коли ж весь Крим скорився, Колпака з запорожцями було переведено на устя Дніпра.

За походи 1771 року цариця Катерина знову видала Війську Запорозькому грамоту (22 лютого 1772 р.), у котрій, похваляючи його, писала, що милість і ласка її до Війська не тільки надалі не зменшиться, а навіть збільшиться.

По весні року 1772 Війську Запорозькому знову звелено було вислати байдаки на Дунай і на збори видано було 5000 карбованців. Замість померлого від рани Сідловського привідцем на цей раз військо обрало полковника Мандра. З тим Мандром запорожці, рушивши з Січі 5 травня, щасливо проминули Очаків та Кінбурн, перестояли біля Хаджибею та Акермана хуртовину і наближалися вже до Дунаю, коли у морі знову збилася хуртовина і, розбивши два байдаки куренів Канівського та Вищестеблівського, потопила їх з усім знаряддям і трьома козаками, останні ж козаки ледве зрятувалися на інші байдаки.

Прибувши врешті на Дунай, запорожці зараз почали чинити напади на турецькі судна і у тих боях стратили біля сотні козаків. Тут сталось замирення до березня 1773 року, і запорожці, що були на байдаках, всю зиму пробули на Дунаї.

Головне запорозьке військо з Калнишевським у році 1772 знову стерегло турків у Очакові. На низу Дніпра плавав з 1000 козаків полковник Рубан. У Перевізькій, на усті Інгульця, стояла запорозька залога у 200 козаків, а полковник Колпак з п'ятьма сотнями був то в Олешках, то на Прогноях; одного ж разу князь Прозоровський викликав його у Ахмечеть (Сімферополь), бо хоч татари вже й піддалися під російську протекцію, а все-таки були неспокійні й чинили замішання.

Цього року частина запорожців на Дунаї була під рукою Потьомкіна[355] і їхнє життя, звичаї та сміливість так йому подобалися, що він схотів приписатися до запорозького товариства і звернувся з приводу того до кошового листом од 15 квітня 1772 року, у котрому, звучи Калнишевського батьком, просив милостиво приписати його до Кущевського куреня.

Запорожці прийняли Потьомкіна у товариство і дали йому січове прізвище Грицька Нечоси з приводу того, що у князя на голові був пишний парик. Коли Калнишевський прислав Потьомкіну атестата на козацтво, той окремим листом дуже йому за те дякував і дав обіцянку завжди оберігати інтереси Війська Запорозького. Вся Січ була дуже задоволена одповіддю Потьомкіна і, зрозуміло, що нікому під той час і на думку не спадало, що новий товариш Нечоса через кілька років згубить Запорожжя.

Наприкінці року 1772 між російським урядом та Кошем Війська Запорозького сталася суперечка. Будуючи біля устя Московки Олександрівську кріпость, новоросійський губернатор Чертков звернувся до Коша з листом, щоб запорожці не перешкоджали забирати на будівлю цеглу, вапно, камінь та мармур, що мався у Великому Лузі між річками Кушугумом та Конкою на руїнах стародавніх будівель. На це Кіш одповів, що руїни стародавніх храмів невідомих народів по островах Великого Лугу давно відомі Війську Запорозькому і що Кіш має на мислі зараз, як скінчиться війна, скористатись тим матеріалом для збудування у Січі великої церкви, а через те Кіш, мовляв, просить заборонити інженерам ламати ті будівлі і забирати власність Війська Запорозького. Разом з тим Кіш наказав полковнику Велегурі та Пилипу Сніжку збройно обороняти власність та вольності запорозькі побіля кріпостей, що будувались понад Дніпром та Конкою.

Напровесні 1773 року Калнишевський знову пішов під Очаків, тільки повів сим разом всього 5000 козаків, бо за чотири роки війни запорожці чимало вже стеряли своїх товаришів. За літо запорожці мали там кілька невеликих зачіпок з татарами без великих втрат.

Полковник Колпак з своїм виділом був під Кінбурном. Там він воював за стародавніми запорозькими звичаями: вистежував, коли турецькі сандали й галери приставали до берега, кидався серед ночі на них штурмом, побивав турків під час сну і, постягавши з суден гармати й іншу здобич на берег, самі судна підпалював. Так було потоплено й попалено по різних місцях 5 турецьких суден. Траплялися при тому й криваві сутички, коли запорожцям доводилося одверто плече з плечем йти на бусурманів, і запорожці знову тут себе прославили. В одній з таких бійок було поранено полковника Малого у руку, а писаря Маєвського у щоку, товариства ж вбито було 16 та поранено 110.

Коли після останнього бою зайшла ніч, Колпак звелів пішим козакам облягати всю ніч турків, щоб не дати їм втекти, то незадоволена втратами піхота збунтувалася і самого Колпака побила, дорікаючи йому за те, що багато стратив товариства без ніякої користі і що за чотири роки війни козаки украй зубожіли.

Того ж року Дунайський запорозький флот за полковником Мандром багато чинив туркам шкоди під Силістрією, перешкоджаючи їм переволзитись з одного берега Дунаю на другий, коли ж Рум'янцев почав штурмувати Силістрію, то й запорожці, вилізши з байдаків, штурмували її від річки і, побравши декілька окопів, вдерлися у передмістя. При цьому штурмі був поранений і скоро помер полковник запорозький Дукич.

З початком року 1774 Військо Запорозьке знову виступило з Січі кількома виділами: 300 козаків під проводом бувшого судді Івана Бурноса і 2000 під проводом Порохні оточили Очаків і мали там з турками дрібні зачіпки. Серед літа Порохню з його полком та Колпака з кіннотою князь Долгоруков витребував у Крим, бо там турки робили висадки свого війська і баламутили татар. Дунайці з полковником Мандром, як і торік, воювали по Дунайських гирлах.

Незважаючи на те, що війна тяглася вже п'ятий рік, запорожці все-таки воювали рішуче і намагались підтримувать свою стародавню славу, маючи надію, що вірною, кривавою своєю службою вони заслужать од царіци повернення військових, одібраних під слов'янські оселі земель. Ласкаві реляції й листи графа Рум'янцева, князів Прозоровського, Долгорукова, Потьомкіна і навіть самої царіци подавали їм на те певну надію. Потьомкін навіть так закохався запорожцями, що 22 травня 1774 року подарував товариству 38 кашоварних казанів на всі 38 куренів, кажучи у листі, що має надію на те, що ті найкращого виробу казани будуть ознакою його приязні та любові до Війська Запорозького, котра неопорушно буде додержуватись їм завжди.

Розчарування запорожців.

Тільки коли 10 липня 1774 року Росія підписала з Туреччиною Кючук-Кайнарджійський[356] мир, всі надії запорожців розвіялися, як дим у повітрі. Всякі компліменти з боку урядовців у бік Запорожжя скінчилися, і Військові не тільки не було повернено його земель, а навіть одібрано од нього Прогноїнську паланку, де запорожці споконвіку не тільки безборонно користувалися сіллю для себе, а навіть продавали її чумакам як свою власність. Тепер Прогноїнська паланка була прилучена до Російської держави. Та на тому ще лихо запорожців не скінчилося: Кримське ханство було призначене начебто самостійною державою, і до нього були прилучені запорозькі землі по Кам'янці, Конці, Білозерці та Рогачику; всі ж мости й перевози запорозькі через Буг, Дніпр, Самару, Солону й Бузулук, що давали головніші прибутки

[355] *Потьомкін Григорій Олександрович* (1739 – 1791) – російський державний діяч, фаворит Катерини II. За його наказом було зруйновано Запорозьку Січ. У 1790 р. дістав звання гетьмана Катеринославського і Чорноморського козацьких військ. Жорстоко колонізував південь України, де одержав 2000 кріпаків.

[356] *Кючук-Кайнарджійський мир* – цим миром у 1774 р. закінчилася війна між Росією та Туреччиною, що відкрила перед російським урядом можливість ліквідації Запорозької Січі.

Війську Запорозькому, були одібрані од Війська у казну.

Коли з приводу таких наслідків п'ятирічної служби запорожців у війні з турками Запорожжя було пригнічене розчаруванням, про казани Потьомкіна складена була навіть пісня:

Ой, як дізнали тії сенатори, що запорожці їм вірять,
Ой, да й приказали запорозьку землю всю кругом мірять.
А розмірявши, запорозьку землю на плани знімали,
А щоб запорожці того не дізнали — казани їм в Січ прислали.
Ой, прислали на всі курені міцні мідяні казани,
А за тії казани запорозькі всі лани були побрані.
А це ж тобі, пане кошовий, за всі твої вірні служби,
А як поїдеш в город-столицю, наберешся нужди.

Вересня 9, року 1774 головне Запорозьке Військо з кошовим повернулось з походу у Січ. Його зустріли за звичаєм з гарматною пальбою і молебнем. Військо ще не знало про умови й наслідки миру і раділо, почувши, що товариша курінного — Грицька Нечосу — призначено генерал-губернатором Новоросійського краю, сподіваючись, що тепер-то він подбає про те, щоб запорожцям були повернені стародавні їхні права й вольності. Напередодні повернулася на Січ і частина військових байдаків з Дніпра, друга ж частина лишилася на Низу, дожидаючи з Дунаю полковника Мандра.

Тим часом з Мандром трапилася пригода. Дозвіл вертатись на Січ полковники Мандро й Гук дістали тільки 15 вересня, себто саме тієї пори, коли Чорне море найбільш бурхливе, і не вспіли вони виплисти з Дунаю, як 21 вересня запорозькі байдаки захопила у морі велика хуртовина і, повикидавши їх на скелі, сім байдаків побила й разом з усім добром потопила, причому чимало загинуло й товариства. Останні байдаки зрятувались в устя Дністра, і Мандро, перестоявши у Акермані, поїхав далі до Дніпра, а запорожців же з потоплених байдаків послав з полковником Гуком на Січ пішки.

Прибув на Січ Мандро тільки 14 листопада з тяжкими пригодами од морозів. Гук же, що повів своїх обідраних та оголених товаришів через Бендери, зазнав серед зими ще більшої біди і тільки 27 січня 1775 року привів на Січ покалічених морозами козаків.

Незважаючи на те, що Військо Запорозьке п'ять років пробувало на війні, Кошу Запорозькому весь час доводилося змагатись за свої землі з новими поселенцями. Року 1772 поселенці з-за Орелі знову почали будуватись на запорозьких землях, незважаючи ні на які протести запорожців. Тоді запорозький полковник Гараджа силою зігнав свавільних поселенців, а оселі їхні попалив. Те ж саме зробили запорожці з поселянами Бородаївки, що осіли між річками Інгульцем та Жовтою.

Зі сходу теж насували на запорозькі землі донські козаки, і кальміуському полковнику Петру Велигурі теж довелося зброєю зганяти їх з кос Азовського моря. Нарешті будування кріпостей Дніпровської лінії чинило Війську Запорозькому великі шкоди, бо москалі вирубували ліси і випасали траву.

Оборона запорожцями своїх земель трактувалася сусідніми російськими губернаторами як бунт проти царської влади і розбій. Побільшені та прикрашені звістки про такі випадки доносилися вищому урядові, і року 1773 викликали з боку сенату застереження й наказ запорожцям: «свавільства пограничні покинути; знайдених у землі речей — каменю, цегли й мармуру собі не присвоювати, полковника ж Гараджу з Орельської паланки викликати на Січ під опаскою «монаршого гніву».

Здивоване цим наказом Запорозьке Військо послало весною року 1774 у Петербург Антона Головатого[357] просити царицю про те, про що Військо просило й через попередні депутації, а саме: щоб всі землі, одібрані од Війська під слов'яно-сербські й слобідські поселення, а також передані Війську Донському, повернути Війську Запорозькому. Цариця прийняла Головатого й обіцяла, що всі суперечки Війська Запорозького з сусідами буде розглянуто, а поки що, щоб запорожці сиділи тихо.

Червня 21, року 1774 новий новоросійський генерал-губернатор Потьомкін, живучи завжди у Петербурзі, ще раз послав Калнишевському подарунки: дзигарик та оксамиту, написавши дуже приятельського листа, котрого закінчив по-українському: «Будь ласкав, батьку, пришли мені гарного татарського коня, щоб козакувати годився».

Але, незважаючи на того листа, запорожців, коли вони довідалися про наслідки миру з Туреччиною, почали гнітити тяжкі передчування. Ті передчування, як переказували старі люди вже після зруйнування Січі, ще побільшились, коли з якихось причин понавколо Січі і навіть по стріхах куренів під осінь почалося надзвичайне пугукання сичів.

— Ой, не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку! —
«Ой, як мені не пугати,
Що хотять байрак вирубати,
А мені нігде та прожити.
Нігде мені гніздо звити,
Малих діток виглядіти».
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку.

В Січі стало сумно. Запорожці почули небезпеку своїй волі з боку Російської держави, і настрій тієї доби відбився знову в пісні:

Ой, прислухайтесь, хлопці, славні запорожці,
Щось у хмарі гуде!
Ой, щось на нас, хлопці, славні запорожці,
За пригодонька буде.
Ой, заступайтесь, хлопці, славні запорожці,
Плече повз плече.
Та не даймо, хлопці, славні запорожці,
Москалеві Січі.

І справді, через півроку після дзигарика Калнишевський одержав од Потьомкіна листа зовсім іншого складу: про «батька» і про своє козацтво вже не згадувалося, а Війську Запорозькому погрожувалось царським гнівом за те, що не пускає на свої землі поселенців.

Ще восени 1774 року Запорозький Кіш вислав Сидора Білого, Антона Головатого та Логвина Мощенського депутатами у Петербург, де на той час мали розглядати справи Війська Запорозького. А тим часом зачіпки запорожців з поселенцями не припинялися. Калнишевський після козацьких розрух 1769 та 1770 років та під впливом вимог козацьких рад не смів не обороняти військових земель збройною рукою і дозволив писарю Орельської паланки Вермінці зігнати поселенську слободу Лиховку, Потьомкін же за це звелів силою захопити Вермінку у бранці і одіслав у столицю.

Головатий у Петербурзі півроку оббивав пороги у князів Потьомкіна, В'яземського[358], Прозоровського і в інших вельмож, та тільки всі вони у своїх думках вже межували запорозькі землі поміж себе і, протягаючи час, упевняли царицю у тому, що Військо Запорозьке після того, як татари скорились, стало зовсім непотрібне, і, покладаючись на зачіпки запорожців з поселенцями, умовляли її, щоб зовсім скасувати Запорожжя, бо, мовляв, неможливо серед царства мати окреме свавільне військо, що не хоче коритись царській владі та царській волі, а під нагоду ще може й зрадити державі.

Врешті цариця Катерина II погодилася з думками вельмож: в квітні місяці року 1775 видала Потьомкіну наказ одібрати од Війська Запорозького зброю і скасувати його назавжди. При цьому цариця висловила тільки бажання, щоб якнайменше чинити бешкету і менше проливати крові. Потьомкін доручив виконати царський наказ генералу Текелію, сербину родом, а допомагати йому поручив князю Прозоровському.

Тече річка невеличка, підмиває кручі,
Заплакали запорожці, від царици йдучи.
Ой, не велить да царица стену оддавати,
Посилає москаликів Січу руйнувати.

Атакування Запорозької Січі.

Під руку Текелія було надано велике військо, і він, зібравши його до кріпості Єлизавети, поділив на п'ять виділів: у першому, що Текелій мав вести прямо на Січ, було чотири полки кінноти, шість полків піхоти та п'ять полків козаків донських та інших, всього біля 40 000 чоловік з півсотнею гармат; у другому — під проводом генерала Чорби, що мав наступати степами з півночі, простягшись лавою од самого Дніпра до Бугу, було 26 ескадронів регулярної кінноти та полк донців, всього на 4000 вершників; у третьому, що під проводом генера-

[357] *Головатий Антін Андрійович* (помер у 1797 р.) — кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1797). Після зруйнування Нової Січі (1775) дістав від царського уряду звання капітана російської армії. В 1787 р. став формувати «Військо вірних козаків», згодом перейменоване на Чорноморське козацьке військо. Брав участь у боях проти турків.

[358] *Вяземський Олександр Олександрович* — російський вельможа, генерал-прокурор. У 1775 році очолював комісію по створенню губерній, діяльність якої фатально позначилася на соціальних правах українського народу та його національному самоврядуванні.

ла Лопухіна мав наступати з півдня, від Александр-Шанця (Херсона), захоплюючи всі степи от устя Інгульця у Дніпр до Бугу, було: полк гусарів, три полки донців та три полки піхоти, всього на 12 000 душ; четвертий під проводом генерала Бальмена [359] мав наступати понад Дніпром на Новий та Старий Кодаки і складався з одного полку драгунів, одного — піхоти та двох полків донців, всього

Остання рада на Запорожжі.

біля 6000 душ; нарешті, п'ятий, що під проводом полковника Звєрєва мав захопити запорозький Гард і одібрати зброю у всіх запорожців, що рибалили по Бугу і його притоках, складався з двох полків донців, полка драгунів та 13 ескадронів новослобідських, всього на 4000 душ.

Всього таким чином проти Війська Запорозького, що після затяжної турецької війни налічувало ледве 10 000 козаків, Текелій зібрав біля 66 000 війська та, окрім того, ще князь Прозоровський послав біля 20 000 війська у лівобережні запорозькі паланки: Орельську, Самарську, Протовчанську та Кальміуську. Таку велику силу державного війська було послано на Запорожжя, певно, з тією метою, щоб знищити у запорожців думку про змагання.

Травня 25, року 1775 всі п'ять виділів російського війська зовсім несподівано для запорожців рушили у запорозькі землі, а серед ночі на 4 червня генерал Текелій наблизився до Січі, обложив її своїм військом, повиставляв у кількох місцях гармати і через Шамбаш частиною війська підійшов мало не до самих січових окопів. У Січі ту ніч всі спокійно спали, бо ніхто не сподівався ні з якого боку лиха, і тільки світом, побачивши білі намети російського війська та наведені на Січ чорні пащі гармат, запорожці заметушилися у Січі, мов мурашки у мурашнику. Хто був простіший, той думав, що знову починається війна з турками і запорожці мусять іти разом з державним військом; але старі січовики сумно покивали сивими чубами. «Не на турків дивляться московські гармати»,— говорили вони.

Після снідання Текелій прислав на Січ одного з полковників, закликаючи військову старшину прибути до його табору. Коли той полковник, переказавши, що йому було наказано, вийшов з Січі, кошовий отаман Калнишевський вийшов з усією старшиною з паланки на майдан, де стояли натовпи козаків, і, як переказували старі діди, спитав: «А що, панове товариство, будемо тепер робити? От кличе нас москаль у гості, чи йти, чи не йти? Це так, що як підеш, то, може, назад і не вернешся! Чи оддамо Січ москалеві, чи не оддамо?»

Між запорожцями сталось замішання: більшість не хотіла коритись, а хотіла зброєю обстоювати свою волю і свою матір-Січ; старшина ж запорозька і всі, хто мав зимівники, хутори та худобу,— всі січові дукисрібляники — були за те, щоб скоритись, аби зберегти своє майно.

Зчинилася між двома партіями колотнеча.

Калнишевський умовляв січову сірому не змагатись, кажучи, що хоч би навіть запорожці й побили Текелієве військо, то все одно царица прислала б ще більше військо і все-таки добула б Січ.

Але промови Калнишевського мало робили вливу: запорозьке дицарство мало скасування Січі за нечувану кривду і хотіло змагатись навіть без надії на перемогу, а лише на те, щоб, як казали запорожці, не затоптати у болото козацької слави.

[359] *Бальмен Антон Богданович* (1741—1790) — російський генерал, граф. Походить з аристократичної родини, генеалогія якої сягає Шотландії XII ст. На чолі карабінерського полку брав участь у штурмі Бендер. З 1771 по 1774 рік перебував у Криму, відтак був направлений на Україну у зв'язку з операцією по знищенню Січі, а 1776 року знову в Крим.

[360] Добродій П. П. Короленко у т. VIII, стор. 6 Кубанського збірника за рік 1912 говорить, що частина запорожців вибилась у Туреччину не водою, а суходолом за Буг під проводом Бахмета. Певно, що так воно й було, бо байдаків на Січі не могло вистачити на 5000 козаків, які опинились згодом у Акермані. *(Примітка автора.)*

Вихід запорожців на Дунай.

Коли Калнишевський не дозволив одімкнути пушкарню, де переховувались гармати, порох, кулі і всяка зброя, натовпи запорожців розбили у пушкарні двері і почали вже витягати на стіни гармати, коли на майдан вийшов січовий архімандрит Володимир і, держачи у руці хрест, почав запорожців умовляти, щоб не проливали братньої крові, а скорилися Божій волі. За неслухняність та пролиття крові він погрожував запорожцям карою Божою на тім світі, і промова архімандрита на побожних запорожців зробила вплив: запорожці потишились і залишили думку про змагання, а замість того на майдані почулися вигуки: «На Дунай!», «До турка!»

Партія турецької зверхності існувала на Січі ще з часів Костя Горбенка і навіть раніше. У перші роки існування Нової Січі та партія майже зовсім занепала, але останні 15 років, коли почалося розтягання запорозьких земель, прихильна туркам партія знову почала набувати сили і, як ми знаємо, хотіла навіть убити Калнишевського і перейти у турецькі землі ще за кілька років до руйнування Січі. Тепер, передбачаючи загибель Січі, партія турецької зверхності зразу, за одну годину, значно зросла, зміцнилась січовою голотою, що вмах до неї приєдналася, і почала лагодитись до втечі у турецькі землі.

Тим часом Калнишевський вбрався у найкраще вбрання, надів на шию царську медаль із самоцвітами, взяв у руки хліб з сіллю і разом з суддею Павлом Головатим, писарем військовим Глобою і всіма курінними отаманами пішов з Січі до московського стану. Тільки не допомогли Калнишевському ні покірливість, ні заслені їм од цариці медалі: Потьомкін вже уневнив царицю Катерину, що запорозький кошовий разом з суддею і писарем — злочинці, варті смертної кари. Калнишевського, Павла Головатого та Глобу було у наметі Текелія заарештовано і закуто у кайдани, курінні ж отамани, повернувшись на Січ, проголосили по куренях, що за наказом царици Військові Запорозькому вже «не бути» і що завтра все Військо, курінь по куреню, повинно виходити за окопи і передавати свою зброю генералам.

Між козаками знову почалося замішання: по Січі пішла чутка, що як тільки одберуть у козаків зброю, то почнуть «голити» їх у москалі, як поголили вже козацтво на Україні, і багато козаків, що раніше згодні були скоритись, тепер рішили не віддавати зброї, а приєднатися до тих, що лагодяться «на Дунай». Як тільки смеркло, всі «дунайці» почали перевозитись за річку Підпільну і обрали там собі наказного кошового отамана Ляха [360], а після того всю ніч, певно, перевозили з Січі у плавню всякі припаси й харчі, бо без нічого їхати у таку далеку дорогу було неможливо.

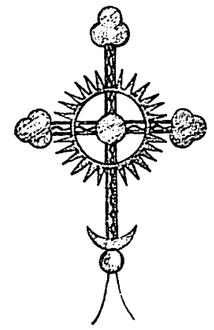
Та меншість запорожців, що лишилася на Січі, очевидно, ставилась до «дунайців» сприятливо, бо дозволила не тільки набрати припасів, а навіть віддала втікачам престольний з січової церкви образ св. Покрови, без котрого, на думку козаків, не могла б існувати на Дунаї сама Січ. Взяли ж так само «дунайці» малу військову корогву і декілька перначів та прапорів. Перед світом тієї ж ночі, а може, перестоявши ще кілька день у плавні, де поміж вкритими лісом островами очі Текелія не могли їх бачити, «дунайці» рушили Дніпром униз, навіки попрощавшись і з Великим Лугом, і з рідною Україною [361].

Закованих у кайдани Калнишевського, Головатого й Глобу того ж дня під великою вартою було вирядженo до столиці.

Ой, повезли запорозьких панів у Москву-город спішно;
Ой, посадили їх у неволю; сенаторам стало втішно.
Ой, тішились пани сенатори і менчії генерали,
Що одібрали в запорожців землі та володіють самі.
Славно було в Запорожжі всіма сторонами;
А тепер ніде прожити за вражими панами [362].

Доля запорозької старшини.

Червня п'ятого 3000 запорожців, що не пішли на Дунай, почали виносити й здавати свою зброю. Складали зброю й курінні отамани й інша військова старшина, та Текелій повертав старшинам зброю назад. Не вернув зброї

Хрест з останньої Січової церкви.

[361] Сучасник руйнування Січі, запорожець Корж, не так оповідає про цю подію. За його оповіданням, запорожці втекли дубами на Дунай уже після одібрання зброї й після пограбування церкви донськими козаками, і притому не вряд, а кількома партіями, беручи у Текелія білети на право переходу до Тилігулу на заробітки. Але таке оповідання суперечить рапорту Текелія до Потьомкіна, у котрому він доносив, що «5 червня всі запорожці, які були у Січі кількістю у 3000 душ, скорилися й видали йому свою зброю, і того ж дня з Січі було вивезено канцелярію, клейноди і списані скарби й гармати». Коли 5 червня на Січі було тільки 3000 запорожців, то очевидно, що ті 5000, котрі опинились у Акермані, вийшли з Січі, раніше 5 червня і до одібрання зброї. Оповідання Коржа суперечить і фактам. Коли б «дунайці» виходили після пограбування церкви, то вони б не мали на Дунаї Січового престольного образу святої Покрови, і коли б прибули у турецьку землю незорганізованими і неузброєними валками, то султан не прийняв би їх, як військо, зі своїм самостійним урядуванням, а повернув би в поселенців. Через це я тієї думки, що оповідання Коржа торкається лише тих запорожців, що прибували до Січі з степів та лугів уже після її скасування і, довідавшись, що товариство помандрувало на Дунай, тікали туди ж і самі, слідом за товариством, одпрошуючись на заробітки. *(Примітка автора.)*

[362] Народна пісня. *(Примітка автора.)*

тільки: військовому старшині Андрію Порохні, полковникам Чорному, Степану Делеху, Івану Кулику та Івану Гараджі, курінним отаманам Параличу та Головку і полковому старшині Вермінці. Всю ту старшину було арештовано — кого в Січі, а кого й поза Січчю — й віддано під суд, всіх же останніх запорожців приведено до присяги.

Руйнування Січі.

Руйнування Січі.

Тим часом у Січ увійшло кілька московських полковників з виділом державного війська. Поділившись на кілька куп, вони винесли з паланки військові клейноди, переписали й вивезли з Січі військову канцелярію, вивезли з пушкарні всю зброю, списували й вивозили зі скарбниці гроші, сукна та всякий військовий припас, а врешті увійшли у церкву і, підняв ши св. престол, достали з-під нього шухлядку з найдорожчими військовими документами і понесли її до Текелія.

Побачивши, що начальники винесли з церкви шухлядку, донські козаки зрозуміли те так, що їм можна поки гріти біля церкви руки, і, вскочивши у неї, позривали з образів понавішувані на них золоті хрести, золоті та срібні медалі, а кому того не вистачило, ті почали здирати з образів срібні ризи, а коли й того не стало — подерли срібну царську браму і, побивши та порубавши її на шматочки, порозтягали по кишенях. Старі січовики плакали, дивлячись, як гинули їхні святощі, та було вже запізно: спинити чужих людей, що тепер хазяйнували у Січі, вони вже не мали сили.

У народних піснях так оспівано руйнування Січі:

Світ великий, край просторий, та ніде прожити:
Славне Військо Запорозьке хотять погубити.
Ой, цариця загадала, а Грицько [363] нораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,
Славні ж хлопці-запорожці пили та гуляли.
Ой, вже ж москаль Запорожжя кругом облягає,
А наш батько Калнишевський того й не гадає...
Ой, із Низу, із лиману вітер повівав,
А вже ж москаль, а вже ж москаль Січу обступав.

Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє
Та свойого отамана рано пробуджає:
«Та встань, батьку отамане, кличуть тебе люди,
Ой, як станеш ти на башті, москаля не буде».
А москалі не дрімали, занас одбирали,
А московські старшії церкву грабували.
Та беруть срібло, та беруть злото, воскові свічі,

Ой, заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой, зійшов же пан кошовий та на круту гору:
«Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!»
Запорозькі отамани, як орли літали,
Свого батька кошового вірненько благали:
— Позволь, батьку отамане, нам на башти стати,

Не одному генералу з плеч головку зняти!
Москва стане лагерями, а ми куренями,
Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
Ой, щоб слава не пропала поміж козаками! —
«Не дозволю, миле браття, вам на башти стати:
Однакове християнство — грішно вигубляти!»
А вже ж уступила одна дивізія та серед самої Січі —

Ой, взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі.

Ой, крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи серед церкви:
«Прибирайтесь, славні запорожці, так, як би ік смерті!»

Ой, крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи на дзвініці:
«Гей відкидайте, славні запорожці, списи та рушниці!»

Ой, пливе щука з Кременчука, розбита із лука...
Ой, тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою розлука!

Ой, пішли, пішли славні запорожці та не пішки — дубами,

Ой, як оглянуться до славної Січі, умиються сльозами.

[363] *Грицько Нечеса* — Потьомкін. *(Примітка автора.)*

Через кілька днів після одібрання зброї запорожцям звелено було розходитись, хто куди знає, а згодом, коли небораки розбрелись, Текелій, лишивши на Січі полк драгунів, щоб не пускати запорожців назад, пішов зі своїм військом геть, а Січ передав князю Прозоровському. Прозоровський доручив останнє руйнування Січі полковнику Норову, і той догодив йому так, що зоставив на місці Січі самі тільки окопи. Курені він порозламував і деякі з них перевіз до Микитина, побудувавши з них гамазеї, а деякі попродав селянам, запорозьким підданцям, котрі на тому місці, де був Січовий Шамбаш, скоро оселили цілу слободу Покровську, що тимчасово звалася навіть городом Покровським. Пушкарню й Скарбницю було завалено й засипано землею так, що й одшукати їх тепер неможливо, а всю Січ взагалі Норов перекопав, шукаючи грошей, так що запорожці прозвали його Норою. Ківш січовий Підпільня згодом замулила так, що його тепер зовсім немає. Нарешті князь Вяземський, котрому дістались обидві Січі з усіма лугами й степами, почавши будувати собі економії, побив на січовому цвинтарі всі каплички, надгробки й хрести і побрав їх на підмурки до своїх будинків, збереглося тільки небагато запорозьких хрестів, і то не в Січі, а поза окопами на кладовищі.

Скоро од Січі Запорозької лишились тільки оголені та перекопані окопи, і 3 серпня року 1775 цариця Катерина II окремим маніфестом оголосила по всій Росії, що Січ Запорозька до щенту вже зруйнована і саме ймення запорозьких козаків надалі не повинно вживатись та згадуватись» [364].

Доля Калнишевського, Глоби та Павла Головатого була дуже сумна... Продержавши їх рік у московській в'язниці, неначе для слідства, Потьомкін 14 травня 1776 року подав цариці доклад про те, що «вьіроломное буйство» тих запорозьких старшин «столь велико, что по всякимъ законамъ они заслужили по всей справедливости смертную казнь» [365], а проте, не бажаючи їхньої смерті. Потьомкін радив цариці замість смертної кари завдати їх у неволю по північних монастирях.

З великою таємницею і під пильним доглядом Калнишевського було перевезено до Архангельська, а далі у Соловецький монастир і там вкинуто у вогкий та холодний льох під монастирською баштою [366]. До стелі у тому льосі було біля дверей три аршини, а у другому кінці тільки $1^1/_2$. Світла майже зовсім не було. Утримувати бувшого кошового ігумену було наказано дуже суворо, і з льоху його виводили до монастирської трапези тільки тричі

Запорозький собор у м. Новомосковську (Самарі). Остання пам'ятка запорозького мистецтва у наші часи.

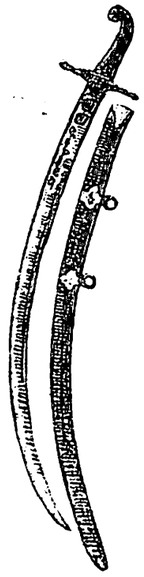
на рік: на Великдень, на Спаса та на Різдво, та й у ті дні йому не дозволялось заговорювати з сторонніми людьми.

У такій тяжкій неволі Калнишевський пробув 25 років, і тільки за наказом царя Олександра I од 15 березня року 1801 бувшого кошового отамана було помилувано, та він уже не мав сили скористуватись волею і лишився до смерті у Соловецькому монастирі. Помер він на 112 році життя 31 жовтня 1803 року. Згодом над домовиною Калнишевського покладе-

[364] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VII, с. 66. *(Примітка автора.)*

[365] *Там же,* с. 68 *(Примітка автора.)*

[366] Д. Яворницький, Запорожье, Т. II, с. 185. *(Примітка автора.)*

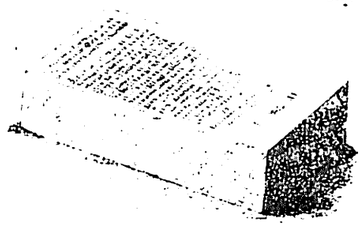

Козацька зброя

но надгробок з таким написом: «Здѣсь погребельно тѣло въ Бозѣ почившаго кошевого бывшей нѣкогда Запорожской грозной Сѣчи Казаков Атамана Петра Калнышевского, сосланного въ сію обитель по Высочайшему повеленію въ 1776 г. на смиреніе. Онъ въ 1801 г. по Высочайшему повелѣнію снова былъ освобожден, но уже самъ не пожелалъ оставить обитель, въ коей обрѣл душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшаго свои вины. Скончался 1803 г., октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду смертію благочестивою доброю. Блаженни мертвіи, умирающіи о Господъ. Аминь. 1856 г. А. А.» [367].

Народ український, що протягом кількох віків мав у Військові Запорозькому заступника й оборонця своїх прав, а в часи недолі міцний та захисний притулок, гірко оплакував скасування Січі:

Та ще не світ, та ще не світ, та ще не світає,
А вже ж москаль Запорожжя та кругом облягає.
Ой, облягши Запорожжя, став степ межувати,
Ой, став городи, панські слободи по річках саджати!..

Надгробок на домовині Калнишевського.

ДОДАТОК ДО VI ОПОВІДАННЯ

Реєстр кошових отаманів Війська Запорозького за добу 1733—1775 років

Роки:

1734—1735 Іван Малашевич
1736 Іван Малашевич
Іван Білецький
1737 Іван Малашевич
1738 Іван Білецький
1739 Кость Покотило,
Яків Тукало
1740 Яків Тукало
1741 Степан Гладкий
1742 Семен Єремієвич
1743 Іван Малашевич
1744 Яким Ігнатович
1745—1746 Василь Сич
1747 Павло Козелецький
1748 Данило Гладкий
1749 Яким Ігнатович
1750 Василь Сич
1751—1752 Яким Ігнатович
1753 Данило Гладкий
1754 Яким Ігнатович
1755—1756 Грицько Федорів
Лантух
1757 Данило Гладкий
1758 Грицько Федорів
Лантух
1759—1760 Олекса Білецький
1761 Грицько Федорів
Лантух
1762 Петро Калнишевський
1763 Грицько Федорів
Лантух
1764 Пилип Федорів
1765—1775 Петро Калнишевський.

[367] Д. Яворницький. Запорожье, т. II, с. 185. *(Примітка автора.)*

Оповідання сьоме

Шукання страченої волі (роки 1776—1828)

Після руїни.

Як розказав я у шостому оповіданні, Запорозька Січ була зруйнована, і Військо Запорозьке указом цариці Катерини від 3 серпня 1775 року було скасоване назавжди.

Проте ця славна лицарська громада, що більше трьох віків заступала Польщу, Україну й Московщину од татар, ще не хотіла помирати. Дуже ще міцно держались між запорозьким товариством лицарські традиції й перекази про минулу славу Війська та про ту користь, котру мала Росія у війнах од Війська Запорозького. Через те запорожці не вірили тому, щоб надалі у боротьбі з Туреччиною Росія справлялася без них. Вони були певні, що колись російський уряд покличе їх назад, і, мандруючи у далеку чужину, співали:

Ой, не гаразд запорожці,
Не гаразд вчинили:
Степ широкий, край веселий
Та й занапастили!
Наступає чорна хмара
І дощик із неба:
Зруйнували Запорожжя,
Буде колись треба!
Ой, чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити!
Буде добре запорожцям
І під турком жити!

Всі історичні джерела сходяться на тому, що року 1775 з Запорожжя вийшло у турецькі землі біля 5000 запорозьких козаків. Але щоб підняти таку кількість козаків та ще з припасом харчовим, треба було не менш як 100—120 морських чайок, а такої кількості їх Військо Запорозьке не мало за весь час існування Нової Січі, після останньої ж турецької війни їх лишилося у Війську ледве два-три десятки. Через те з певністю треба гадати, що запорожці перейшли у турецькі землі не тільки байдаками, як каже д. Скальковський в історії Нової Січі, а й суходолом. Є відомості, що ікону св. січової Покрови перенесли на Дунай не ті запорожці, що пішли водою під проводом Андрія Ляха, а ті, що йшли під проводом Бахмета суходолом [368]. Так само й народні пісні згадують про мандрування запорожців не тільки «через море дубами», а й суходолом понад лиманами.

Ой, ішли наші славні запорожці
Та понад Бугом-рікою,
Ой, широкою та глибокою,
Гей, та понад лиманами.
Ой, уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали:
Ой, облягли їх, облягли москалі
Та всьома сторонами.
Ой, кругом церкви, церкви січової
Ой, караули стояли,
Ой, священику, отцю Владимиру,
Та служити не дали.
Ой, летить бомба з московського поля
Та посеред Січі впала;
Ой, хоч пропали славні запорожці,
Так не пропала їх слава!

Всі окремі ватаги запорожців, певно за умовою, складеною ще на Січі, прямували на Дністровський лиман до турецького города Білгорода (Акермана). Білгородський паша зустрів запорожців сприятливо, допоміг харчами і дозволив стати біля лиману Кошем. Запорожці ж, як тільки трохи упорядкувались і поділились по куренях, не гаючись, за поміччю того ж паші послали до султана депутацію просити, щоб він прийняв їх під свою протекцію і дав землі під Січ і на інші потреби Війська. Хто був старшим представником Війська Запорозького у тій депутації і на яких умовах султан прийняв запорожців під свою руку, буде відомо, мабуть, тільки тоді, коли вийдуть на світ Божий ті документи, що їх року 1827 останній кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий [369] доручив цареві Миколі І.

Хто був кошовим отаманом на Коші біля Акермана, теж невідомо, але є відомість, що вже там Військо Запорозьке поновило свою січову організацію, бо депутація до султана була складена з 40 козаків, а саме: 38 представників од куренів та ще військовий писар і кошовий отаман.

З січової старшини, що разом з Ляхом та Бахметом вийшла на Туреччину, відомі тільки ті, що року 1806, вже дідами, повернулися на Україну, а саме: Іван Губа, Хома Бучинський, Василь Чорнявський, Роман Циганка, Печений, Ломака, Сокіл, Боровик і Чернюга та ще Самійло Калниболоцький, що уславився кривавою розправою за Дунаєм з некрасівцями.

Про те, чого досягла депутація, послана до султана, можна тільки догадуватись з дальших подій. Запорожцям султан забезпечив їх військовий устрій, віру, одежу й волю і дав під Січ острів Св. Юрія з гирлами Дунаю — Сулинським та Катирлезьким (Георгіївським), і степ на південній притоці Дунаю, Дунайці, біля лиману Разіна. Опріч того, запорожцям дозволено було вільно рибалити, полювати і навіть оселятися зимівниками й слободами по всіх річках та лиманах од Очакова до Дунаю. Кошовому отаманові надані були права двобунчужного паші, а Військові Запорозькому, або, як його прозвали турки, Війську Буткальських козаків, були надані військові клейноди: булава, бунчук з двома хвостами, печать та корогва, на котрій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого — на чорному полі срібний місяць. Та корогва була посвячена Цареградським патріархом [370]. Кошовому отаманові султан окремо подарував короткого ятагана у золотих піхвах, цяцькованих самоцвітами, котрий мусив переходити од кошового до кошового, і таким чином теж увійшов у склад військових клейнодів під назвою «Топуз» [371].

З свого боку запорозькі депутати присягнули султанові — вірно йому служити на морі й суходолі проти його ворогів і слухатись Сілістрійського пашу. На початок запорожцям було доручено держати кордони по російській межі — понад річкою Бугом.

Треба гадати, що поки відбулися всі церемонії й умови про перехід Січі за Дунай, минув немалий час, і запорожці, скориставшись дозволом султана, розійшлися з-під Акермана ватагами понад своєю одвічною річкою Бугом, з тією тільки різницею, що до 1775 року вони рибалили й полювали з східного її берега, тепер же почали рибалити з західного. Опріч того, вони осіли своїми паланками біля Хаджибейського та Тилигульського лиманів, а частина товариства, що виходила з Запорожжя пізніше на дрібних човнах, не наважуючись пускатися на них у море, осідала на острові Березані, недалеко Очакова та на пересипу Хаджибейського лиману, де тепер передмістя города Одеси — Пересип.

Увесь край, що року 1775 посіли запорожці, був дуже спустошений під час останньої війни, а татари з нього або повтікали за Дунай, або передалися на російську сторону і були загнані у Ногайські та Кубанські степи. Через те запорожцям було тепер тут велике привілля. Чутка про те привілля хутко досягла Запорожжя й України, бо запорожці, рибалячи по Бугові, мали щоденні зносини із своїми товаришами, котрі лишилися на російській стороні, і от за Буг посунули втікачі вже невеликими купками й поодинці, як із Запорожжя, так і з України, рятуючись од панщини. Декому щастило рятуватись сюди навіть з жінками і дітьми, і вони осідали тут на вільних землях, будуючи собі землянки й хати.

Щодня за Бугом кількість утікачів з України збільшувалась, і вже через рік у Туреччині їх було біля 7000 душ [372], а року 1778 між Бугом та Дунаєм їх рахували на 4000 та за Дунаєм не менше того [373]. Турецька сторона Бугу стала мрією всього поневоленого кріпацтвом українського люду і почала зватись стороною, де не було панщини. Може, одному з сотні втікачів щастило перебратись за Буг, останні ж ловилися й були тяжко катовані за втечу, але це не перешкоджало їм тікати знову.

Скасувавши Військо Запорозьке і не зумівши вдержати запорожців у російському підданстві, Потьомкін скоро збагнув, що зробив помилку, і заходився викликати їх назад, на що йому було тяжко, бо тільки йому хотілося так їх повернути, щоб земель їм не віддавати. Вже 31 жовтня 1776 року Потьомкін подав цариці доклад про те, що після скасування Війська Запорозького південна Росія лишилася беззахисною, а для того, щоб її захистити, він радив скласти на південній Росії 9 полків гусарських, 6 пікінерських та 2 полки з тих запорожців, що лишилися на Запорожжі.

Цариця дала на те згоду, і запорожців силоміць почали брати в пікінери, причому одрізували їм оселедці, одбирали одежу і всяко з них знущалися. Зрозуміло, що тим Потьомкін ще дужче обурив запорожців проти російських порядків і примусив тікати за Буг навіть тих, що вже посідали по селах та хуторах Запорожжя.

Побачивши, що силою з запорожця-

Печать війська задунайських запорожців.

[368] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 6. *(Примітка автора.)*

[369] *Гладкий Йосип Михайлович* (1789—1866) — останній кошовий Задунайської Січі. Народився в селі Мельниках на Київщині. Пішов на заробітки в Одесу, а потім у Задунайську Січ, де його згодом обрали курінним, відтак кошовим отаманом. Зрадивши товариство, з невеликою кількістю козаків у 1828 р. перейшов на бік Миколи І. Після війни сформував Азовське козацьке військо. В 1853 р. звільнений у відставку в чині генерал-майора.

[370] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 7. *(Примітка автора.)*

[371] *Кондратович.* «К.С.» 1883 р. *(Примітка автора.)*

[372] *В. Степовий.* До історії Задунайської Січі. *(Примітка автора.)*

[373] *В. Степовий.* До історії Задунайської Січі, с. 12. *(Примітки автора.)*

ми нічого не можна вдіяти, Потьомкін почав закликати їх з Бугу й з Дунаю ласкою, і 5 травня року 1779, за його порадою, цариця Катерина II видала маніфест, котрим запрошувала запорожців повернутись безпечно у рідний край, обіцяючи дати усякому з них (але не всьому Війську) землю й службу з російськими чинами й рангами; коли ж той маніфест нікого з Туреччини не повернув, вона 27 квітня 1780 року вдруге його поновила. Але й цей маніфест не мав на запорожців ніякого впливу, бо з переказів втікачів вони добре знали, що на Запорожжі, на їх одвічних землях, губернатори, справники й інші урядові особи робили зовсім не те, що було писано у маніфестах. А робилося там ось що.

Доля запорозьких земель і запорожців.

Зимівники й займища військової старшини: Калнишевського — на річці Кам'янці, Павла Головатого — на р. Солоній, писаря Глоби — на р. Малій Тернівці, осавула Якова Качалова в Великому Лузі, полковника Колпака — на р. Багатій та інших були сконфісковані і попродані здебільшого тим самим генералам, полковникам та іншим військовим чинам, що їх цінували і продавали. Військові гурти товару та косяки коней забрано у казну й поділено поміж греками та арнаутами, що були під той час осаджені у Керчі, у Єнікале і по землях Запорожжя. Добро січової церкви, яке лишилося після грабування під час руїни, Потьомкін почасти подарував згодом у собор города Миколаєва, почасти ж забрав собі [374].

Землі Запорожжя були поділені між губерніями Новоросійською та Азовською і після того петербурзькі вельможі та сенатори вже не ховалися своїми давніми таємними бажаннями, а почали випрошувати собі у цариці запорозьких земель. Найбільше, а саме 200 000 десятин, захопив генерал-прокурор князь В'яземський. Йому припали обидві Січі з величезною площею степів, лиманів та лугів. Трохи менше, хоч теж немало (біля 150 000 десятин), захопив Потьомкін. Околиці сучасного Катеринослава з лісами й островами на Дніпрі були подаровані князю Прозоровському, Гард на Бузі з великою площею земель — князю Поліняку; графу Кирилу Розумовському, останньому гетьману України, було подаровано 35 275 десятин, графу Каменському — 20 000 десятин, графині Браницькій — 21 614 десятин, поручику Черткову — 15 570 десятин, а далі почали роздавати запорозьку землю всякому панові, хто хотів, аби тільки він посадив 13 дворів кріпаків на всякі 1500 десятин та платив на рік по $2^1/_2$ копійки за десятину, і таким чином до року 1784 було роздаровано панам 4 470 302 десятин запорозької землі [375].

Але ще й після того лишилася вільна земля на Запорожжі, і її почали роздавати всяким поселенцям і найбільше німцям. Найперше їм віддали серце Запорожжя — острів Хортицю і західний берег Дніпра, починаючи од кінця порогів, униз за кінець острова. На всяку німецьку душу давалося дурно 65 десятин землі і, крім того, всякі запомоги грішми й лісом на будівлю та господарство.

Така величезна на Запорожжі одміна не могла статися протягом одного року, а потребувала чималого часу, і те запорозьке товариство, що під впливом промови січового панотця Володимира скорилося своїй долі, у перший рік після зруйнування Січі не дуже побивалося про свою долю і не зразу вгадало, що буде далі.

Указом цариці од 1775 року запорозьким козакам дозволялося або йти до своєї родини, відкіля хто прийшов на Січ, або лишитись на Запорожжі, взяти собі од казни під оселю землю і жити з хліборобства. Першим своїм правом майже ніхто з запорожців не скористався, бо всім добре було відомо, що на Україні, як Правобережній, так і Лівобережній, панувало кріпацтво, лізти ж самохіть у ярмо нікому не хотілося. Тільки невелика частина запорозького товариства пішла на межу Слобідської України і осіла там по слободах та побіля річки Береки, всі ж останні запорожці лишилися на своїх рідних, политих кров'ю батьків степах.

Степи Запорожжя ще й під час скасування Січі у кінці XVIII віку стояли майже у первісній своїй красі. Буйні трави ще ховали у собі цілі гурти худоби і, як колись, тільки високі роги волів випиналися з-під трави на світ. Трава по степах щороку росла доти, поки під осінь од вітрів та дощів лягала цілим шаром на землю. Поміж тими високими травами ховалась велика сила дикого звіра й птиці: ще водилися на Запорожжі всі ті породи, що я перелічив у першому оповіданні,— навіть олені та дикі коні ще ходили по степах цілими табунами. Луги Запорожжя ще були вкриті непорушними одвічними лісами, а озера по них кишіли водяною дичиною; лимани й річки ще повні були рибою, по степових байраках ще красувалися зелені діброви, а поміж дубами росла велика сила родючого дерева: груші, кислиці, вишні, барбарис, калина; долини степові вкриті були непролазними терниками... Було ще на Запорожжі де пожити, було й з чого прожити!

Більшість запорожців розійшлися по зимівниках до приятелів, що вже раніше покинули Січ та осіли по захисних кутках Запорожжя. Зимівників під час руйнування Січі було на Запорожжі біля тисячі, тепер же, після руїни, кількість їх ще збільшилась на кілька сот. Багато запорожців прибилось і до запорозьких сіл понад річками Ореллю, Самарою та Протовчою, і такі села, як: Романково, Тритузне, Таремське, Кам'янка й обидва Кодаки зразу поширились удвічі, а між двома Кодаками виникло нове село — Лоцманська Кам'янка. У тому селі російський уряд оселяв запорожців, котрі добре знали дніпровські пороги, з тим, щоб вони проводили через пороги плоти з лісом та інші судна.

Проте чимало поодиноких запорожців ще довго, як посиротілі діти, блукали по лугах та по степах, як згадує пісня:

В темному лузі явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
На конику козак молоденький;
Спинився ж він та й став міркувати,
Взяв бандуру, почав вигравати.
Ой, голосно ж бандуронька грає,
Струна струні стиха промовляє:
Ой, де ж тії козаки гуляють?
А де ж вони слави добувають?

Тільки не минуло й двох років, як запорожцям довелося каятись, що не пішли разом з своїми товаришами за Буг. Роздаючи землі всяким панам та вельможам, російський уряд виключав з одмежованих їм земель тільки ті села й оселі, які були зазначені на генеральних картах, зимівників же на картах не було, і майже всі вони попали разом з землями у панські руки. Нові власники земель не хотіли признавати за запорожцями прав не тільки на землю понавколо зимовників, а навіть на худобу й хати. Вони одбирали запорозькі оселі під казарми для своїх нових поселенців — кріпаків, худобу їхню брали до роботи і навіть забирали у свою власність, самих же запорожців записували у свої кріпаки [376].

Зрозуміло, що запорозька сірома не скорилася тому, а, покидавши свої гнізда, почала мандрувати світ за очі: хто за Буг, хто у Таврію до татар, а хто навіть за Кубань:

Ой, у полі криниченька, там дівчина воду брала,
Мені молодому шляхи розказала:
— Ото ж тобі, та добрий молодець,
Ані плакать, ні тужить;
Ото ж тобі, та добрий молодець,
Аж три дороги лежить:
Одна на Дін, друга у Крим,
А третяя на Дунай-річку!

Проте старим запорожцям, що мали вже сімейства, не так-то легко було втікати, і вони разом з дітьми таки й опинилися у кріпацтві. Скарги декого з них до губернаторів, хоч і мали наслідком накази поміщикам не одбирати у запорожців хат і не чинити їм утисків, та ті накази так і лишилися тільки на папері.

Стогін пішов по Запорожжю од утисків поміщиків, і той стогін відбився у народній пісні покликом до останнього кошового отамана Петра Калнишевського і до цариці Катерини:

«Ой, встань, батьку, та встань, Петре, кличуть тебе люде,
Як поїдеш до цариці, по-прежньому буде.
Ой, піди ж ти до столиці прохати цариці,
Чи не вступить царство землі по прежні границі?
Чи не верне степи й поля, всі клейноди наші?
Ой царице, наша мати, змилуйся над нами,
Оддай же нам наші землі з темними лугами!»
— Не на те ж я, запорожцю, москалів заслала,
Ой, щоб твої луги й землі назад повертала!
Не на те я, запорожці, Січ розруйнувала,
Щоб назад вам степи, й луги, й клейноди вертала!

[374] *Скальковський.* «Ист. Нов. Сѣчи». Ч. III, с. 199. *(Примітка автора.)*

[375] *Д. Дорошенко.* З минулого Катеринославщини. *(Примітка автора.)*

[376] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VII, с. 7. *(Примітка автора.)*

Текла річка із-під саду та й упала в кручі —
Заплакав же пан кошовий від цариці йдучи.
Текла річка невеличка, заросла лозами —
Заплакав же пан кошовий дрібними сльозами:
«Ой, великий світ, царице, і всім ти владаєш.
А вже ж ти нас, запорожців, з місця споміщаєш,
Та вже ти тих вражих панів та все
награждаєш».
Та летить крячок та на той бочок, та, летячи,
кряче,
Та все військо запорозьке та на Калниша плаче.
Та летить крячок та на той бочок — де взявся
шуліка,
— Ой не буде в Січі города однині й довіку!

Трохи легше було тим січовикам, що прибилися до великих сіл: ті були разом з селами записані у казенні поселяни і жили трохи вільніше за панських, але землі їм було одмежовано небагато і про життя з полювання та рибальства, як за часів Запорожжя, вже не могло бути й мови: довелося братись до коня та плуга і перевернутись у гречкосіїв.

Чутки про те, що недалеко за Бугом товариші їхні живуть вільним козацьким життям, доходили до Запорожжя і викликали у серцях поневолених запорожців пекучий біль:

Ой, як був у мене коняка,
Був коняка-розбишака,
Була шабля і рушниця
Ще й дівчина чарівниця!
Ой, коняку турки взяли,
Ляхи шаблю пощербали,
І рушниця поламалась,
Ще й дівчина відцуралась!
Між Буджацькими степами
Ідуть наші з бунчуками,
А я з плугом та з сохою
Понад нивою сухою!..[377]

Опріч всяких тягарів, що падали на казенних поселенців, вони ще мусили виставляти рекрутів у пікінерські полки.

Поневолення запорожців разом із зміцненням кріпацтва на Україні народ український оспівав у чудовій пісні про «Правду та кривду».

Нема в світі правди, правди не зіскати!
Бо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда в панів у порога,
А щира неправда сидить кінець стола!
Уже тепер правда сидить у темниці,
А щира неправда з панами в світлиці!
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом напувають.
Уже тепер правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє.
Десь ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди, що рідная мати...
Де б ми її в світі могли одшукати?
Ой орлице мати! Де ж тебе нам взяти?
Тебе не купити, ані заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орлиними крилами раді б ми летіти.
Ох, як же тим діткам без матері бути?
Да щодня заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приблизився:
Хоч рідного брата тепер стережися.
І з ним на суд стати — правди не зіскати,
Тільки сріблом-злотом панів насищати.

Вісті про таке поневолення запорожців на самому Запорожжі доходили разом з втікачами за Буг та Дунай, і через те не дивно, що всі заманювання Потьомкіна і маніфести цариці задунайські запорожці приймали з великим недовір'ям, як то видно з народної пісні:

Ой, пише москаль та й до кошового:
— А йдіте до мене жити,
Віддам землю по-прежньому:
А по Дністр гряницю! —
«Ой, брешеш, брешеш ти, вражий москалю,—
Хочеш піддурити:
Як підемо ми до тебе —
Будеш лобі голити! [378]»

Всім посланцям Потьомкіна, навіть військовому старшині Сидору Білому, котрий, за наказом Потьомкіна, їздив у 1784 році на Дунайський Запорозький Кіш, запорожці одповідали, що раніше, ніж закликати запорожців вернутися на російську сторону, Потьомкін повинен повернути запорожцям, що лишилися на Запорожжі, військові клейноди разом з військовими землями.

Ой, зібралися пани генерали в сенат сеймувати:
Ой, як же нам се військо, славне запорозьке,
зібрати.
Хоч сеймуйте, пани генерали, да не так воно
буде:
А верніть військові клейноди, то й саме військо
прибуде.
(Народна пісня)

Потьомкіну і взагалі Росії запорожці дуже були потрібні — всі тепер зрозуміли, що мати їх під час війни з турками на боці ворогів дуже не корисно, але як же можна було уволити їх волю і повернути їм військові землі, коли сам Потьомкін вже володів величезною площею тих земель? До того Потьомкін залюднював ті землі своїми кріпаками з середньої Росії і поневолив та повернув у кріпацтво у Олександрівському повіті 247 душ запорозьких козаків та 502 [379] душі колишніх вільних людей, запорозьких підданців. Зрозуміло, що вимоги запорожців про землю Потьомкін не хотів задовольнити, а щоб спинити щоденну втечу кріпаків за Буг, він почав клопотатись про те, щоб одсунути турецьких запорожців далі од російського кордону.

Ще року 1779 російський уряд вимагав од султана, аби видав російських втікачів — запорожців, та султан одповідав на те, що не видасть нікого, а лише згоден дозволити тим із запорожців, котрі самі забажають повернутись у свою землю, вийти з Туреччини. А позаяк таких не знайшлося, то запорожці лишилися у Туреччини й надалі.

На Дунаї.

Після того Росія почала вимагати, щоб султан одсунув запорожців кудись далі од російського кордону, покладаючись на те, що запорожці ніби порушували кордон і нападали на російських підданців. Щоб не мати з Росією через запорожців зачіпок, султан справді звелів запорожцям одійти од Бугу на Дунайські гирла і тим дуже погіршив їхнє становище. Запорожці ще з давніх часів звикли жити не стільки на Січі, скільки на вольностях. Як на Запорожжі у Січі пробувало звичайно ледве десята частина товариства, так було й на Дунаї, бо, скупчившись у Січі, запорожці не мали б з чого жити. Через це наказ султана дуже не подобався запорожцям.

На Дунайських гирлах запорожців зразу зустріли дуже неласкаво. На єдиному здатному під будування Січі степу, за річкою Дунавцем, вже давно сиділи донські козаки (некрасівці, або липовани), що втекли після Булавінського бунту з Дону на Тамань, а з Тамані за Дунай. Султан, приймаючи під свою руку запорожців, дав їм під Січ ті самі землі, на котрих сиділи донці, міркуючи, що і ті й ті козаки одної віри і житимуть поміж себе лагідно. Проте це було непорозумінням. Устрій Війська Запорозького був зовсім інший, ніж устрій донців, після ж діяльної участі донських козаків у руйнуванні Січі запорожці дивились на них лихим оком.

Донці, або, як їх звали запорожці, липовани, не пустили запорожців будувати Січ на місці, призначеному султаном, коли ж запорожці хотіли зігнати їх силою, то липовани послали султанові скаргу і почали одганяти запорожців оружною рукою. Султан дуже здивувався, почувши про заколот між запорожцями й донцями: «І то урус і то урус,— говорив він.— І не можуть лагідно жити!» Проте у суперечці двох козацьких громад він потяг руку липованів як перших поселенців, запорожцям же наказав шукати собі під Січ іншого місця.

Запорожці неохоче зійшли з Дунавця, бо по інших протоках Дунаю не було сухого високого степу, а скрізь були низькі плавні, вкриті лісом, озерами та очеретами. Де осіли вони на той час Кошем — невідомо. Дехто говорить, що в Кара-Гармані на острові Св. Георгія, інші історики покладають, що задунайські запорожці зовсім не мали Січі аж до 1814 року, коли вони збудували-таки її на Дунавці. Остання гадка, на нашу думку, не може бути певною, бо коли б Січ не існувала з 1775 року до 1814, то за такий великий час устрій Війська Запорозького мусив би занепасти, чого, однак, як побачимо далі, не сталося.

У перші десять років життя запорожців в Туреччині Січ у них була, і була десь на дунайських гирлах, бо відомо, що повсякчас між запорожцями та донцями збивалися криваві бійки за лимани, озера й гирла, по котрих рибалили ті й ті, і нарешті року 1778 донці, вистеживши, коли на Січі було мало козаків, несподівано напали на неї і, повбивавши чимало запорожців, спалили Січ [380].

Коли сталась та подія, запорожці почали збиратися до війни, щоб зчинити з липованами криваву розправу, та султан запобіг тому лихові і наказав запорожцям перейти з Кошем вище по Дунаю, у Сеймени — місцевість поміж Силістрією та Рущуком.

Запорожці були з цього дуже обра-

[377] Цю пісню автор багато раз чув у свої дитячі роки в Олександрівському повіті на Катеринославщині — раніше, ніж вона з'явилася у збірнику віршів д. Щоголіва «Воркскло». *(Примітка автора.)*

[378] Забрати у москалі *(Примітка автора.)*

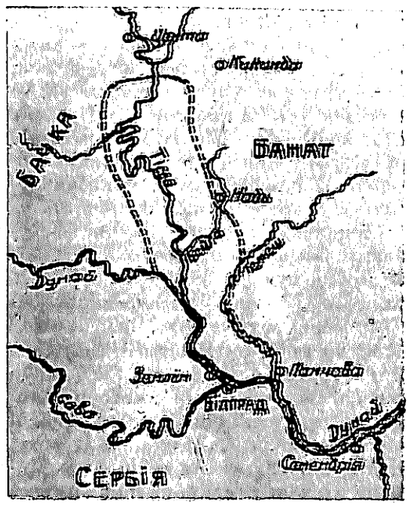
[379] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VII, с. 7. *(Примітка автора.)*

[380] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 13. *(Примітка автора.)*

жені й обурені. Отходити так далеко од України їм не хотілося, бо це утруднялo зносини з рідним краєм, та й їздити на рибальство з Сеймен у гирла було далеко.

Початок чорноморців.

Тим часом два роки до того у Криму збилося повстання татар, і князь Потьомкін року 1783 розіслав по землях

Місцевість, де жили запорожці у Цесарщині (Австрії).

бувшого Запорожжя і за Буг до турецьких запорожців заклики, щоб запорожці сходилися у Херсон, де з них будуть складені охочі команди під персональним проводом самого Потьомкіна. З російського Запорожжя зібралось біля тисячі козаків, і Потьомкін призначив їм отаманом військового запорозького старшину Сидора Білого, а у поміч йому бувшого суддю Війська Запорозького Антона Головатого.

Скориставшись нагодою, Сидір Білий 24 жовтня подав Потьомкіну прохання про те, щоб визволити од панів поневолених запорожців і дозволити їм хоч перейти у казенні (колишні запорозькі) села. Потьомкін загадав губернаторам переписати запорожців, котрі опинилися у кріпацтві. Виявилося, що тільки у двох повітах — Олександрівському та Катеринославському — у 116 панів було кріпаками 3735 запорозьких козаків і при них 2175 душ жіноцтва та ще поневолених бувших запорозьких підданців 3650. Тільки з того перепису нічого не вийшло, бо Потьомкін не мав права одібрати од панів кріпаків, та й сам своїх поневолених кріпаків-запорожців не мав ніякої охоти зректися.

Справа з татарами у Криму скоро скінчилася, але Потьомкін лишив тисячний виділ запорожців на службі і 6 квітня 1784 року добув дозвіл цариці на те, щоб поновити Військо Запорозьке під організацією на зразок Війська Донського, а після того послав Сидора Білого на Дунай закликати запорожців повернутись на руську сторону. Проте й на цей раз, незважаючи на те, що запорожці були незадоволені наказом султана про перехід у Сеймени, вони не схотіли вертатися і дали через Білого таку саме одповідь, що й раніше давали, себто вимагали поновлення Війська Запорозького з його клейнодами й вольностями.

Вихід запорожців на р. Тису.

Майже у той саме час запорожці звернулися через австрійського консула у Яссах до цісаря Йосипа II [381] з проханням прийняти їх під свою руку і дати Військові Запорозькому землю під Січ і вольності.

Цісарю бажано було мати проти турків вояків, слава про котрих три віки ходила по всьому світові, і він призначив для Запорозького Війська землю у провінціях Банаті та Бачці, біля річки Тиси, між городами Цента та Панчова.

Наприкінці року 1785 у Цесарщину перейшло 8000 душ запорозьких козаків нежонатих, здебільшого бувших запорожцями ще й на Дніпрі, і за умовою з австрійським урядом Військо Запорозьке забезпечило собі: 1) свій стародавній військовий устрій; 2) право вільного обрання військової старшини, причому та старшина визнавалася австрійським урядом: кошовий отаман в рангу полковника австрійської служби, курінні отамани в рангу ротмістрів; 3) свій виборний військовий суд; 4) право щорічного поділу військових земель поміж куренями (як одвіку бувало); 5) право носити свою зброю, яка кому до вподоби; 6) діставати од цісаря жалування нарівні з австрійським військом [382].

З свого боку за ті привілеї Військо Запорозьке повинно було під час війни складати з себе окремий полк вершників і виділ козаків на байдаках, щоб випливати ними у Дунай.

Хто був на той час кошовим отаманом Війська Запорозького — невідомо, хоч, певно, по австрійських архівах можна було б знайти більш-менш докладні відомості про життя запорожців на Угорщині.

Хоч, як бачимо, запорожці вийшли на Угорщину в значній кількості, а проте дальніші події виявляють, що і на Дунаї їх лишилося чимало, бо вони брали участь через два роки у війні Туреччини з Росією. Треба гадати, що завдяки втечі за Буг поневоленого люду з Запорожжя й з України, кількість запорожців за Бугом за перші десять років після зруйнування Січі на Підпільній збільшилася з 5000 не менше як до 15 000, і з тої кількості більше половини перейшло у Цесарщину, а біля 7000 лишилося у Туреччині, ставши Кошем у Сейменах.

Чорноморці й дунайці.

Тим часом на Дніпрі всі російські урядовці лагодились зустрічати царицю Катерину, що намислила подивитися на нове своє придбання: Запорожжя й Таврію. На Запорожжі, у Новому Кодаці, будувався царський палац, у котрому Катерина мала зустрітись з австрійським цісарем Йосипом II. Людей по Запорожжю зганяли з усього краю до Дніпра, щоб показати цариці, як вже рясно пани залюднили запорозьку «пустиню». Од села Половиці, де мав закладатися город Катеринослав, рівняли шлях до Ненаситецького порога і далі аж до Херсона. Через річку Суру зробили величезний міст, греблі од котрого збереглися й до наших часів. Над усім тим клопотався Потьомкін, щоб показати цариці наслідки своєї діяльності по нових країнах.

Разом з тим Потьомкін хотів показати цариці запорожців і викликав Сидора Білого та Головатого з ватагою запорозьких вершників назустріч цариці у Кременчук. Тепер він мав уже певні заміри піднести наново Військо Запорозьке з умовою тільки, щоб не вертати йому Запорожжя, а дати землю під Військо або у Прогноях, або на Тамані.

Певно, за згодою Потьомкіна Білий, Головатий, Легкоступ та ще деяка запорозька старшина скористалася випадком і року 1787 подала царині у Кременчуці прохання про відновлення Війська Запорозького, а під час дальнішої царициної подорожі запорожці складали біля неї почесну варту і гарцювали біля її карети.

Прибувши водою до Романкова, цариця поїхала далі берегом. У Кодаку зустрілась з німецьким цісарем, а заклавши у Катеринославі собор, проїхала до Ненаситецького порога і з скелі Монастирка любувалася, як запорожці проганяли через поріг її флот, дякувала їм і була дуже до запорозької старшини ласкавою. Коли цариця поверталася з Таврії, запорожці знову-таки бігли кіньми побіля її карети аж на Полтавщину.

Тим часом почало складатися на війну Росії з Туреччиною, і Потьомкін, котрому цариця доручила начальство над всім російським військом, зрозумів, як дуже потрібні були для війни з турками запорожці. Тільки вони знали всі річки, байраки й шляхи за Бугом та на Буджаку, де мала одбуватись війна. Тільки вони знали військові звичаї турків і вміли як вистежувати їх, так і нападати несподівано. Щоб залучити запорожців у російську службу, він оголосив по всіх запорозьких землях, що доручає запорозьким старшинам Сидору Білому та Антону Головатому збирати всіх запорожців на «козацьку» службу.

На заклик Потьомкіна одгукнулося чимало запорожців, і першим прибув до нього у Єлизавет з півсотнею товариства полковник Війська Запорозького Харко (Захар) Чепіга. Потьомкін дав і Харкові одкритого листа на збирання у козацьку службу бувших запорожців і «всяких вільних людей», і не тільки на Запорожжі, а ще й за Бугом; в січні ж року 1788 князь доручив йому полковницького перначa на ознаку його прав. З тим перначем Чепіга їздив за Буг, бачився з своїми колишніми товаришами і умовляв їх переходити на російську сторону. Чи вдалося старому полковникові побувати на Запорозькім Коші у Сейменах — невідомо, але він ба-

[381] *Йосип II* (1741—1790) — співправитель Марії-Терези в 1765—1780 роках, відтак — імператор Австрії. Проводив ліберальні реформи, зокрема частково звільнив селян від кріпосницької залежності.

[382] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VII, с. 14. *(Примітка автора.)*

чився з військовим осавулом Задунайського Коша і мав з ним більш-менш офіціальну розмову.

Лаштування турків до війни з Росією збентежило задунайських запорожців. Їм доводилося битися за бусурманів проти одновірних християн, і це багатьом мучило сумління, коли ж Чепіга ще порозказував, що Потьомкін знову збирає під свою руку запорожців і що таким чином задунайським запорожцям доведеться бити на своїх товаришів, то чимало хто з запорожців почав вагатися, на чий бік стати. Такий настрій запорожців відбився навіть у пісні.

Ой, наробили там славні запорожці та великого жалю:
Що не знали, кому поклонитися — та которому царю,
Ой, поклонилися турецькому — під ним добре жити,
А за все добре, за одне недобре — що брат на брата бити.

До такого настрою задунайських запорожців прилучилася ще й туга за Україною і своєю родиною, бо чимало запорожців, котрі поприходили на Дунай з України й Запорожжя за останні десять років покидали, тікаючи од кріпацтва, своїх милих або жінок та дітей. Про таку тугу народ склав багато пісень, з котрих подаємо дві:

I

Ой, там за Дунаєм —
Крутим бережечком,
Ой, там розмовляє
Сокіл з козаком:
«Ой, ти, соколоньку,
Ти, братику мій!
Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?
Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?
Чи плаче, чи тужить
Дівча по мені?»
— Не плаче, не тужить,
На ліжку лежить,
Правою рукою
За серце держить!

II

Ой, там за Дунаєм,
Та за тихим Дунаєм
Молодець гуляє.
Молодець гуляє,
Та молодець гуляє,
На цей бік гукає:
«Подай перевозу,
Та подай перевозу,
Я перевезуся,
На свою Вкраїну,
Та на свою Вкраїну
Ще раз подивлюся!»

З таких причин частина молодих задунайських запорожців, маючи надію добути своєю службою собі й своїм поневоленим сім'ям вільне життя, у кількості за півтисячі душ, хто поодинці, хто ватагами почали переходити на східний бік Бугу, а деякі ватаги їх прямо випливали з дунайських гирл байдаками і морем прибували у Прогної, де вже стояв Кошем Сидір Білий з своїм запорозьким товариством.

Проте Кіш Війська Запорозького не дойняв віри Потьомкіну, котрий вже раз зрадив запорожців. На раді січова старшина доводила козакам, що неможливо вірити тому, щоб Потьомкін вернув Війську Запорозькому права, коли він сам держить у кріпацькій неволі кілька сот запорожців. Таким чином біля 6000 задунайських запорожців лишилося на боці турків.

Тим часом Потьомкін справді зазвявся, щоб наново підняти запорожців, хоч, може, й не мав думки давати їм колишню волю й права. Головатий, Білий та Чепіга зрозуміли його надзвичайне честолюбство та гонор і, потакаючи йому та величаючи його батьком і «найсвітлішим», або великим гетьманом і таке інше, випрошували у нього для запорожців все більше прав.

До кінця 1787 року запорожці збирались піші у Прогноях під рукою Сидора Білого, а верхівці на Чичаклеї з Чепігою, у грудні ж, за наказом генерала Суворова [383], піші козаки перейшли з Прогноїв у Васильково і, заклавши там Військовий Кіш та поробивши деякі курені, завели на Коші весь січовий лад. На загальній раді вони обрали Сидора Білого кошовим отаманом, Антона Головатого — суддею, а Івана Підлисецького писарем. Разом були обрані й 38 курінних отаманів, «як одвіку водилося в Запорозькому Військові».

Суворов, звертаючись до запорожців, звав їх у своїх листах Військом вірних запорозьких козаків. Потьомкін же слово «Запорозьких» відкидав, а звав Військом вірних козаків.

У січні року 1788 Потьомкін писав цариці, що запорожці просять, аби оселити їх на Тамані, що вони в більшості тепер жонаті і надалі хочуть зректися свого бурлацького розпусного життя. Цариця одповіла, що їй приємно те чути і що вона доручає Потьомкіну задовольнити запорожців землею так, як він сам має за краще. Разом з тим 22 лютого вона радила Потьомкіну одмінити назву Війська Запорозького, щоб, мовляв, народ не зрозумів так, буцімби за потрібне визнали знову піднести Запорозьку Січ.

Того ж лютого, 27 числа, генерал Суворов прислав «Вірного Запорозького Війська Отаману кошовому Білому» пожалувані царицею військові клейноди: корогву велику білу з синім хрестом, кілька менших корогов для куренів, булаву, бунчук і декілька перначів, а 13 травня Потьомкін прислав ще й військову печать.

Запорожці зустріли на Коші військові клейноди дуже урочисто і, вичитавши на раді грамоти й ордени Потьомкіна, послали йому у подарунок дванадцять дерев'яних ложок свого виробу та ваганки й стябло [384].

Разом з тим Сидір Білий знову вжив заходів, щоб переманити до себе задунайських запорожців. Звістка про те, що Війську Запорозькому повернуті клейноди, справді багато важила в очах запорожців, і, гадаючи, що слідом за клейнодами Війську Запорозькому будуть повернуті і його вольності (землі), чимало запорожців почало переходити через Буг і приєднуватися до Білого й Чепіги, так що врешті задунайців зібралося на російській стороні понад 1000 душ.

Увесь харчовий припас і деяку зброю Військо Вірних Козаків діставало од казни, як і інше російське військо, казенні ж були видані військову й човни, і на весну військо взагалі було добре упорядковане, а на Коші була навіть своя похідна церква.

На самому початку війни виявилося трагічне становище запорожців, котрим доводилося «брат на брата бити», як каже народна пісня. Задунайський Запорозький Кіш виставив на боці турків 4000 козаків почасти піших, почасти на байдаках, риштованих гарматами. При Війську Запорозькому була старшина: кошовий отаман Грицько, прозваний Абдулою, військовий суддя Яків Гончар, військовий писар Іван Іванько та військовий хорунжий Грицько Табан. Відомо, що кошовий отаман мав булаву, як і на Січі Запорозькій [385]. Всі запорожці мали од турків жалування біля 12 карбованців на рік на козака.

З того Запорозького Війська на початку війни біля 1000 козаків прибуло у Очаків, і звідтіля вони почали набігати човнами на російські кордони, що стояли понад лиманами.

Клейноди Чорноморського війська.

У вересні року 1787 турки хотіли захопити Кінбурнську кріпость з моря, а щоб виманити російське військо з Кінбурна у бік озер, вони послали п'ять байдаків із задунайськими запорожцями на схід од Кінбурна, наказавши зробити там висадку. Не знаючи, що то висадились задунайські запорожці, Суворов, побачивши десант, послав «вірних» запорожців вибити з берега ворогів. Запорожці зблизилися з своїми братами, погорювали з свого непевного становища і, зробивши про око Суворова та турків

[383] *Суворов Олександр Васильович* (1730—1800) — російський полководець. Походив з Москви, з дворянської родини. Брав участь у численних війнах з Туреччиною та в розборах Польщі, зокрема у війні проти Польщі в 1768—1772 роках.

[384] *Стябло* — в риболовецькому човні поперечна дошка для складання сітей.

[385] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 101. (*Примітка автора.*)

Перша Чорноморська печать.

декілька пострілів на вітер, розійшлися у різні сторони: задунайці до турецького флоту, а «вірні» до Кінбурна.

Другий виділ задунайських запорожців набігав на російські кордони з суходолу через річку Буг, і під час одного з таких наскоків на смерть був поранений кошовий отаман Грицько Абдула так, що замість нього запорожцям довелося обирати нового кошового, і вони обрали Гардового, котрий був кошовим до кінця війни.

Травня 21, року 1788 турки підпливли з своїм флотом до запорозького Васильківського Коша і перед світом, коли у січовій церкві правилася служба, почали пальбу по Січі здалечини і палили довго, але ніякої шкоди запорожцям не зробили. Трудніше довелося запорожцям, коли 7 червня великий турецький флот Гашан-Паші у 57 кораблів вийшов з Очакова і напав на запорозькі байдаки та російський флот. Під той час була велика хуртовина і російські судна не могли йти проти вітру, так що туркам легко було пробити їх з великих гармат своїх кораблів. Тут-то запорожці й нагадали всьому світу свою давню славу. Не страхаючись турецьких гармат, вони вибігли на гребках з своїми байдаками наперед і, зачепивши російські судна линвами, потягли їх на турків. Зчинився бій. Три турецькі кораблі полетіли од вибухів угору, а останні відійшли до Очакова.

Вся слава того бою припала запорожцям, і, мабуть, про цей бій і згадує народна пісня:

Ой, ставали на Тавані проти Яниколя;
Ой, там була хуртовина із Чорного моря.
Ой, в неділю пораненьку, як стало світати,
Ой, став наш Головатий на хлопців гукати:
«Піднімайте, добрі хлопці, паруси всі вгору:
Ой, б'є турок з Очакова з пушок на тривогу».
Піднімали добрі хлопці всі паруси вгору,
Пішли Дніпром проти води кораблі на воду,
Пішли наші добрі хлопці Дніпром проти води,
Набралися, сердешнії, превеликої біди.
Ой, поглянув Головатий в прозорую трубу —
«Ой, тепер же вражих турків боятись не буду».

Через десять днів у лимані, біля Очакова, стався другий великий морський бій. Російським суднам, що були далеко менші за турецькі, легше було переходити мілкі місця, триповерхові ж турецькі кораблі зачіпали за дно, не мали змоги хутко повертатись між піскуватими косами лиману і бідували. Запорожці зараз же користалися випадками, коли турецькі кораблі ставали на мілке, кидалися штурмувати їх. Бій був щасливий росіянам: турецький флот через якийсь час почав тікати, але запорожці, що кидалися на ворогів з величезним запалом, мали великі втрати: кошового отамана Сидора Білого на смерть було поранено, і другого дня він помер; побитих запорожців хоч було небагато, та зате аж 235 козаків дісталися туркам у неволю [386]. Сталося те нещастя від того, що штурмувати турецькі кораблі запорожці кидалися з дуже невеликою силою, і на деяких кораблях турки, почавши одпливати у море, позавозили необачних лицарів у неволю. Таким чином на запорожців року 1788 впала точнісінько така саме пригода, як під час морського походу року 1625.

Поховавши згідно з запорозьким звичаєм кошового отамана, що не пошкодував свого життя, аби заслужити новонародженому війську козацькому ласку Потьомкіна й цариці, запорожці зібрали раду, щоб обрати нового кошового. Голоси на раді поділилися надвоє. Перші гукали: «Виберімо Антона Головатого! Він з біса мудрий — буде добре правити кошем!» Інші сперечалися: «Що ваш Антін! Хоч і розумний, та школяр, військові ж треба ватажка. Харка (Чепігу) настановимо кошовим — він б'є і в полон бере бусурманів!» — «Та не дуже харкайте...— гукали знову перші — Головатого кошовим!» Скінчилося все-таки на тому, що обрали Чепігу, і Потьомкін затвердив те обрання.

В липні Чепіга приїздив на Кіш і передав там старшинування над піших військом та байдаками Антону Головатому. На раді, що при ньому відбулася, Чепіга почув чимало нарікань на російських генералів за те, що не постачають припасу, не додають жалування і таке інше. Проте кошовий зумів заспокоїти товариство і, забравши клейноди, поїхав до Коша свого комонного війська. З своїм виділом війська Чепіга весь час ходив попереду російським військом на чатах, а коли Потьомкін наблизився до Очакова з усім військом російським і почав його облягати, Чепіга чатував з боку Хаджибея і, наблизившись уночі потайно до самого турецького замчища, сам-один захопив у бранці двох турків і привіз їх до Потьомкіна. Після цієї події козаки ще дужче почали шанувати Чепігу і навіть дивитись на нього, як на характерника.

Поки російське військо стояло біля Очакова, до задунайських запорожців доходили вісті про те, що у російських запорожців справді заведено всі стародавні запорозькі звичаї, а позаяк Військові Запорозькому були повернені й клейноди, а в військових клейнодах запорожці вбачали ознаку автономних прав війська, то у багатьох задунайців, навіть у старшини, виникло питання, чи не час справді покинути ворогів хреста та приєднатись до своїх братів? Задунайці почали шукати випадку, щоб перебалакати з кошовим Чепігою.

Вистеживши з такою метою у вересні місяці на березі бекет «вірних козаків», задунайці підпливли до них байдаком, браталися і просили викликати до Ажеяс кошового Чепігу, щоб перебалакати про приєднання задунайських запорожців до своїх братів російських.

Чепіга, за згодою Потьомкіна, приїздив в Аджеяси і передав задунайцям од Потьомкіна листа, у котрому той ім'ям цариці обіцяв всім турецьким козакам ласку, аби тільки поєднались з своїми «вірними товаришами». Та треба гадати, що й у тому листі Потьомкіна не було певних обіцянок про землю й права, бо задунайці перше сказали, що передадуть листа до своїх комонних товаришів на Дністр, щоб порозумітись всім купно з старшиною, а 28 вересня сповістили, що комонні запорожці застерігали своїх російських товаришів, щоб не зближалися з ними понад Чорним морем, щоб, бува, не пролилася братня кров. Скоро після того 2 жовтня року 1788 — задунайці з дністрянського виділу набігли на Балту і зчинили у ній погром.

Очаків довго не здавався, одбиваючи всі штурми російського війська. Йому дуже допомагав турецький флот, підвозячи під захистом кріпості на острові Березані припас і військо. Щоб перетяти тому флоту шлях до Очакова, обов'язково треба було добути Березань. Потьомкін ще в липні наказував Суворову добути той острів, та російський флот, хоч і атакував його, та нічого не зміг з ним вдіяти, бо на острові була міцна кріпость з великими гарматами. Тоді вже восени, коли турецький флот через хуртовину одійшов до Очакова, Потьомкін прикликав до себе Головатого і звелів йому добути Березань своїми козаками.

Листопада 7 Антін Головатий взяв на дуби, узброєні дрібними гарматами, 800 запорожців і прямо серед дня рушив до Березані. Береги того острова були дуже круті, а понад берегами було так мілко, що навіть дубами не можна було близько під'їхати. Серед острова була кріпость, а понад кручами берега були покопані окопи і пороблені батареї, узброєні гарматами. Головатий направив байдаки прямо на батарею, під котрою береги були трохи нижчі. Турки почали палити на запорожців з гармат, та запорожці, незважаючи на те, хутко підбігли на гребках до мілкого місця, пострибали у воду, підтягли байдаки ближче до скель, забрали на плечі рушниці й гармати і подерлися на кручі.

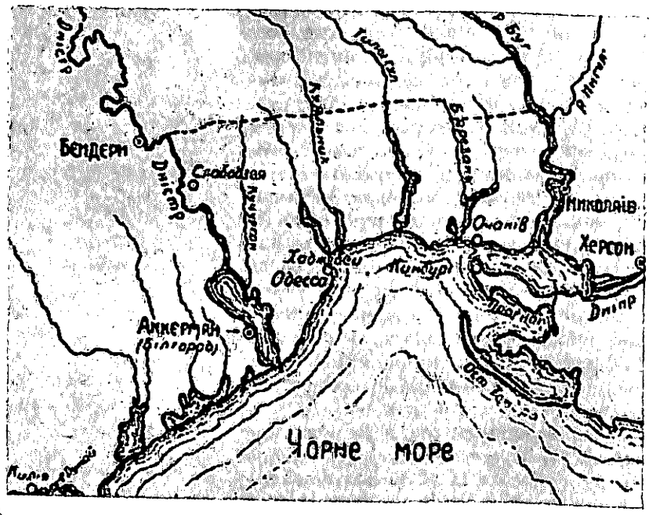
Коли запорожці ще тільки наблизилися до берега, то вже туркам незручно стало стріляти у них, бо запорожців захищав високий берег і вони, влізши без перешкоди на скелі, кинулися штурмувати батарею. Оборонців турків було там мало, так що козаки зразу вибили їх з окопів і, захопивши батарею, погнали ворогів до кріпості. Але добути кріпость було не так-то легко, бо турки палили на козаків з гармат і рушниць. Щоб полегшити штурм, Головатий завернув запорожців назад і, повернувши турецькі гармати, що були на батареї, жерлами на кріпость та поставивши ще на березі козацькі гармати з байдаків, зчинив по кріпості велику пальбу. Туркам стало скрутно, а тут ще наблизився російський флот і почали громити Березань з другого боку так, що коли запорожці налагодились до нового штурму, то турецький паша Осман здався Головатому з усім військом у бранці.

В Березані запорожцям дісталося 11 турецьких корогов, 21 гармата і чимало зброї й припасу. Стеряв же Головатий при тому славному штурмі

[386] *Ф. Щербина.* Ист. Куб. Коз. Войска. Т. I. с. 479. *(Примітка автора.)*

одного полкового старшину та 24 козаки, між котрими було й декілька курінних отаманів.

Потьомкін дуже радів тому, що добув Березань: почепив Головатому на груди Георгіївського хреста і дякував усій козацькій старшині й козакам. Поки Головатий добував Березань, Чепіга підкрався з частиною своїх запорожців до Хаджибея і попалив у самому городі гамазеї з бо-

Карта земель, одмежованих Війську Чорноморському року 1790.

рошном та іншим військовим припасом.

Скоро після штурму Березані, а саме 6 грудня, російське військо разом із запорожцями штурмувало й добуло Очаків. Під час того штурму задунайські запорожці, підпливши до Березані, почали палити у неї з байдачних гармат, а далі, приставши до берега, хотіли штурмувати острів, але роздивившись, що на острові свої ж брати, посідали на байдаки і попливли у море. Все-таки під час гарматної пальби з обох боків було по кілька вбитих та поранених козаків.

Участь запорожців у подіях під Очаковом згадується у народній пісні, у котрій разом чогось іде розмова про козацьку одіж. Треба гадати, що до того часу запорожці так обідралися, що у російських генералів встало питання, чи не видати їм солдатську одежу.

Хвалилися запорожці Очаків дістати,
Щоб з мурованих колодязів коней напувати.
Очаків дістали, і сам хан нам здався,
Вже на наших запорожців весь москаль підпявся.
Зібралися генерали ситку ситкувати:
— Яку будем запорожцям одежу давати:
Чи козацьку, чи гусарську, чи третю — солдатську? —
«Хоч ми будем, братці, канави копати,
А не будем солдацької одежі приймати,
Бо солдацька одежа куца ще й погана,
Нехай наша не загине запорозька слава!»

За послуги запорожців у війні 1788 року на Чорному морі і побіля нього Потьомкін, виконуючи волю цариці, звелів Війську вірних козаків зватись надалі Військом вірних чорноморських козаків. Проте, як тільки на зиму припинилась війна, про чорноморців зараз же й забули: Чепігу з вершниками направили зимувати на Громокдію, де не було й оберемка сіна, так що він, щоб зрятувати коней, мусив розпустити козаків іти до весни, хто куди знає; на острові Березані запорожці трохи не пухли з голоду, бо їм не підвозили припасу, а од морозу козаки зрятувалися тільки тим, що попалили кріпосні будівлі; з Васильківського Коша чорноморцям наказано було вийти, а курені віддати під турецьких бранців. Довелося б козакам загинути од морозів, та старший на Коші не виконав того наказу генерала Хрущова і зимував з козаками на Коші, на дрова розламав цілий поверх фрегата «Василій Великий», що стояв у Бузькому лимані, затертий кригою.

У Бузькому лимані у ту зиму взагалі було багато суден затерто льодом і, щоб рятувати з них всяке приладдя, Потьомкін звелів вирядити 300 чорноморців, наказавши генералу Суворову постачати на них теплу одежу, видавати харчі і платити за роботу по 12 карбованців на місяць. Але Суворов нічого того не зробив, через що багато козаків, працюючи на воді і на льоду, покалічились, а коли вони звернулися до генерала Фалієва, що завідував роботами, щоб зарадив лихові, то той пригрозив, що як козаки не будуть робити, то будуть «вистріляні й виколоті».

Що мали робити чорноморці? Сорок вісім душ з них одвезли на Кіш з помороженими руками та ногами; декілька позамерзало на смерть, а останні втекли, мабуть, на Дунай. Замість втікачів та покалічених, Кіш вислав інших 300 козаків, але й ті або скоро похворіли, або невідомо де поділись, бо хоч і дуже чорноморці хотіли заслужити царицину ласку, а робити при таких умовах було неможливо. Всього рахують, що за зиму 1788—89 років з голоду, холоду й важких робот померло біля 500 чорноморців [387].

Немало набралися за сей рік запорожці лиха і на колишній власній землі Запорожжя. Коли за наказом Потьомкіна Чепіга, Сидір Білий та Головатий, ще по весні року 1788, почали збирати під бунчук кошового всіх запорожців, то більшість поміщиків, незважаючи на наказ Потьомкіна, котрим до відома поміщиків доводилось, що запорожці збираються з волі цариці, силоміць не пускали запорожців од себе, вважаючи їх своїми кріпаками. От що пише П. Короленко про те, що довелося перетерплювати запорожцям у 1788 році [388]: «Щоб не пустити запорожців на військову службу, поміщики мало що чинили всякі до того перешкоди, а примушували їх до тяжких без спочинку робіт і, що найголовніше, одрізували у козаків оселедці, ознаку козацької честі. Були випадки, що поміщики примушували козачу сім'ю удень робити без спочинку, а на ніч забивали у колодки, щоб не втекли з панщини, і те мордування робилося не один раз; інших після тяжких поденних робіт увечері сікли різками і вкидали на ніч у ями, щоб не втекли, а один пан, довідавшись, що од нього втекло декілька бувших запорожців до кошового отамана, замкнув їхні сім'ї у пастку, не давав їм їсти і по три рази на день бив батогами не тільки жінок втікачів, а навіть недолітніх дітей».

Послані з Коша запорозькі старшини нічого не могли поробити з панами, бо їх руку тягли, незважаючи на накази Потьомкіна, всі повітові урядовці, і навіть траплялися випадки, що ті запорозькі старшини, котрих Чепіга посилав визволяти своїх товаришів з неволі, самі не знали як зрятуватись од цупких панських пазурів.

Боліючи серцем за покривджене запорозьке товариство, Чепіга в жовтні 1788 року написав про всі ті кривди Потьомкіну, просячи його дати військові свою землю, на котру можливо було б виселити родини запорожців з поміщицьких земель. Треба гадати, що сам Потьомкін до того часу випустив уже на волю тих запорожців, котрі були у кріпацтві у нього самого, бо він видав новий наказ про те, щоб урядовці пильнували, аби бувшим запорозьким козакам не чинилося ніяких перешкод до переходу у Військо вірних козаків і щоб родини тих козаків ніхто у неволі не затримував і кривд їм не чинив.

Незважаючи на такий наказ, справники не тільки не визволяли з кріпацтва тих запорожців, що ще не були у Чорноморському війську, а навіть тих козаків, котрих Чепіга розпустив на зиму по домівках, вони арештовували і передавали поміщикам, як втікачів-кріпаків, а вже пани та їх управителі немилосердно козаків катували і знову повертали у кріпацтво. Кошовому отаманові знову довелося розсилати по поміщиках козацьку старшину, та траплялося, що й тих старшин справники брали під варту, а бумаги, видані їм од кошового, з глузуванням рвали на шматки.

Через таке становище по весні козацтво збиралось до кошів дуже мляво. У місяці травні Головатий перейшов з своїм Кошем з Василькова на устя річки Березані; Чепіга ж був у дуже непевному становищі, бо вершників у квітні було біля нього лише 130 і ледве до 10 травня зібралось 570 душ, останні ж ніяк не спромоглися вирватись од панів. Нарешті після нових наказів Потьомкіна до губернаторів та справників до кінця травня їх зібралось коло Чепіги біля 1000 душ, з котрими він, за наказом Потьомкіна і під рукою Кутузова [389], почав наступати чатами на Бендери.

Випередивши виділ донських козаків та російську кінноту, що йшли поруч чорноморців, Чепіга недалеко од Бендер, на перевозі через Дністр, натрапив на 3000 турків і зчепився з ними у бій, сподіваючись скорої помочі од донців. Але донці чогось забарилися, і тисячі чорноморців довелося п'ять годин битись з утричі сильнішим ворогом. Козакам довелося скрутно, і навіть самого Чепігу в бою було поранено кулею в плече. На-

[387] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. т. VIII, с. 47. *(Примітка автора.)*

[388] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 44 *(Примітка автора.)*

[389] *Кутузов Михайло Ілларіонович* (1745—1813) — російський полководець, генерал-фельдмаршал, герой війни 1812 р. У 1770 р. брав участь у війні з Туреччиною, в 1773 р. був прийнятий у число товаришів (почесних) Криловського куреня Запорозької Січі. Брав участь у боях під Очаковом (1788), відзначився при штурмі Ізмаїла (1790).

решті надійшли донці й драгуни, і турків було добре побито.

Зважаючи на свою тяжку рану, Чепіга викликав з Березані Головатого і передав йому клейноди, Потьомкін же звелів всю чорноморську кінноту перевести на річку Березань, щоб Головатому зручніше було керувати всім військом.

До осені військо Чрноморське ще збільшилося, бо Потьомкін посилав визволяти козаків од поміщиків вже не козацьку старшину, а особливих чиновників-засідателів. До серпня зібралося під руку Головатого вершників 2000 і піших 5000.

Разом з тим Потьомкін робив заходи й до того, щоб побільшити Чорноморське військо ще й за кошт задунайських запорожців, і першого вересня послав із старшиною Чорноморського війська Черновим до них листа, у котрому ще раз умовляв запорожців передатись на руську сторону, погрожуючи, що як не покаються й на цей раз, то звелить розправлятись з ними, як із злодіями й ворогами хреста. Тільки й цей раз його заходи не мали наслідків. Задунайці мали певні відомості через чорноморців, що повтікали до них, як про важкі роботи, до котрих примушували запорожців російські генерали, так і про брак у чорноморців харчів, і про невиплату жалування. У Туреччині вони не знали такого лиха, про яке чули од чорноморців, і через те не мали охоти зраджувати султанові, который досить правдиво піклувався про них.

В серпні чорноморцям було наказано з частиною їхньої сили, а саме: з трьома комонними полками та трьома пішими, всього на 3000 козаків, добути Хаджибей [390]. Перед тому військові вів полковий осавул Кіндрат Табанець, який зовсім несподівано для ворогів наблизився до Кривої Балки, що за 7 верст од Хаджибея. З 11 на 12 вересня туди ж прибув генерал де Рібас [391] з російським військом і серед ночі вирядив два полки чорноморців та один батальйон російської піхоти на штурм кріпості. Той штурм якнайкраще вдався, причому, хоч турки й оборонялись, але чорноморці не мали майже ніяких втрат.

Після Хаджибея чорноморці брали діяльну участь у добуванні Акермана, Паланки і в під'їзді до Килії.

Захопивши берег Чорного моря, Потьомкін направив все своє військо на Бендери. Першого листопада чорноморці, кількістю 2298 козаків, були вже під Бендерами разом з Чепігою, що вже одужав од рани; Головатий же, випливши з моря Дністром на п'ятдесяти байдаках, наблизився теж до кріпості. Чорноморці були тут дуже корисні, і під час штурмів турки одбивалися доти, поки Головатий не в'їхав з байдаками Дністром у самий город, колишню Тягиню, котру запорожці не один раз добували ще за два з половиною віки до того часу; а як тільки чорноморці почали палити на город з байдаків, турецький паша зразу ж здав кріпость.

За участь у війні 1789 року кошовий отаман Чепіга отримав армійський чин бригадира, Головатий — полковника. Проте у внутрішнім житті війська справа стояла погано. Хоч Потьомкін і щиро піклувався про чорноморців, та підручні йому генерали не слухали його наказів: жалування козацькому війську задержувалося, сукна на одіж не давалось, харчів теж не можна було допроситися, найбільше ж дошкуляли запорожцям всякі важкі роботи.

За наказом адмірала Войнова, запорожці змушені були витягати з дна лиману з потоплених суден гармати, ядра й інші важкі речі. В липні, за наказом самого Потьомкіна, кошовий вислав 500 чорноморських козаків у Херсон, щоб гнати відтіля плоти до устя річки Інгулу; Головатому ж Потьомкін наказав піднімати з козаками потоплені турецькі кораблі.

Чорноморці, хоч і робили ті роботи, але були дуже ображені з того, що їх повертають на робітників. У Херсоні козаки навіть зовсім покинули роботу, почали розходитись, так що з 500 їх ледве вдержалось на роботі 300. З Коша вислали у Херсон новий полк козаків, але й той почав розбігатися. Всякий з російських генералів вимагав прислати йому на роботу козаків, неначе невольників; а ніхто не клопотався про те, щоб їх одягти, обути й нагодувати. Над осінь козаки не витримали голоду і почали розбігатись та шукати собі заробітків. На той саме час російське військове начальство хотіло порушити запорозький устрій тим, що загадало обрати сотників. Проти цього рішуче повстали всі курінні отамани і сказали, що як у війську будуть обрані сотники, то вони всі зречуться своєї служби. Головатий хотів, було, покарати двох курінних отаманів за непокору киями, та козаки підняли справжній бунт, так що довелося ту новину одкласти надалі.

Після того піші козаки вирядили депутацію до Чепіги з скаргою на Головатого, що він не дбає про козаків, а вони босі, голі й цілий рік не дістають платні. Разом вони погрожували, що як ще якийсь час не дістануть платні, то подадуться на Дунай.

Чепіга не мав сили нічого зробити, і незадоволені з нього козаки, зібравши раду, постановили скинути Чепігу з кошевства, та тільки через військовий стан не наважилися того зробити без згоди Потьомкіна і подали йому листа, скаржачись на Чепігу, що той через старість та добуту рану не може до ладу керувати військом. Проте Потьомкін не звернув на прохання козаків ніякої уваги, і Чепіга лишився кошовим і надалі.

Треба гадати, що частина чорноморців таки перейшла за Дунай, проте друга частина, з дозволу Потьомкіна, почала виводити на нові завойовані землі між Бугом та Дністром свої сім'ї і осідати хатами. На зиму чорноморцям було загадано держати кордони по Дністру, і Чепіга заклав військовий Кіш у селі Слободзеї над Дністром, на 20 верст нижче Бендер.

Скоро після нового року цариця Катерина звеліла Потьомкіну зватися «Великим Гетьманом козацьких військ Катеринославських та Чорноморських». Це дуже приємно було Потьомкіну і корисно козакам, бо вимагало од князя піклування на користь Війська Чорноморського.

Запорожжя між Бугом та Дністром.

Першим ділом «великого гетьмана» було затвердження Чепіги й Головатого на уряді. Разом з тим він наказав вислати до нього за почесних чатівників 500 найжвавіших чорноморців і нарешті 1 березня сповістив кошового, що, піклуючись про Військо Вірних Козаків Чорноморських, він клопочеться у цариці, щоб дати сьому війську під оселі землю поміж Бугом, Дністром та Чорним морем, а до того ще землю біля Кінбурна з озерами, які ще не наділені панам. Разом він обіцяв ще дати військові лісу на будівлі.

Треба гадати, що цариця затвердила пропозицію Потьомкіна, бо 19 квітня він прислав на Кіш ордер про те, що вищезазначені землі справді віддаються війську Чорноморському з додачею ще Єнікальської округи з Таманню. Далі 14 липня він наказав генералу Кутузову оголосити всім, хто живе між річками Бугом та Дністром, що вони віддаються під владу Чорноморського війська.

Велика радість охопила всіх бувших запорожців, коли у присутності депутатів од війська почали одмежовувати Чорноморському війську землю. Межа пішла од Чорного моря угору Дністром до Бендер, а од того города через верхів'я річок Кучурган та Куяльник на Тилигул, а від нього на верхів'я Березані та, повернувши тією річкою трохи униз, прямувала до Бугу, а впершись у нього проти Богоявленська, йшла лиманом, поки, обминувши Очаків, виходила до моря.

Прийнявши одмежовані землі, Чепіга наказав всім полковникам пильнувати, щоб ніхто не рубав на військовій землі садів та лісу, та переписати всі рибальські заводи й брати з них на військо мито.

Цілі сотні родин бувших запорожців прибували тепер у Слободзею і направлялись Чепігою по паланках на місця, призначені Кошем під оселі, так що новий край, незважаючи на війну, хутко почав залюднятись. Паланок було уряджено три: Подністрянська, Березанська та Кінбурнська. У Слободзеї зараз же почали будувати церкву та військову паланку — будинок для кошового отамана й канцелярії.

Таким чином російським запорожцям року 1790 були віддані ті самі землі, котрі року 1776 були віддані султаном турецьким запорожцям. Рік 1790 дуже сприяв козакам до того, щоб перевезти свої родини на нові землі, бо війна поновилася тільки вже під саму осінь. Оселялися запорожці здебільшого у хатах тих молдаван, котрі повтікали за Дністр, хоч немало було й таких, що будували власні

[390] Замок та місто на місці сучасної Одеси.

[391] *Де Рібас (Дерібас) Йосип Михайлович* (1749—1800) — російський адмірал (з 1798 р.). Походив з Неаполя, за національністю іспанець. В 1772 р. вступив на службу до російського Чорноморського флоту. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1768—1774 та 1787—1791 років. Керував російським військом і Чорноморським козацтвом. Був ініціатором створення міста і порту Хаджибей.

хати українського вигляду. Коли ж восени пішли походом на Дунай, то біля упорядкування осель зосталися батьки та жінки козаків.

В жовтні чорноморські козаки билися під Килією, а байдаки їхні плавали по гирлах Дунаю і допомагали російському флоту побити у гирлах флот турецький і добути Тульчу й Ісакчу. Плаваючи по гирлах Дунаю, чорноморці щодня зустрічалися з задунайськими запорожцями, що з турецького боку несли таку саму передову службу, як чорноморці з російського. Проте кривавих сутичок між ними майже ніколи не траплялось. І ті й інші запорожці обмежувались тим, що передавали до своїх старших звістки про заходи ворогів. Байдаків у задунайців було далеко менше, ніж у чорноморців, і це в очах турків давало їм право одходити перед своїми братами без бою.

Зустрічалися і браталися тут у гирлах не тільки прості козаки, а навіть запорозька старшина обох боків, а щоб виправдатись перед російським та турецьким начальством, вони пояснювали це тим, буцімби умовляли запорожців ворожої сторони переходити на їхній бік. Так військовий осавул Задунайського Коша Стадник перемовлявся на чатах з старшиною чорноморців Реуцем. Коли ж хто-небудь із чорноморців не вертався од запорожців задунайців, то осавули казали Головатому, ніби турецькі запорожці захопили його у бранці.

На початку зими Головатий, за наказом генерала де Рібаса, наблизився до Ізмаїла і громив його з гармат, а коли проти Ізмаїла на острові біля Верхніх Чаталів були побудовані російські батареї, то чорноморці напали біля города на турецькі судна: громили їх з гармат, топили і палили. При тому полковий старшина Черниш з своїм байдаком спалив три турецькі судна.

Знищивши турецький флот нижче города, Головатий переплив повз город до другої частини турецьких кораблів, що стояла вище Ізмаїла, і понищив ще й ті. До тих славних подій Головатий додав ще те, що висадив десант і добув фортецю Табія. Зрадівши такій перемозі над турками, він дуже запалився і з своєю невеликою силою пішов штурмувати велику турецьку батарею. У запалі чорноморці таки й добули її, та ні де Рібас з флотом, ні російське військо з поля не подали їм помочі, і турки, вислявши з города чимале військо, одбили свою батарею назад з чималими втратами для чорноморців.

Грудня 12 удосвіта почався штурм Ізмаїла. На долю чорноморців припала головна участь у штурмі кріпості з боку Дунаю. Запорожці, не звертаючи уваги на ворожу пальбу, кинулися з байдаків на берег, рубали сокирами засіки і дерлися на турецькі батареї. Чимало їх при тому загинуло, та проте вони піднесли славу козацьку.

Коли чорноморці вже вдерлися у місто, на один з їхніх полків кинувся з яничарами хан Каплан-Гірей і так їх утиснув, що багато козацьких голів покотилося по вулицях Ізмаїла. Вже й дві гармати одняли, було, у чорноморців яничари, та тут на поміч чорноморцям наспіли російські гренадери і разом з козаками повистинали й перекололи всіх яничарів так, що і сам Каплан-Гірей загинув тут разом з п'ятьма своїми синами.

З народної поезії до наших часів дійшли про цю подію лише уривки одної, мабуть, довгої пісні:

Від Килії до Ізмаїлова покопані шанці,
Ой, вирубали турки Новодинців у середу
вранці.
А чорноморці, храбрі запорожці, через Дунай
переїздили,
Вони ж тую проклятую змаїлівську орду
з батареї збили.
Ой, дали ж, дали змаїлівські турки
Надольському баші знати,
Що не мусиш, Анадольський баше, проти
чорноморців стояти.
Ой, став же Змаїловський баша білий флаг
викидати,
Ой, тоді стали славні запорожці запаси
й ружжя відбирати.
Ой, брали ружжя, брали коні й сукна дорогії...
. . . . . .
Котрих порубали, у острові поховали,
А котрі поранені — у Килію одправляли.

Під час штурму Ізмаїла чорноморці захопили 26 турецьких прапорів і багато здобичі. Проте втрати козаків були чималі: вбито й поранено було 24 військових та полкових старшин та 388 козаків.

За лицарські вчинки чорноморців

Чепіга дістав Георгія III класу, а Головатий — хреста Володимирського.

Перебувши перші місяці року 1791 почасти на своїх землях, почасти біля Ізмаїла, чорноморці у березні вже знову зібрались на Дунаї. Там знову почалися зустрічі та братерські зносини запорожців обох ворожих сторін. Наприклад, 5 травня запорожці-задунайці, наблизившись до Тульчі, закликали до себе на бенкет чорноморців з полку Давида Білого. Білий дозволив хорунжим Сербину та Харченку поїхати з товаришами до запорожців. Інші козаки Білого позаздрили тому, і дехто з них, посідавши у другий байдак, теж поїхали з осавулом Яновським гостювати під Тульчу. Запорозький осавул Іван Сутика з товаришами братерськи приймав чорноморців і так частував їх, що ті через якийсь час, де бенкетували, там і полягали. Білий мусив послати за своїми козаками полкового старшину Лисицю, і вже тому, хоч і над велику силу, вдалося привезти своїх гультяїв, та й то не всіх, бо частина не схотіла вертатися і лишилася з задунайцями. Коли Чепіга довідався про цей випадок, то одняв у Білого пернач.

Проте цей рік між запорожцями та чорноморцями траплялися і криваві сутички. Одного разу задунайські запорожці напали на чорноморців, коли ті їхали з Килії до Ізмаїла міняти паперові гроші на срібло, і, примусивши тих вилізти на берег, одняли їхнього байдака разом з усім, що у байдаці було. Другим разом ті ж запорожці підстерегли полкового старшину чорноморців Строця, коли той, вертаючись з 19 козаками з Галаца в Килію, спинився на ніч біля одного острова. Запорожці раптом серед ночі напали на чорноморців, одного з них вбили, трьох поранили, а десять захопили у бранці. Тільки Строць з п'ятьма товаришами захований в очереті і зрятувався. Ранком, коли підпливли до того місця ще декілька чорноморських байдаків і, розпитавши Строця, попливли шукати першого байдака, то знайшли його аж біля Ісакчі вже спаленого.

З приводу цього останнього випадку Чепіга видав наказ, щоб козаки чорноморці не вважали турецьких запорожців за християн, а при зустрічі вбивали б їх, як ворогів і гнобителів віри християнської. Проте козаки чорноморські мали ці нечисленні випадки ворожнечі з боку запорожців за герці і, здибавши їх між очеретами, часом не тільки любенько розмовляли з ними, а навіть переходили на бік турків. Таке відношення чорноморців до запорожців занепокоїло Головатого, і він пустив поміж козаками чутку, ніби турецький султан, коли буде замирятись, то буде примушений віддати всіх запорожців Потьомкіну.

Та чутка збентежила як чорноморців, так і запорожців: перші перестали перебігати на турецьку сторону, а останні навіть нахвалялися побусурманитись, щоб тоді вже султан не зміг їх видати.

У травні місяці російське військо мало переходити за Дунай, і чорноморці з своїми байдаками дуже тому сприяли. До червня вже й Чепіга з чорноморцями був за Дунаєм, і тут під Бабадагом здибався з чималим турецьким військом, у складі котрого було й декілька тисяч задунайських запорожців. Тут, серед бою, зустрілись у двох ворожих військах не тільки товариші, а навіть рідні брати. Задунайські запорожці у цьому бої взагалі не били на своїх товаришів-чорноморців, а задунайський козак Помело, побачивши свого брата-чорноморця, навіть перестеріг його, щоб чорноморці не заганялись за турками, бо вони заманюють їх на татарську залогу.

Завдяки застереженню Помела Чепіга не пішов у розставлену турками пастку, а зайшов татарам у бік і разом з донцями погромив як татарське, так і турецьке військо, а на другий день добув і сплюндрував Бабадаг.

Від Бабадага чорноморці пішли разом з російським військом генерала Рєпіна[392] під Мачин і брали там участь у великому та славному бойовищі 23 червня. На тому бої й скінчилася війна з турками, бо 31 липня у Галаці була підписана між Росією й Туреччиною згода, за котрою межею між цими державами став Дністр, інші ж повойовані Потьомкіним городи до Дунаю були повернуті султанові.

Тим часом Потьомкін захворів і поїхав з Дунаю у Миколаїв, але, одїхавши од Галаца лише 40 верст,

[392] *Рєпін (Рєпнін) Микола Васильович* (1734—1801) — російський генерал. Брав участь у війні з турками 1771—1774 років та в укладанні мирного договору. В 1791 р., після від'їзду до Петербурга Потьомкіна, він очолив усю російську армію у новій війні з Туреччиною. Здобув перемогу при Мачині, яка примусила турків підписати мирну угоду в Галаці.

почув собі смерть і попросив чорноморців, що бігли кіньми обабіч карети, винести його з карети й покласти на землю, щоб йому вмерти спокійніше. Чорноморці прослали йому на траві килим, і він уночі на 5 жовтня 1791 року помер.

Смерть Потьомкіна дуже занепокоїла чорноморців. Тільки Потьомкін, звучись Великим гетьманом, мав силу й бажання підтримувати чорноморців і примушувати російських генералів більш-менш признавати козацьку старшину за офіцерів, а поміщиків — визволити хоч невелику частину поневоленого запорозького товариства; тепер же, після його смерті, за чорноморців не було кому заступитися, бо всі останні російські генерали, за винятком дуже небагатьох, дивились на козаків майже з презирством.

Старшина Чорноморського війська найбільше занепокоїлася за права війська на землю, бо хоч на Коші і мався указ Потьомкіна про надання Чорноморському війську земель між Бугом та Дністром і по Кінбурнській косі і та земля була навіть одмежована, та царської грамоти на неї військо досі не мало.

По скінченню війни більшість Чорноморського війська зимувала на Дунаї. Тільки Чепіга та Головатий з невеликими виділами війська повернулись за Дністр на козачі землі. Тут зразу ж вони почули непевні вісті. Російські урядовці з посміхом перестерігали чорноморців, щоб не розташовувались на Дністрі, бо все одно землі між Дністром та Бугом так само роздадуть панам, як роздали і землі Запорожжя; генерали ж російського війська не в жарт гомоніли, що Чорноморське військо буде повернуте у звичайні полки московського війська.

Клопіт про Кубанські землі.

З приводу таких чуток військова старшина радилась, міркувала і врешті рішила послати у Петербург Головатого з шістьма депутатами просити царицю про видачу грамоти на землю. Головатий перший зрозумів, що на Дністрі чорноморцям не вдержатись, і через те, за його порадою, старшина рішила просити у цариці землі тільки на Тамані, аби тільки найбільше. 29 лютого на раді старшин було складене прохання до цариці. Хоч і скорочене, а ми його наводимо, бо те прохання подає цікаві відомості про склад і справи війська Чорноморського:

1) З початку останньої турецької війни ми, по волі Вашої імператорської Величності, були зібрані небіжчиком Великим Гетьманом Потьомкіним з бувших запорожців, кількістю 12 622 козаків, щиро служили В. І. В.[393] кінно, пішо і на флоті.

2) З наказу найсвітлішого князя між нами уряджена була старшина: суддя, писар, хорунжий, пушкар, довбиш та курінні отамани. Дав нам покійний булаву, 17 перначів, знамено (корогву), прапорів 14, військову печать і гармати, а під оселі обіцяв дати нам землю, одібрану од ворогів між Бугом та Дністром, та ще на Кінбурнській стороні.

3) З його ж, небіжчика, наказу ми вже оселили на тих землях сім'ї наші, кількістю 1759, а з них чоловічого коліна 5068 душ та жіноцтва 4014 і позаводили собі хати, млини, вітряки й господарство з хліборобством, скотарством, садівництвом, виноградарством, пасіками та рибальством.

4) Багатьох з нас, бувших запорожців, ще пани поміщики та їхні прикажчики держать у підданстві і мордують під вартою, а жінок та дітей гнітять роботою. А коли б усіх тих запорожців з їхніми сімействами визволити, то було б нас самого тільки чоловічого коліна тисяч на двадцять п'ять.

5) Багато між старшиною й козаками таких, що коли переселялись з сім'ями на нові землі, то пани й їхні прикажчики безвинно пограбували і нашого добра не вертають.

На підставі всього того чорноморці просили: «Насъ, войско, въ свое монаршее благоволеніе матерски принявъ для поселенія насъ на Тамани съ окрестностями оной, милостиво повелѣть отвесть выгодныя земли такъ достаточно, чтобы имѣющее быть преумноженіе сему войску безнужно помѣщаться могло и на вѣчно спокойное, потомственное онаго владѣніе отправленному съ симъ избранному отъ насъ войсковому сдьѣ Антону Головатому Высочайшую Вашего Императорскаго Величества милостивую грамоту выдать, такъ же о выпускахъ съ губерній служившихъ В. И. В. старшинъ и козаковъ съ семействами и имѣніемъ и о возратѣ заграбленаго въ таковыхъ имѣніяхъ учинить всемилостивѣйшее разсмотрѣніе».[394]

Виряджаючи Головатого до столиці, військова рада одночасно послала військового полковника Гулика з півсотнею товариства оглянути Тамань і весь край між річкою Кубанню та Азовським морем.

Головатий поїхав у Петербург, а тим часом з Дунаю почали повертатись на Дністр піші чорноморці і їхній флот у 50 байдаків. Козаки мало що знали про заходи своєї старшини щодо переходу на Кубань і, повернувшись до своїх осель, почали щиро припадати до свого господарства. Проте вся їхня праця була даремна, бо ще раніше, ніж чорноморці вирядили Головатого у столицю, саме 29 лютого 1792 року, був виданий царський указ про те, що «добута од Порти Оттоманської земля між Бугом та Дністром прилучається до Катеринославської губернії». Звістка про цей указ дійшла до Слободзеї в квітні, коли Головатий ще був у Петербурзі і військо ще не знало про те, що йому будуть надані землі на Кубані, а через те, почувши про такий указ, чорноморці були приголомшені тяжким розчаруванням. Всі розуміли, що указ цариці матиме ті самі наслідки, що й указ про скасування Січі року 1775, і козацтво заздалегідь почало лагодитися тікати туди, куди під час скасування Січі повтікали їхні товариші, бо сподіватись собі вільного життя, коли за Буг пустять панів, вже всі сказали — «годі». Більш рухливі козаки, не обтяжені ще хатами та сім'ями, зараз же почали тікати на Дунай, як згадує пісня:

Ой, ходімо, пани-брати,
Царицю просити:
А чи не дасть же нам
Хоч віку дожити.
Дарувала землю
Од Дністра до Бугу,
Аж по ту границю,
По Бендерську дорогу.
Дарувала землю
Ще й сухі лимани:
«Ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани».
Дарувала, дарувала
Та й назад одняла.
І жалю печалі
Козакам завдала.
Тепер, пани-браття,
Не думай, не думай:
Сідаймо на човни
Та й махай за Дунай.
Ой, гукнули, миле браття,
Ой, гукнули, гукнули,
Як сіли на човни
Та й за Дунай махнули.
Тепер, хлопці, молим Бога
За царицю небогу,
Що нам показала
Та й за Дунай дорогу.

Тим часом Головатий, добре вже знаючи столичні і навіть придворні порядки і звичаї, дуже вміло придбав собі ласку впливових у царици осіб і 1 квітня, бувши з своїми товаришами на прийомі у царици, звернувся до неї з промовою, котра цариці сподобалась. Під час прийому Головатий та інші депутати чорноморців мали такий вигляд: голови у всіх були виголені чисто, як долоні, а на маківці у кожного був довгий оселедець, закручений кілька разів за ліве ухо; довгі, пишні вуса надавали козакам суворий вигляд. Одягнені всі були в стародавнє запорозьке вбрання й обуті в щиро червоні сап'янці на високих підковах[395]. Таким чином, у 1972 році чорноморці ще міцно додержувались запорозького вбрання.

Незважаючи на всю царську ласку і всі заходи Головатого, справу чорноморців продержали у Петербурзі три місяці, і тільки 30 липня 1792 року було видано такий царський указ:

«Войско козачье Черноморское, собранное покойнымъ генерал-фельдмаршаломъ, княземъ Потемкинымъ Таврическимъ изъ вѣрныхъ козаковъ бывшей Сѣчи Запорожской, в теченіе послѣдней нашей съ Портой Оттоманской войны многими мужественными на сушѣ и водахъ подвигами оказали опыты ревностного къ службѣ нашей усердія и отличной храбрости. Въ воздаяніе таковыхъ сего войска заслуг Всемилостивѣйше пожаловали Мы оному въ вѣчное владѣніе состоящій въ области Таврической островъ Оанагорію, съ землею между рѣкою Кубани и Азовскаго моря лежащею и простирающеюся отъ Оанагоріи къ морю до Ейскаго городка: по рѣкѣ же приближающейся къ устью лабы».

[393] Вашій Імператорській Величності.

[394] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 117. *(Приміткa автора.)*

[395] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 121. *(Приміткa автора.)*

Того ж дня була підписана й грамота Чорноморському війську на володіння зазначеною в указі землею і пожалувані війську клейноди: корогва та срібні литаври, і надано право користуватись тими клейнодами, що видані були військові раніше року 1788, а саме: корогвою, булавою, перначами та військовою печаттю.

Дозвіл користуватись клейнодами мав велику вагу, бо надавав право мати свою окрему старшину, свій суд і взагалі самоврядування. Ще другою грамотою, виданою на прохання Головатого, цариця наказувала повернути чорноморцям, що служили раніше у запорозькому військові, затриману на землях Запорожжя їх маєтність.

15 серпня Головатий з товаришами нарешті наближався до Слободзеї. Чутка про щасливий кінець прохання чорноморців вже розійшлася поміж козаками, і військо з Чепігою на чолі урочисто зустріло своїх депутатів хлібом-сіллю. За містом, на зробленому високому помості, вкритому килимами, Головатий доручив кошовому отаманові царицину грамоту, хліб-сіль од цариці і царицин подарунок: шаблю, оздоблену самоцвітами.

Після того у кошового отамана був для всієї військової старшини сніданок, а у військового судді обід, просте ж козацтво частувалося на майдані. Радіючи з того, що скінчилося непевне становище війська, військова старшина й козаки весь день співали пісню, складену Головатим:

Годі, годі журитися! Пора перестати,—
Діждалися від цариці за службу заплати:
Дала хліб-сіль і гармати за вірнії служби!
Ой, тепер ми, миле браття, забудем всі нужди:
В Тамані жить, вірно служить, границю
держати,
Рибу ловить, горілку пить, ще й станем багаті.
Да вже треба женитися і хліба робити,
А хто йтиме із невірних — як ворога бити.

Перехід чорноморців на Кубань.

2 липня 1792 року було видано царський указ про те, щоб флот Чорноморського війська негайно рушав на Тамань. Чепіга зараз же звелів скликати піших козаків в Акерман, де вже стояли запорозькі байдаки. Почалися збори, про котрі згадує пісня:

Ой, тисяча ще й сімсот дев'яносто другого року
Прийшов указ від цариці, аж із Петербурга-
города.
А щоб пан Чепіга та пан Головатий
Усіх запорожців зібрали та на Кубань
вайлували.
Ой, пора нам, братця, в поход убираться
Та з Дністром прощаться.
Ой, прощай ти, Дністре, ти, річенька бистра!
Та поїдем на Кубань пить водиці чистої.
Ой, прощайте, курені любезні,
Треба від вас новалити на чужі землі.

Коли в Акермані зібралось біля 4000 козаків, за дорученням Коша полковник Сава Білий посадив їх на 50 байдаків та одну яхту і перейшов морем у Очаків, а полагодивши там деякі байдаки, рушив далі навкруг Криму на Тамань, куди й прибув 25 серпня. При ньому було: полковників 4, осавулів 4, хорунжих 4, квартирмейстерів 4, сотників 51, отаманів 20, пушкар 1, гармашів 124, всієї ж старшини й козаків 3847 душ.

Слідом за флотом Чепіга вирядив на Тамань через Керч 600 піших козаків з полковником Кордовським, котрі так само благополучно туди прибули. Казна видала чорноморцям на новому місці 1000 колод лісу, і вони зараз же почали будувати на руїнах давніх городів Тамані та Темрюка курені й інші військові будівлі, а після того взялися до рибальства.

2 вересня кошовий отаман Чепіга, зібравши у Слободзею комонних козаків і одправивши молебень, рушив у похід суходолом з 2000 вершників, з військовими клейнодами і похідною церквою. Він повів військо на Сокільський перевіз на Бузі, а далі через все Запорожжя за Дніпр і за Дон. Йдучи Запорожжям, не впізнавали вже старі січовики своїх степів, і мимоволі на старі очі їхні набігали сльози: коли замість безкрайого степу вони бачили витолочені поміщицькими отарами трави, стріхи панських будинків і багато сіл з чужесторонніми людьми: литвинами, молдаванами, арнаутами, греками, сербами й великоросами. Тарпани та олені за 17 років зовсім зникли з степів і перейшли за Дон — туди, куди тепер ішли й запорожці.

Тільки 23 жовтня Чепіга прибув до межі земель війська Чорноморського і став на зиму у покинутому Хан-

ському городку, на правому боці річки Єї, біля її устя. З ним прибуло 2063 козаків та старшини.

Найбільш тяжке завдання досталося Головатому. Треба було підняти і перевезти у новий край жонатих козаків з їхніми родинами. Плач лунав поміж Бугом та Дністром. Жінки й діти не хотіли покидати осель, до котрих за три роки вже звикли і біля котрих чимало попрацювали. Коли Головатий послав переписати, хто хоче переходити на Кубань, а хто хоче лишитись на Буджаку, то виявилось, що тільки січовики, аби зберегти свою козацьку волю, згодилися йти на Тамань, всі ж, що набралися з запорозьких поселян, не хотіли покидати свого господарства. А до того часу між Бугом та Дністром вже було 25 козацьких сіл, не лічачи окремих хуторів.

Та не вспіли ще сімейні чорноморці попродавати свої хати й худобу, як на Подністров'я, як колись на Запорожжя, набігли пани з грамотами на вічне володіння землями, а на чиїй землі траплялись люди, то і їх проголошували своїми кріпаками. Таким чином дуже багато сімей запорожців, що тільки недавно над велику силу вибилися з неволі од панів, тепер знову опинилися в неволі, а на Кінбурнській стороні граф де Вітт замежував собі цілу слободу чорноморців — Забаринську, у котрій було навіть паланочне управління Кінбурнської паланки Чорноморського війська, і проголосив, що всі люди, хто живе у слободі, разом з усім їхнім добром та господарством є його власністю. На накази Головатого козакам, щоб виступали з паланки до Слободзеї, де Вітт не звернув ніякої уваги і нікого з козаків не випустив. Головатий скаржився на лютого пана генералу Коховському, та та скарга не дала наслідків [396], так всі сімейні козаки Кінбурнської паланки й лишилися у кріпацтві разом зі своєю старшиною. Так само вчинили й граф Безбородько [397], генерал де Рібас, Державін, Глинка й інші. Просто кажучи, року 1792 вдруге одбувалося все те, що робилося 16 років до того на Запорожжі: козаків, щоб не йшли у військо, забивали у колодки, замикали по льохах, однімали од них жінок та дітей, а хто, незважаючи на все те, намагався тікати, у тих одрізували оселедці.

Кого з сімейних чорноморців не вспіли захопити пани, ті почали випродувати свої хати й маєтки, а скупали їх за безцінь місцеві урядовці. Чорноморська старшина дбала про те, щоб якнайбільше вивести народу на Кубань, і умовляла всіх кидати Дністр:

Чорноморські кордони (бекети) на Кубані.

Харко листи засилає,
На Кубань річку закликає:
Дарує лісами, вільними степами
І ще й рибними плесами...

Нарешті 26 квітня року 1793, після останнього молебня у Слободзеї, Головатий поділив весь свій великий обоз на 20 валок і вирушив до Бугу. З ним було всього біля 2000 старшин та козаків, не лічачи їх сімейств. Перевізшись через Буг на Сокільському перевозі, а через Дністр у Бериславі, Головатий поділив переселенців на дві частини і послав одну на Керч та Тамань, а другу через Дон до Єї.

Це останнє переселення сімейних складалося далеко сумніше, ніж одиноких. Знову було те саме, що й під час «зґону» після руїни Чигирина:

Течуть річки із-за гори мутні,
Ідуть люде із городів смутні,
Покидають вжитки, пасіки любезні
І предорогії грунти.

396 *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 138. *(Примітка автора.)*

397 *Безбородько Олександр Андрійович* (1747—1799) — державний діяч Росії, дипломат, князь. Походив з українського старшинського роду. Брав участь у війні 1768—1774 р. з турками. В 1783 р. добився визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії. В 1791 р. підписав Ясський мирний договір. У 1795 р. уклав конвенцію з Австрією і Пруссією про третій поділ Польщі. З 1797 р.— канцлер і князь. Один із найбагатших на Україні поміщиків.

Коли підрахувати всіх козаків, що перейшли на Кубань з Савою Білим, Кордовським, Чепігою і Головатим, то виходить усього біля 8200 душ, а проте у проханні, що возив Головатий у столицю, Кіш рахував, що під час війни з турками чорноморців служило 12 622. Куди ж поділися останні 4400 козаків? Не могли ж стільки захопити поміщики. Правда, біля тисячі душ запорозької сіроми, що не мала за що переселятись, довго вешталась на заробітках по південному краю, поки осавул Черненко, зібравши їх у Одесу, вирядив-таки за поміччю генерала де Рібаса на Кубань; а все-таки не нараховується чимало чорноморців, і через те треба гадати, що під час згону з Дністра, чимало-таки козаків пішло не на Кубань, а на Дунай. У цьому немає нічого дивного, бо козацтво Чорноморське не могло не помітити, як стародавні запорозькі звичаї у війську порушувалися, починаючи з заборони щорічного вибору старшини, примушування козаків до казенних робіт і таке інше, тоді як у Задунайському запорозькому війську стародавня регула ще зберігалася досить чистою, і простому козацтву жилося далеко вільніше. Шукання волі й примусило їх зректися Кубані та перейти на Дунай. Цей факт стверджується й текстом народної пісні:

Дарувала нам царица землю
І всі чотири лимани:
Гей, ловіть, ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани.
Ми думали, миле браття,
Що ми жупани справляли,
А ми собі, миле браття,
На ніженьки кайдани заробляли.
Ой, ходімо, браття, до церкви
Та помолимось Богу,
А чи не дасть нам, братця, Господь
Аж за Дунай дорогу.
Ой, устали раненько,
Та важненько зітхнули,
Та підняли паруса вгору,
Та за Дунай махнули,
Ой, спасибі тобі, Катерино,
Та за твою ласку,
Що ти спекла на Великдень
Нам гречану паску [398].
Ой, спасибі, Катерино,
Та за твою волю,
Що нам показала
За Дунай дорогу...

[398] Головатий виходив зі Слободзеї саме після Великодня. *(Примітка автора.)*

Тяжко довелося запорожцям-чорноморцям у перші роки на своїй новій Україні. Одночасно доводилось і будувати оселі, й оборонятися від нападів черкесів. Прикубанські степи у той час були такі самі, як степи Запорожжя сто літ до того. Такі самі росли на Чорномор'ї височенні й рясні трави, ті ж самі водилися по степах породи птиць та звірів, навіть дикі коні (тарпани), а по лиманах та озерах була така ж саме сила риби. В одному тільки степи Чорномор'я були гіршими за степи Запорожжя: вони були дуже низько над морем та над річками, мали багато боліт, особливо на Тамані, не мали чудових, глибоких, скелюватих байраків Запорожжя, майже зовсім не мали лісу, а замість того мали занадто багато очеретів по розлогих, болотяних берегах річок; вода побіля річок стояла на цілі версти, і від того козаки хворіли на пропасницю, що зводила з світу навіть літніх, крем'язних, як дуби, січовиків.

Головний Кіш війська Чорноморського став біля річки Кубані у Карасунському Куті, курені ж осіли всякий окремою слободою, або станицею. Місця для станиць оглядав та намічав сам Чепіга з представниками куренів; якому ж куреню де осісти, брали жеребки. До 38 куренів, що завжди були у Війську Запорозькому, на Кубані додали ще два: Катеринінський та Березанський. Нежонаті бездомівні козаки (бурлаки) могли й не йти у станиці, а жити у Катеринодарі, і для них там були побудовані курені, або, по-новому кажучи,— казарми.

Ми не будемо торкатись розселення чорноморців на нових землях, бо відомості про те належать вже не до історії Війська Запорозького, а до історії козачого війська Чорноморського. Для нас більш цікаво простежити, як запорозький військовий устрій перетворився в устрій Чорноморського козачого війська.

Найбільш тяжка руїна запорозькій регулі вийшла од тих самих людей, котрі двадцять років клопотались над поновленням Війська Запорозького. У січні 1794 року Чепіга, Головатий та військовий писар Котляревський видали й оголосили уклад Чорноморського війська під назвою «Порядокъ общей пользы». Зроблено те було без обмірковування нового укладу на козацькій раді і навіть без відома й бажання козаків. Затверджені на своїх посадах владою Великого гетьмана Потьомкіна, підвищені російськими чинами та обдаровані званням кавалерів, привідці Чорноморських козаків вже не хотіли радитись з товариством, маючи його за щось нижче од себе, і ще більше не хотіли мати під своєю діяльністю контролю й з боку військової ради.

У виданому зазначеним тріумвіратом «Порядкѣ общей пользы» зовсім не згадано про військову раду, так неначе її ніколи й не було на Запорожжі. Така одміна цілком стосувалася до поглядів російського уряду, котрий ще з часів царя Олексія Михайловича неприхильно дивився на існування у запорожців військової ради, і через те, можливо, що Головатий своїм «Порядкомъ общей пользы» скасував військову раду через домагання того з боку вищого російського уряду.

Далі той саме «Порядокъ» забезпечив військовій старшині, «яко вождямъ наставникамъ», право на «вѣчное спокойное владѣніе» землями, себто затвердив приватну власність на тій землі, котра по царській грамоті була призначена всьому Війську. Зрозуміло, що з цього почався поділ чорноморців на панів та козаків, як повелося з часів Мазепи й на Україні. Ті пани, або старшина, почали добиватися російських армійських чинів, а чимало їх вже й мали такі чини ще за часів турецької війни — і з того пішов поділ козацтва, як у регулярному російському війську, на офіцерів та нижніх чинів. Зрозуміло, що про запорозьке товариство при таких обставинах вже годі було й згадувати.

Нарешті, порушена була запорозька регула щодо жіноцтва. Січі, або Коша, на Кубані вже не було. Катеринодар, у котрому жила козацька сірома, не був Січчю, а був городом, у котрому жило й жіноцтво. Та й взагалі сірома, котрої прибуло на Кубань біля 6000 душ, хутко почала зменшуватись у своїй кількості, почасти вимираючи, почасти женячись. Про останнє, себто про одруження, дуже здбав тепер військовий уряд, бо навіть у «Порядкѣ общей пользы» на окружні правління накидався обов'язок: «Для распространенія семейственнаго житія холостыхъ къ женитьбѣ побуждать». Сімейні початки, зрозуміло, зробили великий вплив на склад козацького життя, хоч, на нашу думку, менший, ніж перші три причини.

Таким чином, дякуючи «Порядку общей пользы», на Чорномор'ї через кілька років од запорозьких звичаїв лишились самі згадки.

Тільки один раз запорозька сірома раніше, ніж повимирати або занепасти душею, захвилювалась і зробила спробу підняти з домовини стародавні запорозькі звичаї. Ця хвилина відома в історії під назвою «Персидського бунту».

Чорноморець перших часів.

В липні року 1794 два полки чорноморських вершників під бунчуком самого кошового отамана, старого Харка Чепіги, були вислані у Польщу, де, між іншим, брали участь у штурмі Праги та Варшави. Не вспіли вони в останні дні року 1795 повернутися з далекого походу у Катеринодар, як у лютому року 1796 кошовому знову наказано було два полки одбірних козаків вирядити в Астрахань для війни з персами.

Полки ті повів військовий суддя Головатий. Увесь похід перський склався невдало. Вже в Астрахані чорноморці од незвичного повітря по-

чали хворіти, коли ж їх перевезли морем у Баку, то хвороби між козаками дуже збільшились, і вони почали мерти. З того хворіння козаки занепали духом, а тут ще й війна тяглася дуже нудно, бо ніяких боїв не було, а замість того козаків примушували до всяких тяжких робіт. Незадоволені козаки почали тікати. Але куди було тікати з такої далекої сторони?

Почули чорноморці, що у грузинського царя є вільні козаки — 800 душ з кошовим отаманом Розтрьопою — і що цар Грузії платить тим козакам добре жалування; тієї чутки було досить, щоб козаки з околиць Баку почали тікати понад річкою Курою у Грузію. Втекло козаків, мабуть, не більше сотні, а чи знайшли вони у Грузії Козаків, чи загинули у чужій стороні з голоду, чи дістались татарам та персам у неволю, невідомо.

Почав хворіти біля Каспійського моря й сам Головатий, і 28 січня року 1797 помер. Трохи раніше нього, а саме 14 січня, помер у Катеринодарі Чепіга, так що старшим у війську лишився військовий писар Котляревський, та й той скоро поїхав на коронацію царя Павла I [399]. Там Котляревський сподобався царю, і 27 липня, 1797 року, без вибору й бажання Війська Чорноморського, був призначений військовим отаманом. Таким указом царя Павла I зрештою скасувалися виборчі права козаків і сама назва кошового отамана.

Карта земель Чорноморського Війська.

Закони на Кубані.

У травні року 1797 перська війна скінчилася, і чорноморці з полковником Чернишовим пішли на Кубань. Стерявши у поході половину товариства і натерпівшись всякого лиха, чорноморці повернулись у Катеринодар у кількості всього 504 козаки, друга частина козаків загинула під час війни. Козаки мали себе покривдженими своєю старшиною і хотіли поскаржитися Котляревському, але той був на Тамані. Тоді козаки зараз же після зустрічі їх та молебня, коли їм наказано було розходитись по куренях, заявили старшому після Котляревського полковникові Кордовському, що не підуть по куренях, поки не задовольнять їх за кривди, зроблені їм під час походу. Вони стали Кошем на майдані і сказали, що дожидатимуть, поки повернеться отаман.

У старі часи на Запорожжі козаки зараз витягли б довбиша, вдарили б у котли, зібрали б раду, поскаржилися б на старшину товариству, погомоніли б — от би й одлягло козакам од серця. Тепер же, хоч цариця Катерина й подарувала Війську Чорноморському котли, навіть срібні, та старшина далеко ті котли заховала, щоб козаки не тільки не почули вже їхнього дзвону, а навіть і їх самих не побачили. Та й товариства у Катеринодарі було обмаль — всі сиділи по станицях або чатували по кордонах — аж курені бур'яном поросли.

Міркували, міркували покривджені та й подали у військову канцелярію писану скаргу на ім'я «Чорноморського військового общества» [400], себто звернулися з своєю скаргою до всієї козацької громади. У тій скарзі вони жалілися на кривду, яку робила козакам військова старшина, а саме:

1) Як ішли козаки походом у Астрахань, то Головатий наймав чумаків, щоб везти козацьке збіжжя, та не заплатив за хури з військової казни, а вивернув з козацького жалування по 50 коп. з козака.

2) В Астрахані посилали козаків на роботи, а гроші за ті роботи, козаки чули, старшина забрала собі.

3) У Баку козаків примушували складати у бунти лантухи з усяким припасом, даючи одпочинку тільки по дві години на день. За ту роботу було призначено по 5 коп. за четверть, але козаки не дістали й шага.

4) Під час війни ще багато козаки мусили робити всякої роботи, та нічого за те їм не дісталося, а чули вони, що старшина затаїла 10 000 карбованців, виданих за ті роботи од казни.

5) У Баку козацька старшина продала 64 четверті військового борошна за 660 карбованців, а гроші затаїла.

6) На переселення козаків з Дністра було видано од казни 30 000 карбованців, козаки ж не дістали нічого.

7) Горілку, що видавалася з казни для хворих козаків, старшина козацька продавала на свою користь [401].

Пізніше до тих пунктів обвинувачення старшини козаки додали ще чимало оповідань про попередні неправдиві вчинки старшини, зроблені ще під час турецької війни і після неї, й кінчали свої скарги на тому, що козача старшина розібрала собі у власність найліпші на Чорномор'ї землі й рибні лимани та плеса [402].

Нема чого й казати, що таких вчинків з боку старшини не могло б бути,

Чорноморці через кількнадцять років після переходу на Кубань.

Старий військовий собор у Катеринодарі.

[399] *Павло I* (1754—1801) — російський імператор (1796—1801), син Петра III і Катерини II. Роздав на Україні кріпосникам 150 тис. вільних селян, сприяв колонізації Південної України, замість намісництв створив губернії. Був убитий впаслідок змови гвардійських офіцерів.

[400] *П. Короленко.* Кубанск. сборн. Т. VIII, с. 47. *(Примітка автора.)*

[401] *Ф. Щербина.* Ист. Куб. Коз. Войска, с. 627. *(Примітка автора.)*

[402] Там же, с. 639. *(Примітка автора.)*

коли б у Чорноморському війську, як колись у Запорозькому, щороку збиралися б ради, на котрих всякий старшина повинен був би одповідати перед товариством за свої вчинки.

Діставши звістку про незадоволення козаків, Котляревський, пригадавши, мабуть, що бувало неправдивій старшині запорозькій у Січі, не насмів і очей показати у Катеринодар, а лехкодухо втік у кріпость Усь-Лабу просити російського війська, щоб вгамувати, як він говорив, бунт козаків.

Тим часом чутка про те, що у Катеринодарі козаки почали шукати правди, розійшлася й по станицях, і незадоволені козаки почали й звідтіля сходитися у Катеринодар. Найбільший вплив на незадоволених козаків робив нестарий ще козак завзятої вдачі Дикун. За наказом Котляревського Дикуна було арештовано, але товариші його одбили й визволили і, зібравшись на раду, рішили скинути всю старшину, котра од них ховається, а обрати нову.

Прибувши випадково на Кубань, генерал Пузиревський на прохання Котляревського вислухав козаків і, довідавшись, що вони хочуть обирати нову старшину, сказав, що цього не можна робити, бо Котляревський призначений військовим отаманом од царя. Тоді козаки Дикун, Шмалько, Собакар, Половий та інші сказали, що згоджуються коритись Котляревському, але всю останню старшину зараз же поскидають. І таки й вчинили так на своїй раді — обрали нову старшину, а між нею Дикуна — військовим осавулом, Шмалька — пушкарем, а Собакаря — полковником на соляний двір.

Тоді Пузиревський пішов на хитрощі. Він порадив козакам написати скаргу цареві й послати її з депутацією у столицю, а поки депутація повернеться з Петербурга, лишити на уряді стару старшину. Щирі серцем козаки згодилися й на це і, не сподіваючись провокації, обрали депутатами всіх тих, хто найбільше обстоював їхні права: Дикуна, Шмалька, Собакаря, Полового і ще до десяти душ. Всіх тих депутатів, як тільки вони прибули у Петербург, було арештовано; у Катеринодарі ж тим часом почали арештовувати останніх непокірливих. Позаяк острогів у той час не було, то арештованих спускали у глибокі ями, з котрих неможливо було вилізти. З одної ями, котра була близько од берега Кубані, козаки підкопались до річки і 30 чоловік з них втекло на Дунай однести своїм товаришам звістку, що загинула вже зрештою на Кубані запорозька воля. З інших арештованих, котрих було біля двох сотень, 50 душ померли до скінчення суду через неможливі умови життя у неволі. Багатьох же, кого хотіли арештувати, зовсім не розшукали — треба гадати, що хоч і далеко був Дунай, а чорноморці знаходили до нього стежку: просто сідали на човники і, покладаючись на козацького застўпника св. Миколу, перепливали Чорне море до Дунаю.

Довго мучились по тюрмах Дикун, Шмалько, Собакар та Половий, поки нарешті повезли їх назад у Катеринодар, де мало відбутися катування їх. Тільки Дикун та Шмалько не дожили до катування — Дикун помер по дорозі до Катеринодара, а Шмалько помер у тюрмі, як уже привезли його у Катеринодар; Собакаря ж та Половового у Катеринодарі перед військом було катовано батогами, а далі їх потаврували, обірвали їм ніздрі і заслали на кріпосні роботи у Сибір [403]. Так була похована на Кубані запорозька воля, виборче право і військова рада.

Задунайська Січ.

Більш уперто змагалося запорозьке козацтво за свою волю на Дунаї. Я вже згадував, що року 1785 більша частина задунайських запорожців перейшла у Цесарщину на річку Тису. Там запорожці перебули всю війну Туреччини з Росією років 1787—1791 і, запевно, повинні були брати у ній участь проти турків, бо у перші роки тієї війни цісар австрійський був у спілці з царицею Катериною. На жаль, взагалі про життя запорожців у Цесарщині історія досі не знайшла майже ніяких відомостей. Нема сумніву тільки у тому, що пробули вони на Тисі біля 20 років і покинули австрійські землі біля року 1804—1805.

З яких причин покинули запорожці Австрію, теж невідомо, хоч можна гадати, що те сталось через земельну тісноту. Долина річки Тиси в ті часи була вже рясно залюднена, і запорожці неодмінно повинні були щодня, щогодини змагатись за одмежовані їм землі, а при тому змаганні можливі були й криваві сутички з угорцями, за котрі австрійський уряд, запевно, обвинувачував і утискував запорожців. До того ж не було тут того, що так любили запорожці: розлогих степів, рясних дібров та рибних лиманів. Згадки про минуле знову поманили запорожців на Дунай — ближче до рідної України, до того ж всім стало ясно, що відірване од рідного краю запорозьке товариство ще через кілька десятків років вимре зрештою. Щоб не допустити до того, запорожці, за згодою турецького султана, перейшли на нижній Дунай у Сеймени, де стояли Кошем і їхні задунайські брати.

При тому переході якась купа запорожців, що мали за гріх служити бусурманському царю проти християн, одкололася і подалася через Венецію на острів Мальту, де в ті часи ще животіли мальтійські лицарі, схожі за завданням свого життя з запорожцями. Хоч історичних джерел про цей поділ запорожців ще ніде не одшукали, проте про нього цілком ясно згадує запорозька пісня, записана у пізніші роки на Дунайських гирлах:

Ой, повійте, вітри, та все низовії,
Та на наші лодки — та все дубовії,
А на наші реї — та все кедровії,
На наші паруси — та все шовковії!
Ой, зажурився сивий соколочок:
Ой, бідна наша, наша головонько,
А що не вкупі наші брати сіли.
Наші брати сіли та й пісні запіли —
Один у москаля, другий у турчина,
Третій у малтиза служить за одежу.
І той гірко плаче за польською межу:
Ой ти москаль, ой, єретичний сину,
Запропастив Польщу — ще й нашу
Вкраїну [404].

Од скінчення війни Росії з Туреччиною, себто з року 1791, і до початку нової війни між цими державами, року 1806, історія не дає майже ніяких звісток про задунайських запорожців, а проте дальніші події доказують, що вони жили на Дунаї, добре зберігаючи свою волю і свої стародавні запорозькі звичаї. Січі Запорозької, коли розуміти її обов'язково з окопами і куренями, може, у Сеймених і не було [405]; може, справді, запорожці жили там, як кажуть народні перекази, по землянках та бурдюгах, а проте неодмінно існувала січова військова рада, котра й не допустила запорозької громади до розпаду і запорозьких звичаїв до занепаду. Була, запевне, й своя церква, котра не допустила запорожців до потурчення.

Хоч за 30 років, що минули після зруйнування Запорозької Січі на Дніпрі, чимало січовиків склали свої кістки у чужих землях, турецьких та німецьких, а проте Військо Запорозьке на Дунаї не зменшувалось. Тому сприяли як одібрання од Чорноморського війська земель між Бугом та Дністром, так і пригнічення на Україні селянства кріпацтвом, од котрого люди завзятої вдачі тікали світ за очі, а найбільше на Дунай до запорожців.

Найбільше втікачів давала Правобережна Україна, де після поділу Польщі й одібрання Київщини, Волині й Поділля під Російську державу, було заведено таке саме тяжке кріпацтво, як і на Лівобережній Україні. Ту тяжку добу народ український згадує, між іншим, у такій пісні:

Наступала чорна хмара, настала ще й сива,
Була Польща, була Польща та й стала Росія:
Женуть батька в степ косити, сина —
молотити;
Третю дочку, паняночку,— тютюну садити,
А невістку з свекрухою на лан жито жати,
Сіли вони обідати, гіркий їх обіде,
Озирнуться назад себе — аж оконом їде.
Під'їжджає пан оконом, канчук розпускає:
«Чому, чому, вражі люде, усіх вас немає!»
— Окономе, добродію, що маєм робити?
Покидали малі діти, нікому глядіти.—
«А я звелю ваших діток в ставках потопити,
Да всім же вам, вражим людям, в роботу
ходити!»
Ходить попок по церковці — у книжку читає:
— Ой чом же вас, добрих людей, у церкві
немає? —
«Ой як же нам, добродію, у церкву ходити,
Од неділі до неділі кажуть молотити!»

Чимало доброго і загартованого боротьбою товариства давало задунайським запорожцям Чорноморське військо, навіть і після переходу на Кубань. Про це свідчать як народні перекази, зібрані д. Кондратовичем у

[402] *Ф. Щербина.* Ист. Куб. Коз. Войска. Т. I, с. 654. *(Примітка автора.)*

[404] *Кондратович.* Задунайская Сѣчь. *(Примітка автора.)*

[405] *Кондратович.* Кіевск. Стар.». 1883 р. I, с. 53. *(Примітка автора.)*

Добруджі, так і деякі варіанти козацьких пісень про одібрання земель по Дністру:

Дарували ж нам землю од Дністра до Бугу,
А границею по Бендерську дорогу.
Дарували, дарували та й назад одібрали,
А нашу землю на вражих панів роздали.
Дарували, дарували та й назад одібрали,
А нас, козаченьків, на Кубань-річку заслали,
А ми ж, козаченьки, там не схотіли жити.
Посідали на човники та й за Дунай махнули.

Печать Буджацьких та Усть-Дунайських військ.

Участь запорожців у війні 1806—1811 років.

Року 1806 починалася нова війна Росії з Туреччиною, і задунайським запорожцям знову доводилося «брат на брата бити». За наказом силістрійського паші Військо Запорозьке було поділене на два виділи: перший з кошовим отаманом Самійлом Калниболоцьким був викликаний у Рущук, під бунчук його доброго приятеля Омера-паші, другий же, невідомо під чиїм керуванням, плавав Дунаєм, оберігаючи його од російського війська, починаючи од Рущука аж до Чорного моря.

Щоб дістати на запорожців якнайбільше жалування й харчів, Калниболоцький, за умовою з Омером-пашею, написав візиру, наче їх удвічі більше, ніж було справді, а коли той прислав когось перевірити, то Калниболоцький водив запорожців перед очима того посланця по двічі й по тричі, користуючись вузькими вулицями Рущука.

Коли почалися біля Рущука бої, окремі ватаги запорожців мали таємні зносини з російським військом і, де було можливо, уникали проливати «християнську кров», а дві-три сотні запорожців віддалися навіть під час боїв у бранці. Тих бранців російський уряд вирядив було у Сибір, але поки вони дійшли до Курської губернії, війна скінчилася, і їх, як турецьких підданців, погнали назад у Туреччину. Переходячи через Київ, запоржці перебували там два тижні і здибалися випадково з двома своїми давніми січовими товаришами, що вийшли у Київ ще під час руйнування Січі на Дніпрі, Романом Вівсяником та Данилом Хуторним. Розпитавшись про життя запорожців на Дунаї, київські товариші передали з ними гостинця для січової церкви — ризу, хреста та євангеліє.

Чорноморці теж брали участь у турецькій війні, тільки на цей раз дуже нещасливо. До того часу вони були дуже вже знесилені боротьбою з черкесами, котра була далеко трудніша, ніж колишня боротьба з татарами. Старі січовики майже всі вже загинули у тій боротьбі або вимерли. Флот Чорноморського війська занепав настільки, що, виряджаючи полк козаків на Дунай, військовий отаман не зміг послати їх на байдаках, а вирядив пішки через Керч у Херсон, а вже в Херсоні їх посадили на незграбні судна, що звалися «канонерськими лодками», і послали на Дунай. Травня 12, року 1807 полковнику Чорноморського війська Паливоді було наказано погромити своїми канонерськими лодками турецькі батареї на південному березі Дунаю недалеко Верхніх Читал. У бурхливу темну ніч Паливода й поплив до призначеного місця, та тільки тут зразу виявилося, що поскільки запорожці й чорноморці добре і з славою вміли битись на своїх чайках-байдаках, настільки ж невміло вони керували канонерськими лодками. Хуртовиною козачі лодки порозкидало в усі боки, а самого Паливоду з його судном викинуло на мілке під самими ворожими батареями. Ранком турки його судно розбили з гармат, самого Паливоду і чимало козаків вбили на смерть, а решту побрали у бранці. Після того чорноморці ще два роки плавали по Дунаю, поки од них майже нікого живого не лишилося, і тільки кілька десятків з них повернулося на Кубань раніше, ніж скінчилася війна.

Хоч всі народні перекази й пісні сходяться на тому, що запорожцям добре було «під турком жити», а проте не один з запорожців виховував у серці надію повернутись на «тихі води, на ясні зорі», як зазначив народ у пісні:

Летів орел понад морем та й став голосити:
«Ой, як тяжко козакові на чужині жити!»
Летів орел понад морем та, летівши, крикнув:
«Ой, як тяжко нещасному жить, де не привикнув».

І от, ще перед початком війни, декотрі запорожці почали передаватися на російську сторону, а коли генерал Міхельсон [406] наблизився до Ізмаїла, то двоє старшин Задунайського Запорозького Війська — Іван Губа та Хома Бучинський, прибули туди з товаришами на кількох байдаках і просили ласки російського генерала. Губа й Бачинський були з тих запорозьких дідів, що тридцять років до того не стерпіли неправди, не схотіли стратити козацької волі і перейшли разом з найбільш завзятим товариством на Дунай. Тепер старі їхні кості просились у рідну землю, воля ж через старість була вже їм непотрібна, і вони рішили просити російський уряд прийняти їх у свою ласку і пустити у рідну Вкраїну доживати віку.

На перший час з тих запорожців, що передалися з Губою, і тих, що попереходили на руську сторону окремо од них, російський уряд склав окреме військо. Всіх запорожців набралося на Буджаку біля п'яти сот, і на раді вони обрали Івана Губу своїм кошовим отаманом, Бучинського суддею, Романа Циганку, Печеного та Ломаку осавулами, а Олексу Сокола військовим писарем. З сього видно, що запорозькі втікачі, незважаючи на свою невелику кількість, хотіли зберегти всю запорозьку організацію. Здавалося, що й російський уряд сприяв тому, бо указом царя Олександра I [407] з 20 лютого року 1807 зібраним запорожцям звелено було зватися Усть-Дунайським військом, проте невідомо з яких причин те військо проіснувало недовго, і ще навіть не скінчилася турецька війна, як воно було скасоване, клейноди ж його були одвезені у Катеринодар. Частина старшини й козаків Усть-Дунайського (або Буджацького) війська перейшла теж на Чорномор'я, друга ж частина осіла на Буджаку, на річці Сараті, що впадала в озеро Сосик на урочищі Ак-Мангіт, і склала село казенних поселян тої ж назви.

Чим же пояснити те явище, що у той час, як чорноморці тікали на Дунай, задунайські запорожці передавалися на російську сторону? Ми гадаємо, що це робилося через змагання до своєї страченої волі. Не знаходячи волі в одному місці, розігнана з Дніпра запорозька сірома переходила на друге, поки один по одному не поскладала своїх костей, де кому Бог судив.

По скінченню війни, року 1811, по Румунії робили перевірку народу, бо там набралося дуже багато всяких забіглих душ, найбільше з України, що не мали змоги потрапити за Дунай до запорожців. Перевірку робили комісари російські, турецькі й молдавські, і під час перевірки російські підданці, щоб не дістатись знову своїм панам на катування, здебільшого називали себе запорожцями, турецькими підданцями. Всіх таких втікачів турецькі комісари брали під свою оборону і висилали за Дунай, через що кількість задунайських запорожців зразу збільшилася.

Наказний отаман Чорноморського Війська й український письменник Кухаренко 1852 р.

Війна запорожців з некрасівцями.

Почувши в собі силу завдяки переходу старих січовиків з Цесарщини, запорожці рішили вибити з дунайських гирл некрасівських козаків [408] і осісти на їх місці. Вимагання запорожцями Дунайських гирл і Дунавця з степовими околицями цілком зрозуміле. Перш за все там були найкращі місця для рибальства, і за них запорожці завжди ворогували з некрасівцями; друге, що туди легше було потрапляти втікачам з України й Чорномор'я; третє, що на південь од Дунайських гирл був добрий степ, де могли б випасатись коні й худоба, і нарешті запорожці не забували свого права на дунайські гирла, бо султан

[406] *Міхельсон Іван Іванович* (1740—1807) — російський генерал. Брав участь у турецькій кампанії 1770 р., у воєнних діях проти польських конфедератів. Погромив О. Пугачова. В 1803 р. призначений білоруським губернатором. У 1806 р. очолив дніпровську армію, спрямовану проти турків. Помер у Бухаресті.

[407] *Олександр I* (1777—1825) — російський імператор (1801—1825). Спочатку, боячись антикріпосницького руху, проводив ліберальну політику. Після 1812 р.— жорстокий реакціонер. За його царювання виборні посади на Лівобережній Україні стали замінятися кооптаційно, на підставі «установления про губернії». Переслідував українську мову.

[408] *Некрасівці* — колишні донські козаки російської національності, які перейшли на бік турків.

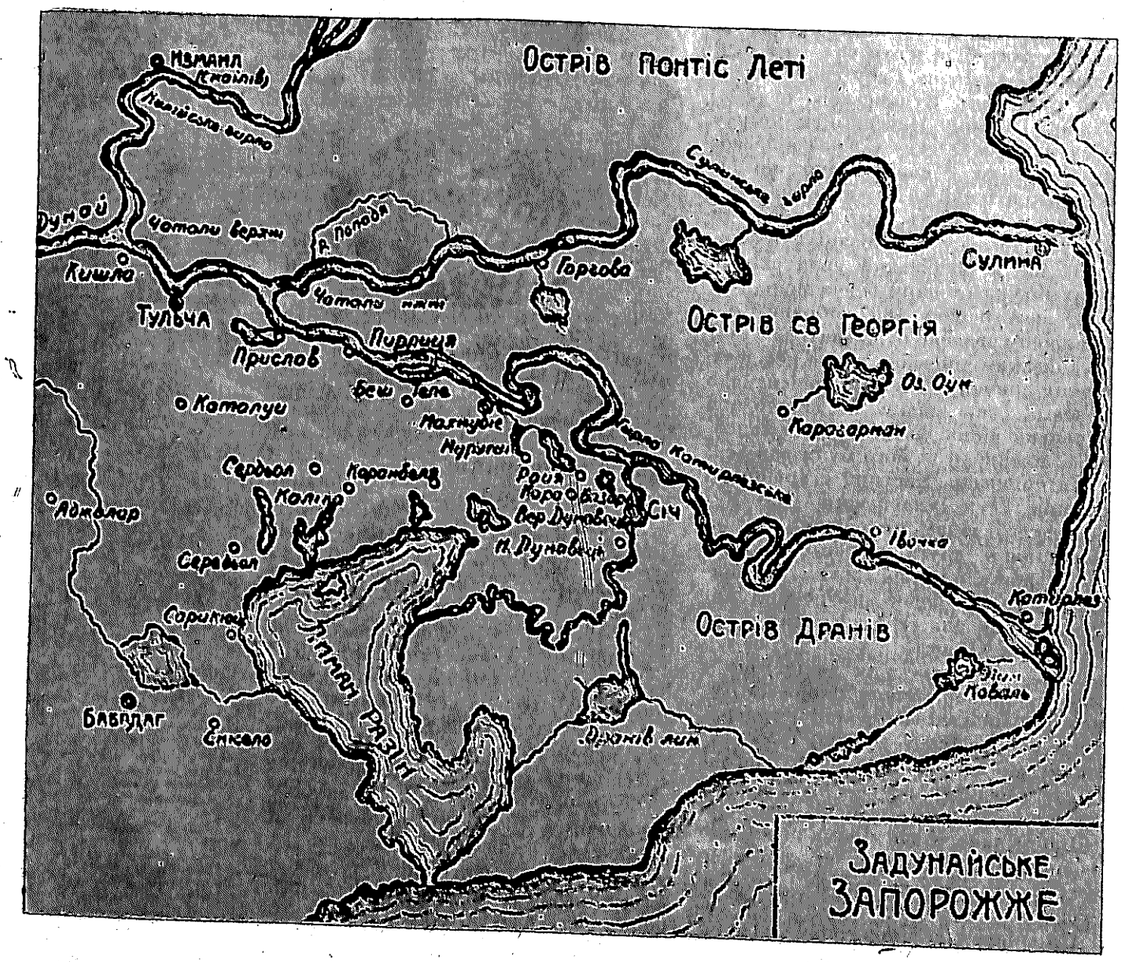
[409] *Бабадаг* — гора на Кавказі, найвища у відрозі хребта, що йде по Ширвану. Вершина протягом 11 місяців покрита снігом.

ще року 1776 подарував їх запорожцям, і тільки через некрасівців запорожці не змогли тим подарунком скористатися.

Зважившись на те рішуче діло, енергійний запорозький кошовий отаман Самійло Калниболоцький поїхав до турецьких пашів у Тульчу, Сулину та Бабадаг [409] і почав їм доказувати права запорожців на дунайські гирла, а коли ті з ним не сперечались та обіцяли не втручатись у сварку запорожців з некрасівцями, то він року 1811 рушив з частиною війська з Сеймен у Килійське гирло Дунаю, виганяючи берегами всіх липованів з їхніх осель. У Вилкові він прилучив до себе запорожців, які були там на рибальстві, і разом з ними поплив Чорним морем до Портиці — протоки, що сполучає з морем лиман Разін. Тут передній виділ Запорозького Війська зустрів озброєний опір з боку некрасівців і був змушений навіть одбиватись од них у засіках, але коли на поміч прибуло головне Запорозьке Військо, то некрасівці були побиті, запорожці ж попливли лиманом до липованського села Сарикіой. Липовани тут не змагались, а одійшли до головного свого города Дунавця. Лишивши частину козаків у Сарикіої, Калниболоцький перейшов з останніми (певно, знову-таки морем та Дунаєм) у Тульчу і зчинив там таку різанину всім липованам, що згадки про неї живі на Дунаї й досі.

Але головні сили некрасівців ще не

Задунайське Запорожжя.

були побиті і завзято змагались. Весь 1812 рік між ними та запорожцями тяглася дрібна війна по всіх дунайських гирлах, і нарешті наприкінці того ж року запорожці, покинувши Сеймени, рушили всім Кошем униз до моря, але, не доїхавши, мусили зазимувати в Ісакчі на Дунаї, бо несподівані ранні морози вкрили Дунай кригою.

Весною 1813 року запорожці попливли далі у Георгіївське гирло і стали Кошем на усті його у Катирлезі. Надзвичайно уперте обстоювання некрасівцями у попередні роки свого обгородженого окопами й засіками города Дунавця і всього високого степового кряжа, обмеженого з півночі Георгіївським гирлом Дунаю, зі сходу річкою Дунавцем і півдня лиманом Разіним, неначе примусило запорожців зректися думати про добування Дунавця, бо вони побудували у Катирлезі курені й навіть вивели по вікна рублену з квадрового дерева церкву, як була зроблена церква й на Підпільній, але високі води у Дунаї, що мало не заливали Коша, і головним чином брак після Катирлеза степу, таки примусили запорожців знову добиватись свого.

Того ж літа вони пішли війною на некрасівців, розкидані од Тульчі до Дунавця. Змагання колишніх спільників — козаків запорозьких та донських — було надзвичайно уперте та криваве. Іноді донці вистежували валку запорожців і, напавши на неї ненароком, вирізали всіх до ноги; зате, коли й запорожці вдерлися у якусь липованську слободу, то не лишали живими не то що козаків, а навіть ні жінок, ні дітей. Запорожцям була потрібна земля, де жили донці-некрасівці, ті ж не хотіли сходити з давнього свого гнізда, і через те змагання мало скінчитися лише смертю слабшого.

Турецький уряд зовсім спокійно дивився на боротьбу поміж себе руських людей і запорожцям говорив: «Маєте силу, то бийте й вигоньте липованів». Некрасівцям на їхні скарги одповідав: «Маєте силу, то не пускайте запорожців, а не маєте, то просіть собі у султана іншої землі».

Лютість запорожців під час війни ще збільшилася після того, коли донці, піймавши одного з завзятіших запо-

розьких розбишак, козака Притику, розіп'яли його на кількох дошках і пустили так плисти по Дунаю. Запорожці знайшли Притику біля моря вже мертвого і дали клятву не милувати липованів ні одного.

Два роки протяглася війна запорожців з некрасівцями, і врешті у 1814 році запорожці добули штурмом Дунавець, решта ж липованів втекла у Бабадаг, а звідтіля турецький уряд через який час переселив їх у Малу Азію, у город Майнос.

Задунайська Запорозька Січ.

В яких саме межах признав турецький уряд за запорожцями завойовані ними землі, певних відомостей ми не знаємо, старі ж запорозькі діди, що доживали свій вік на дунайських гирлах, на підставі своєї пам'яті розказували д. Кондратовичеві не однаково: дехто з них показував межу Запорожжя од лиману Разіна, через Бабадазький лиман, річкою Тойця до якогось стовпа, що був вкопаний на березі Дунаю між Тульчею й Ісакчею; другі проводили її од Кам'яного лиману біля того ж гирла Дунаю і теж до Разіна. На схід же земля запорожців тяглася через острів Драний та острів Св. Георгія до Чорного моря. Опріч того, запорожці, хоч і перейшли всім Кошем у Верхній Дунавець, а ніколи не кидали своїх рибальських заводів у Вилкові та Катилезі, маючи там військові паланки.

У Верхньому Дунавці запорожці упорядкували Січ, в усьому схожу до останньої Січі на Підпільній. Було там збудовано 38 куренів для життя козаків, паланка, титарня й церква. Навкруг Січі йшли од поля окопи, у дві версти завдовжки. Ті окопи роблені були ще у давні часи італійцями, потім були поновлені некрасівцями і, нарешті, ще підправлені запорожцями. З півдня й зі сходу Січ була захищена річкою Дунавцем, зі сторчовим, у 10 сажнів заввишки, берегом, та плавнями й болотами. Для причалу до Січі морських суден та військових байдаків на Дунавці, знову-таки так само, як на Підпільній, було зроблено Кіш.

Треба гадати, що кошовий отаман Самійло Калниболоцький був не з молодих запорожців-приблуд, а з ста-

рих дніпровських січовиків, та, певно, що, незважаючи на чималу добу у 40 років, що одмежувала Покровську Січ од Задунайської, і вся старшина останньої Задунайської Січі ще була з старих січовиків, бо інакше навряд чи зберігся б так добре за Дунаєм давній січовий устрій. Тільки й одміни було у Дунавецькій Січі проти Січі на Підпільній, що шинок січовий стояв не за окопами на Шамбаші, а біля берега Дунавця у самій Січі.

Задунайський запорожець.

Життя січове за Дунаєм мало у чому одрізнялося од життя на Дніпрі. Так само жіноцтво у Січ не допускалось, всі ж сімейні запорожці, як і на дніпровському Запорожжі, виходили у хутори та слободи. Недалеко од Січі на північ було велике запорозьке село, що по-турецькому звалося Райєю; понад Георгіївським гирлом запорожці жили у Муругилі, Махмудіє, Беш-Тепе, Пирлиці, Приславі, Тульчі і подекуди окремими хуторами. На острові ж Св. Георгія було велике село Кара-Гарман та запорозькі присілки у Івончі, Горгові та Катирлезі.

Військова рада й обрання військової старшини одбувалися щороку, а коли саме — кажуть різно: добродій Скальковський в історії Нової Січі каже, що, як і на Дніпрі, старшина за Дунаєм обиралася на новий рік, а д. Кондратович з народних переказів передає, що те обрання одбувалося на Покрову, у день престольного свята в січовій церкві.

Так само, як і два віки до того, за часів гетьманів Самійла Кішки й Сагайдачного, після служби у церкві на січовий майдан виносили стіл і накривали його килимом. До столу підходила військова старшина і складала свої клейноди, і після того козаки, як і споконвіку водилося, обирали нову старшину одвертими вільними голосами, причому здебільшого декілька партій змагалися всяка за свого кандидата. Коли старий кошовий був розумний, правдивий та дбалий, то козацтво обирало його кілька років до ряду,— наприклад відомо, що Самійло Калниболоцький пробув кошовим з року 1807 до 1814; недбалих же скидали з кошевства навіть серед року, як, наприклад, року 1816 одмінилося четверо кошових. Те ж саме, як ми бачили, траплялось й у Січах на Дніпрі.

В останні роки існування Січі права брати участь у обранні старшини почали домагатись і жонаті козаки, але перша ж участь їх у раді була дуже невдалою, бо дала такого кошового (Гладкого) [410], котрий сам, своєю волею скасував Запорозьке Задунайське військо.

Зберігся за Дунаєм і звичай, щоб старі поважні козаки кінчали своє життя по монастирях. Тільки на Дунаї у запорожців не було свого монастиря, яким на Запорожжі був Самарський монастир; із Задунайської Січі старим козакам доводилось іти спасатись або на Святу Гору (Афон), або у Молдаву, у монастир, котрий запорожці звали по-своєму Мирнопояном.

Гармат у Задунайській Січі не було, мабуть, за умовою з султаном, хоч під час війни турки давали запорожцям гармати на байдаки. Кінноти за Дунаєм запорожці мали небагато, певно, через те, що після згону з Буджака під час російсько-турецької війни 1787—1801 років, вони

[410] *Кондратовичъ. Кіевск. Стар.», 1883 р. Т. II, с. 279. (Примітка автора.)*

більше, як 15 років, не мали степу. Тільки на Дунавці вони знову почали заводити коней, та вже не вспіли придбати великих табунів.

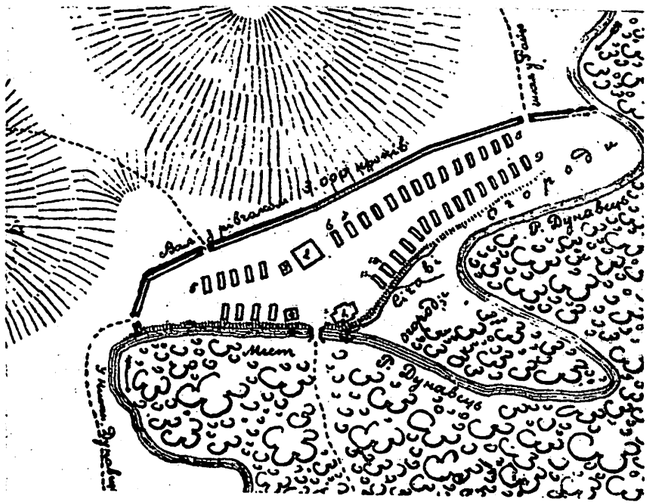
Під час виходів запорожців у походи військом керували наказні отамани, обрані тими самими козаками, що вибиралися у похід. В далекі походи запорожці, як і за часів Нової Січі, брали з собою церкву й священика.

Войовничий хист у запорожців за Дунаєм занепав. Це так і повинно було статись, бо зникла та провідна мета, котра породила на світ Військо Запорозьке — боротьба з бусурманами та оборона українського люду. Тепер запорожцям доводилось боротись не з бусурманами, котрі вже нічим не зачіпали України, а за бусурманів проти християн, і така суперечність дійсності з ідеєю не могла не розхолоджувати їхньої войовничої вдачі. Занепад войовничого хисту у задунайських запорожців відбився, між іншим, у дозволі Коша козакам наймати за себе під час походів інших охочих людей; хоч, правда, така полегкість дозволялась тільки тим козакам, котрі вже раз побували на війні.

Старі дніпровські запорожці після переходу Січі на Дунавець хутко вже почали вимирати, бо наближалося вже піввіку з того часу, як вони покинули Підпільню, а разом з старими січовиками гинули й лицарські запорозькі звичаї, нові ж козаки, втікачі з України, дивились на Січ Задунайську тільки як на захисний куток, куди не досягали довгі руки російського панства.

З часом, коли поневолення на Україні людей кріпацтвом все міцнішало, а землі між Дніпром та Дністром залюднювалися, втеча за Дунай робилася все більше трудною. По дорозі таких втікачів ловили пани і забирали в неволю до себе. Між Бугом та Дністром велося прямо полювання на таких втікачів, та й у Молдаві втікачі ще не були у безпеці, бо молдаванці й турки, що жили по Молдаві, користуючись з їхнього беззахисного й нелегального становища, так само робили їх своїми невольниками. Траплялося, що втікачам щастило попасти за Дунай лише через 6—7 років блукання од одної неволі до другої.

Щоб полегшити втікачам подорож на Дунай, Запорозький Кіш час від часу висилав на Україну окремих «вожаїв». Ті «вожаї» звичайно йшли у Київ або у Почаїв на прощу, а повертаючися назад, підмовляли по дорозі людей тікати од панів і йти разом з ними за Дунай на Січ. Такі «вожаї» приводили на Січ по десять, а іноді й більше молодих козаків. Російські урядовці на Україні не зачіпали запорозьких «вожаїв», бо їм з Січі видавалися пашпорти як турецьким підданцям.

План Задунайської Запорозької Січі.

Про трудності переходу за Дунай збереглися навіть пісні:

Ой, да Дунай річка та широка
Та на перевозі все глибока,
Да луги із лугами,
А береги з берегами...
Ой, там запорожці проїжджали
І молодих бурлак проводжали...
А тепер не проходять
І бурлак не проводять
За превражими панами!
Ой, да наші пани все поляки,
А пишуть письма про бурлаки:
«Да коли б нам їх піймати,
Да кого б нам оддати
Да у ті нещасні солдати».

II

Там стояли все могили,
Де бурлаки проходили.
Та степи за степами
І луги з берегами...

Там чумаченьки проходили
І бурлаченьків провозили,
А тепер не проходять
І бурлак не провозять —
Все за вражими панами
Наші бурлаченьки догадались,
Через Дунай-річку перебрались.
Та Дунай річка-мати,
Та не дай погибати
Нам безщасним сіромахам.

Суд у Задунайській Січі був такий самий, як і на Запорожжі. Судили козаків курінні отамани та військовий суддя. Карою злочинцям були здебільшого ті ж самі киї, що й на Дніпрі. За більш тяжкі вчинки була, як і на Запорожжі, шибениця.

Священики призначались на Січ молдавським єпископом, але виключно ті, на кого вказував Запорозький Кіш. Траплялося й так, що запорожці обирали священика з-поміж себе, аби був письменний та богобоязкий. Таких козаків єпископ брав до себе, навчав як служити, і після того висвячував і постригав.

Земля у Дунайському Запорожжі була так само поділена, як і на Дніпрі. Всякий, хто будував собі оселю, мав право орати землю і засівати стільки поля, скільки мав сили обробити. Дозволялося обробляти землю й робітниками, так що й за Дунаєм скоро почався поділ товариства на дуків та голоту.

Жило за Дунаєм Військо Запорозьке з рибальства та полювання. Риби у дунайських гирлах була надзвичайна сила, і всякий курінь мав свого окремого гармашного завода, а то так і декілька заводів. Збували рибу запорожці у великі городи по Дунаю: Галац, Браїлів та інші. Надзвичайна сила була на дунайських гирлах та островах і дичини. Тут ще ходили в ті часи табуни оленів, вепрів, кіз, а озера й протоки вкривали дикі гуси, качки, лебеді й баби [411]. Полювання на дичину велося не тільки з рушницями, а й з капканами та іншими приладдями.

Опріч рибальства та полювання, запорожці добували ще гроші заробітками. На заробітки вони вільно ходили по всій Туреччині і заробляли досить добре.

Горілку на Січ приставляв звичайно який-небудь єврей, але сам не торгував нею, а здавав відрами на Кіш; торгували у шинку самі запорожці, всякий курінь по черзі, і вся користь од продажу горілки йшла у військову скарбницю.

Од турецького султана запорожці одержували платню й «таїну», тобто припас. З припасу їм видавалось: борошно, чечевиця, оцет, олія, порох та оливо (свинець). Скільки од султана видавалося на всякого козака таїну — невідомо; платні ж давалося біля 12 крб. на рік на всякого козака.

Скоро після упорядкування Січі на Дунавці Калниболоцький передав булаву кошовому Рогозяному Діду. З яких причин те сталося, немає відомостей; треба ж гадати, що через хворість Калниболоцького або й смерть, бо після року 1814 про нього вже ніхто не згадує. Рогозяний Дід був такий саме старий січовик, як і Самійло Калниболоцький, але ще кремезний, і, як побачимо далі, дожив до останнього дня Задунайської Січі. Пробув кошовим Рогозяний Дід недовго, певно, через свою надзвичайно сувору вдачу, а після нього кошовим був Лях. Треба гадати, що то був не той Лях, котрий виводив запорожців з Дніпра, бо той коли б і був у 1815 році живий, то був би занадто старий.

Певно, що Лях був добрим кошовим отаманом, бо його обирали на уряд два чи три роки по ряду. Слідом за Ляхом, року 1816, козаки обрали кошовим Михайла Литвина, козака тихої та богобоязливої вдачі. Про того кошового збереглося таке оповідання. Січовий панотець Лук'ян Куліш сказав при ньому у церкві промову, у котрій дорікав запорожцям за те, що вони проливають у війнах християнську кров. «Церква у нас,— сказав він,— вся в золоті, а по вікна у крові християнській: ви сього не бачите, а я бачу!» [412] Вражений промовою панотця, Литвин, по його пораді, пішов у монастир Мирнопоянський і там скінчив своє життя ченцем.

Після Литвина протягом кінця року 1816 та у 1817 перебувало аж п'ять кошових: Білюга, Гордина, Василь Смик, Олекса Рясний та Олекса Сухина. Всі ті кошові, треба гадати, були досить нікчемні люди, і їх скоро скидали з кошевства. Відомо, наприклад, що Олексу Рясного було скинуто та ще й побито киями за те, що він по ночах навідувався у Райю до молодиць.

Під час кошевства Олекси Рясного запорожці, за наказом султана, посилали полк козаків на утихомирювання повстання сербів, а чи брали вони яку-небудь участь у боях, невідомо.

Після Рясного, року 1817 та 1818, кошовим був Семен Мороз, людина, як побачимо далі, завзятої вдачі. Під час його кошевства, за умовою з турецьким урядом, Кіш посилав 600 козаків у Стамбул робити на якійсь річці «муругілі», чи «заставки» (шлюзи). Бувши на тих роботах, запорожець Коломієць розказував року 1881 дослідовачу д. Кондратовичу про ці роботи, що турки поводилися з запорожцями дуже добре: «по три хліби на день давали» і платили добре: «паша, було, приїде, то без бакшиша не виїде; три рази на тиждень їздив і на баркасі, було, везе повні мішки срібла та золота».

Переставши бути кошовим, Мороз подався на Святу Гору (Афон), постригся там у ченці і навіть через якийсь час став архімандритом в одному з монастирів, з чого треба дійти до думки, що Мороз був людиною освіченою.

З кошових, що керували Січчю у 1818 та 1820 роках, відомо тільки про Никифора Білюгу та Грицька Головатого. У ті роки греки, наміряючись підняти проти турків повстання, розсилали по всіх турецьких землях агітаторів, щоб підмовляти людей на свій бік і тим зменшувати турецьку силу, а збільшувати свою. На Січ вони прислали з Афону архімандрита Філарета [413], щоб умовити запорожців не допомогати туркам. Філарет говорив у січовій церкві промови, страхав запорожців карою на тім світі за пролиття християнської крові й умовляв запорожців повернутись у Росію, даючи поруку у тому, що всім запорожцям будуть подаровані всякі провини і вони не будуть знедолені. На богобоязких запорожців промови архімандрита робили великий вплив, і між козаками відбувались наради про те, на чому їм стати.

Настрій старих дніпровських січовиків у той час напрочуд добре змальовує народна пісня, записана на Дунаї.

Закричала ластівонька,
Зо дна моря виринаючи,
Гомоніли запорожці,
Та й по Січі походжаючи:
«А що будем, брати, робити,
А що будем починати?
А чи будем на Русь іти,
Чи будемо у турчина проживати?»
— А чом же нам на Русь іти?
Вже ж нам, браття, з родиною
Та й до віку не видатися!

Справді, де б старі, одинокі діди знайшли б собі притулок на Україні, коли батьки їхні давно вже були на тім світі, брати ж і сестри або так само повмирали, або були вже немічними? Не таке було становище молодших запорожців, пізніших втікачів з України. Більшість з них покинула в рідному краї жінок та дітей, і надія на нове спільне з ними життя не могла не манити втікачів назад, на Україну.

Скінчилося на тому, що якась частина запорожців [414] разом з архімандритом Філаретом і старшиною Чорнявським виїхала з Січі в Одесу. Російський уряд зустрів Філарета прихильно і наділив його золотим наперсним хрестом, доля ж запорожців невідома — більшість їх розійшлася на заробітки.

А тим часом на Січ прибув другий архімандрит з Афона, бувший кошовий отаман Мороз. Почувши, що починається війна, Семен Мороз не всидів у монастирі і, скинувши з себе митру, знову надів запорозьку шапку та почепив до боку шаблю.

Запорозький Кіш, за наказом султана, вирядив на грецьку війну полк запорожців, а наказним отаманом у той похід призначив Семена Мороза. Є деякі відомості про те, що запорожці брали участь в облозі Місолонги, але доля їхня була дуже нещаслива. Коли запорожці вже верталися з Греції у Стамбул морем, то турецький корабель, на котрому було 600 запорожців і сам Мороз, греки потопили вибухом, і всі козаки, за винятком дуже небагатьох, загинули у морі.

На все запорозьке товариство те нещастя зробило надзвичайне враження, бо вони зрозуміли його, як Божу кару за пролиття християнської крові.

[411] *Баба* — пелікан.

[412] *Кондратовичъ.* «Кіевск. Стар.», 1883 р., с. 740. *(Примітка автора.)*

[413] *Філарет* (1779—1857) — митрополит київський та галицький.

[414] Добродій Кондратович на підставі народних переказів рахує їх на 800 душ; добродій же Скальковський в «Історії Новой Січі» — тільки на 100. *(Примітка автора.)*

Року 1825 кошовим отаманом за Дунаєм був Василь Чернюга, а 1826 та 1827 Василь Незамаївський. При останньому кошовому австрійський консул у Галаці передав на Кіш листа од російського коменданта в Ізмаїлі Тучкова. Той комендант повідомляв, що наближається війна Росії з Туреччиною, що російське військо зараз же перекинеться на турецький бік Дунаю, і через те запорожцям треба заздалегідь подбати про свою долю і передатись на російський бік.

Становище запорожців справді було ніякове. Вже дві попередні війни показали, що турки не можуть встояти проти Росії. Можливо було побоюватись, що Росія забере ті землі, де сиділи запорожці, і їм доведеться переселятись кудись далеко у Туреччину, де не буде вже ніяких зв'язків з Україною. Незважаючи на те, старий дніпровський січовик Незамаївський не згодився на пропозицію російського уряду. Спиняла його головним чином турбота про долю, яка чекала всіх втікачів з російської сторони, і про тих земляків, котрі жили слободами і не мали можливості переїхати на російську сторону разом з козаками.

«Не я на Дунай козацтво заводив,— говорив Незамаївський,— не я й виводити буду». А тим часом, сподіваючись скрутного становища війська, він, покладаючись на свою старість, на Покрову року 1827 зрікся наново бути кошовим.

Останній кошовий отаман Йосип Бондар (Гладкий).

Треба гадати, що охочих брати булаву кошового під такий час було небагато, і козацтво довго сперечалося, кого настановити кошовим. Почувши про такий нелад на Січі, підняли голос селяни і почали галасувати, що хочуть мати кошовим Йосипа Бондаря. Той Бондар, а по-письменному Гладкий, був родом з козаків Золотоноського повіту Полтавської губернії. Біля року 1820 він, покинувши свою сім'ю, пішов у Одесу на заробітки і там вчинив щось таке, що примусило його втекти на Дунай до запорожців. Приписавшись на Січі у Платнирівський курінь під прізвищем Бондаря, він брав участь у війні турків з греками, а 1827 року був отаманом Платнирівського куреня. Які зв'язки мав Гладкий з задунайськими селянами і з яких причин вони хотіли мати кошовим отаманом саме того, хто через півроку віддав їх на поталу туркам,— невідомо, але треба гадати, що Гладкий був людиною хитрою й потайною, що, незважаючи на недовгий час свого пробування на Січі, зумів запобігти ласки на Коші і по селах.

Козаки не сперечались з селянами, і Гладкого було проголошено кошовим. Зараз же після обрання, а можливо, що й раніше того, Гладкий почав зносини з генералом Тучковим, забезпечивши собі з боку російського уряду панське становище та добру платню, а всім козакам і втікачам з України — амністію і волю разом з родинами до кінця життя, він згодився передатись на бік Росії. Проте, коли він почав потроху підготовляти до своїх замірів запорожців, то побачив, що старе козацтво не поділяє його думок і не хоче відкидатись од підданства турецькому султанові. Це примусило Гладкого бути обережним і ховатися з своїми замірами од усіх. З метою ж зчинити між козацтвом замішання він пустив чутку, ніби султан, сподіваючись війни на Дунаї, хоче переселити всіх запорожців, разом з райєю (селянами), у Єгипет. Та чутка, справді, дуже збентежила багатьох і сприяла тому, що частина козаків прихильніше почала ставитися до переходу за Дунай, на російську сторону.

З початку року 1828 великий візир прислав на Січ наказ наготовити козаків до війни, на страсному ж тижні він ствердив, щоб негайно 10 000 запорожців було вислано у Силістрію. Почувши, що треба йти «бити брат на брата», багато запорожців розбіглося по плавнях, маючи надію уникнути тим гріха. Це дуже сприяло заходам Гладкого. Він рішив просто зрадити старих козаків і послати їх у Силістрію, щоб вони не могли перешкодити йому передатись на російський бік, хоч і міг передбачити, що гнів султанський за його зраду впаде на тих козаків, що будуть в турецьких руках у Силістрії.

Набравши 2000 неприхильних до його думок козаків, Гладкий хотів вирядити їх у Силістрію, але старі

козаки, певно, передбачаючи зраду, примусили його самого йти з ними. Щоб заспокоїти козаків, Гладкий пішов разом з ними, та, прибувши у Силістрію, упевнив візира, що йому треба вернутися на Січ для того, щоб зібрати ще по плавнях козаків, а далі, щоб підняти Кіш і перевезти його на час війни у Ядерне (Адріанополь). Такі заходи кошового в усьому були бажані візиру, і він пустив Гладкого з Силістрії на Січ.

Зрада Гладким запорожців.

Прибувши на Дунавець, Гладкий уже не ховався зі своїми замірами і, побоюючись, щоб старі діди, між котрими ще був живий і грізний Рогозяний Дід, бувший кошовий, не подали звістки про його зраду у недалеку Тульчу, він похапцем склав на байдаки церковний престол, образи, корогви, військові клейноди та дещо з військового добра і з своїми прихильниками кількістю біля 200 душ сів на байдаки і поїхав Георгіївським гирлом у Катирлез, а далі морем у Вилково.

Гладкому було байдуже до того, що з 13 000 Війська Задунайського Запорозького при ньому було лише двісті козаків, зате він віз з собою військові клейноди і, значить, стане перед царські очі не як втікач з Туреччини Осип Гладкий, а як кошовий отаман Задунайського Війська Запорозького. Проте йому все-таки бажано було збільшити кількість своїх товаришів і, проїжджаючи повз Катирлез та Вилково, він приєднав до себе з кількома байдаками тих козаків, що завжди стояли там, оберігаючи рибальські заводи, хоч і не сказав тим козакам, для чого бере їх з собою. Тільки підпливаючи Килійським гирлом до Ізмаїла, він оголосив всім козакам, чого веде їх в Ізмаїл. Вертатись назад було вже неможливо, і всі 500 козаків, що були біля нього, передалися комендантові Ізмаїла.

У той час в Ізмаїлі був уже й цар Микола I [415], і після недовгого карантину Гладкий з запорожцями став перед очі царя і доручив йому військові клейноди й грамоти турецького султана та німецького цісаря. При тому, як одноголосно показують всі джерела, сам Гладкий і козаки були у смушевих шапках з кольоровими верхами, у жупанах з «чотирма рукавами», себто з вильотами, широких кольорових штанах та шкурятяних чоботах, себто у такій саме одежі, у якій запорожці ходили в урочистий час і два віки до того.

На прохання запорожців прийняти їх у свою ласку цар одповів: «Бог вас простить, батьківщина прощає, і я прощаю!»

Саме під той час російське військо

Січ Наддунайська

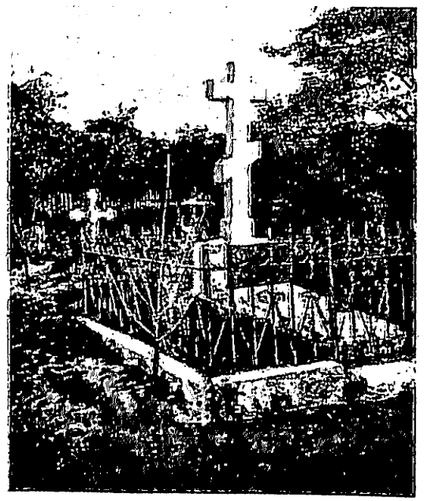
вишукувало місця, де б перевезтися через Дунай. Гладкий, добре знаючи весь низ Дунаю, похвалився цареві показати таке місце. Недалеко Ісакчі через плавні йшла до Дунаю якась стародавня гребля, захована деревами й очеретами. Турки не знали про неї і лишили те місце без оборони, а Гладкий саме туди й повіз переднє російське військо. За переднім почало переправлятись і головне військо, а коли на турецькому боці була вже чимала російська сила, цар загадав Гладкому і себе перевезти на той бік. Гладкий сів на стерно байдака, а на гребки посідали курінні отамани та військові старшини і перевезли царя на запорозькому байдаці через Дунай до війська; згодом же так само перевезли його й назад, в Ізмаїл. Задоволений цар дав Гладкому чин полковника і нагородив як його, так і всю старшину, Георгіївськими хрестами.

Після того Йосип Гладкий брав з своїми запорожцями дальшу участь у війні з турками і дістав за те генеральського чина.

Коли війна скінчилася, російський

[415] *Микола I (Микола Павлович Романов,* 1796—1855) — російський імператор (1825—1855), названий Палкіним за свою жорстокість. Лютий кат України, не визнавав українського народу, розправився з Кирило-Мефодіївським товариством, Т. Шевченком.

уряд хотів оселити запорожців біля Анапи, на південному боці річки Кубані, та Гладкому це не подобалося, він боявся, щоб його Задунайських запорожців не приєднали до Чорноморського війська, бо од нього тоді одібрали б булаву. Йому хотілося бути не нижче того, чим він був за Дунаєм, і він випросив у царя Миколи, щоб з Задунайських запорожців було уряджено окреме козацьке військо, по-

Домовина останнього кошового отамана Задунайської Січі Гладкого в м. Олександрівську.

хвалюючись, що тоді він зуміє зібрати ще багато запорожців з турецької сторони.

Цар Микола I взагалі ставився до Гладкого дуже прихильно. Він задовольнив його бажання і, призначивши для виходців з-за Дунаю землю біля Азовського моря, звелів звати їх Азовським козачим військом, а Гладкого призначив наказним отаманом того війська. Поки те військо вийшло з Буджака на нову землю, минуло чимало часу, але Гладкому не тільки не вдалося збільшити кількість підвладних йому козаків, але й ті козаки, що він хитрощами взяв з Катирлезу та Вилкова, побачивши одміну в Азовському війську запорозьких порядків, один по одному тікали од нього назад, за Дунай. До 1832 року біля Гладкого лишилося лише біля 200 його однодумців, а щоб про те не стало відомо цареві, він мусив записувати у Азовське військо всяких забіглих людей і навіть молдаван та циган.

Нарешті року 1832 Гладкий перевів Азовське військо на землю між річками Бердою й Кальчиком. Там було наділено у власність [416]: наказному отаманові Гладкому 1600 десятин землі; полковникам та військовим старшинам по 400 десятин, а іншій старшині по 200 десятин. На останніх землях були засновані станиці: Микольська, або Кальчик, Стародубівка, Покровська та Новоспасівка, а далі був переданий військові ще й посад Петровський.

Таким чином ніякої обіцяної запорожцям Січі на Кальчику закладено не було, з запорозького ж товариства, що вийшло з Задунайської Січі, перевернулися: Йосип Гладкий — у генерала й заможного поміщика, старшина — у підпанки, козаки ж — у селян.

Року 1865 Азовське військо було скасоване. Частину козаків переселили за Кубань і розселили між Анапою та Новоросійськом, останніх же повернули у поселенців і почали брати на службу у російське військо, як про те навіть згадує пісня:

«А наш Гладкий-отаман поголив ще й поголить.
А вже ж нам козацькую славу зробить!»

Під час переходу на Чорномор'я Азовські козаки ще визнавали себе нащадками запорожців і не схотіли виходити з своїх осель на переселення, поки не понесли разом з ними військові клейноди, коли ж на Кавказі побачили, що їх оселяють не як військо однією купою з своїм осередком, а мішають з донцями, терцями і азіатами, то підняли справжній бунт і тільки зброєю примушено було їх розселитись, як наказувало начальство.

Генерал Гладкий помер року 1866 од холери у городі Олександрівську, де на старому кладовищі можна й зараз бачити його могилу, упорядковану онуками. На надгробку такий напис: «Генерал-Майор Осип Михайлович Гладкий. Козак Платниривського куреня. Послѣдний Кошевой Атаман Запорожской Сѣчи. Скончался 10 іюля 1866 года». Нижче на надгробку вибито вірш Т. Шевченка «Б'ють пороги», який найменше личить тому, хто подбав про скасування останньої Запорозької Січі.

За часів царя Миколи I, може, вищому російському урядові, справді, здавалося, що Гладкий, згубивши Задунайське Запорожжя, зробив діло корисне російській державі, за що й був обдарований царською ласкою, але тепер, мало не через сто літ, всім повинно бути ясним, що своїм вчинком Гладкий зробив лихо не тільки своїм землякам, що загинули за Дунаєм од помсти турків, румун та мокан [417], а й усій російській державі, бо тепер замість того, щоб мати за Дунаєм українську колонію, Росія має Добруджу, залюднену румунами, між котрими винародовлюються нащадки задунайських запорожців.

Кінець запорожців.

Коли звістка про зраду запорозького кошового Гладкого султанові розійшлася по українських селах Добруджі та по плавнях Дунайських гирл, увесь люд український охопив розпач, бо боялися помсти турків. Хто тільки мав човни, всі кинулись тікати морем до російських берегів, покинувши все своє добро. Але раніше, ніж на Задунайське Запорожжя набігли турки, на запорозькі оселі кинулися молдавани та мокани і почали не тільки грабувати хати, а часом вбивати й людей. Молдавани ж з села Беш-Тепе прямо-таки хотіли вирізати сусідні українські села, щоб забрати добро побитих собі, та молдавський священик не допустив їх до того злочинства.

Мокани, що раніше чимало терпіли од запорожців, тепер почали по всіх плавнях полювати на них. На той час по Добруджі загинуло біля 1000 душ українського люду.

Коли до Січі наблизилось турецьке військо, то застало там тільки п'ятьох старих дідів: бувшого кошового отамана Рогозяного Діда, Келеповського, Якова Люльку, Федора Дурного та Тимоша Мамалигу. Ті діди не хотіли покинути останнього гнізда козацької волі і всі загинули од турецьких ятаганів. Управившись з тими дідами, турки підпалили церкву й інші січові будинки, лишивши од Січі самі руїни. У Силістрії, коли візир дістав звістку про вчинок Гладкого, він зараз же одібрав од усіх запорожців зброю, а самих їх одіслав у Адріанополь.

Одібрання од козаків у Силістрії зброї і скасування самого Війська Запорозького було з боку турецького уряду вчинком безпідставним, бо ті козаки не тільки не були спільниками Гладкого, а навпаки — ворогами його і зовсім не мали на мислі покидати турецькі землі. Тим часом розгніваний султан звелів, було, скарати всіх тих запорожців смертю, і тільки через заступництво австрійського посла він згодом помилував їх, хоч і звелів держати до скінчення війни у в'язниці, посилаючи з них щодня на роботи по 300 душ. Наказним отаманом при тих запорожцях був старий запорожець Іван Балан, і з ними ж у тюрмі була й похідна церква з священиком о. Устином.

Через якийсь час запорожців з адріанопольської тюрми перевели у Стамбул і там теж по черзі посилали на роботи. Коли війна скінчилася, султан хотів, було, знову поновити Військо Запорозьке з тим тільки, щоб жило воно далі од російської границі, і одмежував їм землю на березі Білого (Егейського) моря за Салоніками. Чотириста запорожців разом з священиком пішли, було, уперед оглянути нову землю, і хоч вона дуже їм подобалася, бо, як вони розказували, була з доброю водою й рибними плесами і недалеко од Святої Гори (Афону), та, розміркувавши добре, запорожці не наважилися осісти там через те, що на Біле море людям з України неможливо було заходити, і за кілька років всі запорожці мусили там перевестись. Просили вони султана, щоб дав їм землі хоч у Азії, аби на Чорному морі, щоб можливо було човнами мати зносини з Україною, та невідомо з яких причин прохання їхнє не було задоволене, і випущені на волю запорожці повернулися на Дунайські гирла, де й доживали свого нещасливого віку як звичайні рибалки. Сюди ж один по одному поверталися з Буджака й ті 300 запорожців, що їх Гладкий силою завіз в Ізмаїл.

Блукали ще довго колишні запорожці понад Дунаєм та понад Дніпром, шукаючи волі та долі, та тільки, як співає народна пісня, даремно:

А вже років більше сотні, що козак в неволі!
Понад Дніпром ходе, викликає долю:
«Гей, ти, доле, вийди з води,
Визволь мене, серденько, з тяжкої біди!»
— Не вийду, козаче, не вийду, соколе!
Ой, рада б я вийти, так сама в неволі,
Гей, у неволі, в ярмі,
Під московським караулом у тюрмі [418].

[416] *Я. П. Новицкий.* Народная память об исторических лицах Запорожья. *(Примітка автора.)*

[417] Моканами на Дунаї звалися гірські племена з Семиградщини, що винасали худобу на низу Дунаю.

[418] Ця пісня стала народною, а слова її написав Анатолій Свидницький.

Додаток до оповідань про славне Військо Запорозьке низове

Хоч з часів зруйнування Запорозької Січі на Дніпрі минає скоро 150 років, а з часів зруйнування останньої — Задунайської Січі скоро мине 100 років, а згадки про запорожців ще живуть навіть між простим неписьменним народом України та Добруджі. Згадки ті підтримуються трьома засобами: 1) народними думами та піснями, з котрих деякі ще й у наші часи можна почути од небагатьох уже по своїй кількості українських сліпців-кобзарів; 2) малюнками народного малярства; 3) оповіданнями старих людей.

Щодо першого засобу — народних дум та пісень, то з тої частини скарбу їх, що збереглася до наших часів, я вмістив у свої оповідання досить численні зразки і дум, і пісень, з котрих досить добре можна уявити собі, як дивився неписьменний люд на козацтво і на ті події, котрі мали зв'язок з козацтвом; через це спинятись на цьому засобі підтримування народної пам'яті про запорожців я вже не буду.

Народні українські художники, треба гадати, придбали для нащадків великий скарб картин на історичні події, та, на жаль, татарські наскоки на Україну та Велика Руїна її і «Згін» 1768 року майже нічого не лишили нам з того скарбу. Малюнки на теми козацького та гайдамацького життя ми маємо лише пізніших часів XVIII та XIX віків, коли через обставини життя образ козака-лицаря вже перетворювався на образ гайдамаки. Запорозький козак на таких малюнках, на всіх майже без винятку варіантах, малюється з бандурою у руках, а коли на картині декілька козаків, то хоч один з них буде з бандурою. Здається, що, за народною пам'яттю, вільне козацьке життя в степах та дібровах навіки сполучене з піснею під жалісні згуки бандури.

Під усякою картиною народного маляра обов'язково писалось коротенько про вдачу та звичаї того козака, котрий був намальований, коли ж на картині було декілька козаків, то під всяким з них на самій картині писалося, що він робить. От, наприклад, намальовано на одній картині молодого запорожця з бандурою у руках і з люлькою у роті; сидить він під деревом серед степу, а навкруг нього розкладене й розвішане по дереву все, що потрібно козакові у поході, і на вітьложка; підписано так:

Їхав козак полем та й отакувався,
Сів під зеленим дубом та й розперезався:
«Гей, як мені душно!
Я козак Бардадим, куди гляну — степ, як дим!
Гей, шкода ж мені великая молодому,
Що як доведеться в степу помирати,
То нікому буде козацькі кості мої поховати:
Татарин боїться, а лях не приступе,
Хіба прийде лютий звір та в байрак поцупе.
А я того не боюся — горілки нап'юся,
В бандуру заграю, з товаришем погуляю.
Гей, я, козак, був змолоду добряка,
Що не лишав у Польщі ні жида, ні ляха,
Там-то ми гуляли — ляхів оббирали.

Під другою, майже такою самою картиною, напис інший, а саме:

Хоч дивись на мене, та ба — не вгадаєш,
Звідкіль родом і як зовуть, нічичирк не взнаєш.
Кому ж траплялось хоч раз у степу бувати,
Той може і прізвище моє угадати:
В мене ймення не одно, а єсть їх до ката,—
Так звуть, як набіжиш на якого свата:
Жид-псяюха мене з ляку за брата приймає,
Милостивим добродієм ляхва величає.
А ти, як хоч, називай, на все позволяю,
Аби крамарем не звав, бо за те полаю,
А якого роду я, то всяк про те знає.
Хто по світу ходе-блука та долі шукає.
Я — козак запорожець, ні об чім не тужу.
Як люлька є й тютюнець, то мені й байдуже!

Друга, теж дуже поширена картина, малює трохи підстаркуватого запорожця, що сидить під деревом у лісі так само з бандурою у руках:

Гай, гай, як був же я молодим, яку мав я силу,
А тепер од лиха-горя і вош одоліла.
Здається, плечі вже не ті, а ноги чужії.
Кругом мене одоліли вороги тяжкії,
Як бачу я, недобра є козацька година.
Цвіте, в'яне, наче в степу молода билина,
Хоча мені і не страшно в степу помирати,
А жаль тільки, що нікому в степу поховати.
Жид цурається, а лях не приступе,
Хіба яка зла звірюка у байрак поцупе,
А може, я в городах умирати мушу?
Може, хоч там одпом'януть попи мою душу,
Бо на степу попи,ченці ізвертали з шляху,
Протопоп, филозопи набирались жаху,
Але ж мені не годиться на лаві вмирати,
Бо ще в мене є охота і ляхів шарпати,
Бо ще в мене є що-небудь прокинуть до смерті.
Жидам, ляхам ще мушу й носа утерти.
Хоч я трохи зледащів, однак чують плечі —
Здається, я поборовся з ляхами на герці.
Траплялося, ще й не раз, варити те пиво,
Що пив турок і татарин, що пив лях на диво.
Багато десь і тепер лежить із похмілля,
Мертвих голов по степу із того весілля.
Надія в мене на мушкет, на ту сіромаху,
Що не ржавіє ніколи,— на шаблю на сваху,
Бо хоч вона і не раз мазкою умилась,
А все ж таки і тепер якби розізлилась,
То не одна б голова на дві розвалилась.
Надія в мене і на спис, на гостре ратище,
Коли хочеш утікать, скач на нього вище.
Як натягну ж лука я, брязну тятивою,
То від нього і хан кримський мусить утікати
Та із скрині усе добре, червінці хапати.
Гей, ну ж, братці, запалимо у степу пожари,
Щоб кожухи поміняти на лядські жупани!
Як ярмарок добрий буде, удачу покаже,
То не один і жид і лях від списів поляже.
А послі, братці, повертати до Січі не стану.
Кожухи нумо скидати та геть їх до ката,
Аби добігти до корчми, до першого свата,
Та могоричу більш у Січі та грошей достати.

Часто запорожці змальовані цілими ватагами.

Дуже схожа до цієї картини картина у Катеринославському музеї По-

Козак. За народним малюванням.

ля [419], одшукана і подарована музею автором цих оповідань. На тій картині — четверо запорожців, кінь і двоє повішених ворогів невідомої нації. Головна фігура являє молодого запорожця з бандурою у руках і під ним напис:

Гей, бандуро моя золотая,
Коли б до тебе дівчина молодая —
Скакала б і плясала б до лиха,

Козак Мамай. Народне малювання.

Козак Мамай з товаришами.

Що не один козак одцурався б солі міха,
Бо як заграю, то всяк поскаче,
А після не один вражий син заплаче...
Козак душа правдивая, сорочки не має.
Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє...
Хоч дивись — не дивись, та ба, не вгадаєш:
Відкіль я і як звали, нічичирк не знаєш [420].

Біля козака стоїть сулійка з горілкою й чарка, тут же долі лежить шапка, а під шапкою окремий напис:

«Шапка моя сибірка, по тобі по всій дірка:
Коли б мені ляха обідрати, щоб цю шапку
полатати».

Другий козак на тій же картині варить на тагані куліш, а під ним напис:

«Хоч я в степу веселюся —
Одним кулешем похмелюся».

Третій козак на картині сидить осторонь під деревом і, одвернувши комір сорочки, робить те, що зазначено у головному написі.

Четвертий козак на задньому фоні картини стріляє з рушниці, мабуть, полює на птахів.

[419] Музей Поля в Катеринославі — нині історичний музей Д. Яворницького.

[420] Текст цієї пісні запозичений з вертепної інтермедії, або ж навпаки.

Цікава ще картина, наведена в «Історії України» М. Грушевського.

Це вже малюнок не з похідного, а з січового життя запорожців, бо всі козаки не мають ні на собі, ні біля себе зброї. Треба гадати, що запорожці гуляють на вільному повітрі десь біля Січі: один грає на бандурі, один танцює, двоє частуються з «михайлика» горілкою, а двоє заходились битись...

Що ж до останнього й найпростішого засобу підтримання у народі згадок про запорожців — народних переказів та оповідань, то їх збереглося й до наших часів дуже багато, але скористуватися з тих оповідань майже нічим. Ще в сімдесяті роки XIX віку автору сих оповідань доводилося чути од лоцманів, що проводять через пороги на Дніпрі плоти й барки, досить правдиві й серйозні відомості про життя й звичаї запорожців, але до

Шестеро запорожців.

Запорожець-характерник.

наших часів і тих небагатьох оповідань не збереглося. Провідна ідея життя запорожців — боротьба за волю й за поневолених вже зникла з народної пам'яті. Великого духу вчинки запорожців, що робилися під натхненням високої ідеї, сучасний неосвічений і несвідомий селянин не може пояснити собі нічим іншим, як характерством, себто чарами. Від всякого селянина на бувшому Запорожжі можна почути, що запорожці се були такі характерники, що вміли наводити на ворогів «ману», тобто робити так, щоб ворогам ввижалося зовсім не те, що справді робилося; вміли замовляти себе од ворожої зброї, навіть могли руками ловити ворожі кулі. Запорожця, за їх переказами, ніяк неможливо було вловити, бо він міг, пірнувши у шаплик з водою, виринути аж на березі Чорного моря.

Наш художник Корнієнко [421] намалював картину «Характерник», яким у наші часи темний люд уявляє собі запорожця: він кинув на річку килим, сів на нього — пливе та грає на бандурі, та так гарно грає, що зачарував навіть птиць і рослини.

Багато ще всяких нісенітниць можна почути тепер про запорожців, а правдивого дуже мало, і через те, на нашу думку, народні перекази про них у наші часи вже втратили свою вагу. Не бачимо ми правдивого розуміння провідної ідеї життя запорожців і на тих народних малюнках, які збереглися до наших часів, бо ті картини малювались, очевидно, не раніше XVIII віку, в часи вже занепаду Запорожжя. Вимирають та переводяться й кобзарі, заносячи на той світ свої стародавні думи, у котрих тільки й відбивається ще провідна ідея життя запорожців. Та, незважаючи на все те, пам'ять про козаччину й Військо Запорозьке, пам'ять про запорозьке лицарство, що вже оджило свій вік, не вмирає, тепер разом з освітою народних мас з'явилися нові, найбільше певні засоби до визнання свого минулого: правдиві книжки і музеї, до котрих зібрано дещо з того, що лишили по собі запорожці. Одним з таких музеїв є обласний музей імені Поля в Катеринославі, до котрого працею шановного історика Запорожжя Д. І. Яворницького зібрано досить багато скарбу, що торкається запорозького життя й побуту.

[421] *Корнієнко Василь Онисимович* (1867—1904) — український художник-реаліст. Походив з Катеринославщини, народився в селянській сім'ї (с. Мануйлівка). Художню освіту одобув у Петербурзі. На роботу приїхав до Одеси. Намалював картини «Еней був парубок моторний», «Біля корчми», «Чари» та ін.

ЗМІСТ

Гончар Олесь. Кащенко повертається 5
Пінчук Степан. Слово про Адріана Кащенка 7

ОПОВІДАННЯ ПЕРШЕ

Про початок козаччини і боротьбу її з татарами та турками (роки 1483—1590) 21

ОПОВІДАННЯ ДРУГЕ

Боротьба за визволення України з-під Польщі (роки 1590—1649) 65

ОПОВІДАННЯ ТРЕТЄ

Боротьба за незалежність України (роки 1649—1680) 117

ОПОВІДАННЯ ЧЕТВЕРТЕ

Боротьба за права й вольності Війська Запорозького (роки 1681—1709) 153

ОПОВІДАННЯ П'ЯТЕ

Занепад Війська Запорозького (роки 1710—1734) 177

ОПОВІДАННЯ ШОСТЕ

Нова Січ (роки 1734—1775) 189

ОПОВІДАННЯ СЬОМЕ

Шукання страченої волі (роки 1776—1828) 225

ДОДАТОК ДО «ОПОВІДАНЬ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ» 266

Літературно-художнє видання

Історична бібліотека для дітей
«Золоті ворота»

Бібліотеку засновано 1990 року

Кащенко Адріан Феофанович
ОПОВІДАННЯ
ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО
ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ

Оповідання

Для середнього та старшого
шкільного віку

Художнє оформлення
Кудя Юхима Григоровича

Передмове слово
Олеся Гончара
Упорядкування,
текстологічна підготовка,
передмова і примітки
Пінчука Степана Петровича

Редактор *Л. М. Воронович*
Художній редактор *С. О. Ільницький*
Технічний редактор *К. П. Дворська*
Коректори *Т. М. Васильєва, В. Д. Бондар*

Здано на виробництво 17.05.91. Підписано до друку 13.11.91. Формат 84×108/16. Папір друкарський № 1. Гарнітура бодоні. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 28,56. Умовн. фарб.-відб. 115,92. Обл.-вид. арк. 31,77. Тираж 50 000. Зам. 1—1986.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ-57, Довженка, 3.

Кащенко А. Ф.
К31 Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Оповідання: Для серед. та ст. шк. віку / [Перед. слово О. Т. Гончара; Упоряд., текстолог. підгот., передм., приміт. С. П. Пінчука; Худож. оформл. Ю. Г. Кудя.— К.: Веселка, 1992.— 271 с.: іл.— («Золоті ворота».) ISBN 5-301-01007-7

Оповідання про запорозьких козаків, їхню боротьбу із зовнішніми ворогами, за соціальну справедливість.

К $\frac{4803640101-220}{206-92}$ 66.91. ББК 63.3(2Ук)4